

2613

203.7
S-21

ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼՈՑ
ԱՆՎԱԻԵՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱՑ ՄԱՏԵԱՆԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Է՞

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅ

ԱՆՎԱԻԵՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱՅ ՄԱՏԵԱՆԸ

Թ ՈՒ Ղ Թ Յ Ա Կ Ո Ր Ա Յ Ա Ռ Կ Ո Ղ Ր Ա Տ Ո Ս

ԵՒ ԿԱՆՈՆՆԵ ԹԱԳԳԻԻ

Վ Ի Ն Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1896.

203,7
5-21

17 SEP 2009

ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼՈՑ

ԱՆՎԱԻԵՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱՅ ՄԱՏԵԱՆԸ

ԹՈՒՂԹ ՅԱԿՈՒԸՅ ԱՌ ԿՈՒՐԱՏՈՍ

ԵՒ

ԿԱՆՈՆՔ ԹՎԳԳԷԻ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐՔ

ԳՐԵՑ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

ՄԻԹ. ՈՒՍԷՆ

1002
8243

ՎԻՆՆԱ

ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1896.

Առաջիկայ հրատարակութիւնս մեր «Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութեանց»,¹ երկրորդ մասն ըլլալու որոշուած էր. քայց քննութիւնն ընդարձակուելով «մանր ուսումնասիրութեանց», սահմանէն դուրս ելաւ, որով այժմ իբրեւ անկախ գործ հարկ եղաւ հրատարակ հանել:

Որչափ ալ գրութեան գլխաւոր նպատակն էր՝ մեր Կանոնագրոց առաջին կտորը միայն հետազօտել, անկարելի էր անտես ընել անոր հետ սերտ կապուած միւս մասերն եւ ընդհանրապէս բովանդակ Կանոնագիրքն: Յաջորդ գործքն ըստ այսմ մասամբ նաեւ ընդհանրապէս Կանոնագրոց քննութեան երեւոյթ մ՝ ունի շատ տեղեր (տես ի մասնաւորի էջ 202—256, յատկապէս էջ 231 եւն:) «Թաղղէի», անուն կրող անվաներ կանոնքն, ինչպէս նաեւ ոչ նուազ անվաներ «Թուրթ Յակոբայ առ Կողբատոս», շատ անելի անձուկ կապ ունենալով մեր հետազօտած ասորի Կանոնաց հետ, առնուեցան հրատարակութեանս մէջ իբրեւ երկրորդական մասն ամբողջին:

Երկու մասէ կը քաղկանայ գրութիւնս. առաջինը՝ Հետազօտութիւնքն, երկրորդը՝ Բնագիրքն բովանդակելով: Երրորդ մաս մը կամ իբրեւ Յաւելուած դրուած է համառօտ քաղուած մը հանգուցեալ Հ. Յովսէփայ Վ. Գաթրճեան Կանոնագրոց տակաւին անտիպ Կննութեան մէկ մասը, որ կապ ունէր այս մասերուն հետ, միանգամայն իբրեւ նախընծայ ճաշակ մ՝ այն յարգի գործոյն:

Հետազօտութեանց մեծ մասն (գործքիս 1—230 էջերը) լոյս տեսած էին արդէն «Հանդեսի» մէջ 1893

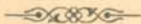
¹ Հմմտ. «Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք», հետազօտութիւնք եւ Բնագիրք: Մասն Առաջին, Ա—Զ. Նեմեսիոս եւն: Վիեննա 1895. 8° ԺԲ+296:

տարւոյն սկզբէն ի վեր: Այս տեղ ամբողջական են թէ Հետազօտութիւնքն եւ թէ ամբողջ երկրորդ մասն՝ Բնագիրքն, ծանօթութիւնքն եւ Յաւելումն:

Բնական էր որ կանոնաց-մատեամները հետազօտելով քննութենէ դուրս շմային կանոնաց ըովանդակութիւնքն, հին եկեղեցւոյ քարեկարգութիւնքն են: Թէ «Վարդ. Առաք.» եւ թէ Կանոնք Թաղղէի նաև ցայսօր հայ եկեղեցւոյ կանոնագրոց մասն են: Եթէ ասոնք անվաւեր գտանք, եթէ շատ մը կանոնական որոշմունք նորագոյն սովորութեանց արդիւնք տեսնուեցան են, նպատակնիս այն չէր երբեք, ինչպէս ուրիշ գրութեանց համար կարծուեցաւ, դիտմամբ հայ եկեղեցւոյ մէջ ճշտութիւն ունեցող կանոնական եւ պատմական-աւանդական գործոց յարգը նուագցընել: Բայց թէ իրենն ինչ էին նախնաքար՝ անկեղծօրէն քննել անհրաժեշտ է այս օրս, եւ քննել այնպէս՝ ինչպէս գիտութիւնը կը պահանջէ, եթէ նաև ասով շատ մ'աւանդական, դարերէ ի վեր տարածուած եւ սիրելի եղած կարծիքներ եւ գրոյցներ չբուին: Ճշմարտութիւնը յերևան հանել պարտք է ամէն քանասիրի. եւ այս եղած է միայն մեր նպատակը:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ:

Վ Հմմտ. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1893, Թ. 1, էջ 1—7. Թ. 3, էջ 65—69. Թ. 4, էջ 97—102. Թ. 6, էջ 161—168. Թ. 7, էջ 193—197. Թ. 8, էջ 232—239. Թ. 9, էջ 257—262. Թ. 10, էջ 303—308. Թ. 11, էջ 325—332. Թ. 12, էջ 380—383: «Հանդէս Ամս.» 1894, Թ. 1, էջ 21—25 եւ Թ. 3, էջ 76—83:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա. ՄԱՍՆ. ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՔ, Էջ 1-285:

1. Ընդհանուր տեսութիւն, էջ 1-19: — Ներածութիւն, 1-5: — Ուրիշ նման գրութիւններ, 5-9: — Մատենախօսութիւն, «Վարդ. Առաք.» մատենին նրատարակութիւնքն եւն, 9-19:

2. Գրքին հայրենիքը՝ Ասորիք, էջ 19-45: — Թուակամութիւն մատենիս եւ Ասորւոց, 21-24: — «Տուն Հոռոմոց» եւն, 24-25: — Կանոնաց ասորի նկարագիրը, Բաղդէացիք եւ Բաւղեսայ եւն, 25-29: — «Աւետարան» եւ ասորի Համաբարբառն, քաժամմունք Ս. Գրոց եւն, 29-35: — Կանոն թագաւորաց, 35-37: — «Հաց չիբմ», 37-39: — Հրէից դէմ կանոնք, 39-42: — «Դէտ», եւ ուրիշ ասորաբանութիւնք, 43-45:

3. Գրքին գրութեան ժամանակը կամ հնութիւնը, էջ 45-82: — Համբարձման տօմն եւ Պենտակոստէ միւսնոյն օրն, 46-48: — Կիսասարկաւազունք, 48-50: — «Պերնտուտք», 50: — Բառամնօրեայ Պահք, 54-55: — Շաքաթ աւուր պաշտօն, 56-60: — Գրութեան ժամանակն՝ Ղաւողիկէի ժողովքն ետքը եւն, 61-66: — Ժննդեան եւ Յայտնութեան տօնը Յունուար 6ին եւն, 67-72: — Կանոնացս ոմանց աղբիւրն, 73-78: — Յարաբերութիւն ասոնց եւ Յունական «Աւարելական Կանոնաց», 78-82:

4. Ասորի մատենագրութեան հետ ունեցած աղերսք, էջ 83-122: — ա. Լաբուրնա եւ «Վարդ. Առաք.» կրկին խմբագրութեամք, 83-101: «Կարգք եւ Օրէնք», 83-86: Համեմատութիւն կանոնաց («Վարդ. Առաք.» նախնաբար աղբիւր Լաբուրնայի), 89-91: Թղթակցութիւն Առաքելոց, 91-94: Այժմու «Վարդ. Առաք.» կրտսեր քան Լաբուրնա, համեմատութիւնք եւն, 95: Աղղէ եւ Ազգէ, 98 եւն: — բ. «Ղուկաս», աւետարանիչ իբրեւ չեղինակ, 102-104: «Վիճակք Առաքելոց», 104-105: — գ. Եպիփան եւ «Վարդ. Առաք.» 106-109: Պահք Դշ. եւ Ուրբ. օրերու, 109-110: Ճառք Եպի-

Ը

փանու հայերէն, 110—112: — դ. Յովհ. Դամասկացի եւ «Վարդ. Առաք.», 113—114: Արեւելքարոթիւ, 114—116: — ե. Զգօն Հրահատ, 116—117: — գ. Վկայաբանութիւն Բարսամեայ, 117—121: — Է. «Վարդապետութիւն Սիմոնի Վիսի», 121: Փիլաստրիոս, 122:

5. Թոռոթ Յակոբոս առ Կողրատոս եւ Կանոնք Թադդէի, էջ 123—150: — ա. Թուղթ Յակոբու, 123 եւն: Համեմատութիւն ընդ «Վարդ. Առաք.», 124—126: — «Յիշատակարանք Պիղատոսի», 127—128: — Կողրատոս, 128—131: — բ. Կանոնք Թադդէի, 131 եւն: — Զաքարիա աշակերտ, 135—139: — Հետեւողութիւն «Վարդ. Առաք.», մատենին, 140 եւն: Համեմատութիւն, 142—145: — Աղերս ուրիշ Կանոնաց հետ, 148—150:

6. «Վարդ. Առաք.», մատեանն Ասորոց քով, էջ 150—168: Երեւ-Յեսու եւ կանոնական հաւաքումն, 150 եւն: Բար-Սալիբի, 152: Գր. Աբուլփարազ կամ Բար-Հերբէոս եւ իւր կոչմունք, 154—158: — «Վարդապետութիւն Ադդէի», ըստ Փարիզեան ձեռագրին, 158—160: — Ա. Մայի հրատարակութիւնն, 161—164: — Գիւրջթոնեան քնագիրը, 164—167:

7. Հայերեկն Թարգմանութիւնն եւ յեզոռն, էջ 168—180: — Ասորաբանութիւնք, 171—172: — Խմբագրին լեզուն, 173 եւն: — Աղաւաղմունք, 175: — Անուանց այլակերպութիւնք, 176 եւն:

8. Հայ Թարգմանութեան ժամանակը եւ Թարգմանիչն, էջ 180—201: — Կորեան խօսքը, 181: — Շահապիվանի ժողովոյն կանոնք, 183—186: Համեմատութիւն, 187—193: — Թարգմանիչն «Վարդ. Առաք.» եւ «Թղթոյն Արգարու», 196—201:

9. Հայոյն երկրորդ խմբագրութիւնը Ե. դարուն, էջ 202—237: — ա. Փոփոխմունք եւ յաւելմունք հայ քնագրին, 203 եւն: — Կան. ԻԳ. Ասիմական հայերէնով, խմբագրեալն եւ ասորին համեմատուած, 207: — Խմբագրին զործունէութիւնը. Ս. Գրոց կոչմունք, 209 եւն: Ուրիշ կանոններէն մասեր կրկնել. Կան. Բ, 211 եւն: Կանոնագրոց ուրիշ մասերէն ներմուծմունք, 216 եւն: — Կանոնաց թիւն հայոյն եւ ասորոյն, 220 եւն: — Կան. Ե, ԺԱ, ԺԳ, ԻԵ, ԼԲ եւ ԼԳ յատուկ հայոյն, 222—230: — բ. Խմբագրիչն է նոյն ինքն հայ Կանոնագրոց երկրորդ խմբագրողն, 230—237:

10. Մատենան հայկական մատենագրութեան մեջ, էջ 238 եւն: — Յովհ. Մանդակաւնոյ կանոնք, 238: — Կանոնք կեղծ ժողովոյն Թէոդուպոսոյ, 240 եւն: — Յովհ. Օճնեցի եւ իւր Կանոնագիրքն, 243—248: — Կանոնք Սիմէոնի Աղուանից, 249 եւն: — Յովհ. Եգնեացոյ Խրատք կանոնականք, 251: — Տաթևացոյ ցուցակ անվաւերաց, 251: — «Գիրք ժողովածու», 253: — Մ. Գոշի Դատաստանագիրք, 254: — Մ. Այրիվանեցի, 255: — Բ. Հայերէն ձեռագիրք յաջորդ բնագրաց, էջ 256—270:

11. Արաբական եւ Եթովպական յմխագրութիւնք «Վարդ. Առաք.» մատենին, էջ 270—286: — Արաբական խմբագրութեան ձեռագիրք, 271: — Մակար երէց, 272: — Ուրիշ ձեռագիրք, 274: — Եթովպական «ժողովոց գիրք», 275: — Պերլինի ձեռագիրք, 277: Բրիտանական թանգարանի եւն օրինակները, 278: — «Արքայից գիրք» Բեն-Ասալի 280: — Բէն-Տոյս, 282: — Արեւելեան խմբագրութիւնք, 283 եւն:

Բ. ՄԱՄՆ, ԲՆԱԳԻՐԸ, էջ 287—425:

Ա. «Վարդապետութիւն Առաքելոց» Բնագիրք եւ համեմատութիւնք ձեռագրաց, էջ 289—358: — ծանօթութիւնք §§ 1—65 (Ատրի բնագիրք), էջ 359—385:

Բ. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս, բնագիրք եւ ծանօթութիւնք, էջ 386—391:

Գ. Կանոնք Թադէի, բնագիրք եւ համեմատութիւնք ձեռագրաց, էջ 392—425:

Գ. ՅԱԻՆԼՈՒԱԾ, էջ 427—442:

ՄԱՍԻ Ա.

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԲՒՆԻՆԻ

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅ

ԱՆՎԱԻԵՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱՑ-ՄԱՏԵԱՆԸ

1.

Հատ անգամ կրկնուած է թէ Հայոց մատենագրութիւնը՝ գոնէ հնագոյն ժամանակաց մէջ՝ «գերազանցօրէն քրիստոնէական մատենագրութիւն» է. այսչափ սակաւ են այս շրջանէն դուրս գրութիւնք՝ գոնէ ըստ մեր արդի ծանօթութեանց: Իրաց այս հանգամանաց մէջ կ'ենթադրուէր որ ամէնէն աւելի մեր եկեղեցական մատենները կրկնուած ու քննուած ըլլալու էին: Թէեւ եղած են այս նկատմամբ քանի մը կարեւոր քննութիւնք, բայց մեր եկեղեցական-պատմական գրականութեան մեծագոյն մասն տակաւին մթութեամբ եւ շատ անգամ գրուցախառն քողով ծածկուած է: Սակայն անհրաժեշտ է գիտնալ թէ հայկական եկեղեցին ինչ շքաններէ անցած՝ հասած է այժմու դրութեան, թէ իւր պաշտաման մատենք, պատարագամատոյցք, ժամագիրք, մաշթոյցք եւ մանաւանդ կանոնագիրքերը եւ ինչպէս ծագած, տակաւ զարգացած եւ ինչ փոփոխութիւններ կրած են դարաւոր ժամանակաց շրջանի մէջ: Ամէնէն կարեւորն է կանոնագրոց պատմութիւնը հիւսեւ՝ իւր կրած բոլոր փոփոխութիւնները նշանակելով. եւ այս՝ Հայոց ոչ միայն եկեղեցական, այլ եւ ընդհանրապէս ընդհանուր պատմութեան ըուսաւորութեան համար. վասն զի յայտնի է արդէն թէ ինչ ազդեցութիւն բրած են հայ եկեղեցին եւ իւր բարեկարգական օրէնքներն ազգային պատմութեան ամէն մասերուն մէջ:

Մեր յաջորդ դիտողութեանց նպատակն է քննութեան առնուլ Հայոց կանոնագրոց առաջին կտորն, հետազօտելով անոր ծագումն, փոփոխութիւններն եւ ըրած ազդեցութիւնն հայկական զըլխաւորաբար եկեղեցական գրականութեան մէջ: Ուստի մեր ծրագիրն է մատենագրական միայն. թէ եւ յընթացս գրութեան պիտի շօշափուին նաեւ շատ մը կէտեր, որոնք մեր մէջ ցայժմ տիրող շատ մը կարգաց ու սովորութեանց հնութեան շափն ու ծագումը կ'որոշեն: Գծբախտաբար նաեւ այս քննութեան վերջնական հետեւութիւնը ժխտական է հայ գրականութեան համար, այն իմաստով՝ որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, շատ բան, շատ սովորութիւնք ու կանոնք՝ որ թերեւս շատերուն բնիկ հայ կ'երեւային, փոխառութիւնք կ'երեւան ասով օտարէն, այս անգամ՝ ասորականէն: Սոյն այս պատասխանը պիտի տանք նաեւ այն առաջին հարցման՝ թէ ինչ է Հայոց եկեղեցական կանոնագրոց նոյն իսկ առաջին կտորը, որ «Աարդապետութիւն Առաքելոց» մեծահնչիւն տիտղոսը կը կրէ, որ հայ եկեղեցւոյ մէջ տիրող առաջնակարգ օրինաց-մատեններէն է, եւ որ յաջորդ հայկական ժողովոց օրէնագրութեանց մէջ այնպէս մեծ դեր խաղացած է՝ դարերով վայելելով ամենամեծ ճոխութիւն, իբրեւ բուն առաքելոց կանոնագրութիւն: Պատասխանն ամփոփուած է սա կարճ բայց շատ նշանակալից նախադասութեան մէջ. — Այս գիրքն է Բարգմանութիւնն ասորի անվաւերայն (apocryphe) զի գրուելն:

Շատերուն՝ որ թերեւս այնչափ տեղեակ չըլլան՝ անձուկ մտօք արեւելեան հին եկեղեցեաց ամէն հանգամանաց, անշուշտ անըմբռնելի պիտի երեւայ թէ ինչպէս կրնայ սուտանուն անվաւերական մատեն մ'այսչափ յարգ ստանալ դարերու ընթացքին մէջ: Բայց ով որ քիչ շատ տեղեակ է զլխաւորաբար ասորի անվաւերական մատենագրու-

Թեան՝ գիտէ թէ ինչ մեծ հոսանք մին էր մատենագրութեան այն ծիւղն, եւ ինչ մեծ ազդեցութիւն ըրած է բովանդակ քրիստոնէական գրականութեան վրայ: Ճշդիւ մեր այս գիրքն անշուշտ Հայոց քով չէր ունենար այն մեծ յարգն, եթէ նոյնն ստացած չըլլար արդէն իւր հայրենի հողոյն վրայ՝ — Ասորւոց քով. եւ արդեամբք՝ ինչպէս Հայոց, նոյնպէս Ասորւոց՝ կանոնական աղբիւրներէն մին եղած է միշտ: Աւերջապէս գրութիւնս ծնունդ է ասորական այն գրական շարժման որ խճողած է քրիստոնէական մատենագրութիւնն անվաւերական անթիւ պատմութիւններով, շատ մը կեղծ եւ աղաւաղեալ վկայարանութեամբք եւ նմանեօք, եւ որուն շնորհիւ ասորի եւ նաեւ հայ պատմութեան ոչ սակաւ մասը հիւսուած է կարգ մը աւելի կամ նուազ աստիճանաւ ստայօգ զրոյցներով, որ շատ անգամ հազիւ թէ ըստ ֆոյսցոսֆեան միայն ճշմարտութեան հետքերը կը բովանդակեն, եւ որուն ամէնէն նշանաւոր ծնունդն է Աղդէի կամ լաւ եւս Աբգարու զրոյցը, այն՝ որ մեր պատմութեան մէջ նշանաւոր կնճիւ մը յօդած է:

Ճշդիւ այս վերջին զրոյցն եղաւ առիթ մեր այս քննութեան: Իբր երեք տարի յառաջ երբ «Աբգարու զրուցին» վրայ համառօտ տեսութիւն մը կը գրէինք¹, մեր ուշագրութիւնը գրաւած էր Գիւրբթանի՝ (— որ Աբգարու զրուցին ասորական բնագրի նշանաւոր հրատարակիչն է —) ի լոյս հանած նոյն գործոյն մէկ ուրիշ կտորն, որ Աբգարու զրուցին կից տպուած էր: Մեր կանոնագրոց առաջին էջը բանալն ու մէկ երկու տող համեմատելն՝ բաւական էր համոզելու, որ գտած էինք նոյն ասորի անվաւեր

¹ Տես՝ Հանդէս ԱՄՆ. 1889, Թ. 3, էջ 47—51 եւ Թ. 4, էջ 63—67: նոյն նիւթոյ վրայ աւելի ընդարձակ՝ Zur Abgar-Sage: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, IV, Heft 1, 2, 3 (առանձինն գրքուկով՝ 1890, pp. 55.)

պատմութեան հնագոյն հայերէն թարգմանութիւնը: Յաջորդ քննութիւնք քիչ մը նուազուցին այս հնաւանդ հայ թարգմանութեան յարգը, վասն զի տեսնուեցաւ որ հայ թարգմանութիւնը շէր պահուած անխառն ու հարազատ, այլ մէկ ծայրէն մինչեւ միւս ծայրն ուրիշ գրչի մը յաւելուածներով այլափոխեալ էր: Ինչ որ հետազոտութեանց շարունակութեամբ՝ կրցանք ի լոյս հանել, ամփոփուած են մասամբ այս գրութեանս գերմաներէն թարգմանութեան ծանօթաբանութեանց, եւ մասամբ մեր յաջորդ գիտողութեանց մէջ:

Ի լոյս ընծայելով այս հետազոտութիւնն՝ կատարած կ'ըլլանք՝ թէեւ թերեւս քիչ մ'ուշ՝ մեր այլուր տուած խոստումն: Մասնախօսական քննութեան մը մէջ՝ յիշած էինք որ Կանոնադրոց մէջ Չաքարիայի անուամբ գտնուած Օրէնսդրութիւնը ցուցումն կ'առնուէր՝ սխալմամբ՝ պնդելու թէ նաեւ Ա դարուն կատարեալ նուիրապետութիւն մը գոյութիւն ունէր ի Հայս. եւ այն տեղ գրած էինք. «Այս Օրէնսդրութիւնը մէկն է այն շատ մը կանոնական կեղծ կտորներէն, որոնցմէ ումանք՝ մուտք գտած են նաեւ մեր կանոնադրոց մէջ: Օրէնսդրութեանս աղբիւրներէն մին է «Արդապետութիւն Առաքելոց» կոչուած փոքր գրութիւնը, որ Ե դարուն թարգմանուած է հայերէն: Ասոր վրայ ուրոյն գրութեամբ պիտի խօսինք:» — Այս խոստումն ո՛չ թէ վայրապարտուած էր, ինչպէս կարծուեցաւ, այլ այն ժամանակ արդէն մասամբ պատրաստ էր քննութիւնս: Միայն նորագոյն աղբիւրներ գրանելու եւ ի մասնաւորի Հռոմայ մատենադարաններէն սոյն գործքին արաբերէն մէկ թարգմանութեան մ'օրինակը գտնելու ջանքն էր որ յապաղեց հրատարակութիւնս: Բայց այս յապաղումն յուսանք

¹ Տես Հանդէս Ա՛ն. 1891, Թ. 8, էջ 247:

² Հմմտ. «Արգամանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղանկը», (Ա՛նեւտ. 1890), էջ 185, 275:

որ գործքին յօգուտ եւ ոչ թէ ի վնաս եղաւ: — Այս դիտողութենէս ետքն անցնինք բուն խնդրոյն:

«Արդապետութիւն Առաքելոց» անուն գրութիւնն Ասորոց աշխարհի ծնունդ մըն է որ շատ քիչ ծանօթ է Արեւմտից, իբր Գ դարու վերջերն յերեւան ելած իւր այժմու ձեւին մէջ: Այս մատեանն՝ որուն բուն ծանրակէտը կը կազմեն անվաւեր ու կեղծ Առաքելական կանոններն՝ թուով 27 ըստ ասորի բնագրին, եւ 33 ըստ հայ թարգմանութեան, իւր այժմու ձեւին մէջ շորս մասերու կը բաժնուի: Համառօտ ներածութենէ մ'ետքն, — ուր կը պատմուի թէ Առաքելաբ նոյն օրն իսկ, երբ լեզուաց պարգեւն ընդունեցան, կարգադրութիւններ բրին, եւ այս՝ սոյն գրոց մէջ յառաջ բերուած՝ կանոնները դրին ու հաստատեցին, — կը յաջորդեն այն կարգադրութիւնքն՝ որ իբր թէ առաքեալներէն դրուած են, եւ որոնք շատ անգամ բնիկ արեւելեան նկարագիր մ'ունին: Այս մասին կը յաջորդէ նկարագրութիւն մ'առաքելոց գործունէութեան, քահանայից դարձին եւ քրիստոնէից կրած հալածանաց: Աւերջին մասն ցուցակ մըն է աշխարհաց, որոնց մէջ իւրաքանչիւր առաքելոց գործունէութեան շրջանը նշանակուած է:

Այս գործքն՝ որ հնութեան մէջ նաեւ յոյն մատենագրաց մեծաւ մասամբ անծանօթ մնացած է, անձուկ մտօք Արեւելքի համար, այսինքն՝ ասորական եւ հայկական եկեղեցեաց եւ մատենագրութեանց համար այն նշանակութիւնն ունեցած է, մանաւանդ թէ թերեւս աւելի եւս քան զայն՝ ինչ որ ունեցան Արեւմտից համար Գիտնէսիոսի Արտսերի թարգմանած «Առաքելական կանոնք» կոչուածները: Մանաւանդ հայ մատենագրութեան մէջ այս գիրքն միշտ պատուաւոր տեղ մը գրաւած է, թարգմանուելով Ե դարու առաջին կիսուն՝ որչափ կ'երեւայ նոյն իսկ «Ազդէի Արդապետութեան» կամ «Աբ-

գարու թղթոյն» թարգմանչէն, իբրեւ վաւերական կարծուած ու յարգուած, եւ նոյն գարունն երկրորդ կէսին՝ Հայկական առաջին կանոնաց-մատենին խրմբագրութեան մէջ առնուած է: Անկէ ի վեր այս մատեննս ամէն ամբողջական կանոնաց հաւաքածոյի կամ «Վանոնագրոց» ինչպէս սովոր ենք բսել, առաջին կտորը կը կազմէ: Ճիշդ նոյն դիրքն առած է ասորական բնագիրն նաեւ Եբեդ-Յեսուայ ասորական Պանոնաց-մատենին մէջ:

Թէ ասորերէն եւ թէ՛ հայ բնագրաց մէջ մեր այս մատենն «Վարդապետութիւն Առաքելոց» կը կոչուի: Ասորի ձեռագիր մը (հրատ. Լակարտ) թերեւս շփոթելով Լաբուբնայի գրութեան հետ կամ նման պատճառաւ մը՝ կը յորջորջէ մեր մատեննը՝ «Վարդապետութիւն Աղգէի առաքելոց»: Թէ արդեօք երբեք հայ ձեռագիր մ'ալ այս վերջին տիտղոսը կրած է թէ ոչ՝ խնդիր մըն է, որուն վրայ յետոյ պիտի խօսինք: Սովորաբար այս կանոններն ի վկայութիւն կը բերուին այս տիտղոսներով՝ «Վանոնք» կամ «Վարդք եւ օրէնք առաքելոց», կամ «Առաքելական Վանոնք»: Այս կէտերու վրայ յընթացս գրութեանս պիտի խօսինք: Մեզի կարեւորն այժմ այն է որ այս անուանակոչութեանց եւ ոչ մին ճշգրիտ է ու յատուկ. վասն զի այս եւ նման անուններով կը գտնենք ուրիշ յոյն, ասորի, լատին եւ հայ գրութեանց կոյտ մը, որոնց հետ գիւրաւ կրնայ շփոթուիլ մեր գրքոյկը: Այսպէս բոլորովին ուրիշ եւ ընդարձակագոյն գործք մըն է «Ուսումն» կամ «Վարդապետութիւն Առաքելոց» անուն նախնաբար յԱսորիս յօրինուած գործքը, զոր Լակարտ հրատարակեց¹: Երկու նախնաբար անկախ գրքեր,

¹ Didascalia Apostolorum syriace, (ed. P. Lagarde.) Lipsiae 1854, B. G. Teubner, VII, 121 pp. Ասորական վերնագիրն է. «Ուսումն (didascalia) կամ Վարդապետութիւն Երկոտասան Առաքելոց եւ աշակերտացն սրբոց Փրկչին մերոյ»: — Վերնագրոյն նոյնութեան

որ սա տիտղոսը կը կրեն՝ «Սահմանադրութիւնք Առաքելոց վասն խորհրդական պաշտաման»¹ եւ որոնք արաբական թարգմանութեան մէջ «Կանոնք Ս. Հիւպոզիտայ» անուամբ ծանօթ են², յետոյ աւելցան, եւ այսպէս ելաւ «Սահմանադրութիւնք Առաքելոց» անուն ընդարձակագոյն գրութիւնը³: Ս. Հիւպոզիտայ անուամբ կանոնաց հետ նոյն են շատ մասամբ՝ Լահարտի հրատարակած ասորական ութ գրքերը, (մանաւանդ գիրք Զ) որոնք կղեմայ անունը կը կրեն⁴: Ասոնց առաջինը Լահարտ նոր թարգմանած է յունարէնի՝ «Կտակ Տեառն», վերնագրով⁵, իսկ երրորդն է՝ «Առաքելական Կարգադրութիւն Եկեղեցւոյ»⁶ կամ «Սահմանադրութիւնք Ի

պատճառաւ ճիշդ մեր մտեանն եւ Լահարտի հրատարակած այս գործքն շիթած է իրարու հետ՝ գիտնականն Լանա (J. P. N. Land, Anecdota Syriaca, Lugd. Bat. 1862, I, p. 19), երբ Բրիտանական թանգարանի Cod. Add. 14,644 fol. 10ff. կտորին համար կը գրէր թէ ըլլայ՝ «Առգապետութիւն Առաքելոց, զոր հրատարակեց Լահարտ Փարիզի կայս. Գրատան Սէն-ժերմէնի թ. 38 ձեռագրէն, Ի Լայփցիկ 1854», (Տես Cureton, Ancient syriac documents, p. 166.) Բայց յետոյ տեսնելով իւր սխալն՝ ուղղած է. (Հմմտ. Anect. Syr. II, Addenda et emend. p. 4.)

¹ Pitra J. B., Juris Ecclesiastici Graecorum Historia et Monumenta. Romae, 1864. Vol. I, pp. 49—72: Διατάξεις τῶν ἁγίων ἀποστόλων περὶ μυστικῆς λατρείας, Constituciones Apostolorum De Mystico Ministerio. Այս գործքերէն մին Հիւպոզիտայ անունը կը կրէ. այսպէս Ի գիրս՝ P. Lagarde, Reliquiae iuris ecclesiastici antiquissimae. II Graece, Lips. 1856, pp. 5—18. Διατάξεις... περὶ χειροτονιῶν, διὰ Ἱππολύτου.

² Haneberg, Canones S. Hyppolyti, Arabischer Text mit lat. Uebers., Noten und Proleg. München, 1870.

³ Pitra, I pp. 113—422: Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων, Constituciones Apostolorum. Շատ անգամ սպառնաւ է:

⁴ P. Lagarde, Reliquiae, I Syriace, pp. 2—61, եւ մանաւանդ՝ էջ 23 եւն:

⁵ Lag. Reliq. II, p. 80—89. Διαθήκη τοῦ Κυρίου. Ասորի ընագրին տիտղոսն (I. pp. 2—15) է. «Գիրք առաջին կղեմայ, որ կոչի Կտակարան Տեառն մերոյ»,

⁶ Տես J. W. Bickel, Geschichte des Kirchenrechtes. Giessen, 1843. I p. 107ff.

ձեռնն Վղէմայ եւ Կանոնք առաքելոց եկեղեցականք¹» կոչուած գործքը: Բարբորովին ուրիշ բան է յօտերս յոյն մետրապոլիտին՝ Փիլոթէոս Բրիեննիոսի գրած ու հրատարակած «Վարդապետութիւն Երկոտասան առաքելոց» անուն գրութիւնն², զոր գիտնականաց սմանք Բառնարայ թղթոյն շարունակութիւն կը նկատեն: Նաեւ Արեւմտից եւ Յոյն եկեղեցւոյ մէջ այնչափ հաշակեալ «Կանոնք Առաքելոց՝ 26» մեր այս կանոններէն բարբորովին տարբեր բան են, թէեւ նաեւ անոնք նախնարար Ասորիքէն ծագած կ'երեւան, որոնց ասորի բնագիրն հրատարակեց Լակարտ յիշեալ իւր գրքին մէջ՝ Վղէմայ անուամբ³: Սոյն այս տիազօր կը կրեն այս կանոնք նաեւ հայ թարգմանութեան մէջ, որ սովորաբար կանոնացմատեաններու մէջ մեր այս «Վարդապետութիւն Առաքելոց» յատենէն անմիջապէս ետքը կը գրուի. բայց որպէս զի լաւ եւս զանազանութիւն «Կանոնք Էրէրէր առաքելականք» յորջորջուած են: — Վերջապէս կը գտնուին նաեւ «Քաղուածք ի Սահմանագրութեանց Առաքելոց⁴» «Կանոնք Առաքելոց ա-

¹ Pitra, I pp. 77—86: *Αἱ διαταγαὶ αἱ διὰ Κλήμεντος*, I sa. Constitutiones per Clementem et ecclesiastici Apostolorum canones. Նոյնը նաեւ Lagarde, Reliq. II, p. 74—79:

² *Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων*, ed. Philotheus Bryennius. Constantinop. 1883:

³ Pitra, I pp. 13—26: *Κανόνες ἐκκλησιαστικοὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων*, Canones Apostolorum secundum Regulam ecclesiasticam Apostolorum prolatae per Clementem ecclesiae Romanae Pontificem. Տես նաեւ Hefele, Conciliengeschichte 1873, I p. 793—827 եւ Lagarde, Reliq. II pp. 20—35: Իսկ ասորականն (Lagarde, Reliq. I pp. 44 ff.) այս տիազօր կը կրէ. «Գիրք ութերորդ Վղէմայ կառկարանք եւ կամ հրամանք առաքելոց զոր առաքելին առ ազգս ի ձեռնն Վղէմայ: Կանոնք եկեղեցականք:» — Հայերէն թարգմանութեան վերնագիրն է «Սահմանք եւ կանոնք սուրբ առաքելոցն ի ձեռնն Վղէմայ առաքեալ հեթանոսաց: Կանոնք երկրորդ առաքելականք:»

⁴ Pitra, I pp. 96—100:

պաշխարականք»¹, «Պատիժք Առաքելոց վասն Անկեւոց»², եւ Կանոնք «Ժողովոյն Առաքելոց յԱնտիոք»³, որ Պամփիլեայ վիպին անունը կը կրէ, եւ այլն: Բոլորովին զատ բան է Լաբուբնայի անուամբ «Վարդապետութիւն Ադգէի»⁴, նշանաւոր անվաւերականն, որ հայ թարգմանութեան մէջ ուրիշ որոշ տիազոս մը կը կրէ. «Թուղթ Աբգարու թագաւորի Եգեսեայ քաղաքի» եւն. (ապ. Վեներա. 1868:)

Այս ամէն համանուն կամ շատ նման անուն կրող գրութիւններէն բոլորովին զատ է մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոց» անուն գրութիւնն, որ մասնաւոր մտադրութեան արժանի է: Բայց թէեւ այս գրքին ասորական բնագիրն երեք անգամ լոյս տեսած է յԵւրոպա, եւ թէեւ երեք թարգմանութիւնք եղած են ասորի բնագրէն՝ ի լատիներէն, յունարէն եւ անգլիերէն, կրնանք ըսել թէ այս գիրքը քիչ ծանօթ է Եւրոպայի մէջ: Արշափ մեզի ծանօթ է՝ եւ ոչ գիտնական մը փորձած է ցայսօր ուրոյն գրութեամբ մը հետազօտել մատենա. իսկ հայերէն թարգմանութիւնն Եւրոպական գիտնոց եւ ոչ ծանօթ է, այն իմաստով՝ որ, որչափ մեր տեղեկութիւնք կը զօրեն, եւ ոչ տեղ մը յիշատակութիւն կը գտնուի անոնց քով հայ թարգմանութեան: Սակայն հայ թարգմանութիւնն այս դէպքիս մէջ ալ կարեւոր է քննութեան առնուլ, վասն զի նախ որ շատ հին է՝ հասնելով մին-

¹ Pitra, I p. 103 ff. «Օρος κανονικὸς τῶν ἁγίων ἀποστόλων (Սահման կանոնական առաքելոց սրբոց)» P. Lag., Reliq. II. p. 36 ff.

² Pitra, I, 105—107:

³ Pitra, I pp. 91—93. Τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Παμφίλου ἐκ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ τῶν ἀποστόλων συνόδου. Lagarde, Reliq. II. pp. 18—20:

⁴ See Cureton, Ancient syr. documents. Lond. 1864, pp. 5—23. G. Philipps, The doctrine of Addai. Lond. 1876 etc.

չեւ Ե դար, եւ երկրորդ՝ որ ասորական գործքին բողբոջվին ուրիշ, աւելի լիակատար կամ՝ ընդարձակեալ մէկ խմբագրութիւնը կը ներկայացընէ: Նոյնպէս արաբերէն թարգմանութիւնն՝ որչափ ինձ ծանօթ է, դեռ լոյս տեսած չէ ամբողջ:

Ինչպէս յիշեցինք, ասորի բնագիրն երկու անգամ լիակատար, եւ անգամ մ'ալ թերակատար օրինակներէ լոյս տեսած է յԵւրոպա: Արդէն անցեալ դարու մէջ մեծ ասորագէտն Ասսեմանի ճանչցած է մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոց» մատենը, բայց Եբեդ-Յեսուայ կանոնաց ժողովածոյից մէջէն¹. Իսկ այս վերջնոյս մէջ ներածութեան մասը կը պակսի: Թէպէտ եւ նոյն հեղինակն իւր Վատիկանու արաբերէն ձեռագրաց ցանկին մէջ այս կանոնաց արաբական թարգմանութեան մը գոյութիւնը կը նշանակէ², եւ այս արաբական բնագիրն քանի մ'անգամ կը յիշէ³, բայց ոչ ասորի եւ ոչ արաբական բնագրին վրայ մանրամասն ճառած է: Այլ միայն տեղ տեղ կտորներ առած գործածած է՝ մանաւանդ վերջին մասէն, այսինքն՝ առաքելոց գործունէութեան շրջանը նշանակող աշխարհաց ցանկէն: Այսպէս Թովմաս առաքելոյն⁴, Ազդէի⁵ եւ Ազգէի⁶ գործունէութիւնը նկարագրող կտորն ասորի բնագրով ու լատին թարգմանութեամբ իւր գրոց մէջ զետեղած է:

Այս դարուս առաջին կիսուն՝ Պիքքէլ անուանի գիտնականն իւր «Եկեղեցական Իրաւանց Պատմութեան»⁷ մէջ երկու անգամ համառօտօրէ

¹ S. J. Assemani, Bibliotheca Orientalis, Tomus III. Pars. I (Romae 1725), 333ff.

² Bibl. Or. I, p. 619 II.

³ Bibl. Orient. III, Pars I, p. 14 n. 2.

⁴ B. O. III, Pars II, p. 32.

⁵ Անդ, էջ 10:

⁶ Անդ, էջ 16—18:

⁷ Johann Wilhelm Bickell, Geschichte des Kirchenrechtes. Giessen, 1843. Band I. Beil. IV, pp 178—181.

խօսած է մեր այս մատենին վրայ, առանց գիտնալու որ այն երկու կտորները միեւնոյն բանն են: Ծանօթ էր Պիքքէլէ որ «Առաքելական Լ. կանոնադրութեանց ժողովածոյք» մը կայ արաբերէն լեզուաւ, զոր Աստմանի «Գործք Առաքելոց եւ կանոնք նոցա Լ.» տիտղոսով նշանակած էր¹: Արդէն կրէպ գիտնականը նշանակած էր² որ Պոտլէեան գրատան կանոնաց ձեռագիր մէկ մատեանը կը սկսի նոյնպէս Լ. կանոնաց ժողովածոյքով մը: Վանսլէպ ծանուցած էր որ նաեւ Խպտի եկեղեցին Լ. կանոններ կ'ընդունի. եւ իւր գրութեան մէջ համառօտիւ յառաջ բերած էր³ սոյն կանոնաց բովանդակութիւնը, որ արդեամբք մեր գրութեան հետ կը նոյնանան բնութիւն: Վերջապէս Պիքքէլ յիշելով Beveridge ծանօթ գիտնականին ըսածը⁴, թէ արաբական կանոնաց-մատենի մը մէջ այս կանոններն ի վկայութիւն բերուած եւ ժողովուած են, եւ գնելով սոյն կանոնաց համառօտ նիւթն՝ ըստ Վանսլէպի, կը փակէ իւր խորհրդածութիւնքն այսպէս. «Անստոյգ կը մնայ թէ արդեօք այս ժողովածոյքն յոյն աղբիւրէ մը յառաջ եկած է: Բայց Beveridge կը հաստատէ թէ այս կանոններն ո՛չ հռոմէական եւ ո՛չ ալ յունական եկեղեցւոյ ծանօթացած են երբեք: Երբ բուն բնագիրն արաբական ձեռագրաց մէկէն առեալ ծանօթ անայ, այն ատեն կրնայ հաստատութեամբ որոշուիլ թէ գոնէ ինչ ծանօթ աղբիւրներէն առնուած են ասոր գոնէ ինչ ինչ կանոնները, եւ ի մասնաւորի թէ արդեօք ազգակցութիւն մ'ունի այն ասորական կտորին հետ որուն վրայ վարը՝ Թ. 6. պիտի խօսինք⁵:» — Սակայն այս Թիւ 6 հատածին մէջ բոլորովին ուրիշ գրութեան մը վրայ է խօսքը, այսինքն՝ «Գիրք կղեմայ» փարիզի կայսերական

¹ B. O. I, 619.

² Grabe, Essay, p. 50.

³ Wansleb, Hist. de l'église d'Alex. p. 239.

⁴ Beveridge, Syn. II, app. p. 211.

⁵ Bickel, Gesch. p. 179—80.

Գրատնէն: Այն վերջին գրոյ սկզբնաւորութիւնն՝ ըստ Յէնքէրի (Zenker) տուած տեղեկութեան՝ այսպէս է. «Գիրք առաջին Աղեմայ որ կոչի Ատակարան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, բանք՝ զոր խօսեցաւ առ սուրբ առաքեալս իւր յետ յարութեան իւրոյ ի մեռելոց: Եւ եղեւ, իբրեւ յարեալ Տէր մեր ի մեռելոց եւ շօշափեցաւ ի Թովմայէ եւ ի Մատթէէ եւ Յովհաննէ» եւն: Ուստի եւ այս գիրքն է Ղակարտի հրատարակած այն ութ գրքերէն առաջինը, որ Աղեմայ ընծայուած են, ինչպէս քիչ մը վերը յիշեցինք:

Պիքքէլ յետոյ (Թ. 7 հատածին մէջ) կը քննէ «Գիրք Ս. Ադեայ (Թադէոսի¹⁾՝ առաքելոյն» եւ ի վերջոյ այսպէս կը գրէ. «Չուր աշխատեցայ այս կտորիս հետք մը գտնել ուրիշ տեղ. ոչ Եւսեբիոսի Թադէոսի վրայ ասորերէնէ թարգմանածը, ոչ յունարէն կտոր մը Թադէի գործոց վրայ Աիեննայի մէկ ձեռագրին մէջ (Lambec. VIII 428, հրատ. Kall.) եւ ոչ Փարիկիոսի Անվաւերականաց Գրութիւնն (Fabricius, Codex apocryphus) նման բան մ'ունին:» — Պիքքէլ այսչափ միայն կրցած էր տեղեկութիւն տալ այն կտորին վրայ. «Նոյն (Փարիզեան) ասորի ձեռագրէն առեալ՝ Սէն-Ժերմէնի արեւելեան ձեռագրաց ձեռագիր ցուցակին մէջ «Քաղուածոյք ի գրոց Աղեմայ» գրութեանն անմիջապէս ետքը կը յիշուի ուրիշ կտոր մը այս վերնագրով. «Քաղուած ի գրոց վարդապետութեան Ս. Ադգէի առաքելոյ որ քարոզեաց զհաւատս՝ Ուսհայեցոց եւ ամենայն Միջագետաց» եւն: Այս գրքին սկիզբն (Թղ. 211)՝ ըստ Յէնքէրի տեղեկութեան է. «Յամի 342 իշխանութեան Յունաց, որ օր ԺԳ էր Խեզիրան ամսոյ, յաւուր կիւրակէի պեն-

¹ Bickel, p. 185—6: Հեղինակն Ադգէի եւ Թադէոսի խնդրոյն վրայ դեռ չէր կրնար այն գաղափարը կազմել, որ յետոյ յերեւան ելաւ՝ Արգարու թղթին գտնուելովն եւ անոր վրայ եղած քննութեամբը:

տակոստէից՝ եկին աշակերտք ի Նազարէթէ Գալիլիացոց» եւն. եւ վերջաւորութիւնը (Թղ. 221) «Ասա է վախճան գրոց Ադէի (Adi) առաքելոյ:» — Ուրեմն այս գրութիւնն՝ զոր Պիքքէլ այլուր տեղ մը յիշուած չէր գտած, է բուն իսկ մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոց» գիրքն. միայն թէ հոս վերնագիրն ու վերջաւորութիւնը քիչ մ'այլազգ են: Ճիշդ այս ձեռագրին բնագիրն առած հրատարակած է Լակարա՝ ինչպէս պիտի տեսնենք:

Այս ժամանակէն քանի մը տարի յառաջ արդէն հրատարակուած էր «Վարդապետութիւն Առաքելոց» գրութեան ասորերէն բնագիրը՝ թէեւ անկատար՝ Անճէլոյ Մայի ծիրանաւորին բազմահատոր «Նոր ժողովածոյ հին մատենագրութեանց» հրատարակութեան մէջ¹, ուր ըստ տեսաւ Եբեդ-Յեսուայ «Ժողովածոյ կանոնաց» գործքն իբրեւ առաջին կտորը, եւ այն՝ ասորի բնագրաւ էւ լատիներէն թարգմանութեամբ ի ձեռն Ալոյիսիոսի Ասեմանեայ: Հրատարակիչն այս վերնագիրը դրած է այն գործքին ձախար՝ ասորի լեզուաւ. «Ժողովածոյ կանոնաց սիւնոգականաց», զոր արարեալ է Եբեդ-Յեսուայ մետրոպոլիտի Ծորայ (Մծբին) եւ Հայոց աշխարհին³, որ առան ի քաղղէական մատենից Պետրոսեան (= Վատիկանեան) Մատենա-

¹ Scriptorum Veterum nova collectio e vaticanis codicibus edita ab Ang. Mai. Tom. X, Romae 1838. Pars I, pp. 1—168: Եբեդ-Յեսուայ գործքին ասորի բնագիրն ալ՝ էջ 169—331:

² Լատիներէն վերնագիրն քիչ մ'այլազգ է. Ebediesu Metropolitae Sobae et Armeniae Collectio Canonum Synodicorum ex Chaldaicis bibliothecae Vaticanae Codicibus sumpta et in Latinam linguam translata ab Aloysio Assemano. Praecedit Epitome Canonum Apostolorum auctore eodem Ebediesu. Սակայն իւրաքանչիւր իջի վրան Եբեդ-Յեսուի գործքը միայն «Ճառ Եբեդ-Յեսուայ», կը կոչուի: Իսկ նոյն ինքն հեղինակն՝ Եբեդ-Յեսու (Յուցակ Գրոց, ԳԼ. ՃԳԸ. տես Bibl. Or. II, Pars I, 332) «Ժողովածոյ համառօտ կանոնաց . . .», կ'անուանէ:

³ «Ծորա», է = Մծբին: (Հմմտ. Ass. B. O. III Pars I, p. 3.) «Ասորոց քով Ծորա նոյն է Մծբնոց (Nisibis)

դարանի, եւ կոչի այս մատեան՝ Համաօրոս-Բիւն
 կանոնաց առաւելոց:» — Երեդ-Յեսուայ այս «Հա-
 մառօտութեան» մէջ երեք կտոր ամփոփուած են ի
 մի. «) «Կանոնք Առաքելոց՝ Ի. վասն կարգաւո-
 րութեան Եկեղեցւոյ՝.», ք) «Կանոնք Առաքելոց
 տուեալ ի ձեռն կղեմայ՝ 2Գ. 2» եւ ՚) «Այլ Կա-
 նոնք Առաքելոց տուեալ ի ձեռն նորին կղեմայ՝
 Ի 3:» Այս երեք կտորներն՝ որ մէկ Հասարակաց ա-
 նուան («Կանոնք Առաքելոց») ներքեւ ժողովուած

Հեռ, որուն երբեմն նաեւ Արք կոչուած ըլլալը կը յիշէ
 Ս. Եփրեմ՝ Արարածոց մեկնութեան մէջ:», Արդեամբք ալ
 Ս. Եփրեմ՝ նոյն բանն ըսած է. եւ այս տեղը մեր Ե դարու
 ասորաբան թարգմանիչն փոխադրած է այսպէս (Եփրեմայ
 Մատենագրութիւնք, տպ. վնեւ. 1833. Ա, էջ 53.
 բնագիրը տես նաեւ Ass. B. O. I, p. 26) «Արեւ (Arach) որ
 ասի Ուռիս (= Եղեւիս), Արափաթ (Ասոր. «Ախար»,)
 Նժրին (= Մժրին):» — Թէ արդեամբք «Ծորա» անունը
 Սժրնայ տեղն է, յայտնի է նաեւ անկէ որ մեր այս «Ար-
 դապետութիւն Առաքելոց» գրութեան վերջն Արդէի դոր-
 ձունէութեան շրջանը կը գծուի (Հած. Թ) այսպէս.
 «Ուռիս, եւ ամենայն քաղաքք որ շուրջ գնովաւ, Մժրին եւ
 Արար, եւն ըստ Հայ թարգմանութեան, ուր ասորին է
 «Ուռիս եւ ամենայն կողմանք որ շուրջ գնովաւ յամենայն
 կուտ, եւ Ծորա եւ Արար, եւն: Նոյնպէս նաեւ Լարուրնայ
 ասորւոյն մէջ կը գտնենք «Ծորա, իբրեւ = Մժրին, ինչպէս
 թարգմանած է նաեւ Հայր. (Հմմտ. տպ. վնեւ. 1868) էջ
 19, 6 «Մժրնայի եւ Խառանցիք եւն (= Ա. տպ. Phillips,
 էջ 18, 20 «որք . . . ի Ծորայ եւ ի Խառանէ . . .», —)
 — Իսկ այն պարագայն թէ ինչու Երեդ-Յեսու «Մատրոպոլիտ
 Ծորայ եւ Հայոց աշխարհին, կը կոչուէր, կը մեկնէ Ասեմանի
 (անդ III, p. 3. n. 3) թէ Մժրնայ կամ Ծորայ քաղաքացի
 Նեստորականաց քրեպիսկոպոսը, որ երկրորդ դա՛ն ունէր
 քաղաքացի Նեստորականաց պատրիարքութեան մէջ՝ ըստ
 սախտակաց Ամրեայ եւ Եղիայի (տես B. O. II, p. 458,
 459), իւր իրաւասութեան տակն ունէր բոլոր Հայոց աշ-
 խարհին մէջ ցրուած քաղաքացի Նեստորականները:

¹ Sbe Ang. Mai, Nova Coll. X. pars I. pp, 3—8.
 ասորի բնագիրը՝ 169—175:

² Անդ, էջ 8—17:

³ Անդ, էջ 17—22:

⁴ Լատ. Apostolorum Canones. Ասորի բնագրին

բուն սկզբան խորագիրն է «Կանոնք եւ կարգք եւ օրէնք՝
 զոր կարգեցին առաքեալք.», իսկ նոյն կանոններուն վերջա-
 բանութեան մէջ՝ «Կատարեցաւ առաջին սինհոդոս առա-
 քելոց», Երեդ-Յեսու ուրիշ տեղեր այս կանոնները լոկ «Ի
 կանոնաց առաքելոց» անուամբ կը կոչէ ի վկայութիւն:

են, երեք տարբեր գործքեր են: Մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոց» զրութեան հետ նոյն է ասոնց առաջին կտորը, որ դժբախտաբար թերի է վասն զի ամբողջ ներածութիւնն կը պակսի: Նաեւ բուն բնագրին մէջ (— այս ասորի ձեռագիրը գրուած է 1332 ին —) քանի մը նորագոյն փոփոխութիւնք եղած են, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք:

Աւելի կատարեալ բնագիր մը հրատարակեց ասորական մատենագրութեան համար արգիւնաշատ զիտնականն Լակարտ¹: Լակարտ իւր բնագիրն առած է Սէն-Ժերմէնի Թիւ 38 ձեռագրէն: Յետոյ պիտի խօսինք այս ձեռագրին ու հրատարակութեան վրայ. այժմ կը բաւէ ըսելն որ այստեղ սոյն զրութիւնը գրուած է իբրեւ ութերորդ գիրք Վղեմայ այս վերնագրով. «Գիրք ութերորդ Վղեմայ, կտակարանք կամ Հրամանք առաքելոց, զոր առաքելցին ազգաց ի ձեռն Վղեմայ. կանօնք եկեղեցականք.» — ուստի այն գործքն է, որուն վրայ կը խօսի Պիքքէլ իւր Թ. 7 հատածին մէջ, ինչպէս տեսանք:

Լակարտի այս հրատարակութեան մէջ մեր զրութիւնը Ադգէի առաքելոյ կը տրուի. վասն զի կը կրէ այս խորագիրը. «Գարձեալ ի գրոցն Վարդապետութեան Ադգէի առաքելոյ, այն՝ որ աշակերտեաց եւ ուսոյց զԱռհայեցիս եւ զամենեսին որ ի Միջագետս.» — այսպէս նաեւ վերջաբանն՝ «Կատարեցաւ Գիրք Ադգէի առաքելոյ:» — Լակարտ կը կարծէր որ մեր այս գործքն ըլլայ ասորերէն թարգմանութիւն յունական նախաբնագրի մը, որ այժմ կորսուած ըլլայ: Ուստի ճգնեցաւ Լակարտ ըստ այսմ ասորի բնագրին իւր ենթադրած յունական նախաբնագիրը վերականգնել, եւ ասով ամենայն ճշգրտութեամբ նոր թարգմանեց նոյն գործքը հին յունարէն լեզուի, իւր թարգմանութեան ճակատը գնելով *Διδαχὴ Ἀδδαίου* (Վարդապետութիւն

¹ P. Lagarde, Reliquiae etc. I, pp. 32—44:

Ազգէի) վերնագիրը¹: Իւր գրոց վերջն աւելցուցած է քանի մը սրբազրու թիւնք ասորի բնագրին, եւ ուրիշ փոքր ծանօթութիւնք, զորոնք մեր հրատարակութեան մէջ իրենց տեղը դրած ենք միշտ:

Ամենէն բնաիր հրատարակութիւնն ըրաւ՝ ինչպէս ուրիշ շատ մ'ասորի հին մատենագրութեանց՝ հռչակաւոր ասորագէտն Գիւրբթոն, որ բարեբախտարար գտած էր սոյն գործքն հնագոյն (— Ե Գ Գ Գ — վերջերը գրուած, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, —) ձեռագրի մը մէջ, այսինքն՝ Բրիտանական թանգարանին (Cod. Add. 14,644 fol. 10 ff.) ճիշդ այն ձեռագրին մէջ, ուր գտած էր նաեւ Լաբուբնայի գործքն, այն նոյն անվաւերականին ճիշդ կից: Այսպէս նաեւ հրատարակեց Գիւրբթոն՝ Լաբուբնայի գործքին ետեւ դնելով նաեւ այս գործքն², որ հոս առաջին անգամ իւր ճիշդ տիտղոսը — «Վարդապետութիւն Առաքելոց» — կը կրէ. եւ այս ձեռագրին ամենէն աւելի համեմատ կ'ելլէ մեր ունեցած հայերէն թարգմանութիւնը: Գիւրբթոն՝ որ նոյն թանգարանին ուրիշ ձեռագրի մը մէջ ալ գտած էր նոյն գործքը (Cod. Add. 14, 531 fol. 109 ff.), շատ յաջող անգղիերէն թարգմանութիւն մ'ալ ըրած է³, որուն մէջ նաեւ Մայի ծիրանաւորի եւ Լակարտի հրատարակութիւնքն ալ անտես չէ ըրած: Շատ յարգի են նաեւ իւր գործքին մէջ տեղերը զետեղած այն ոչ սակաւ ծանօթութիւնքն՝ որ գրուած են «Վարդապետութիւն Ազգէի» գրութեան ծանօթութիւններէն ետքը⁴:

Ասոնք են ահա ասորի բնագրին հրատարակութիւնքն ու թարգմանութիւնք: Ուրիշ կարեւոր

¹ P. Lagarde. Reliq. II, pp, 89—95. ² *Ἐκ τῆς βίβλου τῆς Διδαχῆς Ἀδδαίου τοῦ ἀποστόλου.*

³ W. Cureton, Ancient syriac documents. London, 1864, Ասորի մասն՝ էջ 24—35:

⁴ Նոյն. թարգմանութեան մասն՝ էջ 24—35 այսու վերնագրով՝ The doctrine of Apostles.

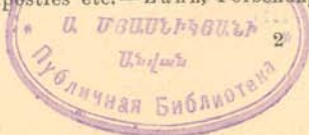
⁵ Անդ. Ծանօթութեանց մասն (Notes), էջ 166—173:

ուրոյն գրութիւն մը, ի մասնաւորի ընդարձակ քննութիւն մ'այս գործքին վրայ որեւէ եւրոպական լեզուաւ՝ ինծի անձանօթ է: Ի հարկէ չեն պակսիր անցողակի եւ համառօտ դիտողութիւնք՝ թէեւ շատ յարգի, որ աստ անդ կրնան գտնուիլ ուրիշ քննութեանց մէջ. այսպէս Թիքսորոնի կարեւոր դիտողութիւնքն իւր Նաբուքնայի քննութեան մէջ¹, եւ նմաններ², զորոնք յընթացս գրութեանս յիշած ենք:

Իսկ հայերէն թարգմանութեան վրայ եւրոպական գրութեանց մէջ եւ ոչ տեղ մը յիշատակութիւն կը գտնուի: Նաեւ հայերէն գրութեանց մէջ չենք գտած ակնարկութիւն մ'անգամ սոյն գործքին ուստի ծագած ըլլալուն, եւն. ինչպէս նաեւ մեր կանոնագրոց վրայ զարմանալի եղանակաւ դեռ եւ ոչ մի մանրամասն հետազօտութիւն եղած է եւ ոչ ալ գտնէ ամբողջական հրատարակութիւն մը, որ սոյն անուան արժանի ըլլայ: Միայն հանդուցեալ Հ. Յ. Գաթրճեանի անտիպ մնացած գրութիւնքն կարգի դնելու ժամանակ՝ նոյն հեղինակին մեր կանոնագրոց ընտիր քննութեան մէջ, զոր յուսամ որ մ'ի լոյս հանուած տեսնել, գտայ նաեւ համառօտ՝ բայց շատ ճիշդ դիտողութիւններ հայերէն թարգմանութեանս օրպիսութեան ու անոր թարգմանչին վրայ: Թէեւ հեղինակը շատ կանուխ գրած է այս մասն (1868—70) բայց իւր հետազօտութիւնքն այսօր ալ մեծայարգ են: Մեր գրութեան վերջը պիտի դնենք այս կտորներն, որմէ պիտի տեսնուի որ հեղինակն իւր քննութեամբք սա եզրակացութեանց հասած է. ա) Հայերէն թարգմանութիւնս հաւանականօրէն նոյն թարգմանչէն է, որ

¹ *Stn Tixeront, Les Origines de l'Eglise d'Edesse. Paris 1888, p. 114—117.*

² *Չոր օրինակ ներածութեան համար՝ տես A dictionary of Christian Bibliography. Vol. I. (London 1877) p. 19 ff: Acts of the Apostles etc.—Zahn, Forschungen I, p. 92—94 etc.*

Թարգմանած է նաեւ Լարուբնայի գործքը. ք) Եգարու վերջին կիսուն հայ կանոնաց-մատենին առաջին խմբագրութեան մէջ առնուած է, բայց այստեղ շատ մը նիւթոյ եւ լեզուի փոփոխութիւններ կրած. զ) Այս գործքն օրինակ եղած է ի մասնաւորի Շահապիվանի ժողովոյն կանոնաց. եւ վերջապէս ր) Սերտ յարաբերութիւն ունի նիւթոյ եւ լեզուի կողմանէ ուրիշ անվաւերականաց հետ, ինչպէս են Լարուբնա եւն:

Յաջորդ մեր գիտողութեանց երկրորդ մասին մէջ, երբ խօսինք հայերէն թարգմանութեան վրայ, մանրամասն պիտի խօսինք այս խնդրոց վրայ, զորոնք համառօտիւ նշանակած է մեծանուն գիտնականը, եւ պիտի տեսնենք որ շատ ճիշդ են իւր հանած հետեւութիւնքն:

Մեր շատ մը ձեռագրաց համեմատութեամբ պատրաստած բնագիրն արդէն աւարտած էր, երբ երկու աշխատսիրութիւնք ծանօթացան մեզի: Առաջինն է 1888ին վերջերը լոյս տեսած աշխարհա-

Թարգմանութիւն մը «Վարդապետութեան առքելոց», որ լոյս տեսած է «Սոխակ» շաբաթաթերթին մէջ¹: Այս թարգմանութիւնն՝ թէեւ ընդհանրապէս ճիշդ է, բայց նաեւ շատ տեղեր ազատ եւ այլեւայլ մեկնողական յաւելուածներով, ինչպէս պիտի տեսնենք: Բաց աստի նաեւ թերի է վասն զի թարգմանուած չէ ամբողջ ներածութիւնն, եւ նաեւ վերջէն բաւական մաս մը թերի մնացած՝ շաբաթաթերթին դադրելովը:

Երկրորդն՝ աւելի հնագոյն ժամանակաւ՝ Մ. Աղաբէկեանի հրատարակած «Ծիւն Աւարայրի» թերթին 1867 տարւոյ կրկին հատուածներն

¹ «Սոխակ Հայ. եկեղեցւոյ, հանդէս շաբաթաթերթ, հրատարակած Վ. Մինասեան, Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Պաղտատեան, 1888: Տես այս 1888 տարւոյ՝ թ. 10, էջ 358—361. թ. 11, էջ 374—378. թ. 14, էջ 421—425 եւ թ. 15, էջ 436—441:

են¹: Աղաբէկեան Փոքրուն Ասիոյ մէջ գտնելով ամբողջական կանոնադիրք մը՝ ձեռնարկած էր զայն իւր թերթին մէջ հրատարակել: Սոյն 1867 տարւոյ երրորդ թուոյն մէջ զնելով կանոնագրոց առաջին հատածն՝ մինչեւ կանոն է, մնացեալ մասն կ'աւարտի չորրորդ թուոյն մէջ: Այս ձեռագրին վրայ ալ յետոյ տեղւոյն պիտի խօսինք:

Վերջապէս Մեծ. Հ. Գարեգին Ա. Զարբ. Նախնեաց թարգմանութեանց ցանկին «կանոնագրոց» մէջ² յիշած է «Վարդապետութեան առաքելոց» կանոններուն ցանկը, որ Լեւզած է հոն, մինչ բունն է՝ ըստ հայ թարգմանութեան՝ ԼԳ. այս տարբերութեան պատճառն յետոյ պիտի յիշենք: Ասոնցմէ գուրս ծանօթ չէ ինձ որեւիցէ գրուածք առաջարկեալ նիւթոյս վերաբերմամբ թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ այլ լեզուաւ:

Մեր նպատակը պիտի ըլլայ այժմ՝ քննել նախ գրութեանս բուն ասորական բնագրին ծագումն, հեղինակն ու ժամանակը՝ որչափ կարելի է մեզ, անոր այլեւայլ ասորի գրոց՝ ի մասնաւորի Լարուբնայի գրութեան հետ՝ ունեցած կապը, այլեւայլ ձեռագրաց իրարու ունեցած աղերսն. ապա անցնիլ հայերէն թարգմանութեան քննութեան այլեւայլ տեսակիտիւ, եւ ի վերջոյ՝ արաբական թարգմանութեան՝ վերջինս շատ համառօտիւ:

2.

Ի՞նչ բան է այս գրութիւնն՝ որ «Վարդապետութիւն Առաքելոց» մեծահնչիւն տիտղոսը կը կրէ. ի՞նչ երկրի ու դպրոցի, եւ՝ եթէ հնար է

¹ «Ծիւն Աւարայրի», ամսաթերթ, հրատ. Մարկոս Աղաբէկեան. Կ. Պոլիս, տպ. Ռ. Յ. Քիւրքճեան. Բ Տարի, 1867. Թիւ Գ (Մարտ) էջ 131—136 եւ Թիւ Դ (Ապրիլ) էջ 153—167:

² Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց Նախնեաց. Վ Ենեա. 1889, էջ 490—491:

գիտնալ՝ որ հեղինակի մտաց ծնունդն է. ինչ
 ժամանակի գործ է ընդհանրապէս, եւ ինչ
 աղբիւրներէ բղխած. — ահա այն առաջին եւ
 կարեւոր խնդիրներն որ անմիջապէս կը ծագին
 հետազոտող մտաց առջեւ, եւ որոնց պատասխան
 տալ պիտի ջանանք փոքր ի շատեւ եւ որչափ հնար
 է՝ գրութեանս նկատմամբ ներքին ու արտաքին
 վկայութիւնները կրկտելով:

Այս եւ նման խնդիրներ այս օրս ամէն բանա-
 սիրի համար անհրաժեշտ պէտք մ'եղած են, եթէ
 կ'ուզուի այս կարգի գրութեանց արժանահաւատու-
 թեան չափը գիտնալ: Հինգերորդ եւ յաջորդ դա-
 րերու Ասորիք, ինչպէս նաեւ մեր Նախնիք, այս-
 պիտի խնդիրներ յուզելու պէտք չէին զգար. քանի
 որ իրենց համար «Վարդապետութիւն Առա-
 քելոց» աներկբայ հաստատութեամբ հարազատ
 գրութիւն մըն էր, առաքելական դարու գործ մը,
 որ բուն իսկ առաքելոց սահմանած կանոնները
 կ'աւանդէր յետնոց: Օրինակի աղագաւ ի Շահա-
 պիվան գումարուած մեր նախնեաց համար ինչպէս
 սրբազան էին «նիկիականն» սահմանագրութիւնը,
 նոյնպէս ստոյգ ու սրբազան էր այս «առաքելական
 կանոնն», այսինքն՝ մեր այս «Վարդապետութիւն
 Առաքելոց» գրութիւնը, ինչպէս յետոյ մանրա-
 մասն պիտի տեսնենք:

Գրութեանս բուն հեղինակն որոշ կերպով
 ինք զինք յայտնել չէ ուզած. բայց իւր գրու-
 թեան քրիստոնէական առաջին դարու գործ մ'ըլ-
 լալու երեւոյթն ուզած է տալ յայտնապէս: Սա-
 կայն եկեղեցական բարեկարգութեան պատմու-
 թեան քիչ մը հմուտ անձին ակնարկ մ'արձակել
 կը բաւէ՝ տեսնելու որ շատ յետագայ ժամանակաց
 ծնունդ է, եւ՝ ինչպէս պիտի տեսնենք՝ Գ դարու
 վերջերը միայն կրնայ առած ըլլալ իւր այժմու ձեւը:
 Այսպէս դատեցին արդէն շատ մը գիտնականք,
 թէ եւ միայն անցողակի ակնարկութեամբք: Եթէ

մանք քննենք գրութեանս ամէն կէտերը՝ պիտի համոզուինք որ այս կեղծ-առաքելական կանոնաց մատենիս հեղինակն Պ գարու վերջերն ապրող սուրբի եկեղեցական մատենագիր մըն է, Արեւմտեան Ասորեոց կողմերէն, լաւ ծանօթ սուրբի անվաւերական գրականութեան, ի մասնաւորի Արգարու զրուցին՝ որ Լաբուրնայի անունը կը կրէ: Ասորեոյս գրութեան մէջ սրոշ պիտի տեսնենք երկու խմբագրութիւններ, եւ թէ հնագոյնն այլափոխած այժմու ձեւին վերածած է մեր Ասորին: Այս արգեանց պիտի հասնինք այս ներկայ եւ յաջորդ զխուն հետազոտութեամբք:

Ակնարկեցինք¹ որ գրութեանս սկզբնագիրը լայն կամ ոչ՝ առաջին անգամ Լակարտ գիտնականն որոշելու հարկ տեսաւ: Լակարտ կը կարծէր որ այս կտորն յունական սկզբնագիր անվաւերականի մը՝ որ այժմ անհետ կորսուած է, ստորական թարգմանութիւնն ըլլայ պարզապէս: Ասոր համար մեծաւ խնամով ջանաց վերականգնել այն ենթադրեալ եւ կորուսեալ յունարէն բնագիրը՝ ստորերէն բնագրիս վրայէն նոր թարգմանելով ի յունարէն: Գրութեան մէջ պատահած քանի մը կէտերն ալ՝ որ այս կարծեաց կրնային աննպաստ ըլլալ, ջանացած է մեկնել, օրինակի համար ստորական ամոյց մ'անունը հռոմէականի դարձրնելով:

Գրութիւնս կը սկսի թուականաւ մը, ուր կը նշանակուին Համբարձման եւ Հոգեգալստեան տարին ու օրը հետեւեալ կերպով. «Յամին 339 իշխանութեան Յունաց ի թագաւորութեան Տիրերեայ կայսեր Հոռոմոց որ աւր շորք էր Խզէրան (1777) ամոյց:» Հայն այս տեղը թարգմանած է՝ «որ աւր շորք էր Մարգարայ² ամոյց»: Սոյնպէս նաեւ

¹ Տես վերը՝ էջ 15—16:

² «Խզէրան» ամին Լակարտ «Յուլիս», կը փոխադրէ, իսկ հայն լաւ եւս «Մարգարայ», որ Յունիս ամոյցն կը համապատասխանէ ըստ անշարժ տոմարի: Ի հարկէ խիստ նայելով ըստ յայտնաւորաց՝ 4 Մարգարայ կը համեմատի 10 Յունիսի:

Լակարտ իւր յունարէն թարգմանութեան մէջ այս տեղը մըն՝ ἰουλιῶ φησισαφραδ է՝ կցելով սա դիտողութիւնը՝¹ թէ անոր համար հոս ամսոյն հռոմէական անունը գրած է թարգմանութեան մէջ, որպէս զի չըլլայ թէ՛ երբ ամսոյն մակեդոնական կամ եգիպտական անունը գործածէ, նշան մ'առնուի այն թէ ուր գրուած կրնայ ըլլալ այս գործը: Նսեւ ուրիշ տեղերէ ալ կը տեսնուի յայտնապէս որ Լակարտ յունականէ թարգմանուած կ'ենթադրէ սոյն գործքը:

Սակայն լաւ քննելով՝ պէտք է զանազանութիւն մ'ընել: Գործքիս մէկ մասին եւ ի մասնաւորի բուն կանոնաց նկատմամբ կրնայ անշուշտ ընդունուիլ որ գուցէ հեղինակն յոյն աղբիւր մ'առջեւն ունէր, որ այլափոխուած առաւ այժմու ձեւն. սակայն գործքն իւր այժմու ձեւին մէջ պարզապէս թարգմանութիւն մ'ընդունիլ յունարէնէ՛ դժուար է: Գործքն ծայրէ ծայր բնիկ ասորական գրութեան մը նկարագիրն ունի, եւ շատ կէտեր ասորի հեղինակ մը մատնանիշ կ'ընեն: Օրինակի համար՝ Խշիբան ամսոյ անունը յինքեան շատ նշանակութիւն չունի, սակայն նոյն իսկ այս թուականն ընդհանրապէս ասորական մատենագիր մը կ'աւանդէ:

Այս տեղ գործածուած թուականն (— «յամին 339 իշխանութեան Յունաց.» —) է Ասորաց սովորական գործածածը կամ Սելեւկեան թուականը: Ասորական հեղինակք ընդհանրապէս Սելեւկեան թուականը կը գործածեն, եւ մտադրութեան արժանի է որ ասորական շատ մ'անվաւեր գրութիւններ ճիշդ այս ոճով կը սկսին, այսինքն՝ թուականը նշանակելով: Բաւական է օրինակի համար Լարուբնայի գրութեան սկիզբը համեմատել,² — «Յամին 340 (Ասոր. 343) թագաւորութեան Յու-

¹ Reliq. II, էջ 89, Ծան. սա 33, 19:

² Տես «Թուղթ Արգարու.», տպ. Վենետ. 1868, էջ 1—2; G. Phil. the Doctrine of Addai, Lond. 1876, p. 1.

նաց, ի թագաւորութեան Տիբերեայ կայսեր Հռոմով-
մոց, . . . որ օր թԲ էր Տրեայ (Ասոր. «առաջին թշրին») ամսոյ, եւն. — եւ կը տեսնենք լիակատար նմա-
նութիւն երկուքին: Այսպէս է նաեւ Շարբիլի,
Բարսամիայի, Հաբիրայ վկայաբանութեանց սկիզբն¹
եւն: Ասորիք սելեւկեան թուականը նշանակելու կը
գործածեն «յամի . . . Լեւոն-որո-Նեան Յոնաց»
կամ «Հոռոմոց» կամ «Աղեւսանդրի» բացատրու-
թիւնքը: Նշանաւոր է օրինակի համար Հրահատայ
Զգօնի Պարսկի սախօսքը². «Զառաջին տասն ճառս
յօրինեցի յամին 648 իշխան-Նեան Աղեւսանդրի
որդոյ Փիլիպպեայ մակեդոնացւոյ, . . . եւ զերկու-
տասան վերջինսն գրեցի յամի 655 Լեւոն-որո-Նեան
Յոնաց եւ Հոռոմոց, այսինքն՝ թագաւորութեան Ա-
ղեւսանդրի, եւ յամին 35 Պարսից արքայի» եւ այլն³:
Վերջին կէտիս նկատմամբ պէտք է ըսել որ մի
միայն արեւելեան Ասորիք, այսինքն՝ այն քրիստո-
նեայք որ Պարսից պետութեան ներքեւ կը բնա-
կէին, իրենց գրութեանց մէջ իբրեւ թուական կը
գործածեն Պարսից ինքնակալ արքայից թագաւո-
րութեան տարիները. այսպէս ի մասնաւորի Զգօն
իւր ճառերուն մէջ: Արդ այն պարագայէն որ այս
«Վարդապետութիւն Առաքելոց» գրութեան հե-
ղինակն սելեւկեան թուականին հետնաեւ Տիբերեայ
կայսեր թագաւորութեան տարին նշանակած է իբր

¹ Sicut Cureton, Ancient syriac documents. Lond. 1864, էջ 41 եւ 63 եւ 72 եւն:

² Զգօն, ճառ ի Բ (գծրախտաբար հայերէնին մէջ պակաս է) Հմմտ. Aphrahat's des persischen Weisen Homilien, übersetzt von G. Bert, Leipzig 1888, p. 366.

³ Յիշենք օրինակի համար Զգօնի ուրիշ մէկ կտորը-
ճառ ԺԳ (հօյ՝ ԺԹ, սպ. Վ.Պոլիս, 1824, էջ 394) «Գրեալ է թուղթս այս ի քաղոց ամենան՝ որ ամ 655 էր Աղեւ-
սանդրի որդոյ Փիլիպպեայ մակեդոնացւոյ, եւ էր ամ 35
Շաղհոյ արքայի Պարսից:» — Այս անգն է որ Սասանեան ար-
քայից ժամանակագրութիւնն ուղղելու նպատակը զլիսաւո-
րաբար Նէօլաքէ գիտնականին նշանաւոր գործքին մէջ.
Հմմտ. (El-Tabari,) Geschichte der Perser und Araber
etc., übersetzt von Th. Nöldeke. Leyden 1879, p. 410.

Թուական¹, կարելի է հետեւեցնել որ ինքը Հռոմէական կայսրութեան վերաբերող Ասորիքի մէջ կ'ապրէր, ուստի արեւմտեան Ասորիներէն էր, ընդհակառակն Ջզօն՝ Պարսից արքային Թագաւորութեան տարիները կը հաշուէ իբր Թուական, վասն զի Պարսից պետութեան մէջ կ'ապրէր:

Արեւմտեան ասորի մ'ըլլալը կը ցուցնէ հեղինակա ուրիշ մէկ խօսքի մէջ ալ: Բուն գրութեանս խորագրին մէջ նշանակելով գրքին բովանդակութիւնը, կը յայանէ որ ինքը պիտի պատմէ թէ «յուսմէ եւ ուստի բնկալան Գաւառի Հոռոմոց (Ասոր. «կողմանք Գաւառի Հոռոմոց»²) զձեռնադրութիւն քահանայութեան:» Ասորի գրութեանց մէջ այս «տուն Հոռոմոց» բացատրութեամբ ընդհանրապէս Հռոմէական պետութեան երկիրները կը նշանակուին³, սակայն անձուկ մտօք՝ Հռոմէական պետութեան Տիգրիսէն ասդին եղած սահմանակողմանք, ուստի ի մասնաւորի Ասորիք, մինչդեռ Տիգրիսէն անդին՝ Պարսից իշխանութեան ներքեւ եղած կողմանք անձուկ մտօք «Արեւելք» կը նշանակուին: Առ այս բաւական է Աբգարութեան թղթին սահմանաւոր խօսքը⁴ թէ «բազումք

¹ Այս Տիրերեայ Թագաւորութեան տարին ունի միայն հայերէնը, իսկ ասորի օրինակաց մէջ կը պակսի: Սակայն հայն սկզբնական բնագիրը պահած է, որուն վկայ են Լարուրնայի Աբգարութեան թղթին սկիզբն (տպ. Վենետ. 1868, էջ 1, 7) եւ Պարսամեայ վկայաբանութեան վերջը (տես Cureton, Ancient syr. docum. p. 72), որ ունին Տիրերեայ Թուականը:

² Այսպէս ասորի Cur. եւ M ձեռագիրք, L. «ամենայն կողմանք Յունաց եւ Հոռոմոց»,

³ Հմմտ. օրինակի համար Լարուրնա (ed. G. Phillips, p. 11, 2 — Հայ., տպ. Վենետ. էջ 13, 5) որ զՊատրոնիկէ կ'անուանէ «գժխոյ եւ տիկին ամենայն աշխարհին Հոռոմոց», (Ասոր. «ամենայն աշխարհին Գաւառի Հոռոմոց»,)

⁴ Հմմտ. Լարուրնա (G. Phillips,) p. 37, 2 — Հայ. էջ 34, 11: Նոյն գրութեան մէջ ուրիշ տեղ մը (G. Phillips, p. 37, 20 — Հայ. էջ 35, 8) կը գրուի թէ Աբգար չկրցաւ «անցանել ընդ Հոռոմոց Գաւառի եւ երթալ ի Պարսաստիսէ», Հոս Ուռհայ եւ իւր շրջակայքն կը նկատուին

յարե-ելից» այսինքն՝ Պարսից պետութեան սահմանակից երկիրներէն «ի նմանութիւն վաճառականաց» կու գային Եդեսիա «ի իշխանութիւն Հռոմոսց» (Ասոր. «ի սոսն Հռոմոսց»)՝ «տեսանել զնշանսն զոր առնէր Ազէ առաքեալ», եւ առնլով անկէ «ձեռնադրութիւն քահանայութեան» կը դառնային իրենց աշխարհը, եւ «յաշխարհին իւրեանց յԱսորեստանի զգաւառականս իւրեանց աշակերտէին» եւ աղօթարաններ կը շինէին, բայց ի ծածուկ՝ «վասն երկիւղի այնոցիկ՝ ոյք երկիր պազանէին կրակի եւ պատուէին զջուրս»։ — Յայտնի է ասով որ մեր կանոնաց հաւաքիչն ալ «Արեւելից» բնակիչներէն չէ։ Բաց աստի՛ Կանոն ԻԸ (Ասոր. ԻԵ) հաւանականաբար բնիկ եդեսական է, ուստի Ուռհայի մէջ ծագած նախնաբար։ Սակայն այս կանոնիս վրայ յետոյ պիտի խօսինք մանրամասն, ուստի հոս երկար չենք մնար։ Նմանապէս մտադրութեան արժանի է Կանոն Է, որ կը հրամայէ Քրիստոսի Յայտնութեան տօնը կատարել Յունուար 6 ին՝ ըստ յոսնարէնի թուոյ. (Ասոր. «ըստ երկար թուոյ Յունաց», ինչպէս ունին Cur. եւ M ձեռագիրք, իսկ L «ըստ թուոյ ամսոց Յունաց») Այս յայտնի նշան է որ կանոնս զրուած է Ասորիքի այնպիսի տեղ մ'որ եկեղեցական տօնախմբութիւնք դեռ եւս ըստ յունական եկեղեցւոյ կարգի կը տօնուէին, ինչպէս յԱնտիոք։ Այս նշանաւոր կանոնիս վրայ ալ քիչ մ'ետքը կրկին պիտի խօսինք։

Շատ մը կանոններ բնիկ արեւելեան՝ կամ ճիշտ եւս՝ ասորական նկարագիր մ'ունին։ Շատ նշանաւոր է օրինակի համար Կանոն ԺԵ (Ասոր.

իրր անկախ Հռոմէական Պետութենէն, ուստի «Հռոմոսց տան», այսինքն՝ ինչպէս յայտնի կ'երեւայ, Ասորոց հռոմէական իշխանութեան հպատակ գաւառաց սահմաններէն դուրս։ Ճիշդ այս խօսքը կրկնուած է ուրիշ տեղ մ'ալ, (G. Phil. p. 3. 9 — Հայ. էջ 4, 6.) ուր կ'ըսուի Արգարու համար՝ թէ «չէր իւր իշխանութիւն աշխարհն Հռոմոսց»,

ԺԲ) որ կը հրամայէ իբրեւ անաստուած նկատել զանոնք, “որ սուտ վկայէ կամ սուտ երզնու եւ կամ երթայ առ կախարդս եւ հարցուկս եւ Քաղտայս (Ասոր. “Քաղդէացիս”) եւ վհուկս, եւ հաւատայ բախտից, ծննդոց եւ աստեղագիտութեանց:” Այս տեղւոյն նկատմամբ արդէն շատ լաւ դիտողութիւն մ’ըրած է Թիքսորոն գիտնականն Արգարու թղթին քննութեան մէջ¹: Սոյն գիտնականը միտ դնել կու տայ որ կանոնիս մէջ “աստեղագիտութեանց եւ Քաղդէացւոց այս յիշատակութիւնն ասորական Առաքելական-Վանոնաց առանձնայատուկ (caractéristique) է.” եւ կը յիշէ Ստոյն-Բարդեժանու “Գիրք օրինաց աշխարհաց” ասորական մատենին² շատ տեղերն, ուր կ’ըսուի թէ աստեղագիտութեանց հետամուտ են “արքն որ կոչին Քաղդէացիք,” եւ թէ Բախտ կ’ուսուցանեն նոյն Քաղդէացիք³ եւն. եւ կը յաւելու թէ “յունական կանոնաց մէջ այսպիսի բան ամենեւին չենք գտներ, օրինակի համար (յունական եկեղեցւոց մէջ դորձածուած “երկրորդ” Առաքելական կանոնաց) ի՞նչ կանոնին մէջ⁴, որ նմանութիւն մ’ունի “Վարդապետութեան Առաքելոց” այս կանոնիս հետ:”

Քիչ մ’ետքը պիտի դնենք ի կարգին Լաբուբնայի մէկ նշանաւոր կտորն, որ մեր այս կանոնը կարծես բառ առ բառ կը կրկնէ, եւ կը հրամայէ փախչիլ “ի խորոց եւ ի կիւսոց եւ վոհկաց եւ ի բախտից եւ ի ծննդոց, որովք պարծին Քաղդէացիք մուրականք, եւ յաստեղագիտութենէ եւ ի մղաւաշէից:” Բարեւոնի մէջ Քաղդէացւոց աստեղագի-

¹ L.-J. Tixeront, Les origines de l’Eglise d’E-desse etc. Paris 1888, p. 115 n. 1.

² Չոր հրատարակած է W. Cureton իւր Spicilegium syriacum (Lond. 1855) գրութեան մէջ:

³ Տես գաղղիերէն թարգմանութիւնն ի կարգի հայ պատմագրաց Լանկուայի. (V. Langlois, Collection des histor. d’Arm. I, p. 78 etc.)

⁴ Հմմտ. C. J. Hefele, Conciliengeschichte. 2. Aufl. 1, p. 807.

տութեան կամ աստղահամայութեան վրայ մանրամասն կը խօսին նաեւ Որոգինէս¹ եւ Եպիփան². — վերջնոյս խօսքը հետաքրքրական է այնու որ կը պատմէ թէ Քաղզէացիք «աստեղագիտութեան զիտութեամբ . . . պարծին», այսպէս բառ առ բառ ձայնակից բլլալով Լաբուբնայի յիշեալ խօսքին: Բայց ամէնէն նշանաւորն է մեզի համար Հրահատայ Չգօնի Պարսկի խօսքը, զոր հայերէն թարգմանիչը քիչ մը ճոխացուցեր է իւր թարգմանութեան մէջ, եւ է այսպէս³. «Եւ կամ ո՞վ տայէ զհասուցումն վարձուց մանկանց խաւարի զանորի՞ զանորի, այս էն էն էն Մանիէի էն, (Ասոր. պարզապէս՝ «աղանդին Մանեայ ամբարշտի»), որ բնակեալ նստին ի խաւարի ի նմանութիւն օձից եւ քարբից եւ ծառայեն աստեղագիտութեան Քաղզէիցն աղանդին հերձուածոցն Բաբելոնի.» (Ասոր. պարզապէս՝ «որ ծառայեն աստեղագիտութեան աղանդին Բաբելոնի») կամ ըստ A . . . «աղանդոց որդւոց Բաբելոնի:» — Ասորերէն ՌԿԼԸ (Քաղզէացի) անունը շատ սովորական է ասորի գրութեանց մէջ «աստեղագէտ», ուստի եւ «աստեղահամայ» նշանակութեամբ: Այս իմաստով ծանօթ են հայերէնին մէջ աստեղագէտ, աստեղահամայ, որ մեզմացմամբ յառաջ եկած են աստեղագէտ, որ կը նշանակէ պարզապէս «քաղզէացի», բայց իւր սովորական անմամբն իբր «աստեղագէտ, աստեղահամայ, կախարդ.» եւ

¹ Որոգինէս, Մեկնութիւն Երեմիայի, ճառ Ի, 4:

² Ընդդէմ Հերես. Գիրք Բ, Մասն Բ, Հերես. ԿԶ. 13. (հրատ. Կողմից, էջ 609:)

³ Ճառ Գ. § 6. (W. Wright, the homilies of Aphrahates etc. Lond. 1869, p. 51 եւ Հայերէնն՝ Չգօն, սպ. Կ. Պոլիս 1824, էջ 52:)

⁴ Հմմտ. օրինակի համար՝ Բուզանդ, Գ, ծգ (սպ. վ. ենեա. 1832, էջ 167) «կուէաց թաղաւորն Պարսից Շապուհ զգիւթսն եւ զաստեղագէտսն եւ զաստեղագէտսն», եւ այլուր: Եղիթսն, Ընդդէմ Աղանդոց՝ Բ, իգ. (սպ. վ. ենեա. 1826, էջ 184) «գիւթութեամբ եւ համայիւր եւ աստեղագէտսն», եւ այլուր յաճախ:

ասկէ «*†-դրե-նի-ն*»¹ բառն, որ ճիշտ կը համապատասխանէ ասորական ՏՌՈՂԵՐ բառին, զոր Զգոնի թարգմանիչը վերոյիշեալ տեղը «աստեղագիտութիւն ֆազդէից» թարգմանած է:

Թէ ասորի մըն է գրոցս հեղինակը, կը ցուցընեն նաեւ Ս. Գրքէն եղած կոչումնը, որոց մէկ քանին շատ նշանաւոր են այս նկատմամբ: Գրութեանս մէջ երբ խօսք կ'ըլլայ այն հրէական քահանայից վրայ, որոնք թէեւ կը ճանչնային քրիստոնէութեան յարդը, բայց առ երկիւղի չէին յայտներ իրենց կարծիքը, կ'ըսուի թէ «Եւ մուսայան նոքա զգրեալն որ ասէ թէ «Տէր սրտագէտ է (Ասոր. «*ինըն է տէր գիտութեան*») եւ ոչ հասարակն կամակորո-նի-ն† †-ու-նէ նոր», այսինքն՝ խորամանկ հնարագիտութիւնք իւր առջեւ չեն զօրեր: Ճիշդ այս վկայութիւնը կրկնուած է նաեւ ԺԳ (Ասոր. ԺԳ) Կանոնին մէջ, ուր բնդ հանրապէս այն անձանց նկատմամբ որ «երկմիտ» են «ի հաւատս», կը հրամայուի որ աստուածային պաշտօն չկատարեն. վասն զի «նա զմարդիկ խաբէ եւ ոչ զԱստուած, այն որ ոչ հաստատին կամակորութիւնք առաջի նորա»: Արդէն Լակարտ մտադիր եղած էր որ այս կոչումն Ս. Գրոց (Ա. Թագ. Բ, 3) ասորի բնագրէն առնուած է եւ ոչ թէ յունական Եօթանանից թարգմանութենէն, որ այս խօսքը բոլորովին ուրիշ կերպով ունի: Ասորի բնագրիները հոս ի մէջ բերել եւ իրարու հետ համեմատել աւելորդ կը համարինք, վասն զի այս կոչումն կէտ առ կէտ նոյն է Ս. Գրոց ասորական «Պարզ» կոչուած հնագոյն թարգմանութեան հետ: Իսկ Եօթանանիցն սոյն կոչումն ունի այսպէս՝ *καὶ θεὸς ἐτοιμάζων ἐπιτηδεύματα αὐτοῦ*, որ մեր հայերէն թարգմանու-

¹ Հմմտ. օրինակի համար՝ Բուզանդ, Ե. խգ. (սպ. վէնետ. 1832, էջ 252) «իջանէր ի հմայս *†-դրե-նի-ն*, զքուէս հարցանէր», եւն: — «Քաղեայ», բառին «քաղեայ» բառէն ծագելուն նկատմամբ տես Lagarde, *Armenische Studien*, (Göttingen, 1877), § 2354:

Թեան մէջ փոխադրուած է՝ «եւ Աստուած պարաստէ զարուեստս:» Այս երեւոյթս մեզի շատ բնական եւ անհրաժեշտ իսկ կ'երեւայ, քանի որ՝ ինչպէս թէ ցայսվայր ըսուածներն եւ թէ յաջորդ շատ մը կէտեր աներկբայ կը ցուցնեն, ասորի մատենագրի մը գործն է «Վարդապետութիւն Առաքելոց», ուստի եւ նոյն կոչումն ասորի մը մատնանիչ կ'ընէ: Լակարտ այս նորանշան վկայութիւնն կը ջանայ մեկնել՝ անով որ կամ՝ ասորի թարգմանիչը փոխած ըլլալու է այս կոչումն, եւ կամ՝ որ արդէն Ակիւղասայ թարգմանութեան մէջ այսպէս եղած ըլլալու էր. — որ շատ տկար մեկնութիւն է եւ պարզապէս ենթադրութիւն: Բաց աստի՝ ինչպէս պիտի տեսնենք, նոյն իսկ բնիկ ասորական Համարարբառէն կոչումն կայ մեր գրութեան մէջ:

Կանոն Թ. կը հրամայէ որ «կատարումն ամենայն գրոց ընթերցցի աւերարան»¹: Եթէ համեմատենք այս խօսքը Լ կանոնին հետ (Ասոր. Ժ) — «Կարգեցին առաքեալքն զի մի ընթերցցի յեկեղեցւոջ ի վերայ բեմի (այլ գիւրջ), բայց միայն չին կտակարանք եւ Մարգարէք եւ Աւերարան եւ Գործք Առաքինութեանց նոցա²,» այսինքն՝ Առաքելոց. — անմիջապէս աչքի կը զարնէ «Աւետարան», բառն եզակի ձեւովն եւ Ս. Գրոց միւս մասերէն անջատ, այնու որ նոր կտակարանի մասերուն մէջ Գործոց Առաքելոց քով կը գրուի միակ «Աւետա-

¹ Reliq. II, p. 93, Ծան. առ 40, 12:

² Այս խօսքը գրինք ասորերէնէն նոր թարգմանելով. վասն զի հայերէնն այնպէս փոխուած է որ կերպարանափոխ եղած է բովանդակն եւ անձանաչելի գրեթէ. «Կարգեցին առաքեալքն եւ եզին հաստատութեամբ եթէ յեկեղեցւոջ գիրս ընթերցցին չին կտակարանք՝ Արէնք եւ Մարգարէք, եւ նոր կտակարանք որ ընդին վասն կենարար շարժարանաց փրկչին մերոյ Քրիստոսի, եւ Գործք եւ խաւար ավետարանչացն քարոզութեան վասն բանին ճշմարտութեան եւ Վարդապետութիւն աշակերտաց փրկչին: եւ այլ աւելի քան զայս մի ընթերցցի ի բեմի:»

րան» մը: Յան գիտնականն¹ արդէն ցուցուցած է որ Հրահատ Ջզօն Պարսիկ ուր որ «Աւետարան» մը կը յիշէ եղակի ձեւով կամ կոչումն կ'ընէ, պէտք ենք այն կոչումներն Տատիանու Աւետարանի Համարարբառէն առնուած ընդունիլ եւ ոչ թէ շորս աւետարանիչներէն: Թէ այս իմաստով է նաեւ գրութեանս մէջ «Աւետարան» բառն, — ասորբերէնին մէջ այս տեղերն յունական *εὐαγγέλιον* բառը կը գործածուի, եւ ճիշդ այս բառը կը գործածէ Ս. Եփրեմ² Տատիանու Համարարբառը նշանակելու համար². — յայտնապէս կրնանք տեսնել նաեւ օրինակաւ մը: Մատթէի աւետարանի ԻԸ, 20 խօսքը գրութեանս մէջ այս ձեւով է՝ «Ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս՝ մինչև — հարաբի այս աշխարհ:» Ամենուն աչքի կը զարնէ այս նորանշան կոչումն, որ արդեամբ ալ հայ թարգմանութեան մէջ փոխուած է սովորական ձեւին եւ եղած՝ «մինչև — է հարաբ աշխարհ:» Սակայն այս փոփոխութիւնն յետնագոյն ժամանակի է եւ ոչ թէ բուն թարգմանչին գործքն, ինչպէս կը վկայէ Յակոբու աւուրդատու անվաւերական թղթոյն հայերէն թարգմանութիւնն, զոր քիչ մ'ետքը պիտի տեսնենք:

Այժմ կարելորն այս է որ սոյն կոչումն չէ համեմատ ոչ միայն Եօթանասնից յունականին եւ հայերէն թարգմանութեան, որ բնական էր, այլ՝ որ նշանաւորն է՝ եւ ոչ ասորական «Պարզ» կոչուած Աստուածաշնչին ընթերցուածոյն. վասն զի նաեւ ասորական Ս. Գիրքն այստեղ սովորական ընթերցուածն ունի, որ է «մինչև է հատարած աշխարհի:» Ուստի՞ առած է ուրեմն մեր հեղինակն իրեն այս նորանշան ընթերցումն: Ասոր շատ դիւրին եւ որոշ պատասխան կայ, այսինքն՝ այս կոչումն առնուած է Տատիանու ասորական Համարարբա-

¹ Th. Zahn, Forschungen etc. I. Tatian's Diatessaron. Erlangen 1881, p. 91 etc.

² S. Ass. Bibl. Orient. I, p. 58:

ունն: Երկու շատ յարգի վկայ ունինք ասոր: Ջփօն այս նորանշան ընթերցումնս ունի, եւ այն՝ ոչ մի անգամ, այլ յաճախ. («Ես ընդ ձեզ եմ ֆինլէ-հարարի այս աշխարհ:»¹) Երկրորդ կարեւոր վկայն է վերը յիշուած անվաւերականն, որ է «Թուղթ զոր առաքեաց Յակոբոս եպիսկոպոս Երուսաղէմի առ Կողբատոս:» Այս անվաւերականն ալ՝ ինչպէս վարը պիտի յիշենք, շատ սերտ կապ ունի մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոց» գրութեան հետ: Արդ սոյն գրութեան մէջ ալ կը կարդանք հետեւեալ խօսքը, ուր Քրիստոսի Տեառն մերոյ նկատմամբ կ'ըսուի՝ թէ «Է նայ ընդ երկրպագուս իւր եւ ոչ թողու զնոսա, ֆինլէ-հարարի այս աշխարհ:» Այլ եւս տարակոյս չի մնար այժմ թէ ուստի առնուած է սոյն նորանշան կոչումն, քանի որ թէ Ջփօն, (որուն Տատիանու Համաբարբառ գործածելը հաստատուն իրականութիւն է,) եւ թէ Յակոբու թուղթը կը վկայեն թէ ասորական Համաբարբառէ մը քաղուած է: Եւ ասով թէ այս կոչումն եւ թէ նախընթացն ի միասին անժխտելի ապացոյց են որ մեր գրութիւնն ասորի մատենագրի մը գործն է եւ ոչ թէ պարզապէս թարգմանութիւն յունական գրութեան: Արդէն աներկբայ կը ցուցուի այս բանս նաեւ այն պարագայէն, որ մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոց» գրութիւնն սերտ կապ ունի ասորական անվաւերականաց, եւ ի մասնաւորի Լաբուբնայի գրութեան հետ: Բայց այս մասին վրայ յաջորդ հատուածով մանրամասն պիտի խօսինք:

Առ այժմ մտադիր ընել կու տանք որ արդէն սոյն պարագայն որ «Վարդապետութիւն

¹ Տես Ջփօն, ճառ Զ. § 10. (ed. W. Wright, p. 120 — Հայ, սպ. Կ.ՊՄ. 1824, էջ 124, 11. ուր սակայն թարգմանիչը փոխած է վկայութիւնն եւ սովորականին դարձուցած.) եւ Ճառ. ԻԳ (ed. Wright, p. 484, 3), որ ճառը գժբախտաբար հայերէնին մէջ կը պակսի: Հմմտ. G. Bert, Aphrahat's etc. p. 103, n. 3 եւ p. 399, n. 3:

Առաքելոց» նոյն Համաբարբառ Աւետարանը կը գործածէ՝ զոր գործածած է նաեւ Ջզօն, կը ցուցընէ որ շատ ուշ ժամանակի գործք է: Ջզօնի գործածած Աւետարանին նկատմամբ կը միաբանի նաեւ Լեխնէր գիտնականն¹, թէ ոչ այլ ինչ է բայց Համաբարբառ մ'ուր նոյն իսկ իբր 330—350 տարիները (Յ. Ք)՝ նինուէի շրջակայ քրիստոնեայ հասարակութեանց մէջ կը գործածուէր եկեղեցական պաշտամանց մէջ, եւ որ նոյն է այն Համաբարբառին հետ, զոր Ս. Եփրեմ մեկնաբանած է: Ս. Եփրեմայ մեկնաբանած Համաբարբառն, որ միայն հայերէն թարգմանութեամբ պահուած է², է Տատիանու անուն կրող ասորական Համաբարբառն, ինչպէս ցուցուց Յան գիտնականն, եւ այս Համաբարբառն շատ տեղեր ասորական եկեղեցեաց մի միակ աւետարանն էր, նաեւ արեւմտեան Ասորոց քով, ինչպէս կը վկայէ Ս. Եփրեմայ մեկնութիւն գրելը. ուստի կրնար գործածուիլ նաեւ մեր հեղինակէն՝ որ արեւմտեան ասորի մքն էր, եւ որ Ս. Եփրեմայ վերջին տարիները կ'ապրէր եւ անշուշտ տեսած էր զայն: Գժբախտարար Ս. Եփրեմ Մատթ. ԻԸ, 20 խօսքը չէ մեկնած, ուստի իւր Մեկնութեան մէջ Համաբարբառի այս խօսքը չենք գտներ ի վկայութիւն բերուած, որով նոր եւ հզօրագոյն ապացոյց մ'ալ պիտի ունենայինք առ այն թէ յիշեալ կոչումն արդեամբք նոյն Համաբարբառէն առնուած է:

¹ Lechner, Urkunden zur Geschichte des christlichen Alterthums. II, p. 7. Հմմտ. նաեւ G. Bert, Aphrahat's, p. XXXIV ff.

² Տես «Մեկնութիւն Աւետարանի Համաբարբառն» ի գիրս Ս. Եփրեմայ (Մատենագրութիւնք, սպ. Վենեա. Հասոր Բ. 1836, էջ 1—260.) եւ ասոր լատիներէն թարգմանութիւնը (Evangelii Concordantis Expositio facta a S. Ephraemo, in latinam translata a P. Joanne Bapt. Aucher, ed. Dr. Georgius Mösinger, Venetiis, typ. Mechith. 1876:)

Ասորական Համաբարբառի նկատմամբ մեր դիտողութիւնքը լիակատար ընելու համար կարեւոր կը համարինք պարզաբանել կէտ մը, որ մտադիր ընթերցողին արդէն հետաքրքրութիւնը զարթուցած պիտի ըլլայ: Յիշեալ կանոնին մէջ կը հրամայուի որ եկեղեցւոյ բեմին վրայ ուրիշ գիրք չկարդացուին, բայց միայն «Հին կրօնարան» եւ Մարգարէտ, եւ Աւետարան եւ Գործք Առաքելոսութեան» Առաքելոց: Ս. Գրոց մասանցայտ բաժանումն շատ աչքի զարնէ, այնու որ պատահական չէ, այլ կրկնուած նաեւ ուրիշ անգամ: Օրինակի համար գրութեանս վերջերը կը հրամայուի որ Պաւղոսի Առաքելոյ թղթերը կարդացուին եկեղեցւոյ մէջ, եւ կ'աւելցուի թէ «Նոյնպէս ընթեանուն միաբան Գործք Առաքելոսութեան» նոցա (այսինքն՝ Գործք Առաքելոց¹), զոր գրեաց Ղուկաս. զի յայսմ ծանիցին Առաքելութեան եւ Մարգարէտ եւ Հին կրօնարան» եւ «Նորոս»:

Յայտնապէս կը տեսնուի որ Ս. Գիրքը շորս մասերու բաժնուած է գրութեանս մէջ, այնպէս որ «Մարգարէք» կամ մարգարէական գրութիւնք «Հին կրօնարանի» անուան ներքեւ չեն առնուիր, եւ չեն նկատուիր անոր մասն, ինչպէս եւ ո՛չ «Առաքելաւք»՝ այսինքն Առաքելոց թղթերը՝ կը նկա-

¹ Ղուկասու գրութիւնը, զոր «Գործք Առաքելոց», սովոր ենք յորձորձել, այս ասորական գրութեան մէջ յաճախ «Գործք Առաքելութեան» նոցա, տիպոսը կը կրէ եւ կամ «Առաքելութիւնք Գործոց նոցա», Սոյն անուանակոչութիւնք կը գտնուին նաեւ Լարուբնայի Արգարութիւթիւն եւ այլ ասորի անվաւերականաց մէջ: Ս. Գրոց ասորի թարգմանութեան մէջ տիպոսն է «Գիրք Պրակաց», (πράξις,) զոր նաեւ Լարուբնայ կը գործածէ անգամ մը (ed. Phil. p. 46, 11 = Հայ՝ էջ 43, 4) «Պրակք Երկոտասան Առաքելոց», գրելով, զոր Հայ թարգմանիչը փոխած է սովորականին: Նոյնպէս ազատութեամբ վարուած է Հայ թարգմանիչը (կամ թերեւս իմբապիրն) «Վարդապետութեան Առաքելոց», և կանոնին մէջ՝ «Գործք եւ խառն աւետարանչացն քարոզութեան», թարգմանելով, ինչպէս վերը գրինք. (տես վերը՝ էջ 29, Ծան. 2)

տուին իբր մասն Նոր կտակարանի: Այս երեւոյթն, որուն մտադիր եղած է արդէն Գիւրբթոն,¹ զարմանալի պիտի երեւայ շատերուն. եւ սակայն գրութեանս յատուկ չէ: Ասորական շատ գրութեանց մէջ միեւնոյն երեւոյթը կը նշմարենք, եւ կը գրտնենք միեւնոյն յատուկ բացատրութիւնքն, որ սովորական եղած են նաեւ մեր նախնեաց՝ ասորական գրութեանց թարգմանութեամբք. — օրինակի համար “Օրէնք” բառն, որ կը նշանակէ Մովսէսի Հրագամատեանը եւ այլ նմաններ:² Երկար ցուցմանց տեղ բաւական կը համարինք յիշեւ Հոս Լարուրնայի մէկ կտորն, ուստի այն անվաւեր գրութեան՝ որ ամէնէն աւելի սերտ կապ ունի այս կանոնացմատենին հետ: Լարուրնա Ս. Գրոց մասունքը կ’անջատէ նոյն կերպով, եւ այն՝ ոչ մի այլ շատ անգամ: Այսպէս ի միջի այլոց կ’ըսուի հոն թէ Ագդէ ընդունելով Փրղոտ, Բարշմաղայ, Բարսեմի եւ այլ աշակերտները՝ մասնակից ըրաւ զանոնք պաշտաման, եւ թէ “ընթեանուին նոքա զՀին կրօնաբանս եւ զՆորս եւ զՄարգարէս (Հայն “զՄարգարէական գիրս”) եւ զԳործս Առօրէաց:”³ Լարուրնայի այս տեղոյն վրայ նոյն խորհրդածութիւնն ըրած է Փիլիսիս գիտնականն,⁴ զոր կանոնացս ասթիւ համառօտիւ նշանակած էր արդէն Գիւրբթոն, ինչպէս քիչ մը վերը յիշեցինք: Փիլիսիս կը հետեւցընէ որ “Նոր կտակարան” ասութեամբ միայն Աւետարանը կը հասկըցուէր: Այս հետեւութիւնն

¹ Cur. p. 172. l. 14. Հմմտ. նաեւ p. 157, l. 15:

² Հմմտ. Լարուրնա էջ 32, 4 “Հրեայք գիտակը Օրինացն եւ Մարգարէիցն, — նոյն՝ էջ 21, 7 “Գրեալ են ի Գիրս եւ ի Մարգարէս.” (Հոց թարգմանիչք փոխած է “ի Գիրս մարգարէիցն”) — Նշանաւոր է նոյնպէս Լարուրնայի սա խօսքը (ed. Phil. p. 46, 8 — Հոց՝ էջ 43, 1 եւն) “Բայց զԳիրս զոր ընթեանուք յեկեղեցւոջ ժողովրդեան՝ առաջի՝ զՄարգարէս (Հոս = “Օրէնք”) եւ զՄարգարէս եւ զԱռօրէացն եւ զԹուղթս Պաւղոսի.” եւն:

³ G. Phil. p. 35, 9 — Հոց՝ էջ 32, 19:

⁴ G. Phil. p. 33, n. d. Հմմտ. նաեւ p. 44, n. a.

զիովին կը հաստատուի Աբգարու թղթին “Նոր
Կտակարան Համաբարեբարէ” (Diatessaron) բացա-
արութեամբն,¹ ուր խօսքն ի հարկէ Տատիանու
Համարարառնին վրայ է: — Ուրիշ գրութիւններէն
օրինակներ բերել աւելորդ կը համարինք: Կարելի
էր օրինակի համար Չ.գօնի ճառերէն օրինակաց
շատ մեծ կոյտ մը հաւաքել. (տես մանաւանդ Ճառ
Բ.) ի հարկէ նաեւ շատ մ’այս ասորի գրութեանց
մէջ ալ Ս. Գրոց սովորական բաժանումն կը գրա-
նենք գործածուած, ի մասնաւորի երբ ընդհանուր
է խօսքը:

Բազմաթիւ կանոնացս մէջ անշուշտ կրնան
գտնուիլ նաեւ այնպիսիներ, որոնք քիչ շատ
տեղական գոյն ունենան՝ բլլալով այն երկրին
այլեւայլ դիպաց ու հանգամանաց արդիւնք, եւ
ասով յայտնապէս մատնանիշ ընեն իրենց հայրե-
նիքն: Այս կողմանէ նշանաւոր են ԻԸ եւ ԼԱ կա-
նոնք ի մասնաւորի, թէեւ այլ կանոնք ալ քիչ
շատ տեղական նկարագիր մ’ունին՝ ինչպէս ԺԶ,
ԺԷ եւն: Աւելորդ չէ ասոնց վրայ քիչ մ’աւելի
մանրամասն խօսիլ:

Կանոն ԻԸ (Ասոր. ԻԵ) կը հրամայէ որ “Թ-
գոր+ որք ունին զհաւատս եկեղեցւոյ սրբոյ եւ
խոստովանին զՔրիստոս, իշխանութիւն լիցի ընդ
քահանայս ի քեփէ կալ:” Այստեղ՝ ուր հայն “ի
քեփէ կալ” կը գրէ, ասորին “տաղթի տեղանոյն կալ”
կ’ըսէ: Բայց այս բացատրութեան տարբերութիւնը
նշանակութիւն չունի: “Բեմ” (= յունարէն βήμα,
օրմէ եւ ասորերէն ܒܝܡܐ զոր յաճախ գործածուած
կը գտնենք,² —) եկեղեցւոյ դասուն կամ սրբա-

¹ P. Phil. 36, 17 = Հոյ՝ էջ 33, 27: (Հայն հոս
ալ այլազգ է՝ “ի հնոց կտակարանաց եւ ի Նորոց քրոջ”,)
Տես այս նկատմամբ մեր գրութիւնը՝ Zur Abgar-Sage,
p. 48.

² Տես Լարուրնա էջ 39, 25. 44, 31, (ed. Phillips
42, 1. 48, 4.) Չ.գօն տպ. Կ. Պոլ. 159, 14 եւն (ed. Wright,

րանին այն մասն էր, ուր խորանը կանգնած էր, եւ ուր եկեղեցականք կրնային կենալ: Արդ ի դասն ու ի բեմն, որ եկեղեցւոյ միւս մասերէն աւելի բարձր կ'ըլլար քան ի մ'աստիճաններով, (— այսպէս է մինչեւ ցայսօր ամէն Հայ եկեղեցեաց մէջ ալ, —) միայն եկեղեցականք մուտք ունէին, ինչպէս որոշ վճռած կը գտնենք Պ դարու վերջերը Ղաւորիկեայ ժողովոյն կրկին կանոնաց մէջ: Ասոնց մին (Կան. ԺԹ) կը կարգադրէ որ միայն եկեղեցականք կարենան մերձենալ սեղանոյն՝ ուստի բեմն ելլել,¹ իսկ միւսին մէջ (Կան. ԾԶ) կ'արգելուի քահանայից՝ եպիսկոպոսէն յառաջ մտնել եւ «բեմի» վրայ նըստիլ²: Մեր կանոնը կը հրամայէ արդ որ քրիստոնեայ թագաւորք մտնել եւ առաջնորդին հետ (— ըստ M ձեւագրի, Car. եւ այլք «ընդ առաջնորդս» Հայն՝ «ընդ քահանայս.» —) կենալ կարենան:

Անշուշտ կանոնս այնպիսի ժամանակ մը գրուած է, երբ եկեղեցականաց մէջ խնդիր կար քրիստոնեայ թագաւորին եկեղեցւոյ մէջ նստելու տեղւոյն նկատմամբ: Այսպիսի խնդիր մը ծագած կ'երեւայ ասորի եկեղեցւոյ մէջ, այնպէս որ Ադդէ

p. 156 etc.) — «բեմի» (βῆμα) եւ «դասու», (χορός) նկատմամբ հմմտ. Herm. Adalb. Daniel, Codex liturgicus. (Leipzig 1853) IV p. 197—211.

¹ Hefele, I. 763 «եկեղեցականաց միայն արժան է մտալել ի սեղան (θυσιαστήριον) եւ ըննել հաղորդակից», Հայն (կանոնագիրք՝ ԶԾԹ) փոխուած է քիչ մը. «Ոչ է մարթ աւելի զոմանս արտաքս քան զկանոնեալ սաղմոսողոգան ի բեմ՝ հանել, եւ ի բեմի գրովք սաղմոսել յեկեղեցւոյն», Ա երջին նախագասութիւնն հայոցն միայն սեպհական է: Այս միեւնոյն կանոնը համառօտուած եղած է նաեւ այսպէս (Կանոնագիրք՝ ԾԺԹ) «Ոչ է պարտ ժողովրդականաց ի սեղանն հաղորդել եւ ոչ արանց ի բեմ՝ ելանել»:

² Hefele, I 773 (= Հայ կանոնագիրք՝ ԶԳԷ) «Ոչ է մարթ երիցանց՝ մինչ չեւ եպիսկոպոսին մտանել եւ նըստել ի բեմի (ἐν τῷ βήματι, Pitra 1503), բայց ընդ (Յոյն՝ «զինի») եպիսկոպոսին մտանել արժան է. ապա թէ գժուարտ իցէ եպիսկոպոսն (Յոյն՝ բայց եթէ հիւանդ իցէ կամ յայլ վարդ զնացեալ), համարձակեալ լինի երիցանց մտանել նստել»,

այս նկատմամբ յորդոր մը տալ պէտք տեսած է իւր աշակերտաց:՝ Ընդ հակառակն յունական եւ արեւմտեան եկեղեցւոյ ժողովոց եւ այլ կանոնադրութեանց մէջ հնազոյն ժամանակներէն ասոր նման կանոն մը չի գտնուիր, օրինակի համար ոչ Փիթրայի հրատարակած «Յիշատակարանաց» (Monumenta etc.) եւ ոչ Հէֆէլէի ժողովոց պատմութեան համեմատական մասերուն մէջ: Եւ որովհետեւ գրութեանն ասորոյ մը դործքն ըլլալը խնդրական չէ, կ'երեւայ մեզի որ կանոնիս բովանդակութիւնն ասորի եկեղեցւոյ մէջ շատ հին ժամանակներէն մնացած սովորութիւն մըն է, այն ժամանակէն անշուշտ՝ երբ յեղեասա քրիստոնեայ թագաւոր մը կը նստէր, (Աբգար Ը,) եւ քանի որ դեռ այն թագաւորութիւնը չէր կործանած. (215—6 Յ. Բ: 2) Այսպէսով կանոնս ամենահիններէն մին է, եւ ի հարկէ գրութեանն նախնական խմբագրութեան մասերէն՝ զոնէ բոտ էական մասանց, եւ իրեն ծագման վայրն եղած կ'ըլլայ Ուռհա:

Թերեւս ոչ նուազ հին, բայց ի մասնաւորի ասորի եւ հայ եկեղեցեաց համար մեծ նշանակութիւն ունի կանոնն ԼԱ: Ըստ այսմ կանոնի՝ «Հայ պատարագին յորում աւուր եփեցոյի ի նմին աւուր ելցէ սեղան», (Ա. յաւ. «եւ մի յետ աւուրց, որ չէ օրէն.») կամ համառօտ ըսելով՝ պատարագի հացին «ջերմ» մատուցուելու հրաման կը արուի: Թերեւս սխալած չենք ըլլար՝ եթէ ըսենք որ կանոնս անձուկ մտօք արեւելեան է, զոնէ արեւելեան եկեղեցեաց մէջ միշտ ճոխութիւն ունեցած: Յունական եւ արեւմտեան կանոնաց մէջ հնազոյն ժամանակներէն ասոր նման կանոն մը չի գտնուիր, որ-

¹ Phillips, p. 45, 22 (= Հայ. 42, 27) «Բայց զիշխանս եւ զգառաւորս՝ որք մերձենան ի հաւատս այս, սիրեսջիք զնոսա առանց ակնառութեան» եւն:

² Հմմտ. Tixeront, Les origines de l'église d'Edesse. p. 9—10.

չափ մեզ ծանօթ է: Յունական Առաքելական կանոնաց չորրորդն, որ այս նիւթոյ վրայ է, յեանագոյն է ժամանակաւ եւ բոլորովին այլազգ, վասն զի կը հրամայէ «նոր արմատեաց հասկ եւ խաղող մատուցանել առ սեղանն, եւ ձէթ ի սուրբ աշտանակն եւ խունկ ի ժամ պատարագին:»¹ Այս կանոնիս մէջ նմանութիւն մը կրնանք միայն այսչափ գտնել որ «նոր» արմտիք կը հրամայէ նուիրել-բայց ասորական կանոնս բոլորովին ուրիշ բան կը պատուիրէ՝ հացը նորեփ կամ «ջերմ» հանել ի սեղան:

Աւելորդ է յիշել ասորի եւ հայ այն բազմութիւ կանոնագրութիւնքն, որ ըստ այսմ կանոնիս վարուիլ կը հրամայեն: Այսպէս են՝ օրինակի համար՝ Գիոնիսեայ Բար-Սալիբի² եւ Յովհաննու Բար-Աբգարու կանոնները,³ որ նմանողութիւն են ասորի կանոնիս, ինչպէս նաեւ ի Հայոց՝ կանոն Չ «Թագէի» կանոններուն եւ կանոն Է «Մակարայ», եւն,⁴ զորոնք յիշել աւելորդ կը համարինք: Յետոյ ժամանակաւ այն հարցման թէ՛ սրչափ կրնայ պահուիլ նուիրագործեալ պատարագիքն, աւելի մեղմ՝ վճիռ սկսուած է տրուիլ: Օրինակի համար «Յովհաննու Սիւնակեցի» անուամբ կանոն մը կը ներէ որ մէկ շաբաթ պահուի⁵ նման օրոշում կ'ընէ նաեւ Տիմոթէոս Աղեքսանդրացի:⁶

Հատ հին է այս կանոնը ասորի եկեղեցւոյ մէջ, վասն զի արդէն Չգոն՝ եթէ ոչ այս կանոնս բառ առ բառ, գոնէ իւր նախնականը ճանչցած կ'երեւայ: Չգոն ԺԲ («Վասն Չատկաց») ճառիւ

¹ Hefele, I 801: Հայ կանոնագիրք՝ ԼԷ: Յունական եկեղեցւոյ այս մասին նկատմամբ ունեցած սովորութիւնքն՝ տես Daniel, Cod. lit. IV, p. 383—391:

² Sks Ass. Bibl. Or. II, p. 183.

³ Bibl. Or. III, p. 243, տես նաեւ էջ 305:

⁴ Հմմտ. կանոնագիրք՝ ՃԻԵ եւ ՆԿԲ:

⁵ Sks կանոնագիրք՝ ՌՃԾԶ:

⁶ Pitra, I 641:

մէջ՝ մանրամասն կը խօսի Հրէից զատկական գառին եւ բաղարջին վրայ, եւ կը համեմատէ անոնց հետ քրիստոնէական պատարագը, եւ յիշելով Ս. Գրոց մէկ խօսքը (ԵԼՔ, ԺԲ, 6 «մի ուտել հում եւ ոչ եփեալ ջրով.») կը յաւելու. «Այս յայտ է եւ մեկնակ. զի պատարագին՝ որ մատչի յեկեղեցւոջ Աստուծոյ, ի կրակի խորովեն զնա, եւ ոչ եփեն եւ ոչ հում մատչի ի վերայ սեղանոյն:» Հոս յայտնի է նաեւ այն՝ որ «անխմոր» հաց կը հասկընայ Զգօն, եւ այս կը հասկըցուի նաեւ ասորի կանոնէս: Յայտնի է որ Ասորիք ալ Հայոց պէս ի սկզբան «անխմոր» հացով կը պատարագէին:

Քիչ շատ տեղական հանգամանաց ծնունդ կ'երեւան նաեւ ԺԶ եւ ԺԷ (Ասոր. ԺԵ եւ ԺԶ) կանոնները: Առաջինը կը պատուիրէ որ «եթէ ոք սիրէ զՀրեայս» (— Հայր կը յաւելու «եւ հաղորդի ընդ նոսա», որ իմաստն որոշ կը մեկնէ, —) Յուգայի եւ հեթանոսաց նման համարուի եւ «մի մացէ յեկեղեցի եւ մի պաշտօնացի» (— հայն շունի այս վերջինը, որ կարեւոր կէտ մըն է, —) եւ թէ՛ եթէ հաւատացելոց մէջ կը բնակի այնպիսին, մերժուի: Քայլ մ'աւելի յառաջ կ'երթայ ԺԷ կանոնը: Աւերջինս կը պատուիրէ որ եթէ հրեայ կամ հեթանոս մը քրիստոնեայ բլլալէն ետքն՝ թողու եւ «երթիցէ յիւր բնութիւնն», (— Ասորին՝ «ի կողմն, յորում էր զառաջինն» —) եւ դարձեալ դառնայ եւ զայ քրիստոնէից, այլ եւս չընդունուի, եւ համարուի թէ բլլայ «ի նմին կարգի՝ ուր էր զառաջինն»: Երկու կանոնքս ալ ուրեմն ուղղուած են՝ բաց ի Հեթանոսներէն՝ ի մասնաւորի Հրէից դէմ, եւ բաւական խիստ որոշումներ կը բովանդակեն՝ մասնաւորապէս կանոն ԺԷ: Եկեղեցական այլ կանոնադրութեանց մէջ այսչափ խիստ կարգադրու-

1 Ճառ ԺԲ (հայ՝ ԺԴ) § 6. (ed. Wright, p. 225 — տպ. Կ. ՊՊԼ. էջ 261.)

Թիւններ սովորական չեն: Ղաւոգիկեայ ժողովքն օրինակի համար՝ միայն արգիլած էր որ Հրէիցմէ ընծայ չառնուն եւ անոնց հետ ի միասին չտօնեն քրիստոնեայք տօները, ինչպէս նաեւ որ բաղարջ չառնուն Հրէիցմէ:¹ Յունական առաքելական կանոնք կը հրամայեն որ եթէ մէկը Հրէից կամ Հեթանոսաց երկիւղին պատճառաւ ուրանայ Քրիստոսի անունը, բանադրուի. իսկ եթէ կղերական ըլլալն ուրանայ՝ մերժուի պաշտօնէն, «բայց եթէ ապաշխարիցէ, ընկալցի իբրեւ զժողովրդական».² — որ ԺԻ կանոնէն շատ մեղմ է, ինչպէս նաեւ նոյն կանոնաց մէկ ուրիշն, որ Հրէից ժողովրդանոցն (synagogue) կամ Հեթանոսաց մեհեանն աղօթելու համար մտնողը կը նզովէ:³

Ասոնք՝ ինչպէս կը տեսնուի՝ շատ մեղմ են մեր գրութեան ԺԻ կանոնէն, որ հրէութենէ կրկին անգամ դարձողը չընդունել կը հրամայէ՝ կրնանք ըսել ճիշդ հակառակ Նիկիոյ ԺԳ կանոնին,⁴ որ հնոց ոմանց խտուրթիւնն՝ ըստ որում այսպիսեաց եւ ոչ մահուան վայրկենին Ս. Հաղորդութիւն կը տրուէր, վերցուց: Միայն սպանիական եկեղեցւոյ մէջ այս ասորականաց նման խիստ կանոններ կային: Ելուիրայի ժողովոյն կանոնք այս կողմանէ նմանութիւն մ'ունին ասորականացս հետ: Այնտեղ կը զրկուի Ս. Հաղորդութենէն այն քրիստոնեայն՝ որ Հրէի մը սեղանակից ըլլայ կամ անոր հետ կերակրոյ նստի⁵ (Կան. Ծ. Կ): Ճիշդ ԺԻ կանոնին պէս կը գտնենք հոն⁶ ալ որ՝ եթէ քրիստոնեայ մը մեհեան մտնէ եւ զսէ, «եւ ոչ է մահուան» ընդու-

¹ Կան. ԼԷ եւ ԼԸ. Hefele, I 770 (= Կանոնագիրք՝ ԶՀԱ եւ ԶՀԻ:)

² Կան. ԽԲ. Hefele, I 819 (= Հայ կանոնագիրք ՂԱ:)

³ Կան. ԽԳ. Hefele, I 820 (= Կանոնագիրք՝ ՂԳ:)

⁴ Hefele, I 417 (= Հայ կանոնագիրք՝ ՄԺԸ:)

⁵ Hefele, I 178:

⁶ Hefele, I 155, 162, 164:

նիւ կը հրամայուի ի «հաղորդութիւն» (— զոր պէտք չէ արձակման մտօք առնուլ, ինչպէս կ'առնուն այլեւայլ մեկնիչք. եւ յայտնի կը տեսնուի այս նաեւ ԻԲ կանոնէն: —) Աւերջապէս նոյն ժողովոյ ԺԶ կանոնն արգիլեց Հրէից հետ ամուսնանալն: Գիտնականք կը մեկնեն սպանիական եկեղեցւոյ միւս եկեղեցիներէն աւելի գործադրած այս խրատութիւնն այն հանգամանքովն, որ Սպանիոյ մէջ Հրեայք այն ժամանակ շատ մեծ ազդեցութիւն ունէին՝ ի միաս քրիստոնէութեան:¹ Անշուշտ միեւնոյն պատճառէ յառաջ եկած են նաեւ ասորականքս: Ճիշդ գրութեանս յօրինման միջոցներն՝ այսինքն Գ դարուն կէսերը՝ շատ մեծ էր Հրէից ազդեցութիւնն ասորի քրիստոնէից դէմ: Զգօն կարծես իւր ճառերուն մէջ ուրիշ ամենեւին նպատակ չունի, բայց եթէ Հրէից դէմ մաքառիլ՝ մանաւանդ վերջին (Ժ—ԻԲ) ճառերուն մէջ: Շապհոյ Բ. ի կատաղի հալածանաց ժամանակ Հրեայք հանգիստ էին, եւ այս պատճառաւ կ'արհամարհէին քրիստոնեայքն եւ թշնամաբար կը վարուէին քրիստոնէից դէմ:² Այս երկարատեւ հալածանաց ժամանակ Հրեայք սչինչ նուազ չարիք հասուցին Ասորոց եւ ասորալեզու քրիստոնեայ Պարսից, ինչպէս կը պատմեն ասորի վկայագիրք, օրինակի համար Մարութաս՝ Շմաւոնի վկայաբանութեան մէջ, ուր կը գրէ.³ «Եւ Հրեայք եւս խնայեմք՝ որպէս սովոր էին՝ սկսան շարախօսել զՇմաւոնէ եւ զամենայն քրիստոնէից. Իսնդէ սովոր էին յայսպիսում՝ ժամանակի գտանել շարախօսք, սկսան ամբաստան լինել

¹ Հմմտ. Heil. I 178 եւն:

² Հմմտ. ի մանաւորի ճառ ԻԱ Զգօնի. (G. Bert, Aphr. p. 329 ff.) Զգօն՝ Հրէից դէմ այնչափ մաքառելով հանդերձ՝ հրեական գիտնոց ազդեցութեան շատ ենթակայ եղած է՝ բազմաթիւ բարբիտական արանդութիւնքն իւր գրոց մէջ առնելով, ինչպէս գիտած են արդէն գիտնականք (Հմմտ. F. Sasse, Aphr. p. 11. G. Bert, Aphr. p. XIII etc.)

³ «Ի վկայս Արեւելից» ի գիրս՝ Սոփերտ Լայտլանտ, Հար. Ի (Ա. Ենեա. 1854) էջ 23—24:

եւ ասել. Յորժամ դու, արքայ, հրովարտակս եւ պատգամս մեծաւ շքով եւ պատրաստութեամբ առաքես կայսեր, առ ոչինչ համարի, իսկ Շմաւոն եթէ դոյզն բանս առնէ ի թղթի եւ առաքէ, յոտն յառնէ,» եւն. եւն. Հրեայք այնչափ եւս համարձակած էին քրիստոնէից դէմ այս միջոցին, որչափ որ Շապուհ — որուն կինը շատ հրէասէր կ'ըսուի, — անոնց կողմն կը բռնէր, եւ որչափ որ զարթած էր անոնց մէջ Երուսաղէմի նորէն շինուելու գաղափարը, ինչպէս յայտնի է անկէ որ ասոր դէմ գրել ստիպուած էր Չգոն յատկապէս,¹ եւ ինչպէս կը պատմէ նաեւ նոյն Մարութաս թէ «Եւ ընդ կառափն նոցա շարախօսութիւնն բազում հազարօքն՝ որ անկան յանկարծակի ի սուր՝ ի ժամանակի իբրեւ զնացեալ երկային ի հոմօս — շինոսթոյն Երուսաղէմի՝ ըստ բանից առն միոյ, որ խաբեաց զնոսա:» Այս ամէն պարագայից մէջ յայտնի է որ Հրէիցմէ վտանգ մը կը տեսնէին քրիստոնէայ առաջնորդք, եւ ասով կը մեկնուի թէ ինչո՞ւ այս կանոնք դրուած են, եւ թէ ինչո՞ւ այնչափ խիստ է ի մասնաւորի ժէ կանոնը: Ասով գտած կ'ըլլանք միանգամայն՝ որ կանոնքս ծնունդ են Շապհոյ հալածանաց (340ին) ժամանակին, եւ թէ տեղական կամ՝ ինչպէս կ'ընանք ըսել այժմ՝ ասորական նկարագիր ունին:

Գրութեանս ասորական նկարագիրը յերեւան կ'ելլէ վերջապէս բազմաթիւ բնիկ ասորական ասութիւններով, որոնցմէ շատերը մտած են նաեւ հայերէն թարգմանութեան մէջ: Հայերէն թարգմանութեան այս ասորական հետքերուն վրայ յետոյ պիտի խօսինք: Հոս կը յիշենք միայն քանի մը շատ գործածուած բացատրութիւններն, որոնց բուն իմաստը թերեւս շատերուն ծանօթ չըլլայ:

¹ Չգոնի ժլ (Աս. թի) ճառն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ «Յանդիմանութիւն ընդդէմ Հրէից, զի ասնն թէ կոյ մեզ ժողովել:»,

Բաց ի «գէտ»¹ բառին առած եկեղեցական նշանակութենէն (— որ առնուած է ի Ս. Գրոց, Եզեկիէլ ԼԳ, 7. —) շատ սովորական է գրութեանս մէջ «առաջնորդ եւ հրամանատար» ասութիւնն, որ ճշգրիտ թարգմանութիւնն է ասորերէնին: Այս ասութիւնն ո՛չ թէ անորոշ բացատրութիւն մըն է, այլ արգէն հաստատուն իմաստ մ'ունի եւ կը նշանակէ պարզապէս «եպիսկոպոս»,² թէ եւ այս վերջին յունական բառս ալ ինչպէս մենք՝ նոյնպէս նաեւ Ասորիք կը գործածեն՝ օրինակի համար Շարբիլի վկայաբանութեան մէջ: Այս բնիկ ասորական բացատրութիւնը շատ յաճախ է իմասնաւորի այն կարգ մը գրութեանց մէջ, որ «Արգապետութեան Առաքելոց» հետ կապ մ'ունին, օրինակի համար Լարուբնայի Արգարու թղթին մէջ. թէ եւ կը գործածեն զայն նաեւ այլ գրութիւնք, ինչպէս են Բարսամիայի վկայաբանութիւնն, Արգապետութիւն Սիմոնի Կեփայի, եւն:³ Հայ թարգմանիչք սովորաբար հաւատարմութեամբ կը պահեն այս «առաջնորդ եւ հրամանատար» բացատրութիւնն.

¹ Հմմտ. Կանոն Զ. «Կաթուղիկոսն քէք եւ գլուխ եւ աւրէնադիր լիցի ժողովոցեան», եւ այլուր: «Գէտ», այս տեղերը թարգմանութիւն է ասորերէն նոյն իմաստով բառին, եւ սակայն հետեւողութիւն է Եզեկիէլի խօսքին (ԼԳ. 7) «Եւ դու որդի մարդոյ, քէք ետու գրեզ տանդ Իսրայէլի» եւ այլուր, ինչպէս ԼԳ. 6:

² Եւ այս նշանակութեամբ կը գտնենք նշանակուած արգէն Payne Smithի ասորական բառագրոց մէջ. տես Thesaurus Syr. I ի կարգին:

³ Տես բաց ի մեր գրութենէն՝ Լարուբնա, էջ 13, 6 «Այլ Յակովբոս որ էր մեր առաջնորդ եւ հրամանատար յեկեղեցւոջն», — էջ 46, 13 «Ագէ . . եղեւ առաջնորդ եւ հրամանատար եւ ժառանգաւոր ամթողոյն . . .», Արգապետութիւն Կեփայի (Cureton, p. 40, 10) կը գրէ Կեփայի համար թէ «պաշտեաց անդ ի պաշտաման առաջնորդի եւ հրամանատարի զԻԵ ամս», — Ակայութիւն Բարսամիայի (Cureton, p. 65, 8) «Դու Պարսամիա որ եղեր առաջնորդ եւ հրամանատար ժողովոցեան բրիտանէից», եւն. եւն, զորոնք յիշեն աւելորդ է: Միայն յիշենք որ Շարբիլի վկայաբանութեան մէջ կը գրուի (Cureton, p. 41, 27.) «Շարբիլ էր Էլուտի եւ հրամանատար ամենայն բրմաց»,

բայց երբեմն ալ ուղղակի այս բացատրութեան բուն իմաստը դնել նախամեծար կը համարին, ինչպէս բրած է օրինակի ազագաւ Լաբուբնայի թարգմանիչը՝ մէկ երկու տեղ պարզապէս «Եպիսկոպոս» թարգմանելով: Օրինակի համար Լաբուբնա կը պատմէ՝ թէ երբ Ադդէ մեռնելու վրայ էր՝ զԱդդէ «առաջնորդ եւ հրամանատար» բրաւ իրեն տեղը: Հայ թարգմանիչն այս տեղն զրեր է պարզապէս «Եւ կարգեաց . . ի կարգ Եպիսկոպոսս»-ը եւ «յիւրում տեղւոջ»: Քիչ մ'ետքն ալ ուր ասորին կ'ըսէ՝ Ադդէի նկատմամբ թէ «Եւ նա յեւամբն (այսինքն՝ ձեռնադրութեամբն) զոր ընկալաւ ի նմանէ (յԱդդէէ), կացոյց քահանայս եւ առաջնորդս յամենայն երկրիս Միջագետաց»: Հայն այս տեղը բոլորովին այլափոխած եւ գրած է «Եւ անտի (յՈւռհայէ) ընդունին զյեւնաբրոսիսն Եպիսկոպոսս»-ը եւ «ամենայն արեւելք»:

Ա երջին կոչմանս մէջ մտադրութիւն զբաւած պիտի ըլլայ. «յեւամբն զոր ընկալաւ» բացատրութիւնն, որ համառօտութիւն մըն է «յեւն + ահա-նայոսիս»-ը եւ «նիկ ասորական բացատրութեան»: Ասորի գրութեանց այս շատ սովորական բացատրութիւնն այն իմաստն ունի, զոր սովոր ենք բացատրել «ձեռնադրութիւն» բառով՝ որ է թարգմանութիւն յունական *χειροτονία* բառին, եւ զոր նաեւ Ասորիք այլ գրութեանց մէջ «գրութիւն ձեռաց» ասութեամբ կը յայտնեն: Սոյն բացատրութիւնը կը գտնենք գործածուած նաեւ Լաբուբնայի, Կեփայի վարդապետութեան, Չգօնի, Եփրեմի եւ այլոց քով:՝³ Ուրիշները «ձեռն» բառին տեղ «աջ» բառը կը գործածեն. եւ ասոնց կարգէն է նաեւ «Վար-

¹ G. Phil. p. 40, 18 — Հայ՝ էջ 38, 14: Տես Zur Abgar-Sage, p. 46, n. 2.

² G. Phil. p. 50, 1 — Հայ՝ էջ 47, 4:

³ Տես G. Phil. p. 1, 7. 49, 21. 52, 12. Cureton, p. 40, 30 եւն եւն:

դապետութիւն Առաքելաց,» որ կը գրէ առաքելաց նկատմամբ թէ «Ընկալան զաջ +ահանայութեանն իրրեւ զՄովսէս եւ զԱհարոնն:» Ասորերէնի մէջ կը գործածուին նաեւ «աջ երիցութեան,» «աջ սարկաւազութեան» բացատրութիւնքը: Հայ թարգմանիչք խորթ համարած են «ձեռն քահանայութեան,» եւն ասորական բացատրութիւնն, այնպէս որ թէ «Արդապետութեան Առաքելաց,» եւ թէ Լարուբնայի թարգմանիչը միշտ փոխած ու «յեռնադրութեան քահանայութեան» թարգմանած է, թէեւ հաւատարմութեամբ պահած է «աջ քահանայութեան» ասութիւնը:

Բաւական կը համարինք գրութեանս ասորական նկարագրին նկատմամբ ցոյս վայր ըսուածն, մանաւանդ որ յընթացս գրութեանս յաճախ առիթ պիտի ունենանք ուրիշ նման կէտերու ալ մտադիր ընել տալ: Այժմ անցնինք ուրիշ կարեւոր խնդրոյ մը, որ է գրութեանս երբ յօրինուած ըլլալը:

3.

«Արդապետութիւն Առաքելաց,» գրութեան հեղինակին վրայ կրցանք ցոյժմ գտնել որ Ասորի մատենագիր մըն է եւ այն՝ Արեւմտեան Ասորիներէն: Քիչ շատ նշմարեցինք նաեւ թէ երբ գրուած կրնայ ըլլալ գրութիւնս, երբ կը խօսէինք Համբարբառին եւ ԺԶ եւ ԺԷ կանոնաց վրայ: Այժմ պիտի ջանանք ընդարձակօրէն քննել թէ երբ կ'ապրէր սոյն անձն կամ ճիշդ եւս սր ժամանակէն է իւր գրութիւնը: Ա՛երն անցողակի տեսանք որ Գ դարու վերջերէն պէտք է որ ըլլայ գրութիւնը: Սոյն եզրակացութիւնը պիտի հաստատեն յաջորդ դիտողութիւնք:

Այս կարգի գրութեան մէջ, ուր բաց ի պատմական նկարագիր ունեցող կտորներէն՝ կայ նաեւ եկեղեցական կանոնաց հաւաքածոյ մը, դժուար

եւ գրեթէ անկարելի է գրութեան ժամանակին բոլոր հետքերը ծածկել եւ անհետ բնել: Եկեղեցական բարեկարգութեան պատմութեան տեղեակ աչք մը շատ անգամ կրնայ որոշ զանազանել թէ այս ինչ կանոնն երբ կրնայ ծագած ըլլալ, այն ինչ կանոնն որ դարու մէջ միայն կրնայ գրուած ըլլալ, եւ շատ անգամ նաեւ թէ ինչ աղբիւրէ յառաջ եկած են անոնք: Վասն զի եկեղեցական բարեկարգութիւնն ոչ թէ առաջին վայրկեանէն արդէն լիովին կատարեալ հաստատուած է, այլ հետզհետէ զարգանալով՝ ունեցած է իրեն որոշ պատմութիւնը:

Գալով մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոց» գրութեան՝ դժուար չէ տեսնել որ անկարելի է ընդունիլ թէ այս բոլոր կանոնները միեւնոյն ժամանակի ծնունդ ըլլան. այնպէս որ՝ որոշ կը տեսնուի շատ մը կանոնաց մէջ եկեղեցական բարեկարգութեան տարբերութիւնն եւ տարբեր ժամանակներու գրոջմը, թէեւ ասորի գրիչ մ'այս ամէնն հաւաքած, փոփոխած եւ գրած է քովէքով: Շատ խոր հնութեան կնիք կրող կանոնաց քով կը գտնենք շատ նոր ժամանակի կարգադրութիւններ, որմէ կը հետեւի ի հարկէ որ մեր առջեւն ունեցած գրութիւնն նորագոյն խմբագրութիւն մըն է:

Շատ մեծ հնութեան նշան կը կրէ օրինակի համար գրութեանս սկիզբը, ուր կ'ըսուի թէ Քրիստոսի Տեառն մերոյ «Համբարձումն» կատարուեցաւ Յունաց իշխանութեան 339 ասրիս՝ Մարգաց ամսոյ շորրորդ օրը, «յաւուր միաշաբաթով՝ որ է հապարումն Պենոպոլիսոսից:» Ըստ այսմ՝ Համբարձման օրը նոյն է Հոգեգալստեան օրուան հետ, մինչ այժմ տասն օրուան անջրպետ կայ այս երկու տօներուն մէջ: Գիւրբթոն՝ կը ջանայ մեկնել այս կտորն՝ ընդունելով որ հեղինակն հոս տեղ շիտ-

Թած ըլլալու է երկու տօները: Սակայն այստեղ տօներու պատահական շփոթութիւն մ'եղած չէ, ինչպէս յայտնի կը վկայէ Կանոն Ժ. (Ասոր. Թ.): Այս վերջին կանոնս կը հրամայէ՝ ըստ Թարգմանութեան մեր ասորաբան հայ Թարգմանչին՝ «Ջինի պատեքին կատարեցեն Ծ աւր յեռ յարո-՛ւնն նորա, եւ արասցին տաւն յիշատակի վերացօան (= Համբարձման) նորա առ Հայր յերկինս փառաւորեալ:» Այստեղ ուրեմն բոլորովին բացայայտ կը հրամայուի Յարութենէ յիսուս օր ետքն, ուստի Հոգեգալստեան օրը՝ Համբարձման տօնը կատարել:

Յայտնի է ուրեմն որ կանոնս այն կանոնի ժամանակէն է՝ երբ Համբարձման եւ Ս. Հոգւոյն գալստեան տօները դեռ չէին զատուած, այլ կը տօնուէին ի միասին՝ «ի լրո-՛մն Պենտակոստէից,» այսինքն՝ յիսներորդ օրը Ջատկէն ետքը: «Պենտակոստէ» (πεντηχοστή) յունական ընդհանուր անուամբ կը նշանակուէր Ջատկէն մինչեւ Հոգեգալուստ եղած ամբողջ միջոցը. այսպէս Ս. Բարսեղ «սրբոյն Պենտակոստէի եօթն շաբաթք» կը հաշուէ, եւ Անախքայ 341ի ժողովքը կը հրամայէ որ տարեկան ժողովքն աւարտի «ի չորրորդ շաբաթու Պենտակոստէի:»¹ Արդ այս միջոցին բուն վերջին օրը՝ յիսներորդն ի Ջատկէ՝ էր ի հարկէ «լրո-՛մն Պենտակոստէից,» եւ տօն էր յիշատակի գալստեան Ս. Հոգւոյն, սակայն միեւնոյն ժամանակ նաեւ յիշատակ էր Համբարձման՝ հնադոյն ժամանակները: Յետոյ ժամանակաւ բաժնուեցան երկու տօները, եւ Համբարձման տօնը զրուեցաւ Ջատկէն 40 օր վերջը: Բայց այս բաժանումն արեւելեան եկեղեցեաց մէջ շատ ուշ եղաւ, ուստի եւ այն ժամանակ՝ որ կանոնս գրուած է առաջին

¹ Տես այս մասին՝ Hefele, Conciliengeschichte, 1873. I, p. 430, 519.

խմբագրին ձեռօք՝ դեռ չէր եղած բաժանումն: Ընդհակառակն Արեւմուտք աւելի կանուխ եղած էր այս բաժանումն, ըստ Հէրկէնրէօթերի արդէն Գ դարուն, այնպէս որ Ս. Աւգոստինոս Համբարձման տօնը կը յիշէ իբրեւ հնագոյններէն մին:՝ Մանաւանդ թէ մտած էր Արեւմուտք ղեղծումն ալ՝ Պենտակոստէից օրերը Ջատկէն 40 օր վերջը Համբարձան տօնին հետ փակել, այնպէս որ Ելուի-րայի 306ին գումարուած ժողովքն իրեն ԽԳ կանոնը դրած է այս ղեղծման դէմ:՝² — Համբարձման տօնը բաժնուած կը յիշեն «Սահմանագրութիւնք Առաքելոց», եւ «Յաղագսնորհրդական Պաշտաման» անվաւերական գրութիւնքն,³ որոնք սակայն Գ դարու վերջերն առած են իրենց այժմու ձեւն: Նաեւ մեր գրութեան Ժ կանոնն այլափոխուած եւ ըստ յեանագոյն սովորութեան փոխուած է ասորերէն L եւ M ձեւագրաց ընթերցուածոյն մէջ. սակայն ուղղագոյն ընթերցուածը պահած են Cur. ձեւագիրն, ինչպէս նաեւ հայերէն ձեւագիրն, որ այնչափ աւելի արժէք ունի, — որով եւ այս ընթերցուածին վաւերականութիւնը տարակուսի տակ չի կրնար իյնալ, — որչափ որ կանոնիս բովանդակութիւնը թարգմանչին ժամանակին սովորութեանց համեմատ չէր, եւ անոր համար ալ ԺԱ կանոն մ'աւելցուած կը գտնենք հայերէնին մէջ:

Այս եւ այլ ստուգիւ հին կանոնաց քով կան շատ մը նորագոյններ, որոնք՝ գտնել իրենց այժմու ձեւին մէջ՝ հին շեն կրնար ըլլալ, օրինակի համար կանոն Ջ (Ասոր. Ե) եւ կանոն Ի (Ասոր. ԻԵ:) Առաջինը կը հրամայէ որ եկեղեցւոյ մէջ ըլլան «երիցունք եւ սարկաւագունք... եւ կէս-սար-

² Augustinus, epist. 118 ed. Jan. c. 1. տես Alzog Kirchengeschichte. 9. Aufl. p. 248. Hergenröther Kirchengeschichte. I, p. 187 եւն:

³ Hefele, I 174.

³ Տես Pitra, Monumenta, I 68 եւ 290.

հասարակաց:» Այստեղ ասորի բնագիրը մինչեւ անգամ յունական ὑποδιάχονος (կիսասարկաւագ) բառը գործածած է, որ ասորի գրականութեան հնագոյն գործոց մէջ՝ որչափ ինծի ծանօթ է, ամենեւին չի գտնուիր:՝ Նոյն իսկ այս բառը կը ցուցնէ որ կանոնս իւր այժմու ձեւով շատ ուշ ժամանակ միայն կրնայ գրուած ըլլալ, եւ շատ աւելի ուշ քան իրեն հետ սերտ կապ ունեցող սրիշ անվաւերական մը՝ Արգարու թուղթն, որ իւր այժմու ձեւն Պ գարու վերջին կէտին մէջ առած է:՝ Այս վերջին ասորական գործքը դեռ եւս չի գիտեր «կիսասարկաւագ» աստիճանն, այլ քահանայից եւ սարկաւագաց ետեւ գիտէ միայն «ընթերցողաց» աստիճանն, ինչպէս կը տեսնենք ի միջի այլոց սախօքին մէջ, ուր կ'ըսուի թէ Ադդէ թէ Ուռհայի եւ թէ շրջակայ գիւղերու մէջ եկեղեցիներ կը շինէր, եւ կը հաստատէր անոնց համար «երկրունս եւ սարկաւագունս եւ քրահարդաց»:՝³ (= ἀναγνώστας.) Միայն Աբուբնայի գրութեան սոյն կտորին հետ համեմատելով մեր կանոնը՝ պէտք ենք ըսել որ վերջինս՝ ամէնէն կանուխ՝ Պ գարու վերջին տարիները կրնայ գրուած ըլլալ:

Այս նիւթոյս նկատմամբ աւելի ամբողջական գաղափար ունենալու համար պէտք է յիշել որ հնագոյն ժամանակները նաեւ յունական կանոնաց մէջ ὑποδιάχονος (կիսասարկաւագ) բառը շատ քիչ կը գտնուի գործածուած: Հնագոյն յունական կանոնական գրութեանց մէջ սովորաբար կը գործածուի ὑπηρέτης (սպասար) աստիճանն, որով կը նշանակուին եկեղեցական փոքրաստիճանաւորք ընդհանրապէս, եւ անձուկ մտօք նաեւ կիսասարկաւագունք ի միասին առեալ: Այսպէս կը

¹ Հմմտ. նաեւ. Payne Smith, Thes. Syr. I p. 995:

² Թիքսորոն կը գնէ իրր 370—390 Յ. Ք տարիները (Tixeront, les origines etc. p. 128ff.)

³ G. Phil. p. 40, 13 — Հայ' էջ 35, 6:

խօսի օրինակի աղագաւ Նէոկեսարիոյ իբր 314—325 Յ. Ք. գումարեալ ժողովոյն թ. կանոնը.¹ այսպէս կը խօսին Ղաւոզիկեայ (գումարեալ 343—381 Յ. Ք.) ԻԱ, ԻԲ եւ ԻԳ կանոնները,² եւ այն: Աւելի հնագոյն եկեղեցական գրիչք նաեւ սարկաւագներն “սպասաւոր” անուան ներքեւ կ’առնուն, օրինակի համար Արքեղայոս՝ որ “սպասաւոր”, երիցունք եւ եպիսկոպոսունք” միայն կը յիշէ:³ Կանոնական գրութեանց մէջ, զորոնք ամփոփած է Փիթրա ծիրանաւորն իւր արդէն յիշուած գործոյն մէջ, իբր Գ գարու վերջերը կը գտնենք ὁποδιάρχονος բառը: Այսպէս սոյն բառը կը գործածեն Գ գարու վերջերն իրենց այժմու ձեւն առնող անվաւեր կանոնական գրութիւնք, ինչպէս են յունական “Առաքելական կանոնք”, “Առաքելական Սահմանադրութիւնք,” եւ “Յաղագս Խորհրդական Պաշտաման” գրութիւնք, բաց աստի նաեւ Տիմոթէի Աղէքսանդրացւոյ “Կանոնական պատասխանի”⁴ եւ այլ գրութիւնք:⁵

Գրեթէ նոյնչափ նոր է նաեւ կանոն Ի (Ասոր. ԻԳ): Սոյն նշանաւոր կանոնը հետեւեալն է՝ ըստ ասորի բնագրին, (— վասն զի հայերէնն անճանաչելի ըլլալու չափ փոխուած է խմբագրողէն, թէեւ թարգմանիչը հաւատարմութեամբ թարգմանած էր, ինչպէս պիտի տեսնենք. —) “Կարգեցին դարձեալ առաքեալք եթէ եղիցին հրամանադարձ ի վերայ երեցանց որ ի գեօղս են, եւ երեւեացի գլուխ

¹ Hefele, I 248:

² Hefele, I 764—66 եւն:

³ Արքեղայոս, վիճուիմ ընդ Մանեայ, ԾԱ. (անս Caillau, Collectio SS. Eccl. Patrum. XV, p. 224 եւ 592:)

⁴ Pitra, Monumenta, I 57, 58, 62, 399, 640. Hefele, I 814:

⁵ Ըստ Hergenrötherի (Kircheng. III, Per. I. § 190) Արեւմտից մէջ Կիպրիանոս յաճախ կը գործածէ hypodiconus բաղաարութիւնք: Կրնայ թերեւս քննուիլ թէ արդեօք Կիպրիանոս վաւերական գրութեանց մէջ կը գործածուի այս բառը:

ամենեցուն, զի ի ձեռն նորա խնդրեսցին ամենքեան, քանզի եւ Սամուէլ այսպէս շրջէր Կեղեի Երեմիայի եւ հրաման տայր:» Որչափ կ'երեւայ կանոնիս նախնականը գիւղական եպիսկոպոսաց կամ «քորեպիսկոպոսաց» (Χωρεπίσκοπος) վրայ կը խօսէր: Ինչպէս յայտնի է՝ հնագոյն ժամանակները նաեւ գիւղերու մէջ կային եպիսկոպոսներ, որոնց նկատմամբ եկեղեցական կանոնաց մէջ յաճախ յիշատակուած ինչ կ'ըլլայ: Ի մասնաւորի Անտիոքայ 341ին ժողովքն իւր ժ. կանոնին մէջ կը հրամայէ որ «եպիսկոպոսք ի գիւղս, որ կոչին քորեպիսկոպոսք, եթէ նաեւ ընկալեալ իցէ նոցա զօծումն իբրեւ զեպիսկոպոսունս», պէտք են իրենց սահմանին մէջ մնալ եւ հողալ իրենց եկեղեցին, միայն ընթերցող, կիսասարկաւագ եւ երգմանցուցիչ կարգեւ, բայց սարկաւագ եւ քահանայ ձեռնադրել առանց քաղաքին եպիսկոպոսին հաւանութեան՝ որուն ենթարկեալ են: Նոյն հրամանն արդէն Անկիւրիոյ 314ի ժողովն ալ տուած էր (կան. ժ. 9) եւ ուրիշ կարգադրութիւն մ'ալ Նեոկեսարիոյ ժողովն ըրած էր իրեն ժ. 9 կանոնին մէջ¹: Բայ ի այլ յիշատակութիւններէն² պէտք ենք յիշել նաեւ Ս. Սահակայ անուամբ եղած կանոնները քորեպիսկոպոսաց նկատմամբ³: Արդ թէպէտ մեզ հաւանական կ'երեւայ թէ կանոնիս նախնական աղբիւրն էր Անտիոքայ ժողովոյն յիշեալ կանոնը, սակայն իրեն այժմու ձեւը շատ աւելի ուշ ժամանակէ է: Վասն զի կանոնս իւր այժմու ձեւն այն ատեն կրնայ առած ըլլալ, երբ «քորեպիսկոպոսք» շատ քիչ անգամ բուն եպիսկոպոս էին, այլ երբ իրենց տեղ այցելու՝ կամ տեսուչք կամ յատուկ բառով «պերեպոստ» (περιόδοευστής) կը գրու-

¹ Հմմտ. Hefele, I. 231, 250, 516.

² Ինչպէս են Եւսեբիոսի քով (Է, 30) Դիոնիսեայ Աղեքսանդրացւոյ խօսքերը:

³ Տես Սոփիէի, Բ, էջ 71, 81—87.

էին¹, մինչեւ որ վերջապէս Ղաւոզիկէի ժողովքն իրեն յԾէ կանոնաւն բողբոսվին արգիլեց գիւղերու մէջ եպիսկոպոսներ դնել, այլ միայն «պերետուտ»²: Մեր կանոնն այս հրամանէն (ուստի իբր 343—381 Յ. Ք. տարիներէն) ետքը գրուած է, վասն զի այցելուաց վրայ է խօսքը: Թէ արդեամբ «այցելուաց» վրայ է խօսքը, յայտնի կը տեսնենք կանոնիս վերջին նախագասութենէն, ուր օրինակ կը բերուի թէ նաեւ Սամուէլ «չբլէր որդի է որդու լէ եւ հրաման որայր:»

«Այցելուաց» պաշտօնը նաեւ յետնագոյն ժամանակները պահուած կը գտնենք ասորի եկեղեցւոյն մէջ, եւ Եբեղ-Յեսու³ եկեղեցական նուիրագետութեան մէջ «աւագ-սարկաւագաց» աստիճանէն ետքը կը դնէ «պերետուտք» եւ ապա «երիցունք» ինչպէս կը յիշէ նաեւ «Բուդ» (պերետուտ) ասորի մատենագիրն, որ Գալիլայի եւ Գիմնակ առակաց գիրքը թարգմանած է ասորերէնի: Հայ եկեղեցւոյ մէջ այնչափ հաստատուն պաշտօն մ'եղած չ'երեւար «պերետուտն» կամ «այցելուն», որ շատ քիչ անգամ յիշատակուած կը գտնենք: Անշուշտ այս ալ է պատճառն, ինչպէս վարը պիտի ըսենք, որ խմբագրիչն այլայլած է այս կանոնն, այնպէս որ անորոշ գոյն մ'առած է: Հայերէն կանոնագիրքն մէկ անգամ միայն գործածած է այս «պերետուտ» բառը «Հարանց հետեւողաց յետ առաքելոց» կոչուած կանոններուն միոյն մէջ, որ է Կան. ԻԲ եւ ըստ կարգի բովանդակ կանոնագրոց՝ ՃԶԲ: Այստեղ կ'ըսուի թէ «ղհիմունս եկեղեցւոյ եպիսկոպոսն միայն իշխեսցէ ծրագրել ուղղափառութեամբ, կամ քորեպիսկոպոս կամ ոչբեբոս»

¹ Hefele, I 344.

² Hefele, I 773. 'Նոյնը նաեւ հայերէն կանոնագրոց մէջ՝ իբրեւ Կան. ՃԺԱ համառօտման նիկիական եւն կանոնաց. (Կանոնագիրք՝ 81, 6:)

³ Հմմտ. այս ամենուն նկատմամբ Bibl. Or. III 5p. 35 եւ 219 եւ IV 829 եւն:

հրամանաւ եպիսկոպոսին: Պիտիթար Գօշ¹ իւր Դատաստանագրոց մէջ առած է այս կանոնը բառաբան, եւ հարկ տեսած է մեկնել այսպէս. «Գիտելի է զի քորեպիսկոպոսն երկու են, մի՛ ձեռնադրեալն, եւ մի՛ սչ, (որ) եւ պէրեպոսոսն է, որ այժմ ասի քոսոս:» Բաստամեան՝ Պիտիթարայ Գօշի այս տեղւոյն նկատմամբ դրած ծանօթութեան մէջ կը կարծէ թէ քոսոս ժողովրդական լեզուի բառ մըն է, որ իբր թէ ծագած ըլլայ հայերէն պարէպ բառէն կը ճատուելով: Բոլորովին սխալ է այս կարծիքը, վասն զի «քոսոս» ոչ այլ ինչ է բայց եթէ ասորերէն ԴՊ. — այս անուամբ ասորի մատենագիր մ'ալ արգէն քիչ մը յառաջ յիշեցինք:² Աւրիշ հայ գրութեանց մէջ բաւական յաճախ կը յիշուին քորեպիսկոպոսունք՝ ի հարկէ յետնագոյն ժամանակաց իմաստով. շատ անգամ ալ «տեսուչ»³ (= σχοπός) կամ լաւ եւս «գաւառի տեսուչ»⁴ վերադիրները կը գտնենք գործածուած. (— մեսրոպեան հայերէնի մէջ՝ ծանօթ է որ «տեսուչ» կը նշանակէ նաեւ «եպիսկոպոս» ուստի = ἐπίσχοπος

¹ Մ. Գօշ, Դատաստանագիրք, հրատ. Վահան Ծ. Վ. Բաստամեան: Վաղարշապատ 1880: Մասն Ա, կան. ԽԵ, էջ 141:

² Այս տողերս գրուած էին, երբ ընդունեցանք ուսուցչապետ Ն. Մառի մէկ հմտակց գրութիւնն այս քոսոս բառին վրայ. (Н. Марръ. Имя Бутъ или Будъ: „Зан. вост. отдѣл. имп. русск. археол. общ.“ томъ VII, стр. 322—325.) Այնտեղ ի մէջ բերուած է նաեւ արձանագրութիւն մը Ե դարէն որ շատ հետաքրքրական ըլլալով կը գտնենք հոս: (Ա) «Երեսուն չորրորդ ամի խոսրովայ արքայի երանելին տէր քոսոս Առուեղեան ձգեաց զհիմունս սուրբ եկեղեցւոյս երես...» (Բ) «...ուն եւ ութ ամոյն կորուսին զքոսոսն եւ յետ երկից ամաց քոսն կատարեաց սուրբ եկեղեցիս Աննայ քոսն ամուսին արէ ամս[ոյ]...» (Գ) «... (մարտիկանութեան վարազաիրացի յՆուեղեան տերութեան Վահանայ...», Աւսուցչապետին սոյն գրութիւնը կ'արժէ հայ ընթերցողաց մատչելի ընել թարգմանութեամբ:

³ Օրինակի համար՝ Ներսէս Ալայեցի, թուղթ ընդհանրական. (տես Nerses Glayensis, Epist, past. ed. Venet. p. 86.)

⁴ Մ. Գօշ, Դատաստանագիրք, Ա, կան. ԿԳ, էջ 163 եւն:

եւ ոչ σχοπὸς որ է «դէտ:» —) Թերեւս «այցելու» կամ «տեսուչ» իմաստով է նաեւ «Տայեցող» բառն, — եթէ ուղիղ է ընթերցուածն, — զոր կը գտնենք Վաղականաւացւոյ Պատմութեան մէջ, ուր կ'ըսուի թէ «Եւ կարգեալ տեղեաց տեղեաց եպիսկոպոսս եւ երիցունս եւ հայեցողս¹»: Ստոյն Թաղդէի կանոնաց միոյն (Վան. Բ) մէջ յիշուած «տեսուչք» եւ «տեսուչք գաւառաց» ասու-
թեանց վրայ յետոյ առիթ կ'ունենանք խօսելու:

Սոյն երեք կանոններուն նկատմամբ ցայժմ ըսուածներէն տեսնուեցաւ, որ մեր գրութիւնն այլեւայլ ժամանակաց բարեկարգութեան հետ-
քերը կը կրէ յինքեան, եւ թէ շատ մասերը հա-
ղիւ Գ դարուն վերջերը կրնան գրուած ըլլալ: Գրու-
թեանս վերջնական յօրինման ժամանակին նկատ-
մամբ մեր այս հանած հետեւութիւնը կը հաստա-
տեն շատ մ'ուրիշ կանոններ ալ, որոնցմէ ոմանք
պէտք ենք հոս տեսնել, որպէս զի աւելի եւս հաս-
տատուի մեր կարծիքը:

Ասորի մատենիս Ը կանոնը կը պատուիրէ որ
«դասաւանան աւր պահ» կարգեսցեն . . . յառաջ
քան զորն շարժարանաց փրկչին մերոյ եւ ապա ա-
րացեն զաւրն շարժարանաց . . . եւ տաւն յարու-
թեան Փրկչին:» Արդ այս կանոնը՝ որ Մեծ պահքը
40 օր կը դնէ (Աւագ շաբաթն ալ ի միասին հա-
շուելով) ամէնէն կանուխ Գ դարուն կրնար այս
ձեւն առնուլ: Փունք գիտնականն իւր մէկ նոր
գրութեան մէջ, որ «Ջատկական պահոց զարգա-
ցումը» կը քննէ, եւ որ լոյս տեսած է Թիւպինկէնի
Աստուածաբանական Եռամսաթերթին մէջ², շատ

¹ Վաղականաւացի. Պատմութիւն Աղուանից, Ա.
դւ. թ. 1. (Մոսկ. 1860, էջ 38):

² Dr. Funk. Die Entwicklung des Osterfastens:
Theologische Quartalschrift (Tübingen) LXXV. Jahrg.
(1893), Heft II. pp. 179—225: Մեծ պահոց նկատմամբ
հմմտ նաեւ Hefele, I 94—95, 772 եւ 821 (Յունական Աւար.
Վան. ԿԹ.) եւ «Սահմ. Աւար.», յաճախ. (Pitra, I 279,

լաւ կը ջրէ այն գիտնոց կարծիքն որ Մեծ պահոց
 ++++++ն օրըլլալը շատ հին կը համարին: Ար ցու-
 ցընէ գիտնականն որ Մեծ պահոց նկատմամբ մեզի
 հասած ամենահին տեղեկութիւնքն իբր երկու- օր
 միայն կը յիշեն. այսպէս Իրենէոս իւր առ Վիկտոր
 քահանայապետ (189—199) գրած թղթին մէջ,
 զոր ըստ մասնէ պահած է Եւսեբիոս (Եկեղ. Պատմ.
 Ե. գլ. իդ, 11—18.) այսպէս նաեւ Տերաուղիանոս
 (De ieiun. 2. 13. 14.) որուն խօսքերէն թերեւս
 կրնայ հետեւիլ որ արդէն սկսուած էր՝ առ առաւելն
 Աւագ շաբթու միւս օրերն ալ պահք պահուիլ, որ
 բուական ընդհանրացած էր Գ. դարու կէսերն՝ ինչ-
 պէս կը վկայեն «Առաքելական Վարդ.» (Didas-
 scalia) գրութիւնն եւ Գիոնիսիոս Մեծ Աղեքսան-
 դրացի, որ մեռած է 264 թուին: Այս թուէն վերջն
 ուրեմն հետ զհետէ աճելով պահոց օրերու
 թիւն՝ արդէն 40 օրուան հասած կը դաննէր Գ
 դարուն մէջ ըստ վկայութեան Նիկիոյ ժողովին (Վան.
 Ե), Անտիոքայ 241ի (Վան. Ի) եւ Ղաւուղիկէի ժո-
 ղովոց (Վան. ԽԹ—ԾԳ) եւ շատ մը Ս. Հարց,
 ինչպէս Կիւրղի Երուսաղէմացւոյ (Ճառ Գ, 3 եւն
 եւն.) Ամենէն կանուխ ուրեմն Գ դարէն կրնայ ըլ-
 լալ մեր ասորի կանոնը, որ անշուշտ եօթն շաբաթ
 կ'ենթադրէ Մեծ պահքն՝ ի միասին հաշուելով
 նաեւ Աւագ շաբաթը:՝

298, 360, 421, 422, 440 եւն.) Հմմտ. նաեւ Hergen-
 röther, III, Per. I, § 213.

՝ Գունք (անդ, էջ 210 եւն) միտ գնել կու տայ
 որ Գ դարուն Մեծ պահքը վեց շաբաթ էր, եւ այն վե-
 ցերորդն էր Աւագ շաբաթն Հռոմական եկեղեցւոյն եւ
 Լիւրիկէի, Յունաստանի եւ Եգիպտոսի եկեղեցեաց մէջ՝ ըստ
 Սահրաոյ (Պատմ. Եկեղ. Ե. գլ. իբ). նաեւ ի Պաղեստին
 ըստ Սողոմոնեայ (Պատմ. Եկեղ. Ե. գլ. թԹ.) Իսկ միւս
 եկեղեցեաց մէջ՝ Կ. Պոլսէն մինչեւ Փիւնիկէ՝ եօթն շաբաթ
 էր պահքն, զիսն զի Աւագ շաբաթը չէին հաշուեր Մեծ
 պահոց վեց շաբաթներուն մէջ: Բայց պահոց օրերու թիւը
 հաւասար էր: Վասն զի արեւմուտք վեց շաբաթը կը պա-
 հէին ամբողջ՝ միայն կիւրակէն չպահելով: (ուստի 6×6=36
 օր.) Իսկ արեւելք եօթն շաբաթ էր, բայց նաեւ շաբաթն

Աւելի ուշ են ուրիշ կանոնները : Արդէն Ի կանոնն որուն վրայ այժմ խօսեցանք, ցուցուց որ մեր կանոնաց ոմանց աղբիւրն է Ղաւռօղիկէի ժողովքն, ուստի թէ ասոնք իբր 343—381 տարիներէն ետքը գրուած բլալու են : Նոյն արդիւնքը ցոյց կու տան նաեւ այլ կանոնք, օրինակի համար կանոն Ե, որ ուրիշ տեսակիտէ ալ նշանաւոր է՝ գլխաւորաբար հայերէն թարգմանութեան արժէքին համար : Այս կանոնը կը պատուիրէ. «Արդեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ թէ ուր շաբաթն եղիցի որան է աշտոնն ընդ ամենայն տիեզերս, եւ եղիցի յիշտոյն տօնայն մարտիրոսաց պատարագ մատուցեն ի նմա քահանայքն եւ ուրախութեամբ սաղմոս ասացեն. վասն զի կարապետ է մեծի արքային զալստեան, պարտ է ամենայն սրբոցն ուրախ լինել ընդ առաջ Քրիստոսի :» Այստեղ նախ մտադիր ընել կու տանք որ այս նշանաւոր կանոնը միայն հայերէն թարգմանութիւնն ունի, եւ թէ ասորի երեք ձեռագրաց մէջն ալ կը պակտի : Սակայն անտարակուսելի է որ կանոնն հարազատ է, այսինքն թէ հայ թարգմանիչն իրեն առջեւն ունեցած ասորի ձեռագրին մէջ արդեամբք գտած էր զայս ու թարգմանած, թէեւ քանի մը մանր փոփոխութիւններ կրնայ կրած բլալ երկրորդ հայ խմբագրողէն :

Պէտք է միտ դնել որ այս կանոնիս մէջ խնդիրն ընդհանրապէս մարտիրոսաց յիշատակը կատարելու վրայ չէ, — այս վերջինս յատկապէս նիւթ է Ի՛կ կանոնին. — այլ կարեւորն հոս այն է որ կը հրամայուի թէ շաբաթն օրն բլայ տօն, եւ «պաշտաւն» կատարուի եւ «յիշատակ մարտիրոսաց :» Ծանօթ է արդ որ շաբաթն օրն իբրեւ օր ստեղծման աշխարհի տօնական համարիլն եւ իբրեւ տօն

պահք չէր պահուեր՝ ի բաց առեալ աւագ շաբաթ օրը, որով կ'ըլլար $7 \times 5 + 1 = 36$ օր : Յետոյ 40 օրն ամբողջացընելու համար աւելցան պահոց քսնի մ'օրեր ալ :

խմբելը գտնէ Գ դարու վերջին կէսին շատ տեղեր սովորական եղած էր, զոր եւ կը յիշեն նոյն ժամանակի անվաւեր գրութիւնք, ինչպէս ի մասնաւորի «Սահմանադրութիւնք Առաքելոց»,¹ Իբրեւ այսպիսի տօնական օր՝ ի հարկէ շաբաթ օրն ալ «պաշտօն» պէտք էր մատչիլ: Արդեամբք ալ Ղաւարդիկէի ժողովքն՝ որ այլուստ շատ զգոյշ էր թէ մի գուցէ շաբաթ օրւան տօնը հրէացման առիթ տայ, պէտք տեսաւ վճռել իրեն ժՁ կանոնին մէջ թէ «Ջաւետարանն հանդերձ այլովք զրովք արժան է կարգալ շաբաթ աւր:²» Այս կանոնիս իմաստն՝ ինչպէս քննիչք կը միտարանին, է այն որ նաեւ շաբաթ օրն Աստուածաշունչ մատենք հրապարակաւ կարդացուին եկեղեցւոյ մէջ, ուստի հանդիսական աստուածային պաշտօն մատուցուի: Այս մեկնութեանս նեցուկն է նոյն ժողովէն որիշ կանոն մ'ալ (կան. 106), որ կը հրատարակէ թէ «Չէ պատշաճ ի Քառասնորդոսն հաց մատուցանել (ἄριστον προσφέρειν), բայց եթէ ի շաբաթաւ եւ կիրակէի:³» Առաւել մեկնութեան համար ըսելու է որ կանոնս՝ որ ընդունուած է նաեւ Տրուղղեան ժողովոյն կանոնաց մէջ (ԾԲ), կը պատուիրէ որ Մեծ պահոց լուր օրերը չմատուցուի լիակատար պատարագ, այլ միայն «Նախասրբելոց» կոչուածն, ինչպէս սովորութիւն է ցայժմ իսկ յունական եկեղեցւոյ մէջ: Շաբաթ օրը կրնար մատուցուիլ պատարագ իբրեւ տօնական օր: Աերջպպէս նաեւ այն թէ Մեծ պահոց միայն շաբաթ օրերը ներեալ է մարտիրոսաց յիշատակն ալ տօնել, ինչպէս կը դրէ «Վարդապետութիւն Առաքելոց», հրամայած է դարձեալ սոյն ժողովն իւր ԾԱ կանոնին մէջ, որ է. «Չէ մարթ եւ պատշաճ ի Քա-

¹ Հմմտ. Pitra I, 67—68, 181, 209, 361, 370, 420 եւն: Տես նաեւ Hergenröther, III Per. I § 212 եւ Per. II § 261.

² Hefele, I 762, որ կոչ նաեւ մեկնութիւնք:

³ Hefele, I 772, եւ մեկնութիւնք:

ուսանորդսն զմարտիրոսացն ծնունդս (γενέθλια) եւ տաւնս առնել, այլ զուրբ մարտիրոսաց զյիշատակ կատարելի շաբաթնս եւ կիրակէի,¹ — եւ այս սովորութիւնը մնացած է հայ եկեղեցւոյ մէջ ցայսօր², թէեւ կիրակի օր մարտիրոսաց տօն չենք տօներ: Այլ եւս տարակոյս չի մնար որ «Արդապետութիւն Առաքելոց» դրութեանս Ե կանոնը ոչ այլ ինչ է, բայց հետեւողութիւն Ղաւոզիկէի ժողովոյն յիշեալ կանոնաց, ուստի ասոնց յօրինմանէն (343—381 Յ. Ք) ետքը միայն կրնայ գրուած ըլլալ:

Բայց ի՞նչ պատճառաւ արդեօք ասորի բնագրին մէջ կը պահուի այս կանոնը զոր միայն հայը պահած է: Ըստ իսասոր պատասխանը դիւրին է: Կանոնիս նիւթն այնպիսի է որ դիւրաւ կրնար հրէացւան առիթ տալ: Շաբաթ օրն իբրեւ տօնական օր նկատելէն մինչեւ նոյն օրը Հրէից հետ իբրեւ կիրակէ սուրբ պահելը՝ քայլ մը միայն կար: Եւ վտանգն էր այնչափ առաւել՝ որ շատ տեղեր կային արդեամբք նաեւ Պ դարուն վերջերը քրիստոնեայք, որ մէտ էին շաբաթը հրէաբար պահելու, եւ այս այնչափ որ նոյն Ղաւոզիկէի ժողովքն պէտք տեսած է այս պատահականութեան առջեւն առնուլ իւր իծ կանոնաւը հրամայելով³: «Չէ արժան քրիստոնէից զՀրէից վարս ունել (ιουδαίσει) եւ բանդագուշել եւ դատարկացուցանել (σχολλάσει) զաւր շաբաթուն, այլ գործել արժան է. բայց զաւր կիրակէին պատուել արժան է, եւ հանգչել արժան է որպէս քրիստոնեայք. ապա թէ գտցի որ հրէաբար, նզովեալ եղիցի ի Քրիստոսէ:» Շատ հաւա-

¹ Hefele I 772.

² Օձնեցւոյ (հրոյր. Աւգերեան, էջ 38) եւ Մանգակունւոյ կան. Ա կոտորները, որ նմանողութիւն են մեր Ե կանոնին, վարը պիտի յիշենք: Հմմտ. նաեւ կանոն Եփրեմի Ե (կանոնագիրք՝ ՊԻԷ, ՅԻԵ եւ ՅԻԸ:)

³ Hefele, I 767. Հմմտ. կանոն ԿԶ յունական Առաքելական կանոնաց՝ Hefele, I. 820.

նական է որ մեր Ե կանոնին նիւթն արգէն շատ կանուխ ժամանակները կասկածելի երեւցած ըլլայ ասորի գրչի մը, վասն զի հրէացման առիթ կրնար տալ, եւ վասն զի թերեւս ասորի գրչին տեղը պակաս չէին հրէամիտք: (Հմմտ. ԺԶ եւ ԺԷ կանոնները, որոնց վրայ վերը խօսեցանք:) Ասով դիւրաւ կրնայ մեկնուիլ որ մեր ձեռքն եղած երեք ասորի ձեռագիրք շունին այս կանոնը, մինչ հայ խմբագրին՝ որ այսպիսի վտանգ մը կ'երեւայ թէ չէր ծանչնար իրեն հայրենակցաց համար, պէտք չէ տեսած գուրս թողուլ զայն: Բայց այս իրողութեանէս, եթէ ուղիղ է մեր կարծիքը, կը հետեւի նախ թէ հայ թարգմանիչն այնպիսի ասորի բնագիր մ'ունէր իւր առջեւն, որ յիշեալ 381 Յ. ք. տարիէն շատ ետքը չէր գրուած, եւ որուն մէջ դեռ պահուած էր այս կարեւոր կանոնը. մինչդեռ ասորի ձեռագիրը՝ զոր Գիւրթթոն հրատարակեց եւ որ նոյն Գիւրթթոյի դարուն վերջերը գրուած է, չէ գտած այս կանոնն իւր նախագաղափար օրինակին մէջ: Երկրորդ հետեւութիւնն այն է որ հայն ունի աւելի կտորներ, որ ստուգիւ հին եւ հարազատ են. — եւ այս երկրորդ կէտս այնչափ աւելի արժէք ունի, որչափ որ հայոյն մէջ բազմաթիւ յետասամուտ ընդմիջարկութիւններ գտնելով՝ մեր աչքին առջեւ իւր արժէքը կրնար շատ նուազիլ:

Արովհետեւ այս քանի մը կանոնաց քննութիւնը ցոյց տուաւ որ մեր կանոնաց էական աղբիւրներէն է Ղաւոզիկէի ժողովոյն կանոնագրութիւնը, եւ որովհետեւ այս կէտն էական կէտ մըն է գրութեանս յօրինման ժամանակին համար, հարկ կը համարինք քանի մ'ուրիշ մասեր ալ յիշել, որոնց աղբիւրը նոյնպէս յիշեալ ժողովն եղած կ'երեւայ:

«Ղարդապետութեան Առաքելոց» Գ կանոնն ըստ հայ թարգմանութեան կը հրամայէ որ նոյն օրն ըլլայ «ի պահս, ի սուգ եւ ի արամութիւն», եւ յատկապէս՝ թէ «պահեալ լիցի մինչեւ շիններորդ»

ժամն:» Թէ այս եւ թէ նախընթաց Գ. կանոնն ասորւոյն մէջ էապէս տարբեր են, վասն զի այնտեղ՝ թէեւ կը հասկըցուի պահոյ պատուէրը, բայց բուն հրամանն այլ ինչ է: Ասորին կը պատուիրէ սր ինչպէս չորեքշաբթի՝ նոյնպէս նաեւ ուրբաթ օրը «եղեցի պաշտանն յիննէրորդ ժամն»:» Ուստի հայը պահք կ'ըսէ մինչեւ իններորդ ժամն, ասորին իններորդ ժամուն պատարագ մատուցուիլ կը հրամայէ: Այստեղ տարբերութիւնը շատ մեծ է եւ հնագոյնն է ասորւոյն ընթերցուածը: Արդ այս ժամն իննին պաշտօն ընելու հրամանն առնուած է Ղաւոդիկէի ժողովոյն վճիռներէն, սր իւր ժԸ կանոնին մէջ կը հրամայէ. «Չպաշտան աղաւթիցն եւ յիննէրորդ ժամն եւ յերեկորին արժան է կատարել:» Բայց նաեւ հայոյն դրածը թէ մինչեւ իններորդ ժամ պահք պահուի, համեմատ է հնութեան, (— թէեւ այս խնդիրն այժմ կապ չունի մեր նիւթոյն հետ.) — վասն զի նաեւ Ս. Ոսկերեւան կը յիշէ զայն:

«Քաղղէացւոց» եւ «քաղղէութեան» վրայ խօսած ժամանակնիս յիշեցինք² Կանոն ԺԵ (Ասոր. ԺԲ) կանոնը, որ կը պատժէր զայն՝ «որ երթայ առ կախարդս եւ հարցուկս եւ Քաղեայս եւ վհուկս, եւ հաւատայ բախտից, ծննդոց եւ աստեղագիտութեանց:» Այս կանոնիս բնիկ ասորական նկարագիր մ'առած ըլլալը խմբագրին ձեռօք եւ Քաղղէացւոց յիշատակութեան նշանակութիւնը երկար բացատրեցինք: Սակայն հոս կրնայ խնդիր ըլլալ թէ ինչ կանոն առջեւն ունէր նախնաբար ասորի մատենագիրը: Այստեղութեան դէմ շատ վճիռներ կը դանենք թէ անվաւերական

¹ Hefele I 763 եւ մեկնութիւն: Հայերէն թարգմանութիւնը (Կանոնագիրք՝ ՋԿԲ) քիչ մ'ազատ է գրելով «Չպաշտան աղթիցն յամբնայն ժամ եւ յերեկորին», եւն:

² Տես վերը՝ էջ 26—27:

գրութեանց¹ եւ թէ՛ Ս. Հարց քով:² Սակայն ասոնցմէ եւ ոչ մին այնչափ նման է մեր կանոնին, (— աննման է նաեւ Անկիւրիոյ Յ14ին գումարեալ ժողովոյ ԻԳ կանոնին վճիռը,³) — որչափ Ղաւսդիկէի ժողովոյն ԼԶ կանոնը, որ կը պատուիրէ⁴. «Աչ է մարթ քահանայից եւ ուխտաւորաց (իսրաւիկոս) ղ քաղաքի մոզո եւ թովիչս եւ դիւթս (մաժդի մատիկոս) եւ վճուկս (աստրոլոգոս) լինել կամ առնել, կամ հմայեալս եւ պահապանս (յոյնը լով փսլախտիդիս), որ ճշմարտութեամբ չեն պահապանք, այլ կապանք հոգւոց նոցին: Եւ որ այսպիսի ինչ գոցին յանձին ունել, արտաքս քան զեկեղեցի ընկեցոցին:» Այս կանոնն է կարծենք աղբիւր «Արդապետութեան Առաքելոց:» Սակայն երկուքին համեմատութիւնը կը ցուցնէ թէ շատ տարբերութիւն կայ երկուքին խմբագրութեան մէջ: Օրինակի համար ասորին՝ ինչպէս նաեւ Լաբուրնա՝ որ կը յիշէ ասորւոյն այս կանոնը, չի գիտեր «հմայեալ» ներու գործածութիւնը, մինչդեռ ասորւոյն մէջ աւելի սաստիկութեամբ յիշուած են ծննդոց, ծակատազրի, եւ աստեղահմայութեան սնտրիպապաշտութիւնք:

Աւերիչ այսպիսի մանր կէտերու վրայ երկար զբաղել աւելորդ կը համարինք: Անտարակուսելի է արդէն որ «Արդապետութեան Առաքելոց» ասորի մատենագիրն առջեւն ունեցած է Ղաւսդիկէի ժո-

¹ Հմմտ. «Սահմանագրութիւնք Առաքելոց» Բ. 56 (Pitra I 214) ուր կը յիշուին ի միջի այլոց «երազափորձք, թռչնահմայք, մեռելահարցք.» — նոյնպէս «Յաղաքս Խորհրդական Պաշտաման», (Pitra, I 66) կը դատապարտէ նաեւ գազանազիւթ, հաւադէտ, նշանախօսիք եւն անձինք: Այսպիսեաց յիշատակութիւն չունի ասորին:

² Օրինակի համար՝ Ս. Բարսեղ առ Ամփիլոքիոս (Pitra I 600), Գրիգ. Նիւսացի (Pitra I 622) եւն եւն:

³ Hefele I 241 եւ մեկնութիւն: Այս կանոնը կախարդաց 5 տարի սպաշխարանք կը սահմանէ: Հմմտ. նաեւ կան. Զ. Ելուրոպի (Hefele I 158) որ կախարդանօք մարդ սպանելու վրայ է:

⁴ Տես Hefele I 770.

զովոյն որոշումներն: Այս կէտը ժամանակագրական կռոււան մըն է գրութեանս տարին որոշելու: Գժբախտաբար այս ժողովոյն գումարման ժամանակը միայն յընդհանուրն գիտենք, բայց ոչ նաեւ որոշ տարին: Հէֆէլէ գիտնականն իւր նշանաւոր գրոց մէջ մանրամասն խօսելով՝ գիտնոց այս ժողովոյս ժամանակին նկատմամբ յայտնած կարծեաց, չի համարձակիր որոշ տարի մ'ընդունիլ, այլ շատ մը գիտնոց հետ կը դնէ ընդհանրապէս 343—381 Յ. Ք. տարիները, այսինքն՝ Սարգիկեայ (343 Յ. Ք.) ժողովքէն ետքն եւ Երկրորդ տիեզերական ժողովքէն (381 Յ. Ք.) յառաջ, ինչպէս կը վկայեն հնագոյն ժողովոց վճռոց հաւաքմունք եւ հին հեղինակք. եւ կը յիշէ որ Տրուղլեան երկրորդ կանոնը սոյն ժողովն Երկրորդ տիեզերական ժողովէն «մեթուոյն» յառաջ կը դնէ, որով իբր 360—381 տարեաց մէջ: Յիշեալ գիտնականն որոշ տարի մը նշանակելէն հրաժարելով հանդերձ՝ կը հաստատէ որ ժողովոյն կանոնաց բովանդակութիւնը յայտնապէս Գ դարու վերջին կիսուն եւ ոչ թէ առաջնոյն կը վերաբերի: Սոյն ժողովոյն հայերէն թարգմանութեան սկիզբը կայ ծանօթութիւն մ'որ թէեւ որոշ տարի մը չի ցուցրներ, բայց զոնէ հետաքրքրական է: Այս ծանօթութիւնն է հետեւեալը. «Յետ այսորիկ զաւրանայր Աւստացւոց (= Աւգիացւոց) հերձուածն որ Չորեքտասներորդն կոչին, որ բազմաց այլայլութիւնս դաւանէին ի լլկանս եկեղեցւոյ. վասն որոյ ժողովեալ ի Ղաւոզիկա Փռիւզացւոց եպիսկոպոսք Իե, որք ժողովեալ ի Պատկանիանէս (= Պակատանիա) ի պէսպէս իշխանութենէ յԱրիանոսաց ջնջումն, առնէին նոցա խիթմանց լուծումն:» Այս ծանօթութիւնը հայն մասամբ ընդարձակելով եւ մասամբ համառօտելով յօրինած է յունարէն այն համառօտ տեղեկութե-

¹ Hefele, I 716—750.

նէն, որ կանոնաց սկիզբը կը գտնուի¹: Ըստ հայոյն՝ ժողովոյն պատճառն եղած են Չորեքտասաներորդք (Quartodecimani) եւ ասոնց մէջ ի մասնաւորի «Ազդիանեանք», բայց ասոնց վրայ ամենեւին խօսք չկայ կանոնացս մէջ:

Բայց այս ընդհանուր ժամանակը (343—381) կրնանք քիչ մ'աւելի ամփոփել: Առ այս կռուան մ'ուռնինք մեզի «Վարդապետութեան Առաքելոց», ի է կանոնը (Ասոր. ԺԸ:) Այս կանոնը կը պատուիրէ թէ «Եթէ ոք ելանիցէ յաշխարհէ ճշմարիտ վախճանաւ եւ կամ խողեսողեալ յանաւրինաց՝ վկայ հաւատարիմ՝ վասն անուան Փրկչին, խստովանելով զՔրիստոս ի նեղութիւնսն՝ որ վասն անուան նորա լինին, որոսցեն զյՅարակս նոցա յառաք մահոսն նոցա:» Կանոնս հարկ տեսած է ուրեմն մարտիրոսաց յիշատակը ածնելու հրաման տալ: Եկեղեցական ամենահին յիշատակարանք, գրութիւնք Ս. Հարց եւ նաեւ անվաւեր գրութիւնք կը վկայեն որ այսպիսի յիշատակները կը ածնուէին միշտ: Բայց այն որ Գ. դարու վերջերն մասնաւոր հրաման մ'առ այս արուիլ հարկ տեսնուած է, (— եկեղեցւոյ ծանօթ հնազոյն ժողովներն այսպիսի պատուեր մ'որոշ սահմանելու պէտք չեն տեսած, —) ունենալու է յատուկ պատճառ մը: Եւ այս պատճառը դիւրին է գտնել: Այս միջոցներն արդէն ծագած էին Եւստատիոսէն, որոնց զլուինն եղաւ Եւստատիոս եպիսկոպոս Սեբաստիոյ Հայոց, որ Կիսարիանոսաց զլուիններէն մին էր, եւ շատ մեծ ազդեցութիւն

¹ Տես Pitra I 494: Յունարէնն ալ Σύνοδος ἡ κατὰ Λαοδικείαν τῆς Φρυγίας Καπατιανῆς (ժողով ի Ղաւոզիկէ Փոփոզիայ Կապադոնայ) կ'ընթեանու: Սակայն Փրիթրա կ'ընարէ Գիոնեսիոսի ուղղազոյն ընթերցուածն «Պոփոդիանոս», (Phrygia Pacatiana): Հայը սխալմամբ «Պատկանեանէս», կ'ըսէ՝ պահելով նաեւ յունական -ից հօլովանիչ մասնիկը: — Այս Ղաւոզիկէն որ նաեւ Laodicea ad Lycum կը կոչուէր, պէտք չէ շփոթել այն Ղաւոզիկէին հետ՝ որ Ասորոց աշխարհին մէջն էր, — գիտել կու տայ Հէֆէլէ: (I 746, n. 1.)

ունեցած է Հռոմէական պետութեան ներքեւ եղող Հայոց աշխարհին վրայ: Ըստ Սոկրատայ եւ Սոզոմենեայ¹ խտտակեաց էր Եւստատթիոս եւ Փոքուն Ասիոյ եւ Հայոց աշխարհին մէջ մտցուցած էր վանականութիւնը: Եւստատթեանը կը խտտէին ամուսնութիւնը, մեղէն կերակուր ուտելն, ամուսնացեալ քահանայից պատարագէն կը խորշէին եւն. բայց նաեւ ի մասնաւորի կ'արհամարհէին ի պատիւ Մարտիրոսոց եղած պաշտամունքն եւ անոնց մասնակցողները, ինչպէս կը յիշէ Քանգրայ ժողովոյն սիւնհոգոսական թուղթն առ եպիսկոպոսունս Հայոց²: Ասոնց դէմ գումարուեցաւ Քանգրայ ժողովն, որ 20 կանոն դրաւ: Այս կանոններուն վերջինը (կան. Ի) կը վճռէ.³ «Եթէ որ ամբարտաւանութեամբ հպարտանօք խտիցէ զկցուրդս մարտիրոսաց (τὸς συνάξεις τῶν μαρτύρων) կամ զաստուածեղէն պաշտամունսն ի նսաս եւ զյիշատակս նոցին, նզովեալ եղիցի:» Այս կանոնն ուրեմն, — զոր դրինք նոր թարգմանութեամբ յունական բնագրէն, վասն զի հայերէն կանոնագրոց մէջ եղած թարգմանութիւնն անձանաչելի ըլլալու շափ փոխուած է⁴, — յայանապէս կը ցուցնէ «Վարդապետութեան Առաքելոց» յիշեալ կանոնին աղբիւրը, որով կ'ունենանք կռուան մ'ալ պնդելու թէ այն ժողովքէն (իբր 360—380) վերջն է խմբագրած ասորի մատենագիրը:

¹ Սոկրատ, Պատմ. Եկեղ. Բ, 43. Սոզոմենոս, Գ. 14: Տես այս ամենուն նկատմամբ Hefele I 675, 744, 789—91 եւն.

² Տես ի միջի այլոց Pitra I 487 ff. Hefele I 777—80. Հայերէն կանոնագրոց մէջ թէ այս թուղթն եւ թէ բուն կանոնները շատ փոփոխութիւն կրած են:

³ Hefele I 788 եւ մեկնութիւնը

⁴ Հայերէնն է այսպէս. «Եթէ որ երթիցէ ի ժողովս մարտիրոսաց՝ զգոյշ եւ պատրաստ լիցի սրբութեան յորդորման պաշտաման խոնարհութեան աղաթից, զի մեծ վարձս առցէ. ապա եթէ որ երթիցէ ամբարտաւանութեամբ հպարտանալու ի ցոյցս տեսողաց եւ դիտել զնմանիս իւր, նզովեալ լիցի:»

Գժբախտարար նաեւ այս ժողովին որոշ տարին չենք գիտեր: Հէֆէլէ¹ յառաջ բերելով այլեւայլ կարծիքներն ու անոնց ապացոյցները՝ կը շատանայ 360—380 ընդհանուր թուականաւ: Գիտնականներէն ոմանք միտ դնել կու տան որ Ս. Բարսեղ իւր նամակաց մէջ (Epist. 226 եւ 251) Եւստաթեայ վրայ արտնջելովն իսկ ամենեւին չի յիշեր որ Գանդրայ ժողովն դատապարտած է զանի. ուստի ժողովս Ս. Բարսղի այն նամակներէն (— որ գրուած են 376ին Յ. Ք. —) ետքը կը դնեն. մանաւանդ որ ճիշդ 380ին Ս. Պետրոս՝ Բարսղի եղբայրը՝ դրուեցաւ եպիսկոպոս Սեբաստիոյ, որմէ կը հեատելի որ 380էն քիչ յառաջ Գանդրայ ժողովն վար առած է զԵւստաթիոս եւ յաջորդ դրած զՊետրոս: Ուրիշները նկատելով որ ժողովյս սիւնհոդական թղթին առաջին ստորագրովն «Եւսեբիոս» է, եւ ընդունելով որ այս Եւսեբիոսն ըլլայ Աեսարիոյ կապաղադովկացւոց եպիսկոպոսը այս միջոցին (362—370 Յ. Ք.) մէջ կը դնեն, եւ ասոր կը համաձայնի նաեւ Սոկրատէս (Բ, 43) որ կ. Պոլսոյ 360ի ժողովէն ետքը կը դնէ Գանդրա ժողովն:²

Կանոնիս բացատրութեան կերպը — «Եթէ որ ելանիցէ յաշխարհէ ճշմարիտ վախճանաւ եւ կամ իողիողէալ յանարիմաց՝ վկայ հաւատարիմ վասն անուան Փրկչին, խոստովանելով զՔրիստոս՝ ի նէղութիւնս, որ վասն անուան նորա լինին. » — կը յուցընէ որ կանոնիս յօրինման ժամանակ զեռ եւս դադրած չէին հալածմունք: Գժուարաւ կրնար Յուլիանու (360—363) հալածումն հասկցուիլ: Հաւանականագոյնն է որ այս ակնարկութիւնը Շապհոյ Բ յարուցած կատաղի հալածանաց նկատ-

¹ Hefele I 791 ff.

² Սոզոմենոս (Գ., 24) Անտիոքայ 341ի ժողովէն յառաջ դնել կ'երեւայ: Եյս կարգն ունին կանոնքս նաեւ մեր կանոնագրոց մէջ՝ Նիոկեսարիոյ կանոններէն (իրբ. 314) ետքը եւ Անտիոքայ (341ի) կանոններէն յառաջ:

Ճամբ են: Գիտենք որ ամենէն երկար երկրորդ հա-
լածումն տեւեց 40 տարի (իբր 340—380), երբ
հազարներով քրիստոնեայք խողխողուեցան: Այս
մարտիրոսաց յիշատակն՝ շատ գեղեցիկ ոճով աւան-
դած է Մարութաս, եւ որուն մէկ մասին ընտիր
հայերէն թարգմանութիւնն ալ ունինք Ե դարու
վերջերէն՝ բայց բնիկ մեսրոպեան լեզուաւ: — Այս
վերջին գործին վրայ պիտի խօսինք ուրոյն գրու-
թեամբ:

Այսպէս կամ այնպէս՝ եթէ Ղաւոզիկէի ժո-
ղովն մեր գրութեան 343—380 տարիները ցու-
ցուց, Գանդրայ ժողովն ալ 360—380 տարիները
կը նշանակէ իբր ժամանակ յօրինման: Իբր այս
ժամանակամիջոցը պիտի դանենք յաջորդ հատու-
ածին մէջ, երբ համեմատենք գրութիւնս Աբգարու
թղթին հետ: Այժմ կը խնդրուի թէ 380 Յ. Ք
տարիէն պէտք ենք յետս մղել, եւ կամ որոշ ըսե-
լու համար՝ ունինք կռուան մ'ընդունելու թէ այս
ինչ կամ այն ինչ տարիէն պէտք է որ յառաջ
գրուած ըլլան մեր կանոնները, ուստի նշանակել
կէտ մ'որմէ ետքը գնել անհնար ըլլայ:

Ասորական ՇԱՐ. ձեռագիրն Ե դարու վերջե-
րէն է: Նոյն ժամանակէն է հայերէն թարգմանու-
թեանս երկրորդ խմբագրութիւնը: Սակայն թարգ-
մանութիւնս արդէն դոյութիւն ունէր ապահովա-
պէս Շահապիվանի (իբր 448) ժողովէն յառաջ,
ինչպէս պիտի տեսնենք հետզհետէ, եւ հաւանա-
կանագոյնս գործ է Ե դարուն առաջին տասնա-
մեակներն Եգեսիա խաւրուած աշակերտաց: Սա-
կայն նաեւ այս ժամանակէն մինչեւ վերը նշանա-
կուած տարին (իբր 380—425) մեծ միջոց կայ:
Պէտք ենք ջանալ ամփոփելու այս միջոցը, եւ առ
այս ունինք մեծ կռուան մը՝ Կանոն Ի (Ասոր. Զ):
Ասոր վրայ կ'արժէ քիչ մ'աւելի մանրամասն
խօսիլ:

Գրութեանս ամենէն նշանաւոր կանոններէն

մին՝ կանոն . է՝ կը հրամայէ թէ «Եղեցի տաւն
 [Տննդեան եւ.]՝ յայտնութեան [Տեառն եւ.] Փրկչին
 մերոյ որ է գլուխ եւ սկիզբն տաւնից եկեղեցւոյ, որ
 աւր Զ Յոննաւրէ մասոյ ըստ յունարէն թուոյ :»
 Այստեղ ուրեմն կանոնս կը պատուիրէ Յայտնու-
 թեան տօնը Յունուար 6ին տօնել, մինչդեռ Ծննդեան
 տօնի յիշատակութիւն չկայ : Հայոյն «Ծննդեան»
 աւելցրնելը յետագայ խմբագրի փոփոխութիւն է,
 — որուն պատճառն յայտնի է . — աւելի մեծ փո-
 փոխութիւն մ'եղած է ասորերէն M ձեռագրին
 մէջ, որուն ընդօրինակոյն ըստ յետագայ սովորու-
 թեան ասորի եկեղեցւոյ՝ փոխեր է կանոնս այսպէս .
 «Տօնեացեն զք Յոննաւրէ Տեառն մերոյ է 25 Գեկ-
 րեմբերէ :» Արդէն Գիւրըթոն² շատ լաւ գիտած է
 որ այս փոփոխութիւնն անտարակոյս ուշ ժամանակ
 գրող գրչի մը գործքն է, վասն զի կանոնիս խմբա-
 գրութեան ժամանակ ասորի եկեղեցին Գեկտեմ-
 բեր 25ին չէր տօներ այս տօնը : Բայ աստի ուղիղ
 ընթերցուածը պահած են հայն եւ Cur., L եւ CA
 ասորի ձեռագիրք :

Յայտնի է ուրեմն որ կանոնիս խմբագրող ա-
 սորին դեռ չէր գիտեր Ծննդեան տօնը, այլ Յայտ-
 նութեան տօնը միայն Յոննաւր 6ին : Ծանօթ է
 արդէն որ «Արեւելից մէջ, — խօսելով շէրկէն-
 րէօթէր նշանաւոր եկեղեցական պատմագիտին
 հետ³, — կանուխ ժամանակներէն կը տօնուէր
 նախնարար միայն Յայրնո-րէան որնը Յոննաւր 6ին,
 թէեւ խնդրական է թէ նախ Բասիլիդեանք սկսան
 տօնել զայս թէ Ուղղափառք : 2 որորդ գարու մէջ
 նաեւ Արեւմտեան եկեղեցին այս տօնն ընդունե-
 ցաւ . ասոր փոխարէն Արեւելեանք Արեւմուտքէն
 աւին Ծննդեան որնը Գեկրեմբեր 25ին . — Արեւ-

¹ Անկիւնաւոր փակագծի մէջ առածը չկայ ասորի
 բնագրին մէջ եւ յաւելուած է հայ խմբագրին :

² Cureton, p. 169—170.

³ Hergenröther, I, 187, 412 եւն.

մուտք Յայտնութեան (Epiphanie) տօնը չէր խմբուեր իբրեւ տօն ճննդեան, այլ իբրեւ տօն երեւման Տեառն, իբրեւ հեթանոսաց առջեւ յայտնուելուն տօն: Բարեբախտաբար գիտենք թէ երբ սկսաւ Ծննդեան տօնը մտնել արեւելքի մէջ: Սուրբ Եփրեմ որ 373ին մեռաւ ըստ այժմու սովորական կարծեաց, դեռ չի գիտեր Ծննդեան Գեկ. 2Ճին տօնը, եւ կը գրէ օրինակի համար Համաբարբառի մեկնութեան մէջ¹ թէ «Նւետարանեցաւ Մարիամու, որ օր տասն էր արեֆ (Մարտ) ամսեան» եւ «Ծնաւ նա՛ որ օր վեց էր քաղց ամսոյ, ըստ յունարէն թուոյ»,² Թէեւ գոթախառութեամբ չենք գիտեր հոս թէ ինչ էր ասորի բնագիրը, եւ թէեւ «քաղց» ճ ըստ Յայսմաւուրաց կը համապատասխանէ Գեկտեմբեր 14ին, — Յունուար ճ ըստ նոյն Յայսմաւուրաց է 29 քաղցի, — սակայն թէ հոս Յունուար ճ կը հասկըցուի՝ չի կրնար տարակուսուիլ: Բայ ի յայտնապէս «օր վեց» ըսելէն՝ յայտնի է նաեւ որ Նւետումբ Մարտի կը գնէ Եփրեմ, որմէ կը հետեւի որ «Գեկա.» չէր կրնար հասկընալ, այլ «օր վեց» Յունուարի: Առ այս վկայունինք նաեւ Բար-Սալիբի ասորի մատենագիրը ԺԲ դարու, որ կը խօսի Քրիստոսի ճննդեան թուականին եւ օրան վրայ, եւ թէեւ ինքը Գեկ. 2Ճ կ'ընդունի իբրեւ ուղղագոյն, սակայն կը յիշէ որ հինք այլազգ կը հաշուէին: Բար-Սալիբի կարգացած է Ս. Եփրեմայ այս տեղը եւ կոչումն կ'ընէ անկէ՝ «ի միում ի ճառից» գրելով: Թէ՛ Ասեմանի եւ թէ՛ անկէ առեալ Գիւրըթան, որ Բար-Սալիբի այս կոչումն յառաջ կը բերեն³, չէին կրնար Ս. Ե-

¹ Եփրեմայ Մատենագրութիւնք, Վենետ. 1836. Հար. Բ, էջ 19:

² Այս «ըստ յունարէն թուոյ», բացատրութիւնը համեմատելու է մեր գրութեան մէջ գործածուած նոյն աստութեան հետ: Տես քիչ մը վերը՝ եւ էջ 25:

Assem. Bibl. Or. II, p. 163—164, ուր ուրիշ

փրեմայ կոչման բուն տեղը յառաջ բերել, վասն զի
 Համաբարբառս լիկ հայերէն լեզուաւ մնացած է
 այժմ, եւ հազիւ 1876ին թարգմանուեցաւ ի լա-
 տիներէն: Բար-Սալիբիի կոչումն այսպէս է. «Ս.
 Եփրեմ ասէ ի միում ի ճառիցն. ի որոնքերորդ
 աւուր յղութիւն նորա, այսինքն՝ նիսան ամսոյ, եւ
 ի վեցերորդ աւուր ծնունդ նորա, այսինքն՝ քանոն
 երկրորդ (= Յունուար) ամսոյ:» Բար-Սալիբի շա-
 բունակեցով կը յիշէ Յակոբայ Եղեասացոյ, որ
 Ունհայի եպիսկոպոս եղաւ 651 Յ. Բ.՝, մէկ նշա-
 նաւոր խօսքն այս խնդրոյն նկատմամբ, որ է այսպէս.
 «Յակոբ Ունհայեցի ասէ ի թղթին առ Մովսէս
 Տուր-Աբգինացի. Ոչ ոք գիտէ ճշդիւ զոր ծննդեան
 Տեառն մերոյ, բայց այս ինչ միայն յայտնի է
 թէ ծնաւ գիշերի յայնմանէ՝ զոր ասէ Ղուկաս:
 Աբգարեւ ի կողմնս Արեւելից եւ Հիւսիսայ մինչեւ
 ցժամանակս Արկաղեայ արքայի եւ Ս. Յովհաննու
 է վեց՝ Յունուար ամսոյ խմբէին զայս տօն, եւ կօ-
 չէին զայն Տօն Ծննդեան կամ Յայտնութեան, որ-
 պէս յորջորջէ Սուրբն Աստուածաբան ի ճառին
 Ծննդեան: Բայց ի կողմանս Հռոմայ եւ ամենայն
 Իտալիայ եւ ի Պաղեստին անդասին ի ժամանակաց
 առաքելոց մինչեւ յաւուրս մեր ի 25 Գեկտեմբե-
 րի կատարի տօն Ծննդեան. եւ զայս կարգ եւ սօ-
 վորութիւն ճշդագոյն ընկալան ամենայն Արեւելք
 եւ Հիւսիս, բայց միայն Հոյ՝ թանձրամիտք եւ
 ծանրասիրտք, որ ոչ հաւանին ճշմարտութեան եւ
 մինչեւ ցայսօր ըստ հնոյ կարգի ի վեցն Յունուարի
 կատարեն զերկօսին տօնս:» Վերջին մասը Հայոց
 հետ վէճերուն արգիւնքն է. — ոչինչ նուազ ծանր
 խօսքեր կը գտնենք նաեւ Հայոց քով հակառակ
 սովորութեան հետեւողաց դէմ:

Ըստ այսմ Արեւելք եւ Հիւսիս մինչեւ Ար-

դրի մ'այս խնդրոյ փայ գրածն ալ յառաջ կը բերուի.
 Cureton, p. 160—170.

¹ Հմմտ. Ass. B. O. I 468 եւն:

կաղեայ եւ Ոսկերերանի օրերը չէին գիտեր Գեկ. 25ին տօնել Ծննդեան օրը: Աւելի որոշ եւ հաստատուն վկայութիւն է նոյն իսկ Յովհաննու Ոսկերերանի հաւանութիւնը: Ոսկերերան 386 Յ. Ք. Գեկատմբեր 25ի օրն յԱնտիօք խօսած ճառին մէջ («Ճառ ի Ծնունդն Յիսուսի Քրիստոսի»), որ շատ նշանաւոր է Ծննդեան աւուր խնդրոց նկատմամբ, յայտնապէս կը խոտտովանի որ եւ ոչ 10 տարի անցած է այն օրէն, երբ Արեւմուտքէն մուծուեցաւ յԱնտիօք Ծննդեան տօնը Գեկ. 25ին, բայց շատ ալ շուտ տարածուեցաւ¹: «Եւ ոչ եւս որսն ամբ են, կ'ըսէ Ոսկերերան, յորմէ հետէ յայտնի եւ ծանօթական եղել մեզ այս օր: . . . Այսպէս եւ այս (տօն) յայնցանէ՝ որ ընդ արեւմտոս բնակեն, անդստին ի սկզբանէ ծանուցեալ, իսկ սուիշ քերեալ ոչ յարաւ րան զքաղաք մէս, այնպէս ածեաց վաղվաղակի եւ պտուղ զայնպիսի երբեր, որպիսի այժմն է տեսանել» եւն². եւ կը յիշէ որ

¹ Սոյնը կը յիշէ Assem. Bibl. Or. III, p. 87. Hergenröther III, Per. I, § 213: Ծննդեան տօնը, կ'ըսէ վերջին գիտնականս, Հռոմի մէջ՝ ըստ Ամբրոսիոսի (Ambros. De Virgin. III, 1) ապահովապէս կը տօնուէր Վիերերիոս քահանայապետի (352—366) տակն, մանաւանդ թէ շատ աւելի իննու ի ժամանակներէն ըստ հին աւանդութեան: (August. Trin. IV, 5., Const. Ap. V. 13.) Սակայն այս վերջին գրութեանս՝ «Սահմանադրութեան Առաքելոց», վկայութիւնն հնութիւն չունի, վասն զի ըստ նորագոյն քննութեանց Գրարու վերջերն առած է այս ձեւն: Այս անվաւերականը Ծննդեան տօնն արդէն Գեկ. 25ին օրը գնեցով՝ (Const. Ap. V, 13 — Pitra, I 278) «Վարդապետութիւն Առաքելոցը գրութեանէս ետքը խմբագրուած է: — Յայնու թեան տօնը կը յիշեն նաեւ «Յաղագս Խորհրդական Պաշտաման» (Pitra I 68) եւ Սահմանադրութիւնը Առաքելոց՝ յաճախ (Pitra I 422 etc.) եւ այլ գրութիւնք:

² Joan. Chrysostomi Opera omnia, ed. Bern de Montfaucon, Parisiis 1718. Tom. II, p. 355. (Homilia in Servatoris nostri Jesu Christi Natalem.) Καὶ τοὺς οὐπω δέκατόν ἐστιν ἔτος, ἐξ οὗ δὴλη καὶ γνώριμος ἡμῶν αὕτη ἢ ἡμέρα γεγένηται... Οὕτω καὶ αὕτη, παρὰ μὲν τοῖς τὴν ἐσπέραν οἰκοῦσιν ἀνωθεν γνωρίζομένη, πρὸς ἡμᾶς δὲ κομισθεῖσα νῦν καὶ οὐ πρό πολλῶν

եկեղեցին լի էր այն օրը հաւատացելովք: Շատ բացայայտ է ուրեմն որ «Վարդապետութեան Առաքելոց» ասորի խմբագիրը վերոյիշեալ կանոնն ապահովապէս 386էն յառաջ գրած է, եւ այն բաւական յառաջ, վասն զի ըստ Ասկեբերանի շուտով տարածուեցաւ այս տօնս Ասորոց մէջ, իսկ մեր հեղինակը դեռ չի դիտեր այսպիսի բան մը: Ուստի եթէ ընդունինք իբր 380 տարին, կը տեսնենք որ կը նոյնանայ այս թիւն անոր հետ, զոր գտանք Ղաւոզիկէի եւ Գանդրայ ժողովոց ժամանակին քննութեամբ (360.—380): «Վարդապետութիւն Առաքելոց» ապահովապէս պէտք ենք այժմ 360—386 տարեաց մէջ գրուած ընդունիլ, եւ մերձաւոր հաշուով՝ իբր 380ին:

Վերն յիշեցինք որ M ձեռագիրը փոխած է այս կանոնը. յիշեցինք նոյնպէս Բար-Սալիբիի Հայոց դէմ բրած ակնարկութիւնն, վասն զի միայն Հայք չընդունեցան այս տօնը, կամ ճիշդ եւս՝ ընդունելով Ծննդեան տօնը միացուցին յետոյ զայն Յայտնութեան տօնին հետ: Այս տօնիս օրան խնդիրը — որ ըստ ինքեան բարեկարգական խնդիր մըն էր, — յետոյ ամենամեծ վէճերէն մին եղաւ Յունաց եւ Ասորոց մէկ կողմանէ եւ Հայոց մէջ միւս կողմանէ: Քիչ հայերէն գիրք կայ այն ժամանակներէն, որուն մէջ առաջին քայլին իսկ չհանդիպինք այս վիճման հետքերուն¹, եւ կանոնական որոշմունք յաճախ կը պնդեն այս կէտիս վրայ՝

ἐτῶν, ἀθρόον οὕτως ἀνέδρομε, καὶ τοσοῦτον ἤνευχε τὸν καρπὸν, ὅσον πρὸ ἐστὶ νῦν ὄρῳν κτλ.

¹ Հմմտ. ի միջի պլոց Յովհ. Օձնեցի, (ապ. Վենետ.) էջ 30—34. Ստեփ. Սիւնեցի, Պատմ. գլ. կը. Կաղականառացի, Պատմ. Գ, գլ. 47. Տաթեւացի, (ապ. Կ. Պոլիս 1729) էջ 482—484, 651 եւն: Կանոն «Մանդակունւոյ», Ը (Կանոնագիրք ՌՃԽԲ) «Եւ որ Ծնունդ առնեն յառաջ քան զՅայտնութիւնն՝ չէ արժան, զի սուտ է. զի ծնունդ եւ յայտնութիւն մի են, եւ յայտ յընթերցուածոյն է որ ասէ. Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդն էր պայպէսւ, Չենք յիշեր կրօնական անհամար վիճական գրութիւնները:

յենլով գրեթէ միշտ այն կարծեաց վրայ թէ Առաքեալք ինքնին այսպէս սահմանած են. — այս կարծեաց կռուանն ի հարկէ եղած է մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոց:» Օրինակի համար կարնոյ ժողովոյն Ա կանոնը (— որուն այս մասին աղբիւրն է մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոց» —) կը վճռէ. «Վասն մեծի Յայտնութեանն՝ զոր կարգեցին առաքելքն ի Հողւոյն սրբոյ ի Յունուարի Զ.ն կատարել մեծ առաւելութեամբ ի փառս Աստուծոյ: Արդ եթէ որ . . . այլազգ խորհիցի եւ որդաւոյ առաքելական կանոնաց զոր սմանք ի ի Գեկա. Իե ծնունդ առնեն» եւն. (Հմմտ. նաեւ կան. Գ.) Այսպէս նաեւ «Երանելոյն Գրիգորի Աստուածաբանի նաճիանձու եպիսկոպոսին» կեղծ արիւղոսը կրող կանոններուն մէջ կ'ըսուի¹. «Այլ փոփոխել կամելով շառաքելիքն՝ ծննդեան յերկուս որոշելով, այլ Ծննդեանն եւ այլ Յայտնութեանն. անհաւանք մնացեալ առաքելաանդ կանոնական սահմանացն զոր գրով դաւանեալ ունի եկեղեցի, եթէ աւր ծննդեան եւ յայտնութեան Փրկչին մերոյ ի միասին տօնեցի ի Զն Յունուարի ամսոյ:» — Այս երկուքն ալ կը բաւեն ցուցնելու թէ ինչ մեծ դեր կատարած են այս կարգի անվաւերական գրութիւնք եկեղեցական խնդրոց մէջ, որով դարերով վէճի եւ հակառակութեան նիւթ եղած են այլեւայլ եկեղեցեաց մէջ: Շատ մը հայ գրութեանց իբրեւ ապահով ճշմարտութիւն պնդելը թէ Առաքեալք ուսուցած են այն սովորութիւնը, յեցած է միայն մեր այս ասորի անվաւերական գրութեան երբեմն ունեցած ճոխութեան վրայ:

¹ Հմմտ. կանոնագիրք՝ 'ՍՀԱ'.

Իրաց հանգամանքն այնպէս բերաւ որ մինչ մէկ կողմանէ գրութեանս յօրինման ժամանակը կը քննէինք, միւս կողմանէ տեսանք նաեւ շատ մը կանոնաց աղբիւրները, որ անհրաժեշտ ալ էր: Ի մասնաւորի առիթ ունեցանք շատ մը կանոնաց աղբիւրը դանել Ղաւոզիկէի որոշմանց եւ հատ մը Գանգրայ ժողովոյն վճիռներուն մէջ¹: Տեսանք նաեւ շատ մ'այլ այնպիսիներ՝ որ հնագոյն եւ քիչ շատ տեղական նկարագիր ունին:² Ուրիշ կանոնի մը (Վան. Ի) համար ալ ըսինք՝ թէ հաւանականաբար անոր նախնականին աղբիւրն է Անտիոքայ 341ի ժողովոյն մէկ որոշումն:³

Այս վերջին ժողովոյս կանոնները շատ դիւրաւ կրնար գործածել ասորին, եւ գործած կ'երեւայ: Ուրիշ աղբիւր չունի ըստ մեզ մեր գրութեան ժԹ (Աս. ԺԷ) կանոնը: Ըստ այսմ կանոնի առաքեալը կը հրամայեն թէ «Չէ իշխանութիւն քահանայապետի կամ երիցու՝ եւ սեւիցէ առաջնորդի եկեղեցւոյ՝ առանց է-րոց պաշտօնակցացն՝ առել շիրս ինչ յեկեղեցւոյ, բայց կամաւք եւ միաբանութեամբ ամենեցուն արտօցեն՝ զոր ինչ կամինն» եւն: Այս կանոնն՝ առաջին ընթերցման քիչ մը խորթ կ'երեւայ. վասն զի կարծես եպիսկոպոսին իշխանութիւնն իրեն «պաշտօնակցաց» քահանայից հաւանութեան ներքեւ կ'ենթարկէ: Սակայն այս մթութիւնը կը պարզի, եթէ համեմատենք այլ կանոնական որոշմանց հետ, եւ ի մասնաւորի Անտիոքայ յիշեալ ժողովոյն ԻԳ կանոնին հետ, եւ կը տեսնենք որ խնդիրն եկեղեցական ընչից մատակարարութեան

¹ Տես վերը՝ էջ 48—50 եւ 56—66:

² Տես վերը՝ էջ 35—42:

³ Տես վերը՝ էջ 51 եւն:

⁴ Այստեղ «երէց», հայոյն յաւելուածն է, եւ ինչպէս իմաստը կը պահանջէ՝ «առաջնորդի», իմաստ մ'ունենալու է: Ատօնական կանոնաց մէջ sacerdos (քահանայ) բառին նոյնպիսի իմաստ մ'ունենալը կը յիշէ Hefele, II, 589, 657 եւն:

վրայ է: Անտիոքայ այս կանոնը կը վճռէ. «Չեկեղեցւոյ ինչս եկեղեցւոյ արժան է պահել: . . . Բաշխել արժան է համարեալ յօրհանութեամբ եպիսկոպոսին (յոյնք՝ μετὰ χρίσεως καὶ ἐξουσίας τοῦ ἐπισκόπου, ըստ դատաստանի եւ իշխանութեան եպիսկոպոսի), ուժ եւ զժողովուրդն յանձն արարեալ է . . . յայտ արժան է լինել եւ գիտակ որ ունի ինչ իցեն եկեղեցւոյն եւ սեպհական եկեղեցւոյն հանրեքն համարեալ էր իցանց եւ սարկաւարաց, զի նորին գիտակ իցեն եւ մի անգէտ՝ զինչ ոք ուստեք եկեղեցւոյն բնիկ սեպհական է» եւն:՝ Յայտնի է ուրեմն որ կանոնս կը պահանջէ թէ եկեղեցւոյ ստացուածքն ըստ հեշտի չկարենայ վատնել եպիսկոպոսն, ուստի թէ քահանայք եւ սարկաւարուք ալ պէտք է որ տեղեակ ըլլան եկեղեցւոյ վերաբերող իրաց: Այս իմաստով առնելու է մեր դրութեան ԹԹ. կանոնն, եւ ասով կը տեսնենք կանոնիս ազդիւրը եւ բուն իմաստը: — Ամբողջութեան համար յաւելունք որ յունական Առաքելական կանոնաց մին (ԼԵ) ալ շատ նման է այս կանոնիս, վասն զի է այսպէս.² «Եպիսկոպոսաց իւրաքանչիւր ազգի պարտ է գիտել թէ ո ոք առաջին իցէ, զոր պարտ է նոցա մեծարել իբրեւ զգլուխ, եւ շառնել ինչ աւելի առանց գիտութեան նորա. այլ զայն միայն արասցէ իւրաքանչիւր ոք, որ ինչ նորա վիճակին է եւ քաղաքացին որ ընդ նովաւ: Բայց եւ ոչ նա (գլուխն) սբառցէ իր ինչ սառանց բնութեան սոցա: Քանզի եւ այսպէս փառանքութեան լինի եւ փառանքի Աստուծոյ Տերամբ ի Հոգին սուրբ:» Բայց այս կանոնն անշուշտ ուղղակի գործք չունի «Վարդապետութեան Առաքելոց» հետ, այնու մանաւանդ որ նաեւ այս յունական կանոնին ազդիւրը կը գնեն գիտնականք յիշեալ

¹ Տես Hefele, I, 520. Հայ կանոնագիրք՝ ԶԽԱ:

² Հմմտ. Hefele, I, 811: Հայերէն թարգմանութիւնը շատ այլալուծ է: (Կանոնագիրք՝ ՀԲ.) Տես նաեւ Առաք. Կան. ԽԱ (Hefele, I, 814 = Հայ կանոնագիրք՝ ՀԳ.)

Անտիոքայ կանոնն:¹ Վերջին խօսքը (« — այսպէս միաբանութիւն լինի եւ փառաւորի Աստուած » —) շատ նման է Հայոյն վերջաւորութեան. (« — զի ի միաբանութենէ ամենեցուն եւ քարոզութիւնն հաւատարիմ լիցի եւ հաւատքն հաստատուն » եւն: —) բայց որովհետեւ ասորին չունի այսպիսի վերջաւորութիւն մը, կը մնայ ընդունիլ որ Հայ խմբագիրն աւելցուցած է առնելով նոյն յունական կանոնէն, եթէ ոչ անոր ուրիշ մէկ աղբիւրէն, որ մեզի այժմ անծանօթ է: — Վերջապէս յիշենք որ Ափրիկէի եկեղեցւոյ ԼԳ. կանոնը կը հրամայէ թէ « եպիսկոպոսը մի իշխեսցեն վաճառել զինչս եկեղեցւոյ տանց գիրտնիւն խոզովոյ կամ երկնաց »² եւ Քաղկեդոնի ժողովոյն ԻԶ. կանոնը կ'արգելու եպիսկոպոսաց եկեղեցական ստացուածքները արնտեսել « առանց էգնամայ »³ (οὐχονόμος, անտես):

Կանոն ԻԳ. (Ասոր. ԻԱ) կը հրամայէ որ եկեղեցական իշխանութիւնք « զարժանիս աւրհնութեան միաբան աւրհնել եւ զանարժանս միաբան կապել » պէտք են, եւ թէ « զոր կապեսցենն, կապեալ կացցէ՝ մինչեւ հնազանդեսցի առաջնորդին: » Յայտնի է որ կանոնիս իմաստն է թէ ուրիշ առաջնորդ մը չի կրնար զմէկն բանադրանքէ արձակել, որ դրուած է այն անձին առաջնորդին կողմանէ, բայց եթէ նոյն իսկ այն բանադրող առաջնորդը: Այսպէս վճռած է արդէն Կան. Ե Նիկիոյ ժողովոյն⁴ եւ դրեթէ նոյն բառերով յետոյ նաեւ Անտիոքայ ժողովոյն Կան. Զ⁵: Այս երկուքէն մին՝ հաւանականաբար վերջինն՝ է աղբիւր մեր կանոնին, ինչպէս նաեւ անկէ առեալ է՝ ըստ Տրէյ դիտնականին⁶ յունական Առաքելա-

¹ Hefele, I, 811, n. 1:

² Hefele, II, 128:

³ Hefele, II, 527:

⁴ Hefele, I, 387: Կանոնագիրք՝ ՄԹ:

⁵ Hefele, I, 515: Կանոնագիրք՝ ԶԻԴ:

⁶ Հմմտ. Hefele, I, 810 եւ n. 1. Հայը թարգմանած է (Կանոնագիրք՝ ԿԴ) այսպէս. « Եթէ որ երէց կամ

կան Աստուծոյ մին (Աան. 19) որ նոյն որոշումը կ'ընէ: Սակայն մեր ասորական կանոնը կը յաւելու նաեւ որ «եթէ տարապարտուց եւ յանարժանից ոք կապեցեն, պատիժ պատուհասի ընկալցին ըստ արժանի, որք ի զուրն կապեցին»: Նիկիոյ եւ Անտիոքիոյ կանոնները պատիժ մը չեն յիշեր, այլ միայն կը հրամայեն որ այսպիսի դիպաց մէջ դաւառական ժողովն երբ գումարուի՝ քննէ խնդիրն եւ վճիռ տայ:

Եթէ այստեղ տարակուսական մնաց թէ Նիկիոյ կանոնն եթէ Անտիոքայ ժողովոյն վճիռն է բուն աղբիւրը, աւելի քիչ տարակուսական կը մնայ Աան. ԺԲ (Ասոր. ԺԱ), որ կը պատուիրէ թէ «Ե կամուս ոք կամ բնակաւոր՝ որ ոչ գիտէ զհաւատս ճշմարիտ եկեղեցւոյ սրբոյ, եւ զկարգս եւ զարէնս՝ որ կարգեալ է ի նմա, մի լիցի առաջնորդ եւ հրամանատար յեկեղեցւոջ»: Աանոնիս նիւթն է «նորատունկ» (néophyte) կամ նորագարձ քրիստոնէից վրայ: Հին եկեղեցւոյ մէջ ալ կար կանոն մը որ կ'արգելուր այսպիսի անձանց եկեղեցական պաշտամանց բարձրացուիլը, մինչեւ որ ամէն բան հիմնովին սորված չըլլան: Այսպէս վճռեց նաեւ Նիկիոյ ժողովն իւր Բ կանոնին մէջ¹, որ կը յիշէ թէ շատ բան «ընդդէմ՝ եկեղեցական կանոնի» (παρά τὸν κανόνα τὸν ἐκκλησιαστικὸν) եղած է, վասն շատերը հազիւ դարձած հեթանոսութենէ առանց պատշաճ ուսման քրիստոնիական իրաց՝ անմիջապէս մկրտուած են, եւ «ընդ մկրտութեանն եւ յատիճան եպիսկոպոսութեան կամ քահանայութեան

սարկաւազ յեպիսկոպոսէ եղեւ որոշեալ, սայ ոչ է արժան յայլմէ ընդունել, այլ յայնմանէ որ որոշեաց զնա, բայց եթէ դէպ լիցի մեռանել եպիսկոպոսին որ որոշեաց,» (2եան. թիւ 43 է «... մեռանել, որոշեաց եպիսկոպոսն,»)

¹ Hefele, I, 378 եւ մեկնութիւն: Հայերէն թարգմանութիւնը (Աանոնագիրք՝ ՄԷ) շատ փոխուած է: Սոյն կանոնը կրկնուած է «Աանոնք երկրորդ Նիկիականք», կոչուած Համառօտութեան մէջ (Աանոնագիրք՝ ՄԷԶ), որ իւր համառօտեալ ձեւին մէջ աւելի նման է մեր կանոնին:

մերձեցուցեալն են, եւ ասոր համար արգելք կը դնէ ժողովն: Անշուշտ մեր ասորի մատենագիրը շատ լաւ կրնայ Նիկիոյ այս կանոնն իւր առջեւն ունենալ. բայց չէ՞ր կրնար արգեօք ուրիշ աւելի հնազոյն կանոն մ'ալ իբր աղբիւր գործածել այստեղ: Նիկիոյ ժողովն իսկ հոս կը յիշէ որ հնազոյն կանոն մը կար արդէն այս նկատմամբ, եւ անոր համար Հեթէէ Նիկիոյ կանոնէս աւելի հին կը համարի յունական Առաքելական կանոնաց Չ վճիռը՝ որ կ'ըսէ. «Ձառի հեթանոսաց եկեալն եւ մկրտեալն եւ կամ ի խառնակ վարուց՝ ոչ իրաւացի է վաղվաղակի ընծեռել յեպիսկոպոսութիւն, քանզի անիրաւ է» եւն: Եթէ արգեամբք հնազոյն է այս կանոնը, — զոր չ'ընդունիր Տրէյ, այլ Նիկիոյ յիշեալ կանոնին հետեւողութիւն կը դնէ, — շատ դիւրաւ կրնայ ըլլալ որ այս ըլլայ «Վարդապետութեան Առաքելոց» կանոնիս աղբիւրը: Թէեւ յունական Առաքելական կանոնաց խմբագրութիւնը շատ ուշ է մեր ասորականէն, սակայն շատ կանոններ արգեամբք հին են, եւ անհնար չէ որ այս դէպքիս մէջ երկու՝ յոյն եւ ասորի՝ իրարմէ անկախ խմբագրութիւնք միեւնոյն հին կանոնն ունեցած ըլլան իբրեւ աղբիւր:

Վերջապէս անշուշտ Նիկիական ժ-Է կանոնն ունի իբրեւ աղբիւր մեր գրութեան ժ-Ը (Ասոր. ժ-Գ), որուն պատուէրն է թէ «Որ փոխ տայ եւ առնու վաչխ եւ շահի շահս ազահութեան, այնպիսին . . . մի կացցէ ի կարգի պաշտաման քահանայութեան:» Վաշխառութիւնն եկեղեցական կանոնագրութեան մէջ նաեւ հնազոյն ժամանակները խստիւ արգիւրուած էր՝ մանաւանդ եկեղեցականաց: Արդէն Նիկիոյ ժողովն իւր ժ-Է կանոնին մէջ խստիւ կը պատժէ զանոնք, որ «յազահութիւն եւ ի զաւշաքաղութիւն անկանիցին, զարծաթ իւր ի վարձու տացէ եւ տոկոսեալք պահանջիցէ»

¹ Hefele, I, 824: Հայ կանոնագիրք՝ ՃԸ:

եւն: ¹ Նման վճիռ մը տուած է յետոյ նաեւ Ղաւու-
դիկէի ժողովն, ² ինչպէս նաեւ համառօտ վճիռ
մ'ալ կը գտնենք յունական Առաքելական կա-
նոնաց' ինչպէս նաեւ Բարսղի Մեծի թղթոյն, Նի-
կեփորայ եւն կանոնաց մէջ: ³

Այստեղ կնքելով մեր դիտողութիւնքն կա-
նոնացս աղբիւրներուն նկատմամբ, աւելորդ չենք
համարիր անցողակի յիշել կէտ մ'ալ: «Աւարդա-
պետութեան Առաքելոց» երկու նշանաւոր հրա-
տարակիչք ալ շատ մը կանոնաց ներքեւ ի ծանօ-
թութեան նշանակած են «Սահմանադրութիւնք
Առաքելոց» կոչուած անվաւերական գրութեան
բազմաթիւ կտորները: Արբելի է հոս ուրեմն խնդիր
յուզել թէ արդեօք մեր կանոնաց հաւաքիչը
գործածած է յիշեալ անվաւերականն: Երկու
գրութեանց ներքին բովանդակութիւնն իսկ այն-
պէս կը բերէ որ շատ նման կարգադրութիւններ
գտնուին երկուքին մէջ ալ: Մեր գերմաներէն
հրատարակութեան մէջ նշանակած ենք ծանօ-
թութեանց մէջ այսպիսի նման կտորներ. շատ
բան ալ յընթացս հետազօտութեանս յիշելու
առիթ կ'ունենանք. օրինակի համար վերն առիթ
ունեցանք համեմատել այս երկու գրութիւնքն, երբ
կը խօսէինք Համբարձման տօնին, Ախասարկաւա-
դաց, Շաբաթ աւուր պաշտաման, Ախսարգութեան
եւ մանաւանդ Ծննդեան տօնին նկատմամբ⁴, զօրոնք
հոս կրկին յիշելն աւելորդ է: Ասոնցմէ զատ կը
գտնենք նմանութիւններ օրինակի համար յայնմ
որ երկուքն ալ կը հրամայեն Արեւելք դառնալ

¹ Հմմտ. Hefele, I 421: Հայ կանոնագիրք' ՄԻԱ,
կրկնուած համառօտութեամբ' ՄԻԱ:

² Կան. Գ. Տես Hefele, I 752:

³ Հմմտ. Hefele, I 814. Pitra, I 585 եւ Pitra,
Spicil. Solesm. IV, 386 եւն:

⁴ Տես վերը' էջ 48, 50, 55, 57, 61, եւ 70:

աղօթելու, ¹ (— սա տարբերութեամբ որ մեր ասորին ասոր պատճառը կը դնէ այն թէ այն կողմանէ պիտի գայ Քրիստոս դատելու, մինչ “ՍահՏ. Առաք.” նոյն բանը կը հրամայէ ըստ Սաղմ. 41, 34 խօսքին. —) երկուքն ալ կը հրամայեն Գշ. եւ Ուրբաթ պահք պահել՝ առաջինը ի յիշատակ մատնութեան եւ երկրորդը՝ շարշարանաց. ² թէ արծաթասէր քահանայք չըլլան. ³ թէ ամէն գրքերէ վերջն աւետարան կարդացուի եկեղեցւոյ մէջ եւ ժողովուրդն ոտքի վրայ կանգնած մտիկ ընէ. ⁴ թէ “քառասուն օր” մեծ պահք պահելու է. ⁵ եւ վերջապէս թէ ակնառութիւն ընող դատաւորները պատժելու է եւ պաշտօնէն զրկելու եւ թէ եպիսկոպոսն գլուխ է ամենուն “քահանայից եւ ղեւտացւոց” ⁶ եւ այլ շատ նմաններ: Քայց այս ամէն նմանութիւնք այնպէս ընդհանուր են որ անհնար է այս կամ այն կէտին վրայ պնդել թէ պէտք է որ մին միւսին աղբիւրն եղած ըլլայ: Սակայն շատ բնական է որ մեր “Վարդապետութեան Առաքելոց” գրութեան հեղինակն առջեւն ունեցած ըլլայ յիշեալ գիրքն իւր հնաբոյն ձեւին մէջ, որ ամէնէն տարածեալ գրքերէն մին էր հին քրիստոնեոց հասարակութեանց մէջ: Ի հարկէ մեր ասորին “Սահմանագրութիւնք Առաքելոցն” գրութիւնն իւր հնաբոյն ձեւին մէջ միայն կրնար կարդացած եւ գործածած ըլլալ, քանի որ յիշեալ գրութեան այժմու յունական լեզուաւ գտնուած նորագոյն խմբագրութիւնն

¹ Հմմտ. Կան. Ա եւ Pitra, I 204, 206 եւն:

² Հմմտ. Կան. Գ եւ Գ եւ Pitra, I 294, 283 եւն:

³ Հմմտ. Կան. ԺԲ եւ Pitra, I 230, 231:

⁴ Հմմտ. Կան. Թ եւ Pitra, I 204:

⁵ Կան. Ը եւ Pitra, I 279, 298 եւն եւն:

⁶ Հմմտ. Կան. Զ “Եղիցին երիցունք եւ սարկաւագունք իրրեւ ՂԷ-բայի եւ կիսասարկաւագունք . . . եւ դէս՝ որ է առաջնորդ ամենայն ժողովուրդեան . . .”, (քառ Ասոր.) եւ Pitra, I 171 “երիցունք ձեր՝ քահանայք, ՂԷ-բայի՛ ձեր՝ արդ սարկաւագունք . . . եւ սոցա ամենեցուն ի վերոյ է քահանայապետն որ է եպիսկոպոս:”

աւելի կրտսեր է ժամանակաւ քան մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոցն»։ Արդէն վերն առիթունեցանք այս նկատմամբ մեր կարծիքն յայանել երկու ծանրակշիռ կէտերու վրայ խօսած ատենիս։ Յիշեցինք¹ այսպէս որ «Սահմանագրութիւնք Առաքելոց» նորագոյն է քան մեր ասորի գրութիւնն այնու որ մինչ ասորին (Վան. Զ) գեռ չի գիտեր Ծննդեան տօնին Գեկ. 25ին տօնուիլը, «Սահմ. Առաք.» արդէն նոյնը բացայայտ կը հրամայէ (տես Pitra, I 278.) եւ մինչ մեր ասորին Համբարձման եւ Հոգեգալտեան տօներն գեռ ի միասին տօնուած կը յիշէ (Վան. Ժ), «Սահմ. Առաք.» նաեւ զասնք արդէն իրարմէ անջատեալ գիտէ (Pitra, I 290 եւն.) Բաց աստի մեր ասորի գրութեան ժամանակն իբր 380 Յ. Բ. դրինք վերը, իսկ «Սահմ. Առաք.» գրութեան նորագոյն խմբագրութիւնն բոտ նորագոյն քննութեանց այս ժամանակէն քիչ մ'ալ ետքն է։

«Սահմանագրութիւնք Առաքելոց» (Constitutiones apostolicae) գրութեան վրայ նախ հիմնական քննութիւնն ընողն էր Տրէյ գիտնականն,² որ ցուցուց թէ գիրքն այլեւայլ հեղինակներու գործն է եւ զանազան ժամանակներէն է՝ Ա—Զ գրքերն իբր երրորդ դարու վերջին կէսին դնելով, Ե գիրքն՝ չորրորդ դարու սկիզբն եւ Ը գիրքն նոյն դարու կէսէն, երբ ամբողջ գիրքն առաւ իւր այժմու ձեւն. — գրութեան հայրենիքն Ասորիք կը դնէ։ Սոյն կարծիքն յընդհանուրն ընդունեցաւ նաեւ Պիբէլ,³ որ մտադիր ըրաւ թէ կան նաեւ ասորի,

¹ Տես վերը՝ էջ 70։

² Drey, Neue Untersuchungen über die Konstitutionen und Kanones der Apostel. 1832. Հմտ. այս եւ յաջորդներուն նկատմամբ Funk, die apost. Const. pp. 1—27 եւն։

³ Bickel W. J., Geschichte des Kirchenrechtes. Giesen, 1843, 1 pp. 154 եւն։ Այս գրութիւնն արդէն յիշեցինք վերը՝ էջ 10։

արաբական եւ խպտի՝ «Վարդապետութիւնք (Didascalia) Առաքելոց» գրութիւններ, որոնց բովանդակութիւնն է յիշեալ «Սահմ. Առաքելոց» գրութեան առաջին վեց գրքերուն ուղեւճուծն: Ասորականն՝ զոր գիտունք յիշեալ գրութեան հնագոյն խմբագրութեան ներկայացուցիչը կը համարին, Պիքքէլ կը համարէր թէ ըլլայ ծայրաքաղ առաջին վեց գրոց յունական նախնական բնագրէն: Լակարտ՝ որ հրատարակեց ասորին, ինչպէս վերն յիշեցինք,¹ փորձեց նոյն ասորականին համեմատ յունական նախնական բնագիրը վերակազմել, եւ ցուցուց որ եթովպական արաբերէնէն է, իսկ ասորին ալ յետագայ յաւելումներ չէ ընդունած:² Քննութիւնք ըրին նաեւ այլ շատ գիտնականք, որոնք կ'ընդունին ընդհանրապէս որ յիշեալ գործքին առաջին վեց գրքերն իբր 360—380 Յ. Ք իրենց այժմու ձեւն առած են, իսկ վերջին երկուքն 400էն յառաջ: Նորագոյն քննադատական գործք մը հրատարակեց այս նկատմամբ Ֆունք³, որ շատ աւելի յետս կը մղէ այս ժամանակն, վասն զի կը գնէ որ «Սահմ. Առաք.» գրութիւնն բաղադրութիւն մ'ըլլայ այլեւայլ հնագոյն գրութեանց, որ հինգէրորդ դարուն սկիզբներըն առած ըլլայ իւր այժմու ձեւն, եւ թէ այժմու յունականին առաջին վեց գիրքընդլայնումն են նախնականին, զոր Ասորիք կամ Պաղեստին յորինուած կը գնէ իբր Գ դարու

¹ Տես էջ 6:

² Ի գիրքս Bunsen, Analecta Antenicæna, II. 1854. Հմտ. Reliq. II, p. IV.

³ Fr. Xav. Funk, Die Apostolischen Konstitutionen, eine litterar.-historische Untersuchung. Rottenburg 1891, 8° pp. 374: Հմտ. Ի մասնաւորի էջ 28—75, ուր նախնական խմբագրութեան վրայ կը խօսի, եւ էջ 76—112՝ որ նորագոյն խմբագրութիւնը կը քննէ: Սոյն գիտնականն խօսելով Լակարտի Reliq. եւն գրութեան վրայ՝ անցողակի կը յիշէ նաեւ մեր ասորական «Վարդապետութիւն Առաքելոց», գրութիւնն (էջ 248):

սկիզբներն, եւ զոր հաւատարմութեամբ պահած է ասորի թարգմանութիւնը:

Մեզի չ'իյնար այս կարծիքները քննել. այսպէս կամ այնպէս ապահով է միշտ որ նորագոյն յունական խմբագրութիւնը կրտսեր է քան մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոց», ինչպէս վերը ցուցուցինք: Եթէ ուրեմն ընդունինք որ մեր ասորին գործածած է «Սահմ. Առաք.» գրութիւնն, որ հաւանական կ'երեւայ, պէտք ենք ըսել որ նախնական խմբագրութիւնը կրնար միայն կարգացած ըլլալ: Անշուշտ ալ ոչ թէ յոյն նախաբնագիրը կը գործածէր մեր ասորին, այլ ասորական թարգմանութիւնն, որ հնագոյն խմբագրութիւնն պահած է առանց յետագայ յաւելումների:

Բաւական կը համարինք այսչափն՝ գրութեանս ժամանակին եւ աղբերացնկատմամբ: Այժմ անցնինք գրութեանս ուրիշ անվաւերականաց հետունեցած կապակցութիւնը քննելու:

Ընթերցողը միտ դրած պիտի ըլլայ որ ցայժմ մեր ամէն քննութիւնք ուղղեալ էին բուն կանոնաց որ «Վարդ. Առաք.» գրութեան թէեւ էական՝ սակայն նաեւ միայն մի մասը կը կազմէ: Ամենեւին չ'իշխեցինք միջանկեալ պատմական կերպարանք ունեցող մասն, ինչպէս նաեւ վերջին կէսն՝ որ ցուցակ է այն իւրաքանչիւր աշխարհաց որ ամէն մէկ առաքելոց գործունէութեան շրջանը կը նշանակէ: Յաջորդ հատուածին մէջ աւելի այս մասերուն քննութեան պիտի զբաղինք, եւ պիտի տեսնենք որ այս մասերուն քննութիւնն ալ միեւնոյն հետեւութեանց պիտի հասցընէ, զորոնք քտանք կանոնացս հետագօտութեամբ:

4.

Վարդապետութիւն Առաքելոց, ըլլալով ասորական անվաւեր գրականութեան ծնունդ, ինչպէս ցայժմ ցուցուցինք, ի հարկէ աւելի կամ նուազ սերտ կապ մ'ունենալու էր նոյն ասորի գրականութեան ուրիշ արտադրութեանց հետ ալ: Ամէնէն նշանաւոր ասորական անվաւեր գրութիւնն ըլլալով Աբգարու թուղթը, որ Լաբուբնայի անունը կը կրէ, պէտք է որ մեր մտադրութիւնն նախ անոր ձգուի քան ուրիշ որեւէ ասորի գրութեան մը, եւ պէտք է որ նախ հետազօտենք թէ ինչ յարաբերութիւն ունին իրարու հետ այս երկու գրութիւնք: Թէ արդեամբք սերտագոյն կապակցութիւն կայ այս երկու ասորի անվաւերականաց մէջ՝ կրնար արդէն գուշակուիլ մեր ցայս վայր բաժնեակէն, վասն զի շատ դիպաց մէջ երկու գրութեանց նման կտորներն իրարու համեմատելու առիթ ունեցանք, երբ կը խօսէինք «Հոռոմոց տուն» ասութեան, երկու գրոց ալ վերնագրութեանց ճշգրիտ նոյնութեան, կախարդութեան նկատմամբ եղած կարգադրութեան, կիսասարկաւաղ բառին հնութեան եւ նմանեաց վրայ¹: Յաջորդ քննութիւնք ասոնց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնն աւելի պիտի պարզէ:

Լաբուբնայի հեղինակը կամ ճշդիւ եւս՝ այն խմբագրիչ ասորի մատենագիրն որ Աբգարու զրուցին նախնական պատմութիւնը վերածեց իւր այժմու ձեւին, կարգացած եւ գործածած ալ կ'երեւայ ապահովապէս մեր այս ասորի կանոնաց հաւաքածոյն՝ թէ եւ ի հարկէ ուրիշ կամ հնագոյն ձեւին մէջ: Այս կանոններն մինչեւ անգամ յայտնապէս ի վկայութիւն կոչած է իւր գրքին վերջերը: Արդէ

¹Տես վերը՝ էջ 24, 25, 26—28 եւ 48—50:

իրեն վերջին յորդորակին մէջ՝ զոր կը խօսի Եզե-
սացւոց, այսպէս կ'ըսէ՝ ի միջի այլոց՝ բացայայտ կեր-
պով.¹ «Ըստ Կորնթոց եւ օրինաց որք եղան յաշակե-
րացն յԵբրուսաղէմ՝ (Հայ. «... զոր եղ Տէր մեր աշա-
կերտացն յԵբրուսաղէմ.») եւ նովին վարին առաքելութի-
ն եւ ընկերք իմ, այնպէս եւ դուք մի փոխիք ի նո-
ցանէ եւ մի խոտորիք յաջ կամ յաճեակ, եւ մի
պակասեցուցանէք ի նոցանէ եւ մի յաւելուք, զոր
օրինակ վարեցայ ես ի միջի ձերում եւ ո՛չ խոտո-
րեցայ յաջ կամ յաճեակ... զի մի օտարացայց ի
կենացն խոտացելոց, որ պաճեալ են այնոցիկ՝ որ
կան ի պատուիրանին:» Այստեղ ուրեմն յայտ-
նապէս կը հրամայուի Եզեսացւոց՝ պաճել այնպիսի
կանոններ, զորոնք Առաքեալք դրած են եղեր
յԵբրուսաղէմ: Թիքսըրոն գիտնականն, որ Լաբուր-
նայի եւ «Վարդ. Առաք.» գրութեան իրարու հե-
ռնեցած յարաբերութեան վրայ համառօտիւ,
բայց հիմնական կերպով խօսած է², մտադիր ընել
կու տայ այս խօսքին նկատմամբ՝ որ այստեղ յի-
շուած «կարգք եւ օրէնք» ասութեամբ շէնք
կրնար համարիլ թէ յիշուած ըլլան այն կարգա-
դրութիւնք, որոնք դրուեցան Առաքելոց ժողով-
քէն յԵբրուսաղէմ եւ զորոնք կը յիշէ Ղուկաս
(Գրծ. ԺԵ, 6—29): Վասն զի այն ժողովքին մէջ
այնպիսի կարգադրութիւնք դրուեցան, զորոնք պա-
ճելու էին հեթանոսութենէ դարձած քրիստո-
նեայք, այսինքն՝ որ պարտական չըլլան հրեական
օրինաց պահպանութեան, բայց «ի բաց կալ ի զո-
ճելոյ կուոց, եւ յարենէ եւ ի հեղձուցելոյ եւ ի
պսոնկութենէ:» Իսկ Ադդէի յիշած «կարգք եւ
օրէնք» բոլորովին ուրիշ բան են, վասն զի յայտնա-

¹ G. Phil. p. 41, 8 = Հայ՝ էջ 39, 4 եւն: Այս
խօսքը բառ առ բառ կրկնուած է Մարտիրոսի վկայարանու-
թեան մէջ. (տես Acta Martyrum et Sanctorum, ed.
Bedjan, Paris. I 1890, p. 91, 14—15.) որ ըստ այսմ ընդ-
օրինակութիւն է Լաբուրնայի գրքէն:

² Tixeront, Les origines, p. 116—118:

պէս կը յիշուի որ այն վերջինք գրուեցան Առաքեալներէն նաեւ իրենց պահպանութեան համար, եւ թէ արդեամբք ալ պահեցին՝ ինչպէս ինքն իսկ Ազդէ, որ չէ «խտորած յաջ կամ յահեակ» այն կանոններէն: Եւ այս բոլորովին կը համաձայնի մեր «Վարդ. Առաք.» գրութեան աւանդածին հետ, որուն համեմատ «մինչ էին ի միասին գունդն առաքելական, նովին պարգեւաւք որ տուաւ նոցա՝ շնորհք Հոգւոյն սրբոյ ի նմին աւուր, եղին նոքա կանոնս եւ հարգս է- օրէնս», որք միաբանին աւետեաց աւետարանին քարոզութեան նոցա.¹ Դեւ:

Սակայն աւելի որոշ ապացոյցներ պէտք ենք փնտռել առ այն թէ Ազդէ յիշեալ խօսքին մէջ ասորի «Վարդ. Առաք.» գրութիւնը կը հասկընայ: Վասն զի նաեւ ուրիշ անվաւերականք կան որ իբր թէ Առաքեալներէն գրուած ըլլան, երբ գումարուած էին ժողովքի յԵրուսաղէմ. — այսպիսի նախարան ծանօթութիւն մը կը կրէ օրինակի համար «Սահմանագրութիւնք Առաքելոց Յաղագս Խորհրդական Պաշտաման» անվաւերականք:² Բարեբախտաբար շատ կռուաններ կան, որ անտարակոյս կ'ընեն սա կէտը թէ Ազդէ արդեամբք մեր ասորի կանոնները կը հասկընայ, եւ ասոնց առաջինն է նոյն իսկ կանոնաց անուանակոչութիւնը: Ազդէ կոչում կ'ընէ «ըստ հարգաց է- օրէնաց որք եզան յաշակերտացն յԵրուսաղէմ»: Անկարելի է որ աչքի չզարնէ հոս «հարգս է- օրէնս», յորջորջումն մանաւանդ ասորական բնագրին մէջ (ΑΝΘΙΜΟΝΙ ΑΝΘΙΜΟΝΙ), վասն զի երկուքն ալ յունական փոխառեալ բառեր են (ἡ τάξις եւ ὁ νόμος) ի միասին գործածուած: Արդ այս անուանակոչութիւնը յատուկ է մեր ասորի կանոնաց, որոնք միշտ այս երկու օտար բառե-

¹ Այս «տ-ի-ր-ա-ր-ան + ա-ր-դ-ա-լ-ի-ն», բացատրութիւնք ճշգրութեամբ կը գործածէ նաեւ Լարուբնա. տես G. Phil. p. 1, 5 (Հայ՝ պակաս.) 31, 12 (= Հայ՝ 29, 32 ուր «տ-ի-ր-ի-ք-ար-դ-ութեան», թարգմանուած է.) եւն:

² Հմմտ. Pitra, I, 49 եւն:

րէ բազադրեալ անուամբ կը նշանակուին . այսպէս
 'Ներածութեան վերջն, ուր կ'ըսուի թէ երբ Առա-
 քեալք դեռ ի միասին էին, "եղին կարգն է- օրէնս"
 (ասոր. ճշդիւ τὸ ἔξῃς եւ νόμος բառերը կը գործածէ:)
 Այսպէս նաեւ գրութեանս վերջերը կը գրուի թէ
 Ղուկաս գրեց ոչ միայն Գործք Առաքելոցն, այլ
 նաեւ "զկարգն է- ղօրէնս" պաշտաման քահանայու-
 թեան նոցա, այսինքն՝ Առաքելոց . սրով մեր կա-
 նոնները կ'ուզէ հասկընալ անվաւերագիր ասորին:
 Այս վերջին բացատրութեան կերպն ալ կը գտնենք
 գործածուած Նարուբնայի քով, որ "զկարգս պաշ-
 տաման" կը գրէ:¹

Չարմանալի չէ այսուհետեւ որ Նարուբնայի
 գրութեան մէջ շատ կտորներ գտնենք, որ մեր ա-
 սորի կանոնները կ'ակնարկեն, երբեմն նաեւ գրե-
 թէ բառ առ բառ: Այս նկատմամբ նշանաւոր է ի
 մասնաւորի Ագդէի բերանը գրուած այն վերջին
 յորդորակն, որուն սկիզբն էր վերը գրուած խօսքը
 թէ պէտք չեն շեղել "յաջ կամ յաջեակ" Առա-
 քելոց դրած յիշեալ "կարգ եւ օրէնք" կարգա-
 գրութիւններէն. բայց քիչ ակնարկութիւնք կամ
 նմանութիւնք չկան նաեւ միւս մասանց մէջ:

Արդէն անմիջապէս աչքի կը գարնէ սա կէտն
 որ այնչափ աննշանակ չէ որչափ թերեւս երեւոյ
 առաջին անգամ: "Վարդապետութիւն Առաքելոց" կը
 պատմէ թէ Առաքեալք Համբարձման օրը, երբ
 Ձիթենեաց լեռն էին, Գրիստոս Տէր մեր "անդէն ի
 ժամուն մեծի առաւօտուն կիրակէին ամբարձեալ
 զձեռս իւր՝ եղ ի վերայ զլիցոյ մտասան աշակեր-
 տացն իւրոց՝ շնորհելով նոցա զաստիճան քահանայու-
 թեան:" Ուրեմն ըստ ասորի մատենագրիս Առա-
 քեալք Համբարձման օրը ձեռնադրուեցան՝ մինչ
 ըստ սովորական աւանդութեան (ըստ Ղուկ. ԻԲ,
 19) արդէն վերջին ընթրեաց ժամանակ ձեռնա-

¹ G. Phil. p. 40, 14 = Հայ՝ 38, 7:

գրուած էին: Արդ ասորոյս կարծիքը կը գտնենք կրկնուած նաեւ Լաբուբնայի գրութեան մէջ, որ կը նկարագրէ թէ ինչպէս Ադդէ Արգարու եւ իւր մեծամեծաց առջեւ կը պատմէր «գամենայն նշանսն եւ զգրանչեւիսն Տեառն, զոր առնէր նա եւ զաստուածեղէն զօրութիւնս նորա եւ վերանալ նորա առ Հայր իւր յերկինս, եւ թէ որպէս առին նոյս (այսինքն՝ Առաքեալք) զօրութիւնս եւ ի իստանութիւնս է թամ վերանալոյն իւրոյ»:» Այստեղ Լաբուբնայ անշուշտ կախում ունի «Վարդ. Առաքելոց» գրութեանէն, ճշդիւ՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ ասորի անվաւերական մը, այսինքն՝ Բարսամիայ վկայաբանութիւնն², որ նոյնպէս ասորի կանոնացս հնագոյն խմբագրութիւնը կարգացած կ'երեւայ: Այս վերջնոյս վրայ քիչ մ'ետքը առիթ պիտի ունենանք խօսելու:

Անցնելով այժմ՝ կանոնաց՝ կը տեսնենք որ շատերը կամ՝ ակնարկուած են Լաբուբնայի գրութեան մէջ ընդհանրապէս եւ կամ՝ նաեւ գրեթէ բառ առ բառ ի մէջ բերուած: Այսպէս ԺԸ (Ասոր. ԺԳ) կանոնն, — որ կ'արդէլու «ի կարգի պաշտաման», եղողներուն «փոխ ապլ եւ առնուլ վաչիս եւ տոկոսիս եւ շահել շահս ազահութեան», — կ'ակնարկէ Ադդէ անշուշտ, երբ իւր յորդորակին մէջ կը պատուիրէ³ թէ «ի պաշտամանդ յոր կոչեցարուք՝ մի՛ եւս լիցի ձեզ վաստակ . . . մի սիրէք զշահս աշխարհիս այսորիկ», եւ դարձեալ. «Դուք որ կոչեցարուք ի շնորհս պաշտամանս այսորիկ, զդոյշ լերուք, մի՛ շաղապատիցիք յիրս աշխարհիս այսորիկ»: — Վերն արդէն խօսեցանք⁴ ԺԶ եւ ԺԷ

¹ G. Phil. p. 9, 8 — Հայ. 10, 29 (բոցց այլափոխեալ է. «. . . թէ որպէս առնէր նա զօրութիւնս մեծամեծս իշխանութեամբ բազմա. ի ժամ վերանալոյն իւրոյ»,)

² Cureton, p. 72, 14:

³ G. Phil. p. 36, 4 (= Հայ. 33, 13—15) եւ 45, 20 (= Հայ. էջ 42, 24 եւն.)

⁴ Տես վերը՝ էջ 39—42:

կանոններուն վրայ, որոնք խստիւ կ'արգիլէին «խառնել» կամ հաղորդութիւն ունենալ Հրէից հետ, այնպէս որ նոյն կանոններն հոս կրկնել աւելորդ է: Նոյն պատուէրը կրկնած է Ազդէ, այնպէս որ իրեն աշակերտքը կը խոստանան՝ թէ «ընդ Հրեայս խաչահանուս ոչ հաղորդիմք» (Ասոր. «ոչ խառնիմք»:) Մանաւանդ թէ սոյն նիւթոյ վերաբերեալ բացատրութիւնը մը բառ առ բառ նոյնպէս կը գտնենք Լաբուբնայի մէջ ալ: Առաքեալք հրեայ քահանայից այն որդւոցն՝ որ թէեւ հաւատացեալ էին, բայց հրապարակաւ չէին ուղեր խոստովանիլ, կը սպառնան թէ «գոցի պահանջիցի՛ ընդ հարսն յեր զլրէ՛ արեանն Բրիտոսի:» Նոյն սպառնալիքը կ'ընէ նաեւ Ազդէ ըսելով¹. «Չդոյշ լերուք այսուհետեւ ի խաչահանուացն եւ մի լինիք նոցա սիրելիք, զի մի պարտական գործիցի՛ ընդ նոսա արեանն Բրիտոսի:» Այստեղ թէեւ հայ թարգմանիչը պէսպիսութեամբ թարգմանած է այս երկու նախադասութիւնքն. սակայն երկու ասորի բնագրաց մէջ ալ բոլորովին միեւնոյն է ասութեան կերպն՝ որ բնիկ ասորական դարձուածք մըն ալ է: Ասորի բնագիրը գնել հոս աւելորդ կը համարինք հայ ընթերցողաց համար, թէեւ այն բաւական էր համոզելու որ անկախ չեն իրարմէ այն երկու նախադասութիւնք:

Երկու նշանաւոր կանոնաց վրայ առիթ ունեցանք վերը խօսելու ընդարձակօրէն, այսինքն կան. ԺԵ եւ Լ. մին՝ կախարդութեան եւ միւսն՝ Աւետարանի ընթերցման վրայ, եւ յիշեցինք նաեւ Լաբուբնայի նոյն կտորներուն նման մասերը:² Այնչափ նման են այս կտորներն՝ որ կրնանք ըսել թէ բառ առ բառ են, ինչպէս կը տեսնուի յաջորդ համեմատութեան մէջ, որուն կը կցենք քանի մ'այլ նման տեղեր ալ:

¹ G. Phil. p. 48, 1 — Հայ՝ էջ 44, 29:

² G. Phil. p. 43, 12 — Հայ՝ 40, 27:

³ Տես վերը էջ 25—31:

ՎԱՐԳ. ԱՌԱՔ.

ԱՆՈՒՐՆԱ

1. (Կան. ԺԵ. = Ասոր. ԺԲ.)

(G. Phil. p. 35, 15 = Հայ՝ 33, 3 եւն.)

“Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ որ սուտ երդնու կամ սուտ վկայէ, եւ կամ երթայ առ կախարդս եւ հարցուկս, եւ քաւղեայս եւ վոհուկս, եւ հաւատայ բախտից, ծննդոց եւ աստեղագիտութեանց, իբրեւ զայնոսիկ որ անասուածքն են՝ խափանեցի նա որպէս զանասուած ի քահանայութեանէ.” եւն.:

“Եղերուք, ասէ, հեռանալ ի սուտ իրդոսնէ եւ յամպարիշտ սպանմանէ եւ յանօրէն վնասութեան, որ ի շնութիւնս խառնակեալ են, եւ ի խորոց՝ յորոց վերայ չլինի ողորմութիւն, եւ ի խարոց եւ ի կիւտոց եւ վահոց եւ ի բարեպետութեանց որովք պարծին քորտեցէ՛ մայրականք, եւ յարեալսն ինչեք եւ ի միավաշէից՝ յորս յուսացեալ են յիմարեալքն:”

2. (Կան. ԻԶ = Ասոր. ԻԲ.)

(G. Phil. p. 35, 19 = Հայ՝ 33, 9 եւն.)

“Կարգեցին առաքեալքն . . . թէ որք են յաստիճանի գատաւորութեան եւ իշխան են առնել գատաստան, եթէ թիւրիցէ եւ աշառիցէ երեսաց եւ պարտաւորեացէ զարդարն եւ արդարացուցէ զպարտաւորն, մի եւս կացցէ ի կարգի գատաւորութեան.” եւն.:

“Իւր ի բաց արարէք ի ձէնջ զանոսութեան մեղաց եւ զկաշառս եւ զպատարագս, որով որդորդեալսն, եւ կուրացուցանեն զաշտ առողաց.” եւն. (Հմմտ. Phil. 36, 6 = Հայ՝ 33, 16. “Եղիջիք առնել զատ արդարութեան եւ ստուգութեան.” եւն.):

¹ Այս բնիկ ասորի բացատրութիւնը կը նշանակէ թէ ակնառութեամբ արդարք կը գործադրուին (“պարտաւորին”) եւ յանցաւոր (“պարտաւորք”) կ’արդարանան: Այս բացատրութեան հիմն եղողն է 277 բառը, որ կը նշանակէ բուն “յարգութահարել”, եւ սակե առեալ “գատապարտել”, Հայ թարգմանիչք՝ ինչպէս հոս թէ “վարդ. Առաք.” եւ թէ Լարու բնայի գրոց մէջ՝ նոյնպէս նաեւ այլուր շատ յաճախ “պարտաւորել”, կը թարգմանեն երկու իմաստովն ալ: Այսպէս առիթ ունեցանք յիշելու (տես “Հանրէն Ա՛ն.”, 1891, Թ. 8, էջ 233) Եփրեմայ մէկ խօսքը (Մատենագրութիւնք, սպ. Վ ենեա. 1836, Գ. էջ 120, 37) “Մի գացի պատասխանի այնոցիկ՝ որ պարտաւորին նովաւ.”) եւ այլուր:

3. (Կան. ԻԷ = Ասոր. ԺԸ:)՝

“Կարգեցին առաքեալքն . . . եթէ որ ելանիցէ յաշխարհէ ճշմարիտ վախճանաւ եւ խողովողեալ յանաւրինաց . . . արասցեն զյիշատակս նոցա յաւուր մահուան նոցա.” եւն:

4. (Կան. ԻԸ = Ասոր. ԻԷ:)՝

“Կարգեցին առաքեալքն . . . եթէ թագաւորք որք ունին զհաւատս եկեղեցւոյ սրբոյ եւ խոստովանին զՔրիստոս, իշխանութիւն լիցի ընդ քահանայս ի բեմի կալ.” եւն:

5. (Կան. ԻԹ. = Ասոր. ԺԹ:)՝

“Կարգեցին առաքեալքն . . . եթէ ի պաշտաման եկեղեցւոյ ասացեն զսաղմոսան եւ զաւրհնութիւնս Գաւթի պաշտել աւր ըստ աւրէ յամենայն ժամ.” եւն:

6. (Կան. Լ = Ասոր. Ժ:)՝

“Կարգեցին առաքեալքն զի մի ընթերցցի յեկեղեցւոջ ի վերայ բեմի (այլ գիրք), բայց միայն Հին կտակարանք եւ Մարգարէք եւ Եւտարան եւ Գործք Առաքինութեանց նոցա:” — Հմմտ. նաեւ հետեւեալը:

(G. Phil. p. 49, 17 = Հայ՝ 46, 6:)¹

“Եւ կատարէին ամ յամէ զօր յիշատակի (մահուան) նորա, որպէս պատուիրեաց եւ ուսոյց զնոսա Ազգէ առաքեալ.” եւն:

(G. Phil. p. 45, 22 = Հայ՝ 42, 27:)²

“Բայց զիշխանս եւ զդատաւորս որք մերձենան ի հաւատս յայս, սիրեացուք զնոսա առանց ակնառութեան.” եւն:

(G. Phil. p. 41, 19 = Հայ՝ 39, 19:)

“Օրհնութիւնքն Քրիստոսի մի խափանեացի ի բերանոց ձերոց, եւ տաղտկութիւն յաղթս խոսոյց (Հայ՝ “ի ժամ աղօթից”) ի միտս ձեր մի մերձեացի.” եւն:

(G. Phil. p. 35, 9 = Հայ՝ 32, 18:)

“Ընթեռնուին նորա շէն Կրօնարանս եւ Նորս եւ Մարգարէս. (Հայ՝ “մարգարէական գիրս”) եւ զԳործս Առաքելոց (Աս. “Վարդապետութիւնս Առաքելոց”). եւն:

¹ Հայն այստեղ տարբեր է, եւ սոյն մասն բոլորովին դուրս ձգուած, վասն զի անկարծար էր թարգմանչին զիտաւորութեան. (Հմմտ. Zur Abgar-Sage, p. 45—47.)

² Այս կանոնիս նկատմամբ ատս վերը էջ 35—37:

“Նոյնպէս աւանդեցին
 ... զոր ինչ գրեաց Յա-
 կոբոս յԵբրուսաղէմէ, (եւ
 Շմաւոն ի Հռովմ՝ քաղա-
 քէ) 1, եւ Յովհաննէս յԵ-
 փեսոսէ, եւ Մարկոս յԱ-
 ղեքսանդրիայ, եւ Անդրէ-
 աս ի Փոսիւզիայ, եւ Ղու-
 կաս ի Մակեդոնիայ, թող-
 մաս ի Հնդկաց եւ Պաւ-
 ղոսի առաքելոյ թուղթքն
 ԺԳ, որ ընթեռնուեն յա-
 մենայն եկեղեցիս ընդ ա-
 մենայն տեղիս. նոյնպէս
 ընթեռնուեն միաբան Գործք
 Առաքինութեանց նոցա
 զոր գրեաց Ղուկաս. զի
 յայտմ՝ Ծանկցին Առաքեալք
 եւ Մարգարէք եւ Հին
 կտակարանք եւ Նորքս, զի
 գիտացի թէ մի Հոգի
 խօսեցաւ յամենեւեան.»,
 եւն 2 :

(G. Phil. p. 46, 8 =
 Հայ՝ 43, 1:)

“Բայց զգիրս՝ զոր ըն-
 թեռնուցուք յեկեղեցւոջ
 ժողովրդեան առաջի. ՉԱ-
 բարձր եւ զՄարգարէս եւ
 զԱւետարան եւ զԹողոս-
 Պաւլոս՝ զոր երթերէլ Սե-
 շուէ Պետրոս ի Հռովմ՝ առ-
 ղուտէ, եւ զԳործս Առա-
 քելոցն՝ զոր երթերէլ
 Յովհաննէս որդին Չեքե-
 դեայ յԵփեսոս՝ առաքել.
 զսոյն իսկ զայս գիրս ըն-
 թերցջիք յեկեղեցւոջ Քրիս-
 տոսի. եւ այլ աւելի քան
 զնոսս մի ընթեռնուցուք.
 քանզի չիք այլ ինչ յո-
 բում՝ գրեալ է զճշմար-
 տութիւն.», եւն 3 :

Այս համեմատութիւնք՝ ինչպէս նաեւ նախ-
 ընթաց գիտողութիւնք՝ ցուցուցին որ Լաբուրնայի
 գրիչը չէ շատացած յիշելով միայն մեր ասորի
 “կարգքն եւ օրէնքն”, այլ թէ նաեւ բաւական
 յաճախ գործածած է զանոնք: Նշանաւոր է հա-
 մեմատութեանցս վերջինը՝ ոչ միայն անոր համար որ
 երկու գրութիւնք ալ Ս. Գրոց մատուցը նոյնպէս
 չորս մասի կը բաժնեն եւ երկուքն ալ “Աւետարան”
 բառով այլ ինչ կը հասկընան, — որոնց վրայ ար-
 դէն խօսած ենք.² — այլ նաեւ սրիշ տեսակիտէ
 մը: “Վարդ. Առաք.” գրութեան հեղինակը յայտ-
 նապէս մեր առջեւ կը դնէ կեղծիք մը, իբր այն
 թէ Առաքեալք՝ երբ իրարմէ անջատեալ հեռաւոր
 երկիրներ կը գործէին, իրարու հետ սերտ Բնութե-

¹ Հայերէնին մէջ պակաս է այս խօսքը:

² Թէ ասոնց եւ թէ Լ կանոնին վրայ տես վերը՝
 էջ 29—35:

կցո-թիւն ունէին. եւ կը յիշէ ի մէջ այլոց նաեւ թէ գրած ըլլայ «Անդրեաս ի Փռիւզիայ», եւ «Թովմաս ի Հնդկաց», եւն, ինչպէս նաեւ Յակոբոս յԵրուսաղէմէ եւ այլքն ի կարգին: Այս կեղծիքը կը գրանենք նաեւ Լաբուբնայի քով, որ Պատրոնիկէի զրոյցը պատմելէն ետեւ կը գրէ¹. «Այլ Յակոբոս առաջնորդ եկեղեցւոյն Երուսաղէմի, որ ինքն իսկ աչօք իւրովք ետես զիրս զայս, գրեաց եւ եր ասել ընկերաց իւրոց աստեւացն ասեցցան յաշխարհս եւ ի քաղաքս ուր եւ շջէին ի նոսա. եւ նոքն ինչ աստեւուն ընկերակիցք նորա՝ գրեն եւ ցո-ցանեն նոյն ինչ Յովոբոս զամենայն ինչ՝ զոր առնէ Քրիստոս ի ձեռն նոցա, եւ ընթեռնուն եւ պատմեն առաջի ժողովրդեանն:» Ասկէ կրնանք մէկ կողմանէ հետեւցրնել որ Պատրոնիկէի զրուցին պատմութիւնը Յովոբոս անուամբ ծանօթ ըլլալու էր գրչին. — յիշեցինք որ կայ հայերէնին մէջ նաեւ թուղթ մը Յակոբու առ Վոզրատոս. — եւ միւս կողմանէ՝ թէ Առաքելոց իրարու հետ թղթակցելու զրոյց մը կար, զոր միարան կ'աւանդեն մեր ասորիներ եւ Լաբուբնա:

Կարելոր է «Վարդ. Առաք.» զրութեան այս խօսքը նաեւ այնու որ ասորի հեղինակն ասով շատ մ'անվաւերական գրքեր կը յիշէ՝ ի մասնաւորի Անդրեաս եւ Թովմաս առաքելոց զրութիւններ: Ըստ Յան Հմուտ գիտնոյն՝ որ անցողակի կը յիշէ քիչ յառաջի մէջ բերուած կեղծիքը², նաեւ անվաւեր գրականութեան մէջ «Մարկոսի, Անդրէի, Ղուկասու եւ Թովմայի անուամբ թղթեր եղած շեն երբեք», ԳԺՈւար է անոր համար որոշել թէ ինչ գործքեր կ'ակնարկէ ասորի անվաւերական գիրն յիշեալ տղերը գրելով: Գիւրբթոն³ կը կարծէր թէ «այս ան-

¹ G. Phil. 17, 1—7 — Հայ՝ 17, 28—35:

² Zahn, Diatessaron, p. 92, n. 3. Սոյն գիտնականը կը յիշէ նաեւ որ այս կեղծիքին նման կը գտնուի նաեւ սա զրութեանց մէջ՝ Clem. Hom. I, 20 եւ Epist. Petri ad Jac. 3.

³ Anc. syr. doc. p. 172.

զէն կը տեսնուի որ Արեւելից եկեղեցւոյն մէջ այս
 ժամանակներն ծանօթացած էին թղթեր կամ այլ
 գրութիւնք թէ Անդրէի եւ թէ Թովմայի ա-
 նուամբ, եւ կը յիշէ որ ցայժմ ալ կայ գրութիւն
 մ'որ է «Գործք եւ վկայութիւն սրբոյ Առաքելոյն
 Անդրէի», եւ թէ Եպիփան կը յիշէ այս վերջին
 գրութիւնը: ¹ Անվաւերականաց ուրիշ ընդարձակ
 քննութեան մը մէջ ² կը յիշուին «Գործք Անդրէի»
 զոր արդէն Եւսեբիոս (Եկեղ. Պատմ. Գ, 25) զանց չէ
 ըրած յիշել, «Գործք Անդրէի եւ Մատթէի ի քա-
 ղաքին Մարդակերաց», զոր կը յիշէ Եպիփան մի-
 անձն. (Տրտ. Dressel, 1843, p. 47.) «Գործք
 Թովմայի», զոր կը յիշեն Եւսեբիոս եւ Եպիփան,
 (— Եւս. Եկեղ. Պատմ. Գ, 25. Եպիփան, Հերես.
 ԽԲ, 1. ԾԱ, 1. ԾԳ, 2. Տրտ. Thilo, 1823ին եւ
 Tischendorf, Acta Apost. p. 190, եւն. —) եւ
 «Գործք Անդրէի եւ Պետրոսի», զոր հրատարակած
 է Թիշէնտորֆ: Սակայն՝ որչափ կ'երեւայ մեր ա-
 սորոյն խօսելու կերպէն, իր ակնարկածը չեն այս
 կամ այլ «Գործք» (Acta), այլ թղթեր կամ Աւե-
 տարաններ՝ որ յիշեալ Առաքելոց անունը կը
 կրէին: Թովմայի անուամբ աւետարան մ'արդէն
 ծանօթ է այլեւայլ խմբագրութեամբ ³, եւ ասո-
 րական մ'ալ հրատարակեց Ռայթ զիտնականը ⁴,

¹ Προάξεις και μαρτύριον του ἁγίου ἀποστόλου
 Ἀνδρόου, ed. Woog: Acta Andreae, 1749. Tischen-
 dorf, Acta apoer. p. 106: Հմմտ. Եպիփան (Հերես. Գիրք
 Բ, 61.) «Առաքելականք . . . ընդ կաթարեանն մրայն ի
 Գիրսն՝ զորս ընդունին, ունին զհերետութիւն. սորա առ-
 աւել եւս յեցեալք են ի Գործք Անդրէի եւ Թովմայի, զի
 այսպէս կոչեն զնոսին».

Տես Herzog, Realencyklopädie. 2. Aufl. I. 524—6.

² Tischendorf, Evangelia apocrypha, Lips.
 1876, p. XXXVI ff. եւ 140—180. Հմմտ. նաեւ Herzog,
 Realencykl. I, 499, 521, եւն.

⁴ W. Wright, Evang. Thom. London, 1875.
 Ասորերէն ընդարձակ «Պրակք Յուդայ Թովմայի Առաքելոց,
 անվաւերական մ'ալ արդէն հրատարակած էր քիչ յառաջ
 (W. Wright, Apocryphal Acts of the Apostles. I, pp.
 172—333.)

2. «Եւ ձեռնադրու-
թեամբ քահանայութեան՝
զոր բնկայան առաքեալքն
ի Տեառնէ, թռեալ վաղ-
վաղակի քարոզութիւն աւ-
ետարանին ընդ ամենայն
տիեզերս:»

3. «Արասցեն տօն յի-
շատակի վերացմանն նորա
առ Հայր յերկինս փա-
ռաւորեալ:»

«Որոյ (Քրիստոսի) ըն-
դուն յիշատակն ընդ տե-
րայն տիեզերս նշանօք եւ ա-
րուեստիւք, եւն: (— Այս
խօսքն ունի նաեւ թուղթն
Յակոբու առ Կողրատոս:»)

«Եւ իջեալ ինքն միայն
եւ ելեալ (Աս. «Վերցեալ»)՝
հանդերձ բաղնօք ուր Հայր
եւ Քրիստոս:»²

Կարծենք այսչափն ալ կը բաւէ համոզելու
որ երբ Լաբուրնայի վերջին խմբագրողն յիշա-
տակութիւն կ'ընէ «հարգաց եւ օրէնաց որք եղան
յաշակերտաց յերուսաղէմ», ուրիշ բան չի հաս-
կընար՝ բայց այս մեր ասորի «հարգաց եւ օրէնաց» Ա-
ռաքելոցն, որ իւր այժմու ձեւին մէջ «Վարդապե-
տութիւն Առաքելոց» վերնադիրը կը կրէ:

Այժմէ մէկ կողմանէ ապահով է որ Լաբու-
րնայի հեղինակը գիտէ կանոնաց այս հաւաքա-
ծոյն, միւս կողմանէ խնդրական է թէ արդեօք
նաեւ այն ձեւին մէջ՝ զոր առջեւիս ունինք այժմ,
տեսած է Լաբուրնա մեր կանոնները: Այս հարց-
ման կարծինք պէտք ենք ժխտական պատասխան
տալ: Ըստ ամենայն հաւանականութեան Ազգէի
վարույց գրիչն այս ասորի գրութիւնն ուրիշ, այն է՝
հնագոյն յեռն վամ իսթագրոսիւսօք ունեցած իրեն
առջեւ. մանաւանդ որ կրնանք ապահովութեամբ
պնդել թէ «Վարդապետութիւն Առաքելոց» իւր
այժմու յեռն մէջ աւելի կրօներ է ժամանակաւ քան

¹ G. Phil. p. 21, 10 — Հայ' էջ 21, 19:

² G. Phil. p. 8, 15 — Հայ' էջ 10, 9: Հմտ. նաեւ
Կան. Գ «Եւ յայտնեաց Տէրն մեր վասն դատաստանին իւ-
րոյ եւ խաչելութեան եւ մահուան եւ յարութեան», եւ
Լաբուրնա (G. Phil. 43, 16 — Հայ' 40, 32) «Վկայեն . . .
վասն դատաստանի եւ վասն շարձարանաց եւ յարութեան
եւ վերանալոյն», եւն :

Լաբուբնայի գործքն, այնպէս որ վերջին գրութեանէս ետքը պէտք ենք դնել ժամանակաւ :

Արդէն վերն երբ Զ (Ասոր. Ե) կանոնին վրայ կը խօսէինք,¹ ըսինք որ այն կանոնն աւելի կրասեր ժամանակի բարեկարգութիւն մը մեր առջեւ կը գնէ՝ կ'աւարկուի աստիճանն յիշելով, որ դեռ եւս անծանօթ կ'երեւայ Լաբուբնայի խմբագրին:² Բայց աւելի որոշ կը տեսնուի այս ի մասնաւորի երկու կտորի մէջ, որ «Վարդապետութեան Առաքելոց» վերջին մասին՝ աշխարհաց ցուցակին՝ ամէնէն նշանաւոր մասերն են եւ կը նկարագրեն Ազդէի եւ Ագգէի գործունէութիւնը: Կը շատանաք միայն այս երկու կտորները հոս համեմատելով, ի բաց թողլով ուրիշ կէտերն որ կրնային ի մէջ բերուիլ իւրեւ ապացոյց մեր կանոնաց խմբագրութեան աւելի կրտսեր ըլլալու Լաբուբնայէն:

«ՎԱՐԴ. ԱՌԱՔ.»,

ԼԱՅՈՒԹՅԱՆ

1. (Յուցակ աշխարհաց՝ Թ.)

(G. Phil. 18, 20. 35, 5. 37, 3. 40, 8 եւն:)³

«Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահանայութեան յառաքելոցն՝ Ուռհա եւ ամենայն քաղաքք որ շուրջ զնովաւ: Մժբին եւ Արար եւ ամենայն Հիւսիս եւ կողմանք որ զնովաւ եւ Հարաւ եւ սահմանակիցք Միջագետաց՝ յԱրդէ որ մին է յեւթանասուն եւ երկուց առաքելոցն, որ աշակերտաց անդ եւ շինեաց անդ եկեղեցի եւ քահանա-

«Որք էին ի քաղաքիս յայսմիկ (Ուռհա)... Մրժբնացիք եւ Խառանոցի՝ հանդերձ բնակչօք աշխարհին Միջագետաց եկեալ... զի լուիցեն վարդապետութեան Ագգէի առաքելոյ...: — Ընդունէին զվարդապետութիւն նորա ամենայն աշխարհն Միջագետաց, եւ ամենայն կողմանք որ շուրջ զնովաւ: — Ընդունէին ի նմանէ (յԱ-

¹ Տես վերը՝ էջ 48—50:

² Տես նաեւ Tixeront, les orig. p. 116, n. 7 եւն:

³ Հոյ՝ էջ 19, 5. 32, 12. 34, 13. 38, 1 եւն: Հոս գրինք միայն քանի մը կտորներ ի համեմատութիւն: Յայտնի է որ ամբողջ Լաբուբնայի գրութիւնն Ագգէի պատմութիւնն է:

յացաւ եւ պաշտեաց անդ յառաջնորդութեանն¹»

դէկ) զձեռնադրութիւն քահանայութեան, եւ յաշխարհին իւրեանց յԱսորէ-րանէ զգաւառականս իւրեանց աշակերտէին. . . : — Շինեաց Ադդէ առաքեալ զեկեղեցին Ուռհայի. . . եւ յայլ եւս գիւղս ի հեռաւորս եւ ի մերձաւորս, շինեալ նոցա եկեղեցիս» եւն:

2. (Անդ, Ժ.)

(G. Phil. 40, 7. 50, 1. 47, 18 եւն:)¹

«Ընկալաւ՝ ձեռնադրութիւն քահանայութեան յառաքելոցն՝ Պարսք (Հայ. «եւ Պարթեւք») եւ ամենայն Ասորեստան եւ Հայք (— Հայն չունի «Հայք» —) եւ Մարք եւ ամենայն կողմանք որ շուրջ զԲարեթիւսիւ, եւ խոստատան եւ Գէղք, մինչեւ ցասհմանս Հնդկաց (Հայ «Գ.դաց»), մինչեւ ցԳոռ եւ Մագոռ, եւ այլ աշխարհք որ շուրջ զկողմամբն զայնորիւկ՝ յԱրփի (Հայ «յԱդդէ») կերպասագործէ յաշակերտէ Ադդէի առաքելոց, (Հայ՝ «որ բժշկեաց զԱբգար թագաւոր Ուռհայի»:

«Կարգեաց (Ադդէ) . . ի կարգ եպիսկոպոսութեան (Ասոր. «հրամանատար եւ առաջնորդ») յիւրում տեղում զԱդէ (= շԱրփի) Իրոստոտը. . . : — Եւ ինքն ձեռնադրութեամբն՝ զոր ընկալաւ ի նմանէ կացոյց երիցունս եւ առաջնորդս շոքոսն՝ երկուսն» — Տուեալ պատասխանի Ադդէի (Ադդէի) Իրոստոտը. . . թագաւորին եւն: — Բայց Ադէ (Ադդէ) կերպասագործ եւ խոյրաբանդակ թագաւորին» եւն:

Նախ կանխենք բսենք որ այս երկու կտորներն ալ գրինք ըստ ասորի բնագրին ուղղելով Հայոյն ընթերցումներն, վասն զի հայն այս տեղերն իր բնագրէն զիտմամբ շեղած է՝ ազգային

¹ Հայ՝ էջ 38, 15. 46, 17. 44, 19. 32, 13 եւն: Բնդհանրապէս այս համեմատութեանց մէջ ասորի բնագրաց ընթերցումներն գրած ենք, վասն զի երկու գրքին հայ թարգմանութիւնքն ալ այս տեղերը հաւասարիմ չեն մնացած. որուն վրայ յետոյ պիտի խօսինք:

աւանդութեան չհակառակելու համար, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք: Նոյնպէս քանի մ'այլ մտադրութեան արժանի կէտերուն վրայ այլուր պիտի խօսինք առթիւ:

Գալով այժմ բուն խնդրին՝ ամենեւին չի կրնար ուրացուիլ որ «Վարդապետութեան Առաքելոց» խմբագիրն քաջ ծանօթ է Ադգէի՝ ինչպէս նաեւ Ադգէի պատմութեան, ասորական այն նշանաւոր զրուցին՝ որուն բուն աղբիւրն եւ յետոց աւանդողն է Լաբուբնայի անունը կրող գործքը կամ Աբգարու թուղթը: Այս միայն բաւական է ցուցնելու որ կանոնացս հաւաքիչը կարգացած է Աբգարու զրոյցն՝ կամ անոր հնագոյն խմբագրութեամբն՝ զոր գիտնականք «Եդեսական Արձանագիրք» կ'անուանեն, եւ կամ գոնէ՝ որ ճշդագոյն եւս կ'երեւայ, անոր նորագոյն խմբագրութեամբն՝ որ է այժմու Լաբուբնայի գրութիւնը: Թէ այս վերջինս է մեր կանոնաց հաւաքչին տեսածն եւ ոչ թէ հնագոյնը, կը հետեւցնենք անկէ որ մեր կանոնաց հաւաքածոյից մէջ թէ Ադգէի եւ թէ մանաւանդ Ադգէի զրոյցներն Լաբուբնայի պատմածներէն աւելի ընդարձակուած ու զարգացած են, որ նշան է յետագայ ժամանակի մէջ զրուցին առած կերպարանափոխութեանց եւ յաւելուածոց:

Նախ Ադգէի նկատմամբ Լաբուբնա միայն կ'ընդունի որ Ուռհա եւ իւր շրջակայքն եւ ընդհանրապէս Միջագետք աշակերտաց եւ մեռալ յՈւռհա բացի Ուռհայէ՝ յանուանէ կը յիշուի միայն Խառան, իսկ «Ասորեստան» իրեն աշակերտաց ձեռք միայն քարոզած կ'ըսուի: «Վարդապետութիւն Առաքելոց» Լաբուբնայի այս պատմութիւնն յընդհանուրն ճշդիւ աւանդած է, թէ եւ յականէ յանուանէ չէ յիշած զԽառան, ու զԱսորեստան ոչ թէ Ադգէի, այլ Ադգէի գործունէութեան շրջանին վերագրած է: Բայց իրեն աւանդութիւնն Լաբուբնայէն կրտսեր է, այնու որ Ադգէի գոր-

ծունէութեան շրջանն աւելի ընդարձակուած է, վասն զի Աբարիա, Հիւսիս եւ Հարաւ եւ ասոնց շրջակայ տեղերն ալ Ադդէի գործունէութեան ասպարէզ եղած են, զոր դեռ չի գիտեր Լաբուրնա:

Սակայն ամէնէն որոշ կը տեսնենք սոյն երեւոյթը Ադդէի պատմութեան մէջ, վասն զի այս վերջնոյս գործունէութեան շրջանին վերագրուած են հեռաւորագոյն վայրեր: Լաբուրնա միայն կ'ըսէ՝ որ Ադդէ «*Կերդասագործ եւ խոյրաքանդակ*» էր թագաւորին, աշակերտ Ադդէի եւ յաջորդ, եւ թէ իրմէ կառավարուեցաւ «*աֆնայն երկիրս Միջագետքոց*» եւ թէ յՈւռհամեռաւ մարտիրոսութեամբ: «*Վարդապետութիւն Առաքելոց*» այս ամէնն առած է Լաբուրնայէն, — «*Կերդասագործն*» նաեւ բառաւորաւ, — սակայն Լաբուրնայի այս պարզ պատմութիւնն արդէն շատ փոփոխուած եւ կրտսերագոյն աւանդութեան դարձած է մեր ասորոյն քով, որուն համեմատ Ադդէ ոչ միայն Պարսկաստանն ու Ասորեստան, Հայոց աշխարհն ու Մարաստան քարոզած է, այլ նաեւ ի Խուժատան, Գէղք, մինչեւ Հնդկաց սահմաններն եւ վերջապէս մինչեւ Գոգ ու Մագոգ եւ անոնց շրջակայքն, ճշգիւ՝ ինչպէս կը գտնենք յետագայ ասորի մատենագրաց քով պատմուած Ադդէի եւ Մարէսի նկատմամբ²: Այս աւանդութիւնն՝ ինչպէս ամէն մարդ կրնայ տեսնել, Ադդէի եւ Ադդէի նախնական զրոյցին՝ զոր կը գտնենք Լաբուրնայի քով, աւելի ընդարձակուածն ուստի եւ աւելի կրտսերագոյն զարգա-

¹ Տես G. Phil. p. 40, 8—53, 7 — Հայ՝ 38, 12—49, 20:

² Այսպէս՝ Եղիսա Գամասկացի, Մարէս Սողոմոն, Բար-Հերբէոս եւն. (տես Ass. B. O. 1V, p. 15, 16 եւն): Մարէսի ընդարձակ Պատմութիւն մ'ալ՝ որուն գլխաւոր ազբիւրներէն մին է Լաբուրնա, տես ի Bedjan, Acta Martyrum et Sanctorum. Paris. 1890. I, pp. 44—95 (ժ. Բ գլուխք, ասորերէն):

ցումն է, որով Լաբուբնայի գործքէն աւելի կրտսեր պէտք է որ ըլլայ մեր գրութիւնը :

Անշուշտ հակասական երեւցած պիտի ըլլայ թերցողաց մեր այս կարծիքն, այնու որ վերն ալ ցուցուցինք որ Լաբուբնա գործածած է այս «կարգք եւ օրէնք» կոչուած կանոնները : Ասոր մեկնութեան համար ըսենք որ ամէն քննիչք կ'ընդունին¹ որ Լաբուբնայի գործքն երկու խմբագրութեանց արգիւնք է : Արգարու զրուցին նկատմամբ կային նախնաբար «Եդեսական Արձանագիրք» (Acta Edessena), զորոնք տեսած է Եւսեբիոս, այս գրութիւնն Դ գարու վերջին կիսուն ասորի մը կերպարանափոխ ըրաւ եւ ստեղծեց այժմու Լաբուբնայի անուամբ գրութիւնը : Արդ մենք ցուցուցինք ցայս վայր որ մեր կանոնաց մէկ մասն արդեամբք հնագոյն ժամանակներէն է, եւ թէ մէկ կողմանէ մեր կանոններն արդէն ծանօթ էին այն ասորւոյն որ «Եդեսական Արձանագիրքն» փոխեց եւ յօրինեց զԼաբուբնան, եւ միւս կողմանէ մեր այժմու «Աարդ. Առաք.» գրութեան մէջ կան կտորներ որ աւելի կրտսեր են քան նոյն իսկ Լաբուբնան, այսպէս Ազգէի եւ Ազգէի կտորները եւն. ինչպէս նաեւ որ կանոնքս հաւասար հնութիւն չունին, վասն զի հնագոյն ժամանակի կանոնաց քով կը գտնենք բոլորովին նորագոյններ : Ար մնայ ուրեմն ընդունիլ որ ինչպէս Լաբուբնա, նոյնպէս նաեւ այս ասորի «Աարդ. Առաք.» գրութիւնն երկու խմբագրութիւն ունեցած է : Կանոններս կամ ճիշդ եւս ասոնց նախնականքն անշուշտ ամբողջ մը կը կազմէին՝ թերեւս համառօտ ներածութեամբ եւ նոյնպէս համառօտ վերջաբանով մը : Այս առաջին խմբագրութիւնն է որ Լաբուբնայի վերջին հեղինակը տեսած է, եւ այս նախնականին կը հային մեր վերը յիշած կոչմունքն ու ակնարկութիւնքն

¹ Stn Tixeront, p. 120—128 եւն. Հմմտ. Zur Abgar-Sage, p. 10—12 :

որ կը գտնուին Աբգարու թղթին մէջ: Աբգարու զրուցին իւր այժմու ձեւ առնելու ժամանակէն քիչ մ'ետքն ուրիշ ասորի մ'ալ կերպարանափոխ ըրաւ յիշեալ նախնական կանոնները նոր կտորներ աւելցնելով, հիներն ըստ իրեն ժամանակին սովորութեան եւ բարեկարգութեան ուղղելով, շատ մը նորագոյն վճիռներ՝ ի մասնաւորի Ղաւորիկեայ ժողովոյն կանոններն առնելով իւր հաւաքածոյից մէջ, եւ այսպէս ելաւ այժմու «Վարդ. Առաք.» որուն այս երկրորդ խմբագրութիւնն կրտսեր է Լարուբնայէն:

Տեսանք որ այս վերջին խմբագրութեան ժամանակն որոշ կրցանք իմանալ, այն է ազահաւազայէս 386էն յառաջ եւ 360էն վերջն, եւ իբր 380ին: Ասկէ կրնանք հետեւեցրնել որ այս 380 թուականէն քիչ մը յառաջ գնելու է Լարուբնայի վերջին խմբագրութեան ժամանակը, զոր Թիքսըրոն անորոշ թողուցած էր 370—390 տարեաց մէջ: «Վարդ. Առաք.» ասով Աբգարու թղթին վերջին կերպարանափոխութեան ժամանակը ճշգրտու համար կարեւոր կուսան մը կ'ըլլայ:

Անհնարին է ի հարկէ կանոնացս նախնական խմբագրութիւնն իւր առաջին ձեւին մէջ վերստին կազմել: Ապահով է միայն որ նաեւ այս նախնականն ասորի լեզուաւ տեսած է Լարուբնա եւ թէ այն Եդեսիոյ մէջ ծանօթ էր, ինչպէս կրնանք թերեւս հետեւեցրնել ԻԸ (Ա. ԻԵ) կանոնէն, որուն վրայ վերը խօսեցանք:¹ Իսկ այն խնդրին նկատմամբ թէ ե՞րբ յերեւան ելած էր այս նախնականը, կրնանք թերեւս իբր Գ գարուն վերջերը գնել, թէեւ ի հարկէ որոշ բան մ'ըսել չենք կրնար:²

¹ Տես վերը՝ էջ 35—37:

² Թիքսըրոն սա հետեւութիւնը կը հանէ (Tixeront, *Les orig.* p. 116—117.) «Պէտք չէ սակայն հետեւեցրնել թէ «Վարդապետութիւն Ադդէի», (= Լարուբնա) աւելի կրտսեր կամ բացարձակապէս նոյն ժամանակէն ըլլայ՝ որմէ է այս վերջին գրութիւնս (= Վարդ. Առաք.): Վերջինս Ադդէի

Եթէ կարելի է ենթադրուի ինչ ժ'ընել, կրնանք թերեւս ըսել որ նախնականն այնպիսի երեւոյթ ժ'ունէր, որ ընթերցողք զանոնք իրրեւ բնիկ առաքելական կարգադրութիւններ նկատել կը յօժարէին, եւ որչափ կ'երեւայ իրրեւ այն կարգադրութիւններ՝ զորոնք Առաքեալք գրին իրենց Երուսաղէմի ժողովոյն մէջ (Գրծ. ԺԵ, 6—29),

առաքելութեան վրայ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ քան Լարուբնա. (տես էջ՝ 69.) երկու յիշատակարանաց մէջ ժամանակագրութեան եւ բարեկարգութեան սարբերութիւններ կը գտնուին,։ Այս սարբերութեանց վրայ այսպէս կը գրէ նոյն տեղը. «Ըստ «Վարդ. Առաք.» Համբարձումն եղած է Յունաց 339ին (= 28 Յ. Ք.) իսկ ըստ «Վարդ. Արդէի», 340ին (= 29 Յ. Ք. այս նախնական ժամանակագրութիւնը պահած է Հայ թարգմանութիւնը.) տես Cureton, Anc. syr. doc. p. 167. Գարձեալ «Վարդ. Առաք.» իւր Ե կանոնին մէջ Խառնութեանց վրայ կը խօսի. «Վարդ. Արդէի, կ'երեւայ թէ չի գիտեր այս աստիճանն, եւ սարկաւազէն անմիջապէս վերջը կը դնէ «Գողբը.» (էջ 40.) Վերջապէս Համեմատելով այս կանոնացս բնագիրն որ կը գտնուի Գիւրթութնի քով, այն բնագիրն Հեա, զոր կը գտնենք առ Երեզ-Յեսուայ («Վարդ. Առաք.» Կան. 2 եւ Թ եւ Երեզ-Յեսու' Կան. 2 եւ Ը), կը տեսնենք որ կը փոփոխէին բնագիրը, որպէս զի յարմարցնեն ընդօրինակման ժամանակ տիրոջ սովորութեան,։ Գիտնականը խորհրդածութիւնք կը կնքէ այսպէս. «Հաւանական է որ այս առաքելական կանոնքս նախնաբար ուրոյն ժողովածոյք մը կը կազմէին, քանի որ դեռ չէին այս ձեւն առած։ Այս նախնական խմբագրութեան վրայ կրնան յեցեալ ըլլալ այն նմանութիւնքն (Լարուբնայի Հեա) զոր նշանակեցինք։ Բայց որովհետեւ գժուարին է թէ այս առաջին խմբագրութիւնն մինչեւ Գ դար ելլէ, — յունական կանոնք մեծաւ մասամբ Հայիւ Գ եւ նաեւ Ե դար միայն կը հասնին, — պէտք ենք նկատել որ դոնէ Գ դարէն են, եւ ըստ Հեատեօրդի ընդունիլ որ «Վարդ. Արդէի», մէջ գտնուած Առաքելական կանոնաց յիշատակութիւնն եւ այն բարեկարգական մանրամասնութիւնք որ անկէ առնուած են, ըլլան յատկուած Արգարու զրոյցին նախնական բնագրին,» — Ամբողջութեան համար յիշենք որ «Վարդ. Առաք.» գրութեան ժամանակին համար անգղիարէն Քրիստոնէական Իրանախոսական Բառագրոց մէջ (A dictionary of Christian Biography, I. p. 19) կ'ըսուի թէ ըլլայ «Ասորական գործք մը՝ Գ դարուն վերջերը յօրինուած,» իսկ Յան գիտնականը (Diatess. p. 92, n. 3) թէ «Շատ նշանաւոր են «Վարդ. Առաք.» գրութեան առեւտ տեղեկութիւնքն, որ թէեւ առանց կապակցութեան չէ «Վարդ. Արդէի, Հեա, բայց միշտ շատ աւելի ուշ գրուած է,»

որուն վրայ վերը խօսեցանք, եւ թէ ըստ այսմ Ղուկասոս անունը կար կանոնացս նախնական հաւարածոյին ճակատը: Չայս կը հետեւցընենք վերջին խմբագրին մէկ երկու ակնարկութիւններէն: Կանոններէն վերջը կը գրուի նախ թէ “զայս ամենայն՝ զոր ինչ կարգեցին Առաքեալքն, ոչ եթէ անձանց իւրեանց միայն կարգեցին, այլ եւ այնոցիկ՝ որ զինի իւրեանց լինելոց իցեն.” եւ յետոյ կ’աւելցընէ. “Ես եւ Պաւղոս եւ Տիմոթէոս, որ շրջէին ի կողմանս Ասորոց եւ Կիլիկեցոց, շոյն իսկ շոյս [կարգս եւ] զարեւնս պատուիրէին զառաքելոցն եւ շէրէցանց:” Հոս յայտնապէս կ’ուզուի որ կանոնքս ըլլան այն կարգադրութիւնքն որ գրուեցան երբ “ժողովեցան Առաքեալքն եւ Երիցունք” հրէական օրինաց պահպանութեան նկատմամբ վէճերը քննելու (Գրծ. ԺԵ, 6—29), զորոնք առնելով՝ Պաւղոս “շրջէր ի կողմանս Ասորոց եւ Կիլիկեցոց, եւ հաստատէր զեկեղեցիսն” (Գրծ. ԺԵ, 40, 41): Հաւանական է որ այս մասն նախնական խմբագրութեան կը վերաբերի, վասն զի երկրորդ խմբագրիչն ուրիշ կարծիք ունի կանոնացս ծագման նկատմամբ, այն է թէ Առաքեալք Հոգեգալստեան օրն՝ երբ ի միասին էին եւ զեռ շէին իրարմէ բաժնուած քարոզութեան երթալու համար, գրած ըլլան զատոնք, ինչպէս կը պատմուի ներածութեան վերջը:

Ըսինք նաեւ Ղուկասոս անունը կ’երեւայ թէ կը կարգացուէր գրութեանս ճակատը: Այս եզրակացութիւնը կը համարձակինք հանել զրութեանս վերջերէն, ուր շատ մ’առաքելոցն որ գնացած եւ քարոզած ըլլալը պատմուելէն ետեւ կը գրուի. “Իսկ Ղուկաս աւետարանիչ, որում եղև փոյթս այս եւ գրեաց հոգաբարձութեամբ զամենայն Առաքելոսն ինչն եւ զԳործս Առաքելոց, եւ զկարգս եւ զԱրեւնս պաշտաման քահանայութեան նոցա, եւ եթէ յոր կողմն չոգաւ իւրաքանչիւր որ ի նոցանէ.

փութով առանց յապագելոյ [զայս] եւ եւս յա-
ճախագոյն քան զայս գրեաց Ղուկաս եւ ետ ի
ձեռս Պրիակեայ եւ Ակիւղեայ աշակերտաց իւրոց»
եւն: Յայտնի է ուրեմն որ ասորի մատենագիրը Ղու-
կասու գործք կը համարի բաց ի «Գործք Առաքե-
լոց» գրութենէն («ՂԱռաքինութիւնս եւ զԳործս
Առաքելոց») նաեւ մեր այս կանոնաց-մատենանը,
որուն բովանդակութիւնը շատ ճիշդ կերպով բա-
ցատրուած է, ըստ որում երկու գլխաւոր մասերն
ալ նշանակուած են. 1. «ղխարէն՝ է- շա-րէն»
(ΑΠΟΜΝΗ ΑΠΟΣΤ.)¹ պաշտաման քահանայութեան նս-
ցա», այսինքն՝ կանոնները. եւ 2 այն մասը, որ
կը պատմէ թէ «յ՛՛ր կողմն չողան իւրաքանչիւր ոք
ի նոցանէ», որով կը նշանակուի ճշդիւ ասորի գրու-
թեանս վերջին մասը՝ աշխարհաց ցուցակը: Է-
որովհետեւ ասորին կ'ըսէ թէ Ղուկաս «զայս է-
էս» յաճախագոյն՝ քան զայս գրեաց», յանդիմանական
չըլլայ թերեւս կարծել որ մեր այս գրութեան
նախնականն քաղուածոյ մըն էր բուն աւելի ընդ-
արձակագոյն գրութենէ մը, որ Առաքելոց գործ-
քերն ու ըրած կարգադրութիւնները պատմող
անվաւերական մըն էր: Այս ամէնն ի հարկէ հաւ-
անական ենթագրութիւնք են միայն:

Սակայն անշուշտ յանգուզն չըլլար ըսել թէ
այն նախնականը սերտ կապ ունէր ուրիշ անվաւերա-
կանի մը հետ, որ «վիճակք Առաքելոց» (Sortes
Apostolorum) կը յորջորջուի²: Գոնէ մեծ նոյնու-
թիւն կայ մեր գրութեան եւ վերջնոյս մէջ: Վասն
զի «վիճակքն» կը պարունակէր նախ այն զոյցը
թէ Առաքեալք անտեղեակ օտար լեզուաց՝ Համ-
բարձմանէն անմիջապէս ետքը վիճակաւ բաժնեցին

¹ Տես վերը՝ էջ 85:

² Այս անվաւերականին վրայ տես A dictionary of
Christian Biography. Vol. I. (London, John Murray),
p. 17 եւ 19ff, ուր ի մէջ կը բերուի նաեւ մեր կանոնաց
մատենանը:

աշխարհքն միջերնին (— նման մեր գրութեանն երաժեշտեան՝ ուր Համբարձմանէն անմիջապէս ետքն կը դնէ Առաքելոց այլեւայլ լեզուաց պարզ եւ ընդունիլն, իսկ անկէ յառաջ անոնց հոգ ընելն ու խորհրդակցիլն՝ օտար լեզուները չգիտնալուն համար. —) եւ ապա կը դնէր ցուցակն այն աշխարհաց՝ ուր Առաքեալք գացին քարոզելու, անշուշտ անոնց ունեցած արկած ից վրայ տեղեկութիւններ ալ տալով. (— Ճշտիւ այսպիսի մաս մ'ալ ունի մեր գրութիւնը վերջերը, ինչպէս տեսանք:) Նիւթոյ կողմանէ ուրեմն սերտ կապ ունէր «Վիճակքն» զոր անշուշտ մեր կանոնաց խմբադրիչն առջեւն ունեցած ըլլալու է, եւ թերեւս իրրեւ զխաւոր ազգիւրններէն մին գործածած: «Վիճակքն» Մանիքեցւոց մատեաններէն եղած կ'ըսուի, զոր շէն ընդունիլ արգի քննիչք,¹ եւ հնոց շատ ծանօթ էր:

¹ Անդ, էջ 19 եւն: Այստեղ քննիչը կը յիշէ որ «Վիճակք Առաքելոց», կը գտնուի Գեղասիսի ցուցակին մէջ այսպէս „Liber qui appellatur Sortes Apostolorum apocryphus“ եւ այն այնպիսի գրեց մէջ՝ որ գնտատիկեան կամ մանիքեական գրութիւն մ'եղած կրնայ հեռուցուիլ: Այսպէս գտածն նաեւ Thilo (Acta Thomae, p. 91 եւն) հեռուելով Ս. Արտասիմոսի (de Util. Cred. c. 3 հմմտ. Adim. c. 17) եւ ընդունելով որ Մանիքեցիք վիճակաբաժնելու եւն զրոյցը հնարած են շողեղալստեան պատմութեան տեղ, այնու որ Ս. Շողոյ զարուստը չի յիշուիլ հոն, իսկ Առաքելոց համար կ'ըսուի թէ անտեղեակ այլ լեզուաց՝ բաժնեցին վիճակաւ երկիրը Համբարձմանէն անմիջապէս ետքը: Քննիչն այս ցուցման տկար ըլլալը կը ցուցնէ ի մէջ բերելով մեր կանոնաց-մատեանը, ուր Առաքելոց աստամոհիլը կը պատմուի օտար լեզու չգիտնալուն համար, բայց այս արդէք չըլլար որ Ս. Շողոյն զարուստն ալ պատմուի, եւ այն՝ Համբարձմանէն անմիջապէս ետքը որով պէտք չկայ այն աւանդութիւնը Մանիքեցւոց միայն տալ: Զինչեւ իցէ քննիչը կ'ընդունի որ «Վիճակք», անփաւերականին զրոյցն թ գարէն ետքը ծագած է, եւ ի մէջ կը բերէ որ Համբարձման եւ Առաքելոց բաժնուելուն մէջ անցած միջոցին նկատմամբ պէսպէս աւանդութիւնք կը գտնուին: Այսպէս մեր կանոնաց-մատեանը կ'աւանդէ որ Առաքեալք Համբարձմանէն անմիջապէս ետքը ցրուեցան, իւրաքանչիւրն երթալով այն երկիրն՝ որուն լեզուն առած էր. այսպէս ունին նաեւ գնտատիկեան Acta Thomae գրութիւնն (Tischendorf, Act. Apost. Apoc. p. 190) եւ Սուտ-

Նախնական խմբագրութեան համար ըսինք որ անշուշտ ասորերէն էր այն՝ զոր Ղաբուբնա կարգացած է, եւ հաւանականօրէն յԱւուհա լոյս տեսած. (Հմմտ. Կան. ԻԸ:) Սակայն միշտ կրնայ խնդիր ըլլալ թէ արդեօք այս նախնականը բնիկ ասորի սկզբնագիր մատեան մըն էր՝ թէ թարգմանութիւն մը՝ — թէ եւ յաւելեալ ու փոփոխեալ՝ — սկզբնական յունականէ մը, որ այժմ կորսուած ըլլայ: Այս խնդիրն որոշել անհնար է մեզ. եւ այսպիսի խնդիր մը յուզելուն պատճառն միայն այն է որ մէկ երկու կոչմունք կան, որ կարծես կը վկայեն թէ արդեամբք գոյութիւն ունէր այսպիսի յոյն բնագիր մը — որ ի հարկէ մեր ասորոյն վերջին խմբագրութենէն շատ տարբեր պէտք էր ըլլալ, — նաեւ Գ դարուն վերջերն եւ աւելի ուշ ալ: Այսպիսի կասկած մը կրնան զարթուցանել Եպիփանու եւ Յովհ. Գրամասկացւոյ կրկին վկայութիւնքը: Կարեւոր կը համարինք այս երկուքն ալ անյիշատակ չթողուլ հոս:

Եպիփան Հաւատոյ համառօտ մեկնութեան

գրոխորն (Acta Joannis: Bibl. Patr. Maxima, II, p. 46.) 'Նոյնք կը տեսնուի նաեւ Transitus Mariae անվաւերականին մէջ (Tischendorf, Apocalyps. p. 125 եւ 114), որ Ս. Կուսի մահն Համարձմանէն մէկ տարի ետքը կը դնէ եւ կ'ըսէ թէ Առաքեալք հրաշքով եկան իրենց ցրուած ամէն աշխարհներէն: Արիշ անվաւերականք 24 տարի ետքը կը դնեն Առաքելոց բաժնուիլը (Tischendorf, Apocalyps. Apoc. Proleg. XLIII), մինչ Բ դարէն անվաւերութիւն մը կ'ըսէ թէ Առաքեալք հրամանաւ Փրկչին Երուսաղէմ կեցան 7 կամ 12 տարի՝ (Հմմտ. Կղեմայ Recognit. I, 43. IX, 29, որ 7 տարի կ'ըսէ, իսկ 12 տարի՝ Ապոկալիպս առ Եւսեբ. Եկղ. Պամ. Ե. 18 եւ "Քարոզութիւն Պետրոսի եւ Պաւղոսի", առ Կղեմայ Աղեքսանդրացւոյ՝ Օթոգք, 2, 5 Հմմտ. Hilgenfeld, Nov. Testam. extra Can. IV, p. 58. Առաքելոց վիճակաւ աշխարհքը բաժնելը ծանօթ է Եւսեբեայ (Եկղ. Պամ. Գ, 1) եւ Որոգինեայ (— զոր քննիչք տարակուսական կը համարի), Ռուփինոսի (Եկղ. Պամ. Ա եւ Expos. Symb. Apost.) եւ Սոկրատայ (Պամ. Եկղ. Ա, 19: Հմմտ. Հերոնիմոս՝ Մեկն. Եսայեայ, 34. III, p. 279 եւ Նիկեոս (Եկղ. Պամ. Բ, 39.):

մէջ՝ կը յիշէ թէ Առաքեալք սահմանած ըլլան Չորէ+շաբթի եւ Ուրբաթ՝ ինչպէս նաեւ Աիւրակի օրերն՝ պատարագ մատուցանել եւ նաեւ պահել։ Այս մասն այնպէս նշանաւոր էր որ արդէն շատոնց քննչաց մտադրութիւնը գրաւած էր, որոնք այս խօսքն ալ կ'ուզէին իրրեւ վկայութիւն նկատել «Սահմանադրութիւնք Առաքելոց» (Διατάξεις τῶν ἀποστόλων) գրութենէն, զոր շատ անգամ յիշատակեցինք։ Բայց այս վերջնոյս մէջ յիշեալ կտորին նման Չորէ+շաբթի, Ուրբաթ եւ նաեւ Աիւրակի օրը պատարագ մատուցանելուն նկատմամբ խօսք մը չգտնուելովն, սկսան քննիչք՝ համարիլ որ այստեղ տարբերութիւն մ'եղած ըլլայ «Սահմանադրութիւնք Առաքելոց» գրութեան եւ անոր նախնականին (Didascalia կոչուածին) մէջ։ Նորագոյն քննիչ մը՝ Փունք՝³ անզօր կը համարի այս մեկնութիւնը, վասն զի մտադիր ընել կու տայ որ նաեւ Didascalia գրութեան մէջ, սրուն ասորերէնը հրատարակած է Լակարտ, չի գտնուիր յիշելոյն նման խօսք մը։ Եպիփանու «Կարգեալ յաստեղծ» խօսքը, կ'ըսէ սոյն գիտնականը, կրնայ արդեամբք այն մտօք առնուիլ որ ակնարկութիւն համարուի այն «Սահմանադրութիւն» (Diataxis) գրութեան, եւ այս այնչափ աւելի՝ որ յիշեալ տեղւոյն երկրորդ մասն յայտնապէս այս գրութեան հետ յարաբերութիւն ունի։ Սակայն երբ կ'ընադատենք որ ոչ հոս եւ ոչ յիշեալ հատածին մնացեալ մասին մէջ յանուանէ յիշուած է Διατάξεις գրութիւնն, եւ թէ որչափ մէտ էին Ս. Հարք իրենց ժամանակի սովորութեանց առաքելական ծագում տալու, եւ թէ Եպիփան այսպէս գրել կրնար այն պարագայէն

¹ Spicilegium SS. Patrum. ed. Joannes Ern. Grabius Tom. I (Oxoniae 1714) p. 53: Epiphanius in Compendaria fidei expositione.

² Grab. I, 53.

³ F. X. Funk, Die Apostolischen Constitutionen, 1892. p. 48—49.

գրդեալ որ Գշ. եւ Ուրբաթ օրերուն մէջ պահք պահելն արդեամբք ալ կար Didascaliaին մէջ, պէտք ենք հրատարիլ յիշեալ խօսքն այսպէս մեկնելէն, » այսինքն՝ զայն «Սահմանադրութիւնք Առաքելաց» գրութենէն կոչում նկատելէն: Այլ իջապէս կը յայտնէ սոյն գիտնականն այն կարծիքն ալ թէ Եպիփանն այս խօսքն ուրիշ գրքէ կրնայ առած ըլլալ, որ Առաքելաց անունը կը կրէր: Եւ այս է ուղիղը, ինչպէս կրնանք պնդել. վասն զի Եպիփաննու ըսածը մեր «Վարդ. Առաք.» գրութեան մէջ ալ կը գտնենք, որ կը պատուիրէ ոչ միայն կիրակի, այլ եւ՝ որ մտադրութեան արժանին է՝ Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ օրն պարտաւոր մատուցանել: Բաց աստի նաեւ Եպիփաննու կոչումն՝ թէ եւ լիկ համառօտութիւն է այլեւայլ կանոնաց, բայց հանդերձ այսու շատ նման է մեր ասորւոյն գրածին, ինչպէս կը ցուցնէ յաջորդ համեմատութիւնը:

(ԵՊԻՓԱՆ, Grabe, I, 53): (ԱՆՐԳ. ԱՌԱՔ. ԿԱՆԲ. Գ. Գ.)

«Արժեքն է Առաքելաց (ταχθείσαι από των αποστόλων) պաշտօնունս (συνάξις) փարսել է Չորեքշաբթի, յՈւրբաթ եւ ի կիրակի. եւ զՉորեքշաբթի եւ զՈւրբաթ պահել փնջն չմտ, քանզի ի լուսանալ Չորեքշաբթի ըմբռնեցաւ, եւ յՈւրբաթն է իւր հանա: Եւ ասանդիցն Առաքելոց զայս առուրս պահք կատարել:»

Բ. «Արժեքն Առաքելաց ըն. . . եթէ յառաջ Միշաբթի [յամենայն կիրակի] եղիցի [տաւն եւ] պաշտօն եւն:

Գ. «Արժեքն Առաքելաց ըն. . . թէ առ Չորեքշաբթի եւ կիրակի պահս.» զի ի նմա գուշակեաց եւ յայտնեաց Տէրն կենարար զխորհուրդ չարչարանաց իւրոց եւ մատուցութեան եւ դատաստանի եւ խաչելութեան եւ մահուան եւ յարութեան աշակերտացն իւրոց» եւն:

Դ. «Արժեքն Առաքելաց ըն. . . եթէ Ուրբաթ եղիցի պաշտօն [եւ ի պահս եւ ի տրամութիւն.] վասն զի զոր

ինչ ասացաւն յաւուր Չորեքշաբաթուոյն վասն չարչարանաց Փրկչին մերոյ
 յՈւրբաթն իտարեցաւ . . .
 [Կոնստանդնուպոլիսի Սուրբ Եղիշե] Գրեցաւ ինչ
 բարե ինչն :

Աներկբայ պէտք ենք ըսել որ Եպիփան արգեամբք այս կանոնները տեսած է. սակայն թէ ինչ ծամբով՝ ահա այս է դժուարութիւնը: Գժուար է որոշել թէ Եպիփան մեր կանոնաց — թէ եւ այլափոխեալ — յունակացն բնագիր մը գործածած է՝ թէ թերեւս նոյն իսկ ասորերէնը, — վասն զի հմուտ էր նոյն լեզուին, — կամ թէ վերջապէս այն անվաւեր գրութիւնն՝ որմէ ըսինք թէ հաւանականօրէն ծայրաքաղ եղած է մատենիս նախնականը: Չենք երկար խօսիր այս խնդրոյս վրայ, վասն զի որոշ պատասխան մը տալ այս հարցմանց չենք կարող:

Կանոնացս նիւթոյն լուսաւորութեան համար յիշենք շերկէնրէօթէրի հետ (III, Per. II, § 261) թէ “Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ՝ ուշաքօն կատարելն սովորութիւն էր յԱղեքսանդրիա (Աթանաս, Պատմ. Արիանոսաց, 2Ա, էջ 311. Սսկրատ, Ե, 22) եւ Արեւելից շատ եկեղեցեաց մէջ (Եպիփան, Հաւատ. Մեկն. ԻԲ. Migne, XLII, 625), հանդերձ պահօք մինչեւ ինչերորդ ժամն՝ Քրիստոսի բռնուելուն եւ խաչելու թեան ի յիշատակ. (հմտ. Ոսկեր. Ճառ. Ե. ի Տիմոթ. Ա, 3. Migne, LXII, 530): Կեսարիոյ Կապպադովկացւոց մէջ Հաղորդութիւն կառնուէր կիւրակի, չորեքշաբթի, ուրբաթ եւ շաբաթօրերը եւ ընդհանրապէս մատիոսաց յիշատակ եղած օրերը (Բարսեղ, Թուղթ ՂԳ, 283, էջ 186), իսկ ի Հռոմ, Ափրիկէ եւ Սպանիա՝ ամէն օր: Գշ. եւ Ուրբաթ իբրեւ պահօց օր կը յիշէ նաեւ Աւգոստինոս” (ep. 86 ad Casul.) եւն: Այս ծանօթութեանն կը տեսնուի որ Ասորին հնութեան համեմատ է, երբ Գշ. եւ Ուրբաթ օրերը ուշաքօն կը հրամայէ կատարել: Հայ խմբագրիչը դուրս

Թողուցած է այս բառն, եւ դրած՝ երկու կանոնին մէջն ալ՝ միայն դասոց, վասն զի իւր ժամանակն անշուշտ խափանուած էր նոյն օրերը պաշտօն կատարելն: Հայ կանոնագրոց մէջ կան նաեւ այնպիսի՝ Թէեւ ոչ շատ վաւերական՝ կարգադրութիւններ, որ ճիշդ հակառակը կը պատուիրեն: Այսպէս Եփրեմայ անուամբ Ը կանոնը (կանոնագիրք՝ ՊԻԸ) կը պատուիրէ «Եւ տէրունական պատարագ կիրակէի եւ յայլ աւուրս անխորաբար կատարեսցեն, իսկ է չորեքշաբթի եւ յուրբաթի ոչ.» Մանդակունւոյ անուամբ է կանոնը (կանոնագիրք՝ ՌՃԽԱ) կը գրէ. «Եւ որ չորեքշաբթու եւ յուրբաթու մարտիրոսաց յիշատակ առնէ եւ տօնս զենմամբ, մեղք են նմա:» Եւ այս վերջին սովորութիւնն յետոյ տիրող եղաւ ոչ միայն հայ, այլ եւ ուրիշ արեւելեան եկեղեցեաց մէջ, այնպէս որ Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ իրրեւ լոկ պահոց օրեր կը յիշեն բազմաթիւ գրութիւններ:՝ Իսկ Արեւմտից համար արդէն Ելու իրայի 300ին ժողովն իւր ԻԶ կանոնին մէջ որոշեց Չորեքշաբթի օրւան տեղ Շաբաթ օրը պահել:՝ Այս սովորութիւնն այնուհետեւ ընդհանուր եղաւ յԱրեւմուտս մինչ Արեւելք մնաց եւ դայսօր ի զօրութեան է Չորեքշաբթի պահելն, մինչդեռ Շաբաթ օրերը պահք բռնել արդիւրւած է, ինչպէս վերն առիթ ունեցանք յիշելու:՝

Այստեղ պէտք չենք մոռնալ յիշելու ուրիշ յիշատակութիւն մ'ալ որ Եպիփանու անունը կը

¹ Այսպէս «Սահմանագրութիւնք Առաքելոց», (Pitra, I 361, 283, 294 եւն.) Զունական կանոնք Առաքելոց՝ ԿԹ (Hefele, I 821.) «Վարդապետութիւն ԺԲ Առաքելոց», (Didache, ed. Philot. Bryennius, Const. 1883, c. VIII, p. 30.) Կղեմէս Աղեքսանդրացի (Strom. VII, 12.) Նիկեոսայ Սահմ. Եկեղ. Կան. Խ, ԽԳ, ԽԴ (Pitra, Spicil. Solesm. IV, p. 390. տես նաեւ՝ 456), Նիկողայոս Փրամատիկոս (Pitra, Spicil. Solesm. IV, 481—487 ուր յիշուած են Ս. Հարց շատ մը խօսքերը.) եւն եւն:

² Hefele, I 166:

³ Տես վերը էջ 56—59:

կրէ: Եպիփանու անունը կրող ճառերու հաւաքում մը կայ,¹ որուն շատ մասերն անշուշտ հին են, բայց մեծ մաս մ'ալ ներմուծուած ու փոփոխուած բլալու է: Այս անտիպ հաւաքումն քննել ու հետազօտել թէ ո՞վ է անոնց հեղինակը, մեր ծրագրէն դուրս է. միայն կ'ըսենք որ ասոնց գոնէ մեծագոյն մասն ստուգիւ թարգմանութիւն է՝ որչափ կ'երեւայ՝ յունարէնէ, եւ թէ հետաքրքրական է իրեն բովանդակած բաղմաթիւ զրուցախառն պատմուածքներովն: Արդ այս ճառերուն երկուքը խէ եւ խԸ թուականը կը կրեն,² եւ ասոնց խէ՝ «Երանելոյն Եպիփանու Յաղագս գալստեան Հոգւոյն սրբոյ ի դաս առաքելոց», վերնագիրը կը կրէ, իսկ խԸ շարունակութիւն է: Ասոնց մէջ մեր կանոնաց Ներածութիւնը կարծես կրկնուած է: Համառօտելով յառաջ կը բերենք այս ճառին սկզբան մասերն, որ մեր նիւթոյ հետ կապ ունին. «Եւ ի կատարել աւուրցն Պենտէկոստէից՝ էին ամենեքեան միաբան ի միասին... յիջանել Հոգւոյն սրբոյ... զի յամենայն լեզուս փառս մատուցանէին ամենատուրբ Երրորդութեան: Քանզի յաշորաբնէն ուր ջրո՞ճն էրն լեզո՞ւս»³ մինչեւ յօրն յայն սուրբ Պենտա-

¹ Ձեռ. մեր մատենագարանի՝ թիւ 49 Գ: Միեւնոյն հաւաքումն է՝ քիչ տարբերութեամբ այն ձեռագիրն, որուն վերնագիրը կը գտենք Եպիփանու գործոց ջանկին մէջ՝ Ա. Հ. Գար. Չարր. Վարդապետի գրութեան մէջ. (Հայկական թարգմ. նախնեաց, տպ. Վենետ. 1889, էջ 401—4113:)

² Ձեռ. 49 Գ, էջ 659—677:

³ Զարմանալի եղանակաւ այս խօսքը շատ նման է մեր կանոնաց վերջը կցուած պատմական մասին մէկ տեղւոյն, զոր հայ խմբագրողն՝ ինչպէս պիտի տեսնենք, աւելցո՞ւցած է, եւ է այսպէս. «Եւ յիջէին (առաքելք) տեղի ի տեղովէ եւ քարոզէին զաւետարանն արքայութեան. որպէս յաշորաբնէն ջրո՞ճն նոյնպէս եւ ի խաչէն ժողովումն...» քիչ մը յառաջ ալ՝ «ըստ թուոյ հրեշտակաց Աստուծոյ ըստ շէր լեզո՞ւս (եղեն առաքելք) պատգամաւորք, քարոզք, եւն: Եթէ ստուգիւ այս տեղը հայ խմբագիրը յիշեալ ճառն աչքի առջեւ ունէր, (որ խնդրական է,) այն տակն պէտք էր ըսել որ Ե գարուն վերջերն արդէն թարգմանուած եւ ծանօթ ըլլալու էր այն: Խմբագրին այս յաւելուածին վրայ յետոյ առիթ պիտի ունենանք խօսելու:

կոստեիցն... ոչ եւս էր փառաբանութիւն լեալ Աստուծոյ ի բերանոյ եւնանաւորն եւ յի ազգաց եւ լեւառաց...: Եւ նոցա ընկալեալ զանպատմելի շնորհս եւ զպարգեւս սղորմութեան Աստուծոյ, աւետարանին քարոզութեամբն եւ հաւատով սուրբ Երրորդութեանն եւ մկրտութեամբ աւազանին, եւ հաղորդութեամբն մարմնոյ եւ արեան սրբւոյն Աստուծոյ լուսաւորեցին զամենայն հաւատացեալս Քրիստոսի...:» (Ճառ ԽԸ.) «Եւ ի գալ միւս աւուրն որ Երկուշաբթի կոչի՝ սկիզբն արար Պետրոս ասել ցնոսա. Եղբարք, զանսուտ խոստումն Աստուծոյ եւ զանհրաժեշտ Հոգւոյն սրբոյ գալուսան՝ զոր ուխտեաց մեզ Տէրն մեր եւ Աստուած Յիսուս յօրհնելն զմեզ եւ ի համբառնալն իւր յերկինս առ Հայր փառաւորապէս, կատարեաց... (— հոս կ'առաջարկուի վիճակով բաժնել աշխարհքն առաքելոց եւ աշակերտաց, որ եւ եղաւ երեքշաբթի օրը. եւ ապա կ'աւելցուի.) «Իսկ ի շրեւշաբթի կամաւ Հօր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ գրեցին կանոնս զամբն որոնս գլխաւորս երեւերորդ երբորդ՝ ըստ ժամանակաց մարմնով երեւելոյ յաշխարհի Բանին Աստուծոյ, յերբորդ ժամաւ աւուրն շրեւշաբթի սկիզբն արարին կանոնացն. վասն զի ի չորեքշաբթու յերբորդ ժամու օրինադրեցան յարարչէն նախարարքն. զայս յօրինեցին ի շահ եւ յօգուտ հաւատացելոց... զգիրս Օրինաց եւ Մարգարեից եւ զկանոնս զորս ինեանս գրեցին» եւն. եւն:

Այս համառօտութիւն յառաջ բերինք ամբողջութեան համար: Ամէն ընթերցող կը տեսնէ որ այստեղ յիշուած կանոնները չեն կրնար մեր ասորականներն համարուիլ: Բովանդակ զոչոյցն այլապէս է, եւ էական մասանց մէջ բարբառներն տարբեր մեր ասորականէն: Մեր նպատակէն դուրս է քննել թէ ինչ բան կ'ակնարկեն այս խօսքերը, եւ թէ ինչ կանոններ կը հասկըցուին այստեղ յիշուած՝ զորոնք Գշ. օրը դրած ըլլան Առաքեալք:

Այս մեկնութենէն ետեւ անցնինք Յովհ. Գամասկացւոյ յիշած կտորին:

Աւելի դժուար է մեկնել այն պարագայն որ նաեւ Յովհանն Գամասկացի յԸ դարուն ի մէջ կը բերէ իբրեւ Առաքելոց կարգադրութիւն այնպիսի խօսք մը, որ շատ նման է մեր մատենին Ա կանոնին: Գամասկացի «Վասն Ուղղափառ Հաւատոյ», գրոց մէջ¹ գլուխ մը կը նուիրէ այն աւանդութեան թէ պէտք է Արեւելք դարձած աղօթել, եւ կը մեկնէ այս սովորութիւնն այնու թէ Աստուած լոյս է հոգեւոր, եւ Քրիստոս՝ Արեգակն արդարութեան. թէ նաեւ հին տաճարն յարեւելս կը հայէր եւն. եւ թէ վերջապէս Աստուած այնպէս սահմանած են: Կը գնեմ՝ հոս Գամասկացւոյն յիշեալ կտորը, որուն մանաւանդ վերջերը շատ նման է ասորի կանոնին:

(ՅՈՎՀ. ԳԱՄԱՍԿԱՍԿԻ,

(«ՎԱՐԳ. ԱՌԱՔ.»

Le Queen, p. 266:)

կան. Ա.)

«Ոչ ի զուր ինչ եւ աւանց պատճառաց յարեւելս կոյս կամք յաղօթս: . . . Որպէս եւ Տէրն՝ մինչ զխաչէն կախեալ եւ կայր, զերեսս իւր յարեւմուտս կոյս դարձուցեալ էր. վասն այսորիկ այնպէս երկիր պագանեմք, զի զաչս մեր առնա ուղղիցեմք:

Գարձեալ մինչդեռ հանդերձեալն էր յերկինս համբառնալ, յարեւելս կոյս կացեալ էր եւ այնպէս երկրպագութիւն կրեաց յաշակերտացն, եւ այնպէս իսկ գալոց է, որպէս տեսին զնա

«Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ՝ եթէ յորժամ յաղօթս կան եւ երկիր պագաննն աստուածութեան, ընդ առեւելս կացցեն, ըստ այնմ զորոց փրկել էին Ուղեւ Կոյս»

¹ Joannes Damascenus, Opera ed. Le Quien. Paris. 1712. p. 266: De fide orthodoxa, lib. IV, cap. XII; de adoratione ad Orientem.

Համբառնալ յերկինս: Որպէս ասէ ինքն Տէր. Որպէս փայլակն զի ելանէ յարեւելից եւ երեւի մինչեւ յարեւմուտս, նոյնպէս եղիցի եւ զալուստ որդւոյ մարդոյ: Արդ քանզի ակն ունիմք նմա, վասն այնորիկ ընդ արեւելս երկիր պաղանեմք: Զի եւ այս աւանդութիւն է Առաքելոց, քանզի բազում ինչ մեզ առանց գրոց ականդեցին:»

լսին զէ քայլաբար ի յարեւելից եւ երեւի մինչեւ յարեւմուտս, նոյնպէս եղիցի եւ քալաբար որդւոյ մարդոյ. [զի արեւմին արդարեւ թիւս քրիստոս արդէ Աստուծոյ յարեւելից ծագեացի եւ արտոյցէ քրիստոսն ի մեջ երկրի.] եւ այսու թիւսն արդեան է յազօնն իսլ [եւ երկեր պատմեալ արդայն անհասկ յարեւելից:]»

Հոս ծանրակշիռն այն է որ ոչ լոկ դէպարեւելք աղօթելն կը հրամայուի, որ հնութեան ծանօթ սովորութիւն մըն էր, այլ որ կ'աւելցուի երկու բնագրաց մէջ ալ որ Արեւելից կողմանէ պիտի դայ Քրիստոս դատելու, եւ առ այս կ'առնուի երկուքին մէջն ալ Մատթ. ԻԳ, 27 խօսքը, եւ դարձեալ այն՝ որ Գամասկացի յայտնապէս կ'ըսէ թէ Առաքելոց անուն կրող գրութենէ մ'առած է զայն: Աներկբայ է անշուշտ որ անկաս չեն հոս երկու բնագիրքն, բայց թէ ինչ ճամբով Գամասկացի կարգացած կրնայ ըլլալ մեր կանոնին շատ նման կանոն մը, դժուարին է որոշել, եւ աւելի դժուարին քան Եպիփանու խօսքը, զոր յիշեցինք, եւ որուն նկատմամբ մեր ըսածն աւելորդ կը համարինք կրկնել:

Արեւելք աղօթելու սովորութիւնը ծանօթ է հնութեան, որ այլ մեկնութիւն կու տայ անոր: «Սահմանագրութիւնք Առաքելոց» անվաւերականն ալ քանի մ'անգամ կը յիշէ այս սովորութիւնը¹, սակայն կը հաստատէ զայն Սաղմոսի Կէ, 33 խօսքին վրայ յենլով. (— «Սաղմոս ասացէք Տեառն . . . որ նորի յերկինս երկնից ընդ արեւելս:»)

¹ Տես Pitra, I, p. 206 (= Didasc. ed. Lagarde, XII, p. 56, 21.) I 204 (= Didasc. p. 56, 14.) եւն:

Սուան-Յուստինոս¹ ընդհակառակն արեւելք աղօթելն անով կը մեկնէ որ նոյն կողմն պատուականագոյն է. որուն նման բան մ'ալ Որսգինէս կ'ըսէ² : Դամասկացւոյն այն խօսքին թէ Քրիստոս դէմքն յարեւմուտս կոյս դարձած վերացաւ, ճիշդ նման աւանդութիւն մ'ալ կը յիշէ Եբեդ-Յեսու³, որ մեր ասորի կանոնն ի վկայութիւն բերելէն ետքը՝ կը պատմէ նոյնը՝ գրելով թէ «յաւանդութեան այսպէս ասի :» Ընդարձակօրէն կը խօսի այս նիւթոյս վրայ նաեւ Ս. Աթանաս⁴, որ այլեւայլ մեկնութիւններ կու տայ. եւ ի վերջոյ սա նշանաւոր խօսքը կը կցէ. «Լուիցեն հաւատացեալք եւ ուսցին եթէ վասն այնորիկ հրաման էրոն սուրբ Առաքելն՝ եկեղեցեաց Քրիստոնէից յարեւելս կոյս զաղօթնն հարարել, զի ի գրախան՝ յորմէ վտարեցաքն, խնդրեսցուք յԱստուծոյ վերստին ընկալեալ լինել.» եւն : Թերեւս ալ արեւելք աղօթելու սովորութիւնը ինչ ինչ տեղեաց մէջ՝ ուր նախ արեւապաշտիկ կրօնը տիրած էր, հեթանոսական ժամանակէ մնացած սովորութիւն մ'ըլլայ, որուն քրիստոնէական գաղափարք ուրիշ ուղղութիւն տուին : Հետաքրքրական է թերեւս յիշել որ ըստ Մ. Խորենացւոյ⁵ «տայ (Յուլիանոս) զիւր պատկերն նկարեալ ի տախտակս, յորում եւ զգիւաց ոմանց ընդ նմա, եւ հրամայէ յեկեղեցիս կանգնել յարեւելց կոսէ, ասելով թէ սրբ միանգամ ընդ Հոսովմայեցւոց տէրութեամբն հարկին՝ դոյնպէս առնեն :» Մեր նպատակէն դուրս ըլլալով աւելի եւս երկար խօսիլ այս նիւթոյս վրայ, դառնանք մեր բուն խնդրին :

¹ Sicut Lagarde, Reliq. II, p. 90, ուր կը յիշուին Տերուղիանոս (ad nation. I, 14) եւ apolog. 16) եւ Աղեմայ Աղեքսանդրացւոյ այս նիւթոյ վրայ գրած խօսքերը :

² Որսգինէս, վասն Աղօթից, ԼԲ :

³ Ebed-Jesus, Collectio canonum. Traet. V, 8.

⁴ Athanasius, Opera, ed. Colon. 1686, II p. 344: Quaestiones ad Antiochum. Quaestio XXXVIII.

⁵ Պատմ. Հայ. Գ. ԳԼ. ԺԳ. (սույ. վ. Ենեա. 1842, էջ 199.)

Վառնայով այժմ ասորի մատենագրութեան՝ ցայժմ միայն Լաբուբնայի գրութիւնը տեսանք որ մեր կանոնաց նախնականին վկայ եղաւ: Այժմ պիտի տեսնենք որ քանի մ'այլ անվաւերականք ալ՝ այսպէս թէ այնպէս՝ կապ ունին անոր հետ: Շատ մեծ յարգ պիտի ունենար, եթէ կարենայինք նաեւ Ջգօնի Հրահատայ Պարսկի ճառերէն այս նկատմամբ կարեւոր կուռաններ գտնել: Հրահատ Ջգօն՝ որ 336—344 Յ. Ք. կը գրէր, կրնար անշուշտ տեսած ըլլալ մեր կանոնաց նախնականն. եւ մէկ երկու դոյզն նմանութիւնք ալ կարծես կ'ուզեն համոզել զմեզ թէ արդեամբք տեսած ալ է: Բայց այս նմանութիւնք շատ դոյզն եւ շատ ընդհանուր ըլլալով՝ ապահով հետեւութիւն մը հանել կարելի չէ: Յիշեցինք այսպէս վերը Քաղզէից նկատմամբ նման խօսքերն, ինչպէս նաեւ «Չերմ» հացով պատարագելու կանոնին նկատմամբ ըսինք թէ հաւանականօրէն կարգացած է զայն Ջգօն¹: Թերեւս ԺԸ կանոնն որ կ'արգելու «ի կարգի պաշտաման մնալ» անոնց՝ որ «փոխ տայ եւ առնու վաշխ եւ տոկոսիս եւ շահէ շահս ագօհոն-թեան», ակնարկուած է Ջգօնի մէկ խօսքին մէջ, որ նման պատուէր մը կը յիշէ գրելով առաջնորդաց՝ թէ «Աղաչեմ զձեզ հովիւք, մի կացուցանէք ի հօտի այդր զաշակերտս անմիտս եւ զտգէտս, եւ մի դափահս ե- որ «իբն զսոսոս-աճ»:»² ԼԲ կանոնն՝ որ վանք հիմնելու եւ կուսան ըլլալու վրայ է, շատ նման է Ջգօնի մէկ խօսքին, (Ճառ. Զ, § 5.) բայց անշուշտ այս նմանութիւնը հայ խմբագրին արդիւնքն է, վասն զի ասորին չունի յիշեալ կանոնը: Աոյնպէս կարծես Թ կանոնին սա խօսքը «Վատարումն ամենայն գրոց ընթերցցի աւետարանն իբրեւ զինք՝ պատուական»

¹ Տես վերը՝ էջ 27 եւ 38 եւն.:

² Ճառ. Ժ, § 5 (տպ. Կ. ՊՕԼ. էջ 198 — ed. Wright, p. 197.)

կուզէ յիշեցընել Ջզօն սա խօսքովը.¹ «Քանզի սչ էին Առեւ կտակարանքն՝ որ տուան Մովսիսի, մինչեւ եկին հասին այս վերջին կտակարանքս, զի այն առաջին [է, քանզի նախ ի] վերոյ աւետարանեցաւ եւ ի ներքոյ Գրոշմեւ հաստատեցաւ» (կնքեցաւ): Կանոն Ը կը պատուիրէ քառասուն օր պահել, «քանզի եւ ինքն Տէրն մեր՝ որ էր Գօնի» (Հայ՝ «տէր տօնից եւ տարեկանաց») պահեաց զիս. տիւ եւ զիս. գիշեր, եւ Մովսէս եւ Եղիա՝ որ զգեցեալ էին զայս խորհուրդ, պահեցին եւ նոքա զքառասուն քառասուն օր, եւ ապա փառաւորեցան:» Կարծես աւսոր նմանողութեամբ յօրինած է Ջզօն իւր «Օրինակ պահոց» ճառին այն մասն (Գ, § 2), երբ պահոց օրինակ կը բերէ՝ բաց ի Տեառնէ մերմէ, որ «որ էր Հարձ» է,² ճիշդ այս կարգաւ զՄովսէս եւ զԵղիա³, եւ կը վերջացընէ նոյն հատածը նման վերջաւորութեամբ: — Ասոնք եւ այլ այսպիսի մանր նմանութիւնք՝ թէ եւ հաւանական բնեն թէ արդեամբք տեսած ըլլայ Ջզօն մեր կանոններն, բայց որոշ հետեւութիւն հանել չենք կրնար՝ այս նմանութեանց շատ տկար ըլլալովն:

Աւելի որոշ կերպով կապ մը կը գտնենք մեր ասորեոյն եւ ուրիշ երեք ասորի անվաւերականաց հետ, որ են վկայաբանութիւն Բարսամեայ, Աարգապետութիւն Շմաւոնի եւ թուղթ Յակոբայ, եւ այն մանաւանդ վերջնոյս հետ: Ասոնցմէ առաջինն այն յարգն ալ ունի՝ որ կրնայ ցուցընել թէ կանոնացս նախնականն ունէր արդեամբք ներածութիւն

¹ Ճառ Բ, § 6. (տպ. Կ. ՊՊԼ. էջ 27 — ed. Wright, p. 28.)

² Ճառ Գ, § 6. (տպ. Կ. ՊՊԼ. 52 — ed. Wright, p. 51.)

³ Հմմտ. տպ. Կ. ՊՊԼ. էջ 46—47 (= ed. Wright, p. 46) «Պահեաց Մովսէս պահս սրբութեամբ ի ժամանակի՝ մինչեւ նա ի լեառն, եւ զօրացաւ պահօք իւրովք քառասուն քառասուն աւուրբք: . . . ի նմանութիւն պահոցն Մովսիսի պահեաց Եղիա՝ այր հզօր . . . Եւ սորա երկոքին պահօք իւրեանց կատարեցան:»

մը՝ թէ եւ ըլլար այն շատ համառօտ եւ թէ ամենահին ժամանակներն արդէն պէսպիսութիւն մը մտած էր ձեռագրաց մէջ, այսպէս՝ ժամանակագրութեան նկատմամբ:

Բարսամեայ վկայաբանութեան վերջը կ'ըսուի թէ Բարսամիա եպիսկոպոս էր Ուռհայի՝ Հռոմայ Փաբիանոս քահանայապետին օրերը, եւ թէ « զձեռն քահանայութեան » ընդունած էր Աբբշեղամայէ, որ առաջ ընդունած էր Փղոտէն, եւ վերջինս՝ Անտիոքայ Սրապիոն եպիսկոպոսէն, իսկ Սրապիոն՝ Հռոմայ Չեփրիանոս քահանայապետէն. (— այս ամէնը կ'աւանդէ արդէն Լաբուրնա.¹ —) եւ կը կցէ քանի մը քահանայապետաց յաջորդութեան ցանկը մինչեւ « Աննոս » (= Ղինոս), « որ ընկալաւ (զձեռնագրութիւն) ի Սիմոնէ վիմէ, » եւ յետոյ՝ թէ Սիմոն ալ ի Տեառնէ միւս առաքելաց հետ: Այստեղ կը գտնենք փոքրիկ ծանօթութիւն մը, որ մեր « Վարդ. Առաք. » գրութեան հետ կապ ունի, եւ զոր կը գտնենք հոս դէմ առ դէմ:

ՎԿԱՅԱԲ. ԲԱՐՍԱ- ՄԵԱՅ

(Cureton, anc. syr. doc. p. 72.)

« Եւ Աննոս (= Ղինոս) ընկալաւ (զձեռն քահանայութեան) ի Սիմոնէ վիմէ, է- Սիմոն վիմ (կի-է-տ) ընկալաւ է Տեառնէ Բերդէ ընդ այլ բարեպետ ընկերակցոց է-ր, յառաք Բարեպետութեան վերանալոյ Տեառն Բերդէ-տ- Հայր է-ր Բարեպետութեան, որ առ շոր է խղիւղան մտոյ, որ է մ'իննե-դասն Բարեպետութեան Տէֆերեոյ կոյտեր, ի

ՎԱՐԴ. ԱՌԱՔ.

(Ներածութեան սկիզբն, եւն:)

« Յ-Ֆն երեւոյթութեան երեւոյթութեանն իշխանութեանն Յունաց, է Բարեպետութեանն Տէֆերեոյ կոյտեր Հռոմոնց, որ առ շոր էր Մարգար (Խղիւղան) մտոյ, յառաք Բարեպետութեանն որ է կատարումն պէնտակոստէից . . . եկին ի լեառն ձիթենեաց . . . եւ անդէն ի ժամ մեծին առաւօտուն կիւրակէին ամբարձեալ

¹ G. Phil. p. 52—53 — Հայ' էջ 50—51:

Հիւպատոսութեան Հռու-
փոսի եւ Հռուբեղինոսի,
որ է մի երէտ հարեւր ե-
րաստանն է փ. քանզի
յամին երեքհարիւրերորդի
իններորդի էդէն շատն
Տէրուն յաշխարհի, ըստ վկայ-
յութեանն՝ զորդտաքի հա-
ւատարիմ՝ մատենի դիւա-
նաց, որ ոչ վրիպէ յամե-
նայնի զոր ցուցանէ:»

զձեռն իւր Տեառն՝ եղ ի
վերայ գլխոյ մետասան ա-
շակերտացն իւրոց, շնորհելով
նոցա զսարկեանն շահանայո-
թեան եւն . . . : (Այն. Բ)
Յաւուր միաշարսթող շա-
րեցա (Քրիստոս) աշխարհի
. . . : (Այն. Ժ) Արացեն
տաւն յիշատակի վերջանն
նոցա որ Հայր էր փ-
րարեալ:»

Տարակոյս չկայ որ այս երկու հատածներն
շատ սերտ նմանութիւն ունին իրարու հետ՝ մինչեւ
ինկ մանր բացատրութեանց մէջ՝ ինչպէս «Ճագե-
ցաւ աշխարհի,» այսինքն՝ յայտնեց Քրիստոս իւր
անձն աշխարհի, եւ «վերացեալ առ Հայր իւր փա-
ռաւորեալ» որ Ժ կանոնին վերջաւորութիւնն է:
«Աւր չորք էր Խզիրան ամսոյ» կը հաստատէ հայոյն
եւ Our. ձեռագրին ընթերցումն, ինչպէս նաեւ
Տիբեթեայ թագաւորութեան տարին կը հաստատէ՝
թէ հայն այստեղ պահած է հնագոյն ընթեր-
ցուածն: Ամբողջն կը նուազով՝ կը համոզուինք որ
Բարսամեայ Ակայաբանութեան հեղինակը տեսած
կ'երեւայ մեր կանոններն, թէ եւ էական կէտ մը կայ
մտադրութեան, այն է ժամանակագրութեան տար-
բերութիւնը:

Ինչպէս վերը յիշեցինք, Թիքսորոն Լաբուր-
նայի եւ «Արդապետութեան Առաքելոց» բարե-
կարգութեան տարբերութեան հետ՝ նշանակած
էր նաեւ ժամանակի տարբերութիւնը¹, որ ար-
դեամբք ալ գոյութիւն ունի այժմու բնագրաց
մէջ: Սակայն ճիշդ այս ժամանակաթիւնն է որ եր-
կու գրոց ալ հնագոյն ձեռագրաց մէջ շատ աղաւա-
ղութիւն կրած կ'երեւայ: Լաբուրնայի Պետրբուր-
գեան ձեռագիրն, որ Չ դարէն կ'ըսուի, տարե-
թիւր «343 իշխանութեան Յունաց» կ'ընթե-
ւա:

1 Տես վերը՝ էջ 101—102, ծան. 1

նու (= 32 Յ. Ք.) զոր քննիչք ուղղեցին ըստ հայ
 թարգմանութեան՝ 340, որով համեմատ կ'ըլլայ
 Եւսեբեայ:¹ Այսպիսի տարեթուոյ աղաւաղութիւն
 մ'ալ կրած է «Վարդ. Առաք.» վասն զի նախ ա-
 սորի ամէնէն ընտիր Cur. ձեռագիրը, զոր Գիւրը-
 թոն հրատարակեց, եւ զոր Լանտ գիտնականը Ե
 դարէն կը դնէ, պարզապէս «յամին 39», կ'ընթեռ-
 նու, զոր պէտք ենք ուղղել հայուն ընթերցու-
 ծովն եւ գրել՝ 339, որ կը հաստատուի ուրիշ ա-
 սորի ձեռագրէ մ'ալ. (Cod. Add. 14, 173:) Ընդ-
 հակառակն Փարիզեան ձեռագիրը (L) բոլորովին
 ուրիշ ընթերցում ունի՝ «յամին 342 . . . որ աւր
 14 էր» (փխ. «4») կարգալով: Բար- շերբէոսի մէկ
 կոչումն (Nomocanon, cap. V, sect. III) թէեւ
 ուղղագոյն ընթերցումն ունի համեմատ հայոյն,
 բայց նաեւ լուսանցագիր տեղեկութիւն մ'որ
 «342, որ աւր 14 էր» կը գրէ: Վերջապէս թէ շատ
 հին է այս տարեթուոյ տարբերութիւնը՝ կրնանք
 տեսնել Բարսամեայ վկայաբանութեան յիշեալ
 տեղէն, որ «աւր չորք էր Խզիրան ամսոյ» պահած
 է, բայց բուն տարեթիւը «341» կարգացած է: Ա-
 սով դոնէ այն ցուցումն կ'ըլլայ՝ որ կարելի է թէ
 Լաբուբնայի եւ կանոնացս նախնականին մէջ տար-
 բերութիւն չկար ժամանակագրութեան:

Սակայն միտ դնենք որ Բարսամեայ Վկայաբա-
 նութեան հեղինակը բոլորովին ուրիշ աղբիւր մը կը
 յիշէ՝ «հաւատարիմ ճարեան» մը, որմէ գտած կ'ը-
 սէ Քրիստոսի ծննդեան տարեթիւը, այն է «309»
 սելեւկեան տարին. անկէ պիտի ըլլան նաեւ «Հուու-
 փոսի եւ Հուրբեղինոսի» հիւպատոսութեան տա-
 րիները. — այս ամէնը շունին ոչ Լաբուբնա եւ ոչ
 «Վարդ. Առաք.», Այժմ կը թողունք այն խըն-
 դիրը թէ ինչ պէտք է հասկընալ այն «հաւատա-

¹ Յես Tixeront, p. 92—93. Zur Abgar-Sage,
 10, n. 2.

րիմ մատեան գիւանաց, գրութիւնը¹. բայց պէտք ենք մտածել թէ կարելի չէ՞ որ Բարսամեայ բովանդակ այն մասն՝ որ նմանութիւն ունի «Վարդ. Առաք.» գրութեան, առնուած ըլլայ այն «Հաւատարիմ մատենէն»: Այս գիպաց մէջ՝ որ շատ լաւ կարելի է, պէտք է ըսել որ կամ երկու գրութիւնքս ալ միեւնոյն աղբիւրը գործածած են, եւ կամ գոնէ որ Բարսամեայ Վկայաբանութեան աղբիւրն այն է, որուն հետ այսպէս կամ այնպէս կապ ունի մեր ասորի գրութիւնը:

Երկրորդ ասորի անվաւերականն՝ զոր հոս պէտք չենք զանց առնել յիշելու, է «Վարդապետութիւն Սիմոնի Վիմի» կոչուածն, զոր հրատարակած է Գիւրրթոն²: Այս անվաւերականին վերջերը կը պատմուի թէ երբ Ներոն բռնել տուաւ զՊետրոս, վերջինս կոչեց իւր «Անտոս» (= Ղինոս) սարկաւազն, եւ «արար զնա եպիսկոպոս ի տեղի իւր ի Հռովմ»: Եւ զայսոսիկ ասաց ինքն Շմաւոն, եւ դարձեալ զայլ մնացեալսն՝ որ էին իւր, հրամայեաց Անտոսի՝ ուսուցանել առաջի ժողովրդեանն, եւ ասէ. Ընդ հին կրօնաբանս է՝ ընդ նորս՝ զայլ ինչ գիրս մի ընկեանոցոս՝ առաջի ժողովրդեանն՝ որ չէ արժան: Իսկ իբրեւ հրաման ետ կայսրն ի խաչ հանել զՇմաւոն, եւն: Այստեղ Շմաւոնի բերանը գրուած իբրեւ վերջին մի միակ խօսքն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ բառացի ընդօրինակութիւն մեր ասորեոյն Լ (Ասոր. Ժ) կանոնին, որ է «Աարգեցին առաքեալքն զի մի ընթերցցի յեկեղեցւոջ ի վերայ բեմի այլ գիւրք, բայց Հին կտակարանք եւ Մարգարէք, եւ Աւետարան եւ Գործք առաքիներութեանց նոցա:»

Աւելորդ չէ այստեղ յիշատակել որ ճիշդ

¹ Այս մատեանն է Պիղատոսի «Յիշատակարանք», (տես Tischendorf, A. Evang. Apoc. p. 212.) որուն վրայ այլուր կը խօսինք:

² Cureton, anc. syr. doc. p. 40.

այս Լ կանոնն ի վկայութիւն կոչած է Փիլաստրիոս¹ որ մեռած է 387ին իբրեւ եպիսկոպոս Բրիքսիայի, եւ որ ուզած է Եպիփանու Հերետութեանց վրայ գրածին նման գործք մը յառաջ բերել լատինական եկեղեցւոյ մէջ իւր «Գիրք Վասն Հերետութեանց» մատենովն, որ սակայն աննշանակ է Եպիփանու գործքին համեմատութեամբ: Արդ Փիլաստրիոս Հերետութեանց կարգին մէջ իբրեւ ՉԸ կը դնէ Անվաւերականները կարգաւ. եւ յիշելով թէ շատ աղանդք աւելի այսպիսի զրութիւններ կը կարգան, կը յաւելու.² «Վասն այսորիկ իւրքեցին Աւստեալն եւ յաջորդք նոցա, շէ մէ այլ ինչ ընկերացի ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյն, Բայց Օրէնք եւ Մարգարէք եւ Աւտարանք եւ Գործք Աւստելոց, եւ ԺԳ. թուղթք Պաւղոսի, եւ այլ եւս եւթն, Պետրոսի՝ Բ, Յովհաննու՝ Գ, մի՛ Յուդայ եւ մի՛ Յակոբայ, եւ այս եւթանքքին կցեալ են ի Գործս Առաքելոց:» Նմանութիւնը շատ ակներեւ է. բայց առեղծուած կը մնայ մեզ թէ ո՞ւր կրնայ Փիլաստրիոս տեսած ըլլալ այս ասորի կանոնը: — Անցողակի յիշենք որ անկանոնական գրքեր կարգաւու արգելքը յաճախ կը յիշեն եկեղեցական մատենագիրք: Այսպիսի բնութեցումն արգիլեց Ղաւողիկէի Ժողովն.³ նաեւ «Սահմ. Առաք.» եւ Յունական Առաքելական կանոնք կը հրամայեն արտաքսել այնպիսին՝ որ այս կարգի գրքեր կը տարածէ:⁴ — Այս միջանկեալէն ետքը դառնանք երրորդ ասորւոյն, եւ այն երկու զրութեանց ի մասնաւորի, զորոնք միայն հայերէն լեզուաւ առջեւնիս ունինք եւ որոնց վրայ կ'արժէ քիչ մ'երկար խօսիլ:

¹ Այս կոչումն ի մէջ կը բերէ Գիւրըթոն (Cur. p. 170), որ զայն առած է Փաբրիկիոսէն (Fabricius, Cod. Apocr. Test. p. 749.)

² Migne, Patrologiae cursus. Ser. lat. XII, p. 1199. S. Philastrii liber de Haeresibus. LXXXVIII: Apocryphi.)

³ Կան. ԾԹ եւ Կ. (Hefele, I, 774 եւն.)

⁴ Հմտ. Hef. I 818, 826. Pitra, I 324 եւն.:

5.

Թէ Լարուբնա եւ թէ մանաւանդ մեր ասորի մատենագիրը կը նկարագրեն իբր թէ առաքեալք եւ աշակերտք սերտ թղթակցութեան մէջ էին եւ իրարու կը գրէին պատահածները: Այն կտորին մէջ կը յիշուէր թէ պէտք է կարդալ նաեւ «չոր Խնչ քրեաց Յօդոս յԵրոսողեօք», եւ ըսինք թէ հաւանականօրէն Պատրոնիկէի զրոյցը Յակօբու անունը կը կրէր: Այժմ՝ կրնանք ըսել նաեւ թէ Յակօբայ անուն ներքեւ շրջող գրութիւններէն ուրիշ մ'ալ տեսած էր ասորին, որ է փոքրիկ անվաւերական մը: Այս անվաւերականը հայերէն լեզուու կը դանուի,¹ եւ այս վերնագիրը կը կրէ. «Թուղթ զոր առաքեաց Յակօբոս եպիսկոպոս Երուսաղէմի առ Կողբատոս, զի ցուցցէ նմա թէ զինչ ետ Տիբերիոս կայսր վասն Հրէիցն որ [ի] խաչ հանին զՔրիստոս:» Թէեւ շատ համառօտ գրութիւն մըն է այս նոր անվաւերականն, բայց նաեւ այս համառօտ գրուածին մէջ բաւական նշանաւոր կապակցութեան կէտեր կը գտնենք մեր կանոնաց-մատենին հետ:

«Վարդ. Առաք.» իւր միջանկեալ՝ այսինքն այն մասին մէջ, որ կանոններէն ետքը եւ աշխարհաց ցուցակէն յառաջ կը գտնուի, կը խօսի իբր թէ ժամանակակից առաջին դարուն՝ հրեայ քահանայից եւ անոնց որդւոց դարձին վրայ: Նախ կը գրուի թէ «Նաեւ Նիկողեմոս եւ Գամաղիէլ զլիսաւորք ժողովրդեանն» կու գային առաքելոց քով ի ծածուկ եւ «հաւատային նոցա վարդապետութեան.» բայց թէ ասոնք եւ թէ այլ քահանայք որոնք «գային ի ծածուկ եւ խոստովանէին

¹ Անվաւերականս կը գտնուի Վենետիոյ Ա. Կանոնագրոյն (թիւ 318) մէջ: Շնորհակալութեամբ պէտք եմ յիշել որ Մեծ. Հ. Յովհ. Վ. Թորոսեան խաւրած է ինչ անվաւերականէս ընդօրինակութիւն մը:

զֆրիստոս,» հրապարակաւ խոստովանել չէին ուզեր. (— «վասն զի սիրէին զգլխաւորութիւն ժողովրդեանն, ոչ կարէին խոստովանել յայտնապէս.» —) եւ կը յաւելու ասորին թէ մոռցան Ս. Գրոց խօսքը թէ Աստուած սրտազէտ է, եւ «ոչ հասարակն կամակորութիւնք առաջի նորա:» Միայն քահանայից որդւոցմէ ոմանք առաքելոց յորդորանօքը թողլով ակնածութիւնն՝ համարձակ քրիստոնէութիւն ընդգրկեցին եւ առաքելոց յարեցանն եւ ասոնք են «Յո֊դայ եւ Ղե֊ի եւ Փե֊ի եւ Յով֊սէ֊ի եւ Յո֊րոս՝ որդիքն Անանիայ եւ Այիափայ եւ Աղեքսանդրոսի քահանայիցն:» Արդ «Վարդ. Առաքելոց» գրութեան այս մասն՝ որ ասորի անվաւերականի մը գրոշմը կը կրէ յայտնապէս, շատ սերտ յարաբերութիւն ունի Յակոբայ թղթոյն հետ, վասն զի այս ամէնը կայ նաեւ հոն: Յակոբ խնդրելէն ետքը Աողբատոսէն՝ որ գրէ իրեն թէ Տիրբերիոս Հրէից դէմ ինչ ըրաւ Պիղատոսի Յիշատակարանն առնելէն ետեւ, կը պատմէ իւր վիճակին իրերը, գրելով թէ «գիտասցեն եւ հեռաւորք գնենգութիւն Հրէից, որ ոչ հասարակեցան, բայց Փիլիպպոս, եւ Սենիկոս եւ Յոսրոս եւ Ղե֊ի եւ Ա֊րէ (— յայտնապէս = «Փե֊ի» մեր կանոնացմատենին. —) եւ Յո֊դայ, զպիլք անուանիք Հրէիցն, հանդերձ այլովք ընկերօք իւրեանց. եկին դարձեալ առ իս եւ խոստովան եղեն զֆրիստոս, եւ ընկալան զմկրտութիւն, եւ ահա մտաւին ի գրոց մ֊րէ֊մրէից ընդ որդիս ժողովրդեանն իւրեանց. (— այս վերջինն ալ ունի «Վարդ. Առաք.» գրելով նոյն աշակերտաց համար բառ առ բառ նոյն կերպով՝ թէ «եւ մաքառէին ընդ վարդապետս Հրէից ի գրոց մարգարէից՝.» —) բայց Գամաղիէլ² աւազ

¹ Գրինք ըստ ասորւոյն. հայն ճոխաբան է եւ կ'ըսէ. «վիճէին նորք ընդ վարդապետս Հրէիցն եւ մասնէին, բանային զնէին առաջի ի մարգարէական գրոց», եւն:

² Գամաղիէլ՝ «Վարդապետ Հրէից», (հայն «քա-

քահանայից նոցա՝ ոչ ուրանալով ուրանայ զՔրիստոսէ իբրեւ զորդիս ազգի իւրեանց յայտնապէս եւ ոչ խոստովանելով խոստովանի այժմ իբրեւ զմեզ:» Աւստի այն գոյներով ներկայացուած է Գաժաղիէլ՝ որպիսի կը նկարագրէ նաեւ «Վարդ. Առաք.», Այս կտորէն ետքն, որ երկու գրոց իրարու հետ աղերս ունենալն անժխտելի կերպով կ'ապացուցանէ, կու գայ երկուքին մէջն ալ վերջաբանական կտոր մը, որ կը ստորագրէ քարոզութեան արդիւնքն, ինչպէս կը ցուցնէ հետեւեալ համեմատութիւնը:

ԹՈՒՂԹ ՅԱԿՈՒԹՈՒ

ՎԱՐԳ. ԱՌԱՔ.

«Մանաւանդ զի ետես (Գաժաղիէլ) թէ զկնի վերանալըն Տեառն մերոյ առ Հայր իւր, որպէս թե՛ս — ստորաւն նոր ընդ — փնջն տէրէր», իբրեւ

«Եւ ձեռնադրութեամբն քահանայութեան՝ զոր ընկալան նոքա ի Տեառնէ, թե՛ս — վաղապէս — քահանայութեան — ընդ — փնջն տէրէր... — (Վերջ)

Հանայապետ Հրէից, կը յիշէ նաեւ Լարուքնա (G. Phil. p. 3, 14 — Հայ՝ 4, 13.) որ Անանայ եւ Կայափայ որդիքն այսպէս կը յիշէ (G. Phil. 11, 23 — Հայ՝ 13, 27) «ձեռն առաջի նորա զնշիւ որդի Անանայ քահանայի եւ զԳաժաղիէլ որդի Կայափայ եւ զՅաքոբ որդի Արամսարգովայ զգլխաւորս եւ զհրամանատարս Հրէից:», Այստեղ կը տեսնուի, որ անուանց մէջ Լարուքնա թէ «Վարդ. Առաք.», գրութեանն եւ թէ Յակորայ նամակն բաւական կը տարբերի: Միտ գրուի «Անանայ», անուան, որ շատ աւելի նման է Յակորայ թղթոյն «Անանայ», ձեռն. — այսպէս ունին նաեւ Հայերէն շատ ձեռագիրք «Վարդ. Առաք.», գրութեան, — քան AB ձեռագրաց «Անանիա», գրելուն: Իսկ «Կայափա», կամ «Կայիափա», անուան առթիւ միտ գնել կու տայ Գիւրբթան. (Cur. p. 171.) «Յակորբոեանց մէջ փրոզ կարծիք մ'եղաւ թէ Կայիափա՝ որուն անունն էր Յովսէփ, (տես Tillemont, Mém. pour servir à l'Hist. Eccl. I, p. 14.) նոյն անձն էր Յովսէպոս պատմագրին հետեւ թէ գարձած է ի քրիստոնէութիւն. (տես Ասեմանի Bibl. Or. II, p. 165.) «Մեզու», գրքին մէջ (ԳԼ. ԽԴ) կը կարդամ հետեւեալը. «Բայց Կայիափա՝ որ գատապարտեաց զՏերն մեր, եւ Յովսէպոս. եւ անունն Բարաբբայ կոչէր Յովսէփ», — Հոս կրնանք յաւելուլ որ նոյն աւանդութիւնը կայ նաեւ ինչ ինչ Հայ հեղինակաց քով. այսպէս Միսիթար Այրիվանեցի պատմագիրն (Պատմ. տպ. Պետր. 1867, էջ 37) պատմւոց շարքին մէջ կը գրէ «Յովսէպոս», որ է Կայիափայ:»

զղյս արեգականն որ սիռեալ է ընդ ամենայն արարածս. եւ ահա երկրպագի ամենայն հեթանոսայ եւ քրիստոսորի ամենայն լեզուաց. եւ է յերան իւրհարոյ յարհոյ, եւ արեան իւրոյ, զոր ետ մեզ, եւ խափանեաց զոհս ի տանէ խաչահանուացն, զի երարձ ի նոցանէ գքահանայութիւնն եւ ետ մեզ. եւ է նայ ընդ երկրպագուս իւր, եւ ոչ թողու զնոսա՝ փնչէ՝ փորձի այս աշխարհ.՝ որոյ չիք կատարումն եւ սկզբան նորա՝ զայս զոր գու ինքնին գիտես: 7

Աւետարանեցաւ յամենեսեան եւ քրիստոսորեցոս յամենեցուն, եւ ընկալան ամենայն տիեզերք զվարդապետութիւն նոցա . . . Եւ հեթանոսայ ամենայն որ բնակեալ էին յաշխարհս հեռաւորս լռեցին եւ դադարեցին եւ հաւանեցան քարոզութեան աւետարանին: — (Ներքէ.) Եւ զոր օրինակ ի վերնատունն յայտնեաց Տէրն աշակերտացն զիւրհոսորոս քրիստոսայ, եւ արեան իւրոյ [ի փրկութիւն ընդունելով ի թագաւորել լուսոյն յաւիտենից . . .] — Եւ եղեւ հաւատարիմ եւ ընդունելի (վարդապետութիւն առաքելոց) յամենայն կողմանս՝ յակնարկել Տեառն թէ Ես ընդ յեղ ի՞նչ փնչայն քրիստոսայ փնչէ՝ փորձի այս աշխարհ:

Այսչափն՝ զոր յառաջ բերինք Յակոբայ թղթէն, կը բաւէ մեր նպատակին համար: Բայց՝ ինչպէս մտադիր ընթերցողը իմացած պիտի բլլայ, այս փոքրիկ անվաւերն ոչ միայն մեր կանոնաց նախնականին հետ կապ մ'ունի, այլ նաեւ Հայոյս համար ուրիշ կողմանէ մ'ալ: Երկու գրութեանցս ալ թարգմանիչը միեւնոյն անձը կ'երեւայ, որ նաեւ՝ ինչպէս յետոյ պիտի ցուցնենք, թարգմանիչն է Լաբուբնայի: Այս կարգ մ'անվաւերականք մէկ թարգմանչի ձեռքէն ելած են, որոնց կարգէն է անշուշտ չորրորդ մ'ալ՝ զոր աչքին առջեւն ունէր Յակոբայ թղթոյն յօրինիչը: Այս չորրորդն է Պիղատոսի թուղթն եւ իւր առջեւ եղածներուն «Յիշատակարանքն», զոր կ'ակնարկէ Յակոբայ

Թուղթն իւր առաջին մասին մէջ գրելով. . . .
 “Այժմ յայտնի եղեւ նենգութիւնն նոցա (Հրէից)
 առաջի Պիղատոսի դատաւորի եւ խոստովան եղեն
 Աննայ եւ Այիափայ եւ Բենիամին եւ Նախմայէլ
 զխաւորք ժողովորեանն իւրեանց, թէ որպէս ե-
 տուն կաշառ պահապանացն որ պահէին զգերեզ-
 մանն Տեառն մերոյ՝ հանդերձ Արիսաիդէսիւ եւ
 Անատոլիւ՝ զի թողցեն զոր ինչ տեսինն. նաեւ ին-
 քեանք իսկ պահապանքն խոստովան եղեն զայս թէ
 արդարեւ առին կաշառ, զի մի ասիցեն թէ յարեաւ
 Քրիստոս ի մեռելոց: Իբրեւ ի վերայ եկաց Պիղատոս
 ճշմարտութեան բանիցս այսոցիկ՝ հրաման ետ զի ար-
 զեցեն զպահիճան ի բանդ: Եւ զի հազարապետ էր
 Պիղատոս՝ կայսեր, դրեաց եւ եցոյց զամենայն՝ զոր
 գործեցին հրեայքն ընդ դատաստան ընդ Տեառն
 մերոյ. . . : Փոյթ լիցի քեզ այսուհետեւ եղբայր
 մեր զի լուիցես եւ ցուցես ինձ թէ զինչ հրաման
 տայ կայսրն վասն այդորիկ, զի ահաւասիկ առ ձեզ
 է արքայ Խալկայ:”

Այս խօսքերուս մէջ ամփոփուած է անվաւե-
 րականի մը բովանդակութիւնն, զոր ունինք ձեռ-
 քերնիս նաեւ հայերէն թարգմանութեամբ, որ
 բաւական յաճախ կը գտնուի Ճառընտրաց մէջ ալ:
 Հայերէնին մէջ վերնագիրն է.¹ “Յիշատակարանք
 որ եղեն վասն Քրիստոսի առաջի Պոնտացոյ Պի-
 ղատոսի իշխանին Հրէաստանի.” եւ որուն կը կցուի
 երկրորդ մ'ալ, որ է “Թուղթ Պիղատոսի դատաւո-
 րի՝ զոր դրեաց յազագս Տեառն մերոյ Յիսուսի
 Քրիստոսի, եւ առաքեաց առ Տիբերիոս կայսրի
 Հռովմ քաղաք” եւն: Ինչ ինչ ձեռագրաց մէջ
 անջատ կը գտնուին այս երկուքն ալ,² իսկ այ-
 լոց մէջ ի միասին: Յակոբայ թղթոյն յօրինիչն ի

¹ Հմմտ. Չեռ. մեր Մատ. Թիւ 2, Թղ. 40ա:—55ա².
 Չեռ. Թիւ 257 (հին Թիւ՝ 67Ա) էջ 49—56. Թիւ 224 (հին
 Թիւ 8) Թղ. 389—393:

² Այսպէս միայն թուղթն ունի՝ Թ. 257. Թիւ 224
 միայն առաջինը:

Հարկէ այս անվաւերականին ասորերէնն ունէր իւր առջեւ: Ասորերէնէ է նաեւ Հայերէն թարգմանութիւնն, ինչպէս յայտնի կը տեսնենք լեզուէն ու ոճէն. նաեւ Ղուկասու (ԻԳ, 46) «Հայր, ի ձեռքս աւանդեմ զհոգի իմ» խօսքն ասորերէն պահուած է Հայերէնին մէջ՝ այսպէս¹. «Բարբառեցաւ Յիսուս ի ձայն մեծ եւ ասէ. Հաղւա՛ զի՛ր» (աղաւաղեալ, եւ ըլլալու է՝ Հաղւա՛ զի՛ր րո՛ւի = ասօ; ܡܫܘܚܐ ܕܠܗ ܢܘܪ թարգմանի՝ «Ի ձեռքս յանձն առնի հոգի իմ»): Այս անվաւերականն՝ թէեւ բաւական տարբերութեամբ՝ կը գտնուի նաեւ յունարէն, որ կը կրէ ճշգիւ «Յիշատակարանք» (ὕπομνηματα) յորջորջումն վերնագրին մէջ, եւ զոր թիշէնտորֆ հրատարակած է, Acta Pilati, A՝ անուանելով²: Իսկ Պիղատոսի թուղթը կը համապատասխանէ այն երկու կտորներուն՝ զոր թիշէնտորֆ Anaphora Pilati եւ Paradosis Pilati անուամբ հրատարակած է:³ Մեր ծրագրէն դուրս է աւելի երկար մնալ այս կէտին վրայ: Բայց որովհետեւ «Յիշատակարանք» սերտ կապ ունին նաեւ ի մասնաւորի թարգմանչին կողմանէ այս մեր անվաւերականաց հետ, կը խոստանանք զայն առանձին գրութեամբ ի լոյս հանել: Այն ժամանակ առիթ կ'ունենանք կրկին դառնալու այս կէտին, այսինքն Յակոբայ թղթոյն եւ «Յիշատակարանաց» մէջ եղած կապակցութեան:

Յակոբայ թղթոյն վրայ կը մնայ կէտ մ'ալ շօշափել, այն է վերնագրութիւնը՝ «Թուղթ զոր առարեաց Յակոբոս առ Կորնոսոս»:⁴ Չո՞վ կ'ուզէր

¹ Թիւ. 2, Թղ. 45բ1:

² Հմտ. C. Tischendorf, Evangelia Apocrypha. Lipsiae 1876, pp. 210—286: Acta Pilati A. Այս վերջնայն մէջ յիշեալ խօսքը կը գտնուի էջ 248, բայց քիչ վր տարբեր՝ «Ի ձեռքս ընթեանլով՝ մինչդեռ հոս Հաղւա՛ բուն «ի վերայ քս», կը նշանակէ:

³ Tischendorf, Evangelia Apocrypha, p. 435—455:

Հասկընալ անվաւերագիրն այս անուան ներքե : Անշուշտ կրնանք ըսել որ անվաւերագրին միտքն էր այն Աողրատոս որ կը յիշուի իբրեւ ժամանակակից աշակերտաց առաքելոց՝ Եւսեբիոսի Եկեղեցական պատմութեան մէջ,¹ եւ այն՝ իբրեւ լի մարդարէական շնորհիւ : 'Նոյն Եւսեբիոս նաեւ գլուխ մը նուիրած է Աողրատեայ՝ որ ինչպէս Արիստիդէս՝ ջատագովութիւն մը գրեց մատոյց Աղբիանու : Եւսեբեայ այս տեղն է ըստ նախնեաց թարգմանութեան՝² . "Հեղբիանոս (Աղբիանոս) կալաւ զկնի նորա (Տրայանու)՝ Նմա գրեաց Աողրատոս խօսս նա՝³ (ἀπολογία) վասն Հաւատոց մերոց եւ մատոյց նմա, եթէ մարդք չարք Հնարս խնդրեն աշխատ առնել եւ չարչարել զժողովուրդս մեր . եւ մինչեւ ցայս օր ժամանակի են խօսք նոցա առ եղբարս բազումս՝ որ են առ մեզ, զի նմանէ մարթեմք մեր

¹ Եւսեբ. Եկեղ. Պատմ. Գ. ԳԼ. ԼԷ. "Յայնցանէ իսկ որ առաքինացան յաւուրս նոցա՝ էին Աողրատոս (Κοδράτος) Հանդերձ դատերովքն Փիլիպպոսի, զի զնոցանէ ասի թէ ունին նորա շնորհս մարդարէութեան, ըստ Հայ թարգմանութեան որ շատ ճիշդ է. (տպ. Վենետ. 1877, էջ 223.) եւ կրկին կը յիշուի Փիլիպպոսի դատերաց եւ Ամմիայի անուանց Հետ. (Ե. ԳԼ. ԺԻ):

² Եւս. Եկղ. Պատմ. Գ, ԳԼ. Գ. (տպ. Վենետ. 1877, էջ 240—1): Աողրատոսի այս ջատագովութիւնն սյգմ կորսուած է, զոր տեսած էին Եւսեբիոս եւ Հերոնիմոս. (De vir. illustr. c. 19.) մանաւանդ թէ նաեւ Եւսեբիոս Թեսաղոնիկեցի Ձ դարուն. (Հմմտ. Hergenröther, III. Per. I. § 54.) Տես ջատագովիս վրայնաեւ Nirsel (Patrologie, I. p. 201) որ սյաշափ կրնայ միայն աւանդել՝ թէ Աողրատոս առաքելոց աշակերտ եւ եպիսկոպոս էր Աթենքի յամէ 125, եւ թէ վկայական մահուամբ կնքած կ'ըսուի իւր կեանքը : Աողրատեայ ջատագովութիւնն դեռ անգիտաւ է, բայց Արիստիդէայն՝ որ ցայժմ հայերէն Հատակոտորով ծանօթեղած էր (S. Aristidis philosophi Atheniensis Sermones duo. Venet. 1878) եւ նիւթ եղած էր բանասիրութեան քննութեանց, սյգմ ամբողջովին գտնուեցաւ ասորերէն լեզուաւ, եւ գտնուեցաւ նաեւ որ յունարէնէն այ մեծ մաս մը կայ Յովասափու եւ Բարդամու պատմութեան մէջ մուծուած. (Հմմտ. J. R. Harris, The apology of Aristides ed. and Transl. with app. by J. A. Robinson, Cambridge 1891.) որուն վրայ բազմաթիւ գրութիւնք հրատարակուեցան :

տեսանել զօրինակս լուսաւոր խորհրդոյ աւնս
այսմիկ եւ զմիամտութիւն հաւատոյն առաքե-
լոցն: Եւ նոյն ինքն ցուցանէ վասն հին ժամանա-
կաց իւրոց այսու բանիւք ի պատմելն իւրում այս-
պէս, եթէ «Գործք Փրկչին մերոյ հանապազօր հաս-
տատուն կային, զի ողջ եւս էին այնոքիկ որ բժշկե-
ցանն, եւ այնոքիկ՝ որ յարեանն ի մեռելոց. զի ոչ
միայն երեւելով երեւեցան այնոքիկ որ բժշկեցանն
եւ յառնէին, այլ միշտ կենդանի էին, ոչ միայն
մինչդեռ յաշխարհի էր Փրկչին մեր, այլ եւ յետ
փոխելոյ նորա յաշխարհէ աստի՛ կենդանի էին ժա-
մանակս բազումս, այսպէս զի եւ մինչեւ ի մեր ժա-
մանակս կային մնացին ոմանք ի նոցանէ:» Բայց
զայս այսպէս ասաց եւ Արիստիդէս, այր հաւատա-
ցեալ՝ յուսմանէ աստի մերմէ. բստ նմանութեանն
Աոգրատոսի արար նամակս վասն հաւատոցս մերոց
եւ մատոյց Հեղբիանոսի. եւ սոյն այս զիրք դտանի
մինչեւ ցայս օր ժամանակի առ բազումս:» Յայս վայր
Եւսեբիոս, որ քիչ մ'ետքն ալ կը յիշէ Աոգրատոս
եպիսկոպոսն Աթենացոց՝ զրեւով.՝ «Աոգրատոս
եղէւ նոցա եպիսկոպոս յետ վկայելոյն Աոպղիոսի.
եւ վկայէ ի վերայ Աոգրատոսի թէ ի ձեռն փութոյ
պնդութեան նորա եկին ժողովեցան ցրուեալքն եւ
արժարծեցան հաւատք նոցա:»

Այսպէս անշուշտ ջատագով Աոգրատոսն է՝
որուն ուղղել կ'ուզէ ասորի անվաւերագիրն իրեն
յօրինած փոքրիկ թուղթը. որմէ կրնանք հետեւ-
ցնել թէ այն ջատագովութիւնն կարգացած է:
Յակօբայ եւ Աոգրատոսի թղթակցութեան ժա-
մանակագրական անյարմարութիւնն այս կարգի
դրութեանց անսովոր բան մը չէր:

Բաւական կը համարինք փոքրիկ անվաւերա-
կանիս նկատմամբ այսչափն, որով ցուցնել ուզե-
ցինք նաեւ անոր եւ մեր կանոնաց մէջ եղած սերտ

¹ Եւսեբ. Պատմ. Եկեղ. Դ. դ. ԻԳ. (ապ. Վենետ. 1877, էջ 297.):

կապակցութիւնն: Այս պատճառաւ ալ մեր կանոնաց հրատարակութեան վերջը կցած ենք այս փոքրիկ անվաւերականն ալ՝ հանդերձ անոր գերմ. թարգմանութեամբն իբրեւ Յաւելուած Ա: Իսկ Յաւելուած Բ կը բովանդակէ ուրիշ անվաւերական մը՝ կանոն+ Արդեօն, որուն վրայ եւ անոր մեր կանոնաց հետ ունեցած աղերսին նկատմամբ այժմ պիտի խօսինք:

Ամէն ամբողջական կանոնագրոց մէջ այժմ կը գտնուի կանոնական հաւաքածոյ մ'ալ, որ գոնէ Օձնեցւոյն օրով շատ ծանօթ ըլլալու չէր. վասն զի անոր հաւաքման մէջ մտած չէ: Սովորաբար կանոնագրոց սկիզբները կը գտնուի այն: Այսպէս է օրինակի համար մեր Մատ. Թ. 44 եւ այլ օրինակաց մէջ, ուր երրորդն է ի կարգին, այսինքն՝ մեր կանոններէն եւ «ի ձեռն Աղեմայ» կոչուած Յունական Առաքելական կանոններէն ետքը, բայց «Փիլիպպոսի» կանոններէն յառաջ: Արդ այս կանոնները պերճահնչիւն տիտղոս մը կը կրեն, որ է «Սահմանք եւ կանոնք Թարգմանի (= Արդեօն) առաքելոյ ի գալն նորա յՈւռհա քաղաքն» եւն: Այս տիտղոսէն ետքը կու գայ փոքրիկ յառաջաբանութիւն, յորում կ'ըսուի թէ ինչ առթիւ Ազդէ այս կանոնները դրած է: Այս յառաջաբանութիւնը կ'արժէ հոս ի մէջ բերել.¹ «Սահմանք եւ կանոնք Թարգմանի Առաքելոյ ի գալն նորա յՈւռհա քաղաքն եւ լուսաւորել զնոսա մկրտութեամբ աւազանին. ուր ձեռնագրեաց Եղիսիստոս եւ քահանայս եւ սարկաւազունս եւ հաստատեցան Արդարապետք եւ օրէնսսոց, եւ եղեւ պայծառութիւն եկեղեցւոյ Աստուծոյ եւ սեղանոյ: Կամեցաւ քնալ անոնք զի քահանայք եւ այլոց քաղաքաց. եւ կացոյց քննանք»

¹ Չեռագիրը շատ մեծ տարբերութիւնք կը ցուցնեն, որոնք կրնան տեսնուիլ մեր հրատարակութեան մէջ:

իւր զԱրդէի կերպասաւորութիւնը. ժողովեցան ամենքեան հարցանել նմա զկարգս եկեղեցւոյ եւ զկրօն քրիստոսն ինքեան եւ նա պատմեաց նոցա կարգաւ ըստ հրամանի փրկչին :»

Պէտք չենք այս յառաջաբանին իմաստի անկապակցութեան վրայ շատ ծանրակշռութիւն դնել եւ անըմբռնելի գտնել որ Ուռհայեցիք իրենց դառնալէն ու մկրտուելէն եւ Ադդէի եղբայրացիներ, քահանայներ եւ սարկաւորներ ձեռնադրելէն եւ վարդապետներ ու օրէնստեսոյցներ հաստատելէն ետքը դեռ նոր պէտք կը զգան հարցընելու Ադդէի «զկարգս եկեղեցւոյ եւ զկրօն քրիստոսն» եւ Ադդէ այս վերջին վայրկենին միայն կարգադրութիւններ ընելու առիթ կը գտնէ: Այս կարգի անհետեւողութիւնը ցանցառ չեն այս տեսակ անվաւերական գրութեանց, որոնք այնպէս շատ փոյթ չունին իրենց յօրինած կեղծիքները գտնէ յարմարընել այն ժամանակին:

Այս ամէնը մէկդի թողլով ալ՝ յայտնի էնոր կեղծիքին՝ այն է Ադդէի կանոններ դրած ըլլալու զրոյցին՝ աղբիւրը: Ով որ քիչ շատ տեղեակ է Արգարու եւ Ադդէի զրուցին եւ անոր վրայ նորագոյն ժամանակի քննութեանց սփռած լուսոյն, չի կրնար անգիտանալ որ այս նոր կեղծիքն ալ նոյն զրոյցին մէկ նոր զարգացումն կամ ճիւղաւորութիւնն է՝ ինչպէս կան ուրիշ շատ մը ճիւղաւորումներ: Աստիճաններս յօրինելու շարժառիթն ալ Վաբուբնայէն է: Թէ Ադդէ (ըստ յետնագոյն ժամանակի զարգացման՝ Թադէոս) Ուռհա եկած ու դարձուցած է այն քաղաքն ու շրջակայքն, թէ իրեն տեղ դրած է զԱդդէ (ըստ հայ աւանդութեան՝ Ադդէ) «կերպասազորոն», — այս ամէնն ուղղակի Վաբուբնայէն է: Թէ վերջին վայրկենին՝ երբ Ադդէ իրեն յաջորդ ձեռնադրած էր զԱդդէ եւ «սինդրեւ ժողովեալ էին առ նա նախարարք եւ գլխաւորք քաղաքին¹» եւն,

պատշաճ դատած է Ադդէ իբրեւ վերջին կտակ երկար խրատ մը խօսիլ (— այս խրատը Լաբուբնայի քանի մ'էջը կը գրաւէ, եւ ինչպէս տեսնե՞ք՝ անոր մէջ կ'ապսպրէ Ադդէ Առաքելոց կանոնները պահել, —) այս ալ Լաբուբնայէն է: Բայց Ադդէի կանոնաց յօրինիչը չէ գոհ եղած այս խրատով. այլ անոր տեղ կանոններ պատշաճ տեսեր է գնել, եւ այսպէս Արդարու եւ Ադդէի զրոյցն ընդարձակած քիչ մը. վասն զի երբ «կացոյց փոխանակ իւր զԱդդէ կերպասագործ», եւ «ժողովեցան ասինքեան հարցանել նմա զկարգս եկեղեցւոյ եւ զկրօնն քրիստոնէութեան», այն ատեն — ճշդիւ Ադդէի վերջին խրատին տեղ — «նա պատմեաց նոցա կարգաւ ըստ հրամանի Փրիչին» այն կանոններն՝ որ կը յաջորդեն թուով ԻԹ, կամ ըստ այլ ձեռագրաց՝ որ պէսպիսութեամբ կ'աւանդեն կանոնաց ձեւն ու թիւը, ԼԳ:

Յայտնի է ուրեմն կեղծիքին բուն աղբիւրն, որմէ բնական էր որ կանուխ թէ ուշ այսպիսի կանոններ յերկրէր ասորի անվաւերագիր մը, որմէ թարգմանուած է հաւանականաբար հայերէնը: Սակայն Ադդէի զրոյցն ասկէ աւելի ալ զարգացած կը գտնենք: Նախ վերոյիշեալ Յառաջաբանին մէջ պատմուածը թէ Ադդէ «Եղիսիպոսոսն» գրաւարդէն Ադդէի զրուցին զարգացումն է: Լաբուբնա՝ որ իւր այժմու կերպարանաց մէջ Ադդէի եւ Արգարու զրուցին Գ դարու վերջերն ունեցած վիճակը կը գնէ մեր առջեւ, այսպիսի բան չի գիտեր: Ըստ Լաբուբնայի՝ Ադդէ դարձուց ի քրիստոնէութիւն Ռեոհա, Խառան եւ ընդհանրապէս Միջագետք՝ եւ նաեւ Հռոմէական պետութեան սահմանէն անդին, որմէ կու գային կ'աշակերտէին եւ կ'ընդունէին իւրմէ լոկ «չնեմն երկոս-լեան»:՝² Ադդէ իւր դար-

¹ Հմմտ. G. Phil. 18, 20 (= Հայ՝ էջ 19, 5—7): 35

² (= Հայ՝ էջ 32, 13.) եւն:

³ G. Phil. 37, 1 եւն. (= Հայ՝ էջ 34, 8 եւն.):

ձուցած տեղերն եկեղեցիներ կը շինէր եւ «կարգեալ ի նստա երիցոսնս եւ սարկոսագոսնս եւ գրուիարդոս»¹ : Միայն երբ մահամերձ էր (կամ ըստ հայոյն՝ յարեւելս երթալու կը պատրաստուէր,) կոչեց «զամենայն ժողովուրդս եւ զիշխանս որ էին ի քաղաքին, եւ կարգեաց առաջինոցս ի կարգ եպիսկոպոսոսնսն յիւրում տեղուջ զԱրդէ (= զԱզգէ) կէրպոսագործ»² : Այնուհետեւ՝ ըստ ասորւոյն՝ մեռաւ Ազգէ յՈւռհա, իսկ ըստ հայոյն՝ գնաց յարեւելս քարոզելու : Ուստի Գ դարուն վերջերն գեռ անձանօթ էր զըուցին այն զարգացումն՝ որուն համեմատ Ազգէ շրջակայ երկիրներուն համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրած ըլլայ. ըստ այսմ Ազգէի կանոնաց յօրինողին պատմածը շատ աւելի նորագոյն զարգացում մըն է, եւ ամէնէն կանուխ իսկ դնելով՝ Ե դարէն յառաջ չէ յերեւան եկած :

Լարուբնա նաեւ Ազգէի համար պարզապէս կ'ըսէ թէ «կացոյց քահանայս եւ առաջնորդս յամենայն աշխարհիս Միջագետաց» — միայն հայն է որ այս խօսքը շատ ճոխացուցեր է³, — եւ մինչեւ անգամ թէ՛ վասն զի երբ Աբգարու յաջորդին հրամանաւ Ազգէի օտքերը խորտակեցին՝ «վաղվաղակի մեռաւ փութապէս եւ ոչ ժամանեաց ձեռնադրել զՓլոս» իրեն յաջորդ. այնպէս որ Փլոս ստիպուեցաւ երթալ «յԱնտիոք եւ ընդունել անդ զձեռնադրութիւն քահանայութեան ի Սրապիովն եւ

¹ G. Phil. 40, 8 եւն. (= Հայ՝ էջ 38, 5 եւն.)

² G. Phil. 40, 17 (= Հայ՝ 38, 14 եւն.) «Եպիսկոպոսոսնսն, տեղ Ասորին ի հարկէ «սարկոսագործ եւ հրամանագործ» կ'ըսէ :

³ Հմմտ. G. Phil. 50, 1, իսկ Հայն (46, 17—47, 5.) ճոխացուցած այսպէս. «Եւ հնազանդեցան ամենայն Միջագետք եւ ամենայն կողմանք Արեւելից ընդ ձեռամբ Ազգէի՝ ըստ վարդապետութեան զոր ընկալաւ յԱզգէ առաքելոյ. քանզի յայնմ ժամանակէ մայր քաղաքաց եղիւ Ուրհայ ամենայն աշխարհին կողմանց Արեւելից. վասն զի ի նա նախ քարոզեցաւ աւետարանն քրիստոսի. եւ անոր ընդունին զնորոսարկոսոսնսն եպիսկոպոսոսնսն ամենայն Արեւելի» :

պիսկոպոսէ յԱնտիոք քաղաքէ:»¹ Իսկ մեր կանոնաց յօրինիչն աւելի եւս զարգացած գիտէ զրոյցն. այսինքն նախ՝ ըստ գլխաւորաբար հայ աւանդութեան՝ Վդդէն ոչ թէ յՄուհա մեռած կը պատմէ, այլ զնացած յԱրեւելս քարոյելու: Սակայն աւելի եւս յառաջ դացած կը գտնենք զրոյցն. վասն զի կանոնացս հաւաքիչն արդէն գիտէ զրոյցին այն նոր զարգացումն ալ՝ թէ Ադդէն նախ երթալով ի Հայս՝ ձեռնադրեց «Ջստաբէ»², անուն աշակերտ մ'եպիսկոպոս. որուն կը կցուի ուրիշ ծիւղաւորումն ալ, այսինքն՝ այն որ Ադդէ կ'երթայ նաեւ կապպադովկիա եւ հոն կը ձեռնադրէ եպիսկոպոս զԹէոփիլոս. — երկուքն ալ շատ նորագոյն զարգացմունք: Մեր կանոնաց յօրինիչն ի վերջոյ կցած է յիշատակարան մը, յորում կ'ըսէ թէ այն «Ջստաբէ» աշակերտն է որ Ադդէի այս կանոնները գրի առնելով աւանդած է յետոց: Արդ թէ Ջստաբիայի եւ թէ Թէոփիլոսի նկատմամբ զրոյցը շատ ուշ ծագած ըլլալու է: Նաեւ այն գլխաւոր յիշատակարանն՝ որ Ադդէի ի Հայս գալն եւ ի Շաւարշան նահատակուիլը կը պատմէ, եւ որուն նախնականն արդէն Եզարուն ծանօթ էր Հայոց եւ թարգմանուած Սամուէլ եպիսկոպոսէն,³ զեռ եւս չի գիտեր Ջստաբէ աշակերտին միջնադէպն, ինչպէս նաեւ ոչ ալ յետագայ հնագոյն պատմիչք, օրինակի համար Խորենացի՝ որ Ադդէի արեւելք երթալուն եւն զրոյցը կը պատմէ՝ դէպքերը ծայրաքաղ ընելով:⁴ Ջստաբիա կը գտնենք առաջին անգամ այն փոքրիկ գրութեան մէջ որ կը պատմէ Ադդէի եւ Սանգիստոյ նշխարաց գիւտին՝ զրոյցը կիրակոս միայնակեցի ձեռքը⁴, որ Յովհաննու Մանգակունույ օրով գիշերը տեսիլ տեսնելով գտած կ'ըսուի սրբոց գերեզմանն:

¹ G. Phil. 52, 9—12 = Հայ՝ էջ 49, 21—50, 2:

² Այժմու ձեւին մէջ ըլլա տեսած՝ Սստբէ, Ը (ապ. Ղենեա. 1853) էջ 1—58, հմմտ. նաեւ էջ 59—83:

³ Խոր. Բ, գԼ. ԼԳ:

⁴ Տես Սստբէ, Ը, էջ 85—102:

Այս զրուցին մէջ կ'ըսուի թէ «պատանի մի բարձր հասակաւ եւ գեղեցիկ երեսօք» երեւնալով Կիրակոսի կ'ըսէ. «Կիրակոս, որ տեսերդ՝ Իօրայէլ է, եւ որ ի վերայ դորա՝ էս է՛ Զատարէ՛, եւ գիր ի վերայ իւրաքանչիւրումն է, եւ արձանդ որ ընդդէմ կայ՝ անդ գտանես «Աւատարէն» (Ադդէ:) Սակայն այս գրութիւնն ուշ ժամանակի սրբախօսական մըն է, որուն ինչ արժէքն ունենալն մեր ծրագրէն դուրս է քննել: Ի հարկէ Մ. Խորենացի (Բ. ԳԼ. ԼԷ) կարդացած է Սրբոցս նշխարաց գիւտի պատմութիւն մը, վասն զի կը յիշէ «ասոս ուրէ՞ն յայտնել նշխարաց երկոցունց եւ փոխել յԱւատարէն¹» Խորենացւոյ այս խօսքն առիթ տուած է Չամչեանի² նշխարացս գիւտի ժամանակն Եւ դարուն կէսերը մղելու: Բայց այն ամէնն այժմ պէտք է ծայրէ ծայր նորէն քննել. քննադատութեան նորագոյն արդիւնք կը ստիպեն առ այս: Եւ արդեօք նաեւ այստեղ նշան մը չունինք պնդելու թէ Խորենացւոյ գրքին այս (ընդմիջարկեալ³) խօսքը Եօֆնէրորդ դարէն յառաջ չէր կրնար գրուիլ: Խորենացի նշխարքները «յԱւատարէն» փոխադրուած կ'ըսէ իրեն ժամանակները, («ասոս ուրէ՞ն . . . :») Բայց արդ «Աւատարէն Ս. Գրիգոր հռչակաւոր եկեղեցին «ի վերայ պողոտային Վաղարշապատ քաղաքի» յարդարելով «զվարսն ասոսար . . . գեղեցկագիր յօրինուածով բարձր պարսպաւ» շինեց Ներսէս Գ. Շինող (իբր 640—661:)³ Պէտք չէ՞ ուրեմն ըսել որ այս ժամանակէն ետքն է «աստ ուրեմն» բառե-

¹ Այսպէս պէտք է գրել եւ ոչ «յառապարն», ինչպէս ունի տպագրութիւնը:

² Տես Պատմ. Ա. էջ : 84—586:

Սէֆէն, տպ. Պետր. էջ 189—1, 150—1 եւն: Աւատարէն եկեղեցւոյն վրայ տես ընդարձակագոյնս Աւելան, Արարատ, (տպ. Վենետ. 1890) § 120, էջ 244—246 եւ էջ 201 եւ 208 Վաղարշապատու «Առապար, ին վրայ: Այս եկեղեցւոյն եւ իւր մնացորդաց վրայ տես նորերս նաեւ Տ. Յարչիգոսկի, Էջմիածնի Աւետարանը թրգմ. Հ. Բառն. Վ. Պիլեղեկճեան (Վիեննա, 1892) էջ 9—14:

րով բացատրուած ժամանակը : Եթէ հարազատ է այս խօսքը, կ'ունենանք նոր ապացոյց մ'ալ այն կարծեաց, զոր մօտերս յայտնեց հայազէտ ուսուցչապետն Գարիէր : Ասով նաեւ նշխարաց գիւտին պատմութիւնն — որ յայտնապէս կեղծանունն է, — Է դարէն շատ ետքը գրուած ըլլալու է : Նշանաւոր է վերջապէս որ շատ ուշ կը գտնենք Ջոթաբէն աշակերտ մը յիշատակուած պատմչաց քով. այսպէս Ուխտանէսէն¹, որ Ազգէի եւ Սանդխտոյ հետ նահատակուած կը դնէ. « Զեմէնասու եւ Ջոթաբէ եւ Ջարմանդուխտ », եւ աւելի որոշ Միքայէլի Ասորոյ « Յաղագս քահանայութեան », գրութեան Հայոց աշխարհի առաքելոց շարքին մէջ — (Բարթոլղիմէոս, Թագէոս, Յուդա Յակոբայն, Սիմոն որդի Յովսեփու, Եղիշէ եւ Խազ, Թէոփիլոս՝ ձեռնադրեալ յԱզգէի ի Վեսարիա, Ազգէ կերպասագործ (Ազգէ) եւ Ջոթաբէ եւն. —) իբրեւ ութերորդ յիշուած է « Ջոթաբէն՝ զոր ձեռնադրեաց յԱրեւելս փոխան ինքեան, եւ ասաց՝ զսա ետու ձեզ վարդապետ, զոր ելից հոգին Տեառն : »²

Այս խնդրոյս վրայ այսչափ երկար խօսիլը նախ քան բուն մեր խնդրին անցնիլն, — այն է ցուցնել որ Ազգէի այս կանոնքն « Երեւոյն-Պոլսոյն էն Վեր « Աւարդ. Առաք. » կանոնաց, — ըստ ինքեան աւելորդ էր : Եթէ ուրիշ որեւէ նշան չգտնուէր՝ բաւական էր հայեցուածք մ'արձակել այս կանոնաց վրայ, եւ եկեղեցական բարեկարգութեան նաեւ միջակ հմտութեամբ կը տեսնուէր անմիջապէս՝ որ ո՛չ թէ Ազգէի կամ առաջին դարուն կրնան ըլլալ, այլ անոնց մեծ մասն առ առաւելն « Երեւոյն-Պոլսոյն »

¹ Ուխտանէս Ա. գլ. Խ. (տպ. Վաղարշապատ 1871) էջ 54 :

² Միթոյն Առաք. (տպ. Երուսաղէմ 1871) էջ 32-33 : Հեաւրբարական էր տեղւոյս ասորերէն բնագիրը տեսնել, — որ գժրախաւարար լոյս տեսած չէ դեռ, — եւ անուշաշատ տարբեր ըլլալու է : Թարգմանիչն այս մասերն կերպարանափոխ ըրած ըլլալու է :

բարձր դարու կրնար գրուած ըլլալ: Եւ սակայն ճշդիւ Չաքարիայի այս պատմութիւնն Չամչեանէն¹ սկսեալ ամենափոքր գրութեանց մէջն իսկ կը գրանենք: Չաքարիայի եւ իւր ընկերաց զրոյցն իբրեւ էական մասն է հայ եկեղեցւոյ պատմութեան այն երեքդարեան անջրպետը լեցընելու, որ կը բաժնէ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի ձեռօք Հայոց լիակատար դարձը՝ առաքելոց ժամանակէն եւ ի մասնաւորի Ադդէն: Օրինակի համար Աբէլ արքեպ. Մխիթարեանցի Հայ եկեղեցւոյ Ժողովոց պատմութեան առաջին գլուխը կը գրուէ՝ «Թաղդէոս Առաքեալ նախալուսաւորիչ» իբրեւ «առաջին կանոնադիր եկեղեցւոյս մերոյ», եւ ուր գրուած են՝ քիչ տեղ համառօտութեամբ՝ Ադդէի կանոնքս իբրեւ հարազատ անդրանիկ կանոնք հայ եկեղեցւոյ: Նաեւ նորագոյն ժամանակներս այս կանոնք առնուած կը տեսնենք իբրեւ ազացոյց Առաջին դարու հայ եկեղեցւոյ նաեւ գրաւոր պատմութեան մը գոյութեան:

Աերջին գրութիւնք ի հարկէ աւելի զգոյշ են այս մասին: Այսպէս Հ. Բարսեղ Արդ. Սարգսեան Ազաթանդեղեայ գրոց քննութեան մէջ խօսելով Չաքարիա եւ ընկերաց զրուցին վրայ կը գրէ.³ «Իսկ Հայ. եկեղեցւոյ Ժողովոց Հաստատութեանց մէջ Թաղդէոս Առաքելոյն վերագրուած 29 Յօդուածով Օրէնսդրութիւնն մի եւս կայ, որուն գրողն է Չաքարիա Սիւնեաց առաջին եպիսկոպոսն, ինչ ըստ վայոմեան յիշատակարանին . . . : Արդ, այս Օրէնսգրութիւնն պէսպէս կանոններ կը սահմանէ եպիսկոպոսաց, քահանայից եւ Ժողովրդեան համար, ուստի՝ ելիւ լիցի անհարազատ, յայտնի

¹ Պատմ. Ա, էջ 295—299:

² Տես Արարար, 1873, էջ 401—406. եւ առանձին գրքոյկ՝ Պատմ. Ժողովոց Հայ. եկեղ. Վաղարշապատ 1874) էջ 9—18:

³ Ազաթանդեղոս եւ իւր բազմադարեան դադանիքը, Աենեա. 1890, էջ 185:

ապացոյց է այդ ժամանակի Հայ. եկեղեցական Գասակարգութեան կամ նուիրապետութեան մի, եւնւ Շատ իրաւացի է «Էթէ շէյէ անհարաղաթ» թէութիւնը, վասն զի առ առաւելն Ե գարու յօգուած կցկառուր անվաւերական մ'այսպիսի Ա գարու նկատմամբ մթին խնդրոյ մէջ որեւէ կշիռ չունի: Քիչ մ'ետքը խօսելով Բուզանդայ մէկ խօսքին վրայ, (— ուր կ'ըսուի թէ «ի Կարողութեան թաղեալ Ե աքքելոյ եւ նորուն յելից եւ ի մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարումն վարդապետութեան Գրիգորի» արդէն «ի ձեռն այլոցն գրեցաւ.» —) կը գտնենք սա զիտողութիւնը.¹ «Թէպէտ Թաղէոս Ա աքքելոյն Պատմութենէն դուրս՝ ամբողջ գրաւոր երկասիրութիւն մի Հասած չէ դժբախտաբար ձեռքերնիս, սակայն մէկ կողմէն յանուն Աստուծոյ՝ նորա Զատարէ աշակերտին յետոյ գրեալ իմ յօդուածով Սահմանադրութեան . . . իսկ միւս կողմանէ ալ այլեւայլ յիշատակարաններէ Հանուած բազմաթիւ եպիսկոպոսայ անուանքն իրենց պատմութեամբ Հանդերձ . . . կը թուին երաշխաւորել մեզ այնպիսի եկեղեցական պատմութեան գոյութիւնը:»

Արդ անշուշտ ոչ ոք ըսելիք ունի այն կարծեաց թէ Բուզանդայ յիշեալ խօսքէն կրնայ Հանուիլ սա եզրակացութիւնը թէ Ազգէնէն մինչեւ Գրիգորի օրերը ներկայացընող պատմութիւն մը — մէկ թէ շատ դործեր՝ այն խնդրէն դուրս է, — կ'երեւայ թէ ծանօթ էր Ե գարու: Միայն թէ այսպիսի եզրակացութեան նեցուկ մ'ամենեւին չի կրնար ըլլալ Ապրէի Սահմանադրութեան, որ շատ ուշ ծանօթացած անվաւերական մըն է, եւ է Թաղէոս զոյն «Ապր. Աստ. Կանոնաց:» Այս բանս՝ զոր արդէն յիշած էինք յիշեալ գրոց մեր մատենախօսական ակնարկին մէջ², այժմ պիտի պարզենք

¹ Անդ, էջ 275:

² Հմտ. «Հանրէն Աստ.», 1891, Թ. 8, էջ 247: Տես նաեւ վերը՝ էջ 3:

մանրամասն համեմատութեամբ այն կանոնաց ազ-
բիւրներուն :

Եթէ լաւ զննենք «Չաքարիայի» յիշատա-
կարանը, կը տեսնենք որ այս կեղծ կանոնաց յօ-
րինիչն եւ՝ ոչ իրաւորութիւնն ունեցած է ծածկելու-
նէր իրենց որ «Վարդ. Առաք.»
գրութիւնն : Իրեն՝ ինչպէս նաեւ բոլոր իւր ժա-
մանակակցաց եւ նաեւ յետնոց առ հասարակ
մտաց մէջ ամենեւին տարակցյս մը ծագած չէ թէ
«Վարդ. Առաք.» անվաւեր գործք մըն է : Եւ ու-
րովհետեւ այն ասորի կանոնները Արդէն — ուստի
իւր Չաքարիայն ուսուցչին — անուամբ ծանօթ էին
իրեն (— տեսանք որ ասորի Լ ձեռագիրը «Վար-
դարայի»-ն Արդէն կը յորջորջէ մեր «Վարդա-
պետութիւն Առաքելոց» գրութիւնն ու կանոննե-
րը. —) պատճառ մը չէ տեսած ծածկելու իւր
այս ազբիւրը, այլ մանաւանդ թէ յայտնապէս ազ-
գարարած է թէ պէտք է պահուին նաեւ «Ազգէի
Վարդապետութեան» կանոնները : Այս մասին շատ
սրու են «Չաքարիայի» յիշատակարանին խօսքե-
րը, ինչպէս կ'երեւայ, այս ԼԳ կանոններէն ետքը
«Չաքարիայի» կցած յիշատակարանէն այսպէս,
«Իբրեւ իրաւորաց զայս սուրբ Առաքեալն Թար-
դէն» (= Արդէն), ասէ յժողովուրդն. Հարք եւ
եղբարք որք Տեառն ետուք զանձինս, այս յեղ յի-
նէն օրէնս եւ այլ որ յեթ յեր լինելոց են : Արդ հա-
տատուն կացէք յամենայնի զոր լուարուք յինէն.
մի անցանէք ըստ սահմանս ըստ այսմ, զի ձեզ բա-
րի լիցի եւ երկայնակեացք լինիցիք. եղիցի ձեզ
յիշատակ բանս այս եւ մի մոռանայք յաղօթս
ձեր. եւ զայլ իւր փառնորութիւնն ուսուցէ ձեզ Ազգէ
(= Ազգէ) զամենայն զոր լուալ յինէն ըստ իւր փն-
չոր իւր փնչին եղբարս եւ աւատեալս Տեառն. պահու-
նէք խաղաղութեամբ ի փորձանաց չարին. խաղա-
ղութիւն ընդ ձեզ : Չայ՝ Օրէնսորութիւնն եւ Չա-
քարիա աշակերտ աւատելոյն Թարդէն» (= Արդէն)

գրեցի՝ որպէս լուսյի նմանէ՝ ամենայն հաւատացելոց
ի Քրիստոս : »

Ար տեսնենք ուրեմն որ անվաւերագիրն այս
յիշատակարանովս կ'ուզէ մեզի իմացընել՝

1. Որ իւր յառաջ բերած ԼԳ կանոնք իբր
Թէ ԲԼԱՆ ԱԳՊԷԷ՛՛ վերջին վայրկենին տուածներն ,
երբ կը պատրաստուէր Արեւելք երթալու : — Այս
կէտը Լաբուրնայի մէկ կտորին հետեւողութիւնն է՝
ինչպէս տեսանք :

2. Բայց Ազդէ անձամբ գրած չէ զանոնք ,
այլ տուն տուած « Զառարէա աշակերտին » որ գրած
է՝ « որպէս լուսյի նմանէ : » — Ըսինք որ Ազդէ
բառ նախնական զուցին Եղեսիա մեռած է , եւ
զրոյցը իւր անուամբ կանոններ չի գիտեր . իսկ Զա-
ռարէա աշակերտին պատմութիւնն նոյն զուցին
հայկական կերպարանափոխութեան ուշ ժամանա-
կի զարգացումն է : Իսկ « Զաքարիայի » գրած կա-
նոնք հազիւ Ե գարու կրնան ամենէն կանուխ գրուած
բլլալ , եւ իրենց ազգիւրն է մեր « Արդ . Առաք . »
կանոնները : Զայս կը խոստովանի նոյն ինքն Զա-
քարիա , երբ

3. Ազդէի բերանը կը դնէ սա խօսքը թէ
« շույլ կորդոսորդիւնն » Ազդէ պիտի սորվեցընէ
ձեզի , զոր « լուաւ յինէն բառ կորդիւն » շոր կորդեցիւն
եղքարտեւ Առաքելոս Տեառն : » Ազդէ այստեղ կը
յանձնարարէ այն « կորդեւ եւ օրէն » զոր « կորդեցիւն
Առաքելոս եւ եզին հաստատութեամբ » յերուսա-
ղէմ : Եւ անոր համար պէտք տեսած է նոյն իսկ յի-
շատակարանիս մէկ խօսքը նմանցընել Առաքելոց
կանոնաց նման խօսքին : Երբ Ազդէ կանոնները ան-
միջապէս դնելէն ետք կ'ապօսարէ թէ « Այս յեւ յի-
նէն օրէնք եւ այլ որ յետ յեր լեւելոց են » , աչքին
առջեւ ունի Առաքելոց կանոններուն անփոփոխ
կէց սա խօսքն « Եւ արդ զայս ամենայն՝ զոր ինչ
կարգեցին եւ եզին Առաքելալքն , ոչ եթէ ան-
ձանց իւրեանց միայն կորդեցիւն , այլ եւ այնոցիկ որ

դիմէ ի-բեանց լինելոց են:» Այս տողն արդէն ամե-
նեւին կարօտ չէ այլ եւս մեկնութեան: Ասոր յա-
ջորդ խօսքն ալ Լաբուբնայէն է:

Յիշատակարանէս դուրս ալ բուն իսկ կա-
նոնները նուազ համողիչ չեն, երբ մտադիր աչքով
քննենք զանոնք եւ համեմատենք «Վարդ. Առաք.»
գրութեան կանոններուն հետ: Այս համեմատու-
թիւնը կը ցուցնէ որ Ադգէի կանոնաց մեծ մաս
մը հեռեւողութիւն է այն «այլ կարգաւորու-
թեան» զոր «կարգեցին եղբարք եւ Առաքեալք
Տեառն» ինչպէս կը տեսնենք յաջորդօվս:

Վ.Ա.ԲԳ. ԱՌ.Ա.Բ.

1. (կան. Ա.) Կարգեցին
Առաքեալք. եթէ յորժմ
յաղջնն ին եւ երկիր պա-
զաննն աստուածութեան
ընդ արեւելս իսրայէլ . . . այ-
սու գիտացուք թէ յա-
րեւելս կոյս արժան է յա-
ղթս կալ» եւն:

2. (կան. Գ, Գ) «Կար-
գեցին Առաքեալքն. . . «Թէ
որ շորէք շորքնն է պահ-
եղեցի (Ասոր. եղիցի պաշ-
տանն)» զի ի նմա գուշա-
կեաց եւ յայտնեաց Տէր
կենարար զխորհուրդ շոր-
շորանոց իւրոց եւ մատնու-
թեան եւ դատաստանի եւ
խաչելութեան եւ մահուան
եւ յարութեան՝ աշակեր-
տացն իւրոց՝ եւ տրամեցան
Առաքեալքն. . .» — «Կար-
գեցին . . . եթէ Ուրբն
էղեցի է պահ եւ է որդոն-
նն (Ասոր. «եղեցի պաշ-
տանն»)

ԿԱՆՈՆԻ ԵՎ ԳԳԻԷԻ

1. (կան. Թ.) «Գար-
ձեալ ասէ Առաքեալն (Ադ-
գէ.) Յորժմ ի մի վայր
ժողովին հաւատացեալքն
յաղաքնն ի տուն Աստու-
ծոյ, զայլ ինչ մի խօսեա-
ցին . . . , բայց միայն զա-
ղթսն իսրայէլ ընդ արեւելս
ձեռս ի վեր ամբարձեալս
ինդրելով զարգարութիւն
եւ Արքայութեան արժա-
նանալ» եւն:

2. (կան. ԻԸ.) «Չա-
րէք շորքնն ի շորքնն ար-
ժան է պահել: — Արժան
է պահել եւ աղաւթել, զի
որտեք շորքննաց իսրայէլ
մարտնն. որտեք իսրայէլ
չեղ զնորա կամաւոր խո-
նարհութիւնն զօհանալով
զնմանէ որ եկն եւ փրկեաց
զմեզ իւրով կամաւոր շոր-
շարանալքն. պահել զննն-
ցնն յորժմն:»

րասնոյ), վասն զի զոր ինչ
ասացաւն յաւուր չորեք-
շարաթու... յաւուր ուր-
բաթու կատարեցաւ...
դահեալ լինի փնչե-
րորք շահն:

3. (Սան. Ը:) «Կարգե-
ցին Առաքեալքն... եթէ
զստուանն աւր դահն կար-
գեցեն... յաւուր շահն
ըստն շարչարանաց փրկչին
մերոյ, եւ ապա արանցեն
զստուանն շարչարանաց դասէ՜
Տէրուն եւ դասն յարս-
թեանն... քանզի եւ ինքն
իսկ Տէր մեր Քրիստոս տէր
տաւնից եւ տարեկանաց»
եւն: — (Հմմտ. Սան. Բ
«... յամենայն ինքն
եղիցի րասն եւ դաւարան»
եւն եւ Սան. Ե. «աւր շա-
թուս եղիցի րասն եւ
դաւարան» եւն.)

4. (Սան. Ի) «Կարգեցին
Առաքեալքն... եթէ ի
կարգէ քահանայութեան
ընդհանրէն, աւուրաբն որ
սուրբ ի մամնայէ իցեն
(Հմմտ. Սան. ԻԱ)... «եւ
չերթան զկնի արձաթնոյ շա-
հն եւ ձեռք իւրեանց սուրբ
են ի իւրարոյ...» (աւ-
րինաց եւ ինքն ինքնոյ
հմտութ...) ի քահանայա-
պետութիւն կացուցեն...
— (Սան. ԻԲ) «... ամ-
բարաւանք եւ հպարտք
եւ սէղք եւ սնապարծք եւ
ատեցողք, արժեցողք, ու-
սումնատեայք եւ քննածք
եւ յղլք եւ նախանձտք
չարեաց... ցոփութեբոք ա-
նողորմք, եւ իստաղք եւ

3. (Սան. ԻԹ:) «Չսուրբ
Քրիստոսն աւուրաբն ա-
մենայն քրիստոսեայք սրբ-
բութեամբ որչէ ի նրբեթե
եւ ի ինքնութե: Յորժամ
յաւր շարչարանաց Տէրուն
գոյցեն, ժպրհեւ մի որ իշ-
խեցէ յայն աւուրս՝ պլլ
արտում ըստ Տեառն մե-
րոյ տքնութեամբ անդա-
դար աղաւթեցեն, եւ ա-
պա զինքնոր դասն արան-
ցեն ցնթալով ընդ յարնել
Տէրուն Գրոյ, աղաւթի-
փառաւորել զնա՝ որ փրբ-
կեացն զմեզ յարութեամբն
իւրով» եւն:

4. (Սան. Գ.) «Հրաժա-
րեցի Եպիսկոպոսն ի ձեռ-
նադրութենէ արժեաց եւ
տխմարացն, ցոփութեբոք եւ
վատամուտաց, յափշտակողաց
եւ ի շնոյողաց եւ յայլ
վարստարմոցոց, զայնպիսի-
սն մի ձեռնադրել եւ մի
բարկացուցանել զԱստու-
ած: — (Սան. Լ.) «Եպիս-
կոպոսն եղիցի աւուրաբ,
պարկեշտ, ուսուցող, մի
երկբան, մի արձաթուսեբ,
մի ինքն եւ արժեցող, մի զո-
շաքաղ, մի հարկանող, մի
իւրարոս, մի հակառա-
կող, պլլ հեղ... առնել
արժանաւոր ձեռնադրու-
թիւն այնոցիկ որ հոս-
ցեբոք են գրոյ, ինքնոց եւ

ոխակալք, քամոսք, շողմնոց եւ որ ինչ նման է սոցին' մի մերձեցցին ի պաշտօնաւն քաջանայութեան:» — (Հմմտ. նաև Աան. ԺԲ. «որ ոչ գիտէ . . . զլարգն է — զարեւն . . . մի լիցին առաջնորդ եւ հրամանատար յեկեղեցւոջ եւ մի որ կարգեացէ զայնպիսին զպսոնկեալսն, զնոցեալսն է — զպարտութան յերկրութիւնն,» եւն:)

5. (Աան. ԼԲ:) «Կարգեցին Առաքեալքն եթէ որ ի կարգէ որ կամիցի կուսան լինել . . . ժողովեալ աւրինաց եւ կարգի սրբութեան զգուշացցին, ի կերակրոյ պարկեշտանալ . . . զճանաչելու նմանցի պաշտօնակից հրեշտակաց Աստուծոյ . . . :» — (Աան. ԺԺ.) «. . . Ձէ իշխանութիւն քաջանայապետի . . . առանց իւրոց պաշտօնակցացն առնել զերս ինչ յիշխանութեան . . . :» — (Աան. Ի) «. . . լիցին զլիստարտ է — հրամանատարտ է լիստարտացն եկեղեցւոյն որք էն է զիստարտ, զի երեւեսցի զլուխ . . . :» (Աան. ԺԲ.) «. . . յերկրութիւն . . . մի մերձեցուցեն . . . զի ինչ ստարտտ հանդիսելցն Ստարտտ զնորքն է սպասարարութեան իստարտն, որպէս իստարտտն որ նորայ ստարտն է զիստարտ:»

6. (Աան. ԼԱ:) «Կար-

արեւնաց Աստուծոյ եւ զարեւն իստեալ մի ձեռնադրեսցէ,» եւն եւն:

5. (Աան. Բ:) «Պարտ է եպիսկոպոսին զամենայն հաւատացեալս միապէս սիրել . . . կաշառ ամենեւին մի առջէ. զինքն մեռեալ համարել յաշխարհի, մի երբեք զքօնուլ . . . հրեշտական հանդիսելու լարել, մի պճնող: Աստուծոյ զնորքն հարցնանց զիստարտն. զի այն է հաճոյ Աստուծոյ: Կարգուցանել ընդ ձեռամբ իւրով որոշուլ զստարտաց, քաղաքաց վարդապետ՝ հովուել զՏօս Տեառն. եւ ժողովրդոցն հնազանդ լինել հովուացն կարգերոց յեպիսկոպոսէ. կարգեացէ է զիստարտ երկու կամ երեք քաջանայ եւ սարկաւագ մի, իսկ յարտարտն՝ քաջանայ մի եւ սարկաւագ մի: Չհայտնալ որ մի ձեռնադրեսցէ, զի ինչ ստարտարտն պարտարտ զնորքն զիստարտն, որպէս իստարտն որ զիստարտն պարտարտն ստարտացն է, առանց ստարտն լինելն եւն:

6. (Աան. Զ.) «. . . Չհայ

զեցին Առաքեալքն . . . է- պարտաբան յարտմանս
 թէ հոյ պարտաբան յարտմանս յարտմանս թէ
 . . . է- թէ հոյ պարտաբան յարտմանս յարտմանս թէ
 իշխանութիւն զկնի առաք
 հանել :»

Այս համեմատութեանց վրայ երկար խոր-
 հրդածութիւններ ընել կարճ ենք աւելորդ է :
 Բաղմատութիւ նաեւ բառական նմանութիւնք ըստ
 բառականին կը յուշեն որ Ազգէի կանոններուն
 յօրինիչը զօ՛հ եղած չէ միայն իւր Յիշատակարա-
 նին մէջ յիշել այն «կարգն՝ զոր եղին եղբարք եւ
 առաքեալք Տեառն», այլ նաեւ զայն յաճախ զործ-
 ածած իւր յօրինած կանոններուն մէջ : Միայն
 կէտի մը մտադիր ընել կու տանք : Ով որ թէ՛ այն
 Յիշատակարանն եւ թէ՛ կանոնքս լաւ զննած է,
 մտադիր եղած է անշուշտ որ Ազգէի կանոնին յօ-
 րինիչը շատ տեղ «Վարդ. Առաք.» կ'երեւայ թէ
 կը զործածէ հոյերէն Բարդճանաբեմբ : Արդէն Յա-
 ռաջարանին այն կէտք թէ Ազգէ «կամեցաւ զնալ
 անտի (յԱռհայէ) զի քարոզեցէ եւ այլոց քաղա-
 քաց», Արդարու եւ Ազգէի զուցին հայկական
 կերպարանափոխութեան համեմատ է, եւ զժուռա-
 բաւ կրնար հոս ասորի բնագրի մը մէջ այսպէս
 գտնուիլ : Նաեւ կանոնաց մէջ օրինակի համար այն
 խօսքը որ Գշ. եւ Ուր. օրերը կը հրամայէ «պանել
 փնջել-ցննել ժամ», բառ առ բառ անուամբ է «Վարդ.
 Առաք.» Գ կանոնին հոյերէնն, ուր այս խօսքը
 նոյնպէս կանոնին ամենէն վերջը կը գտնուի : Ա-
 սորին ասոր տեղ «եղեցի պարտաբան յարտմանս թէ
 . . .» կ'ըսէ, որ բոլորովին տարբեր բան է : Ազգէի
 Բ կանոնին վերջերն այն համեմատութիւնն որ ե-
 թէ Մովսէս «անարատ» կը պահանջէր որ ըլլան
 զօհամատոյց քահանայք, իրչափ եւս առաւել
 պէտք են նորոյ ուխտիս երկցունք ըլլալ, առ-

1 Տես վերը՝ էջ 59—60 :

նուած է “Վարդ . Առաք .” ժԲ կանոնին հայերէնէն . որ հայ խմբագրին մէկ յաւելումն է , ուստի ասորերէնին մէջ չկայ : Այս եւ այլ նշանք կը ցուցնեն որ Ադդէի կանոնք այժմու ձեւովն՝ որ մտած է հայ կանոնագրոց մէջ , հայ խմբագրի մը ձեռքէն ելած են եւ չեն անփոփոխ թարգմանութիւն ուրիշ լեզուէ մը : Սակայն ասկէ չենք կրնար անշուշտ հետեւցնել որ Հայն բոլորովին ինք իրմէ յօրինած է զանոնք : Այս վերջինս դժուարաւ կրնայ ընդունուիլ , այլ հաւանականօրէն ունէր հայն իւր առջեւ այս կարգի գրութիւն մը՝ զոր այլափոխած եւ որմէ ձեւած ու յօրինած բլլալու է այժմու կանոնքն : Եթէ ուղիղ բլլայ մեր այս կարծիքն , — զոր միայն իբր ենթագրութիւն յառաջ կը բերենք եւ աւելի մանրամասն հետազօտել մեր ծրագրէն դուրս կը համարինք , — պէտք է ընդունիլ որ ասորական գրութիւն մ’բլլալու էր այն՝ զոր գործածած է Հայն կամ՝ ուղղակի կամ՝ հին հայ թարգմանութեամբ :

Զիարդ եւ իցէ՛ այս ենթագրեալ նախնական հաւանօրէն ասորի գրութիւնը Ե դարուն կրնար անշուշտ գրուած բլլալ , վասն զի՝ ինչպէս տեսանք , “Վարդ . Առաք .” Դ դարուն վերջերն իբր 380ին ի լոյս ելած էր , սակայն կանոնացս այժմու հայերէնն եւ ոչ Ե դարէն կրնանք համարիլ . ինչպէս կը վկայէ նաեւ այն պարագայն որ “Վարդ . Առաք .” կանոնաց հայերէնը՝ որ Ե դարու վերջին տարիներէն է հազիւ , տեսանք գործածուած Ադդէի կանոնաց խմբագրողէն : Իսկ թէ երբ հաւաստեալ լոյս տեսած են Ադդէի կանոնք այժմու ձեւին մէջ , առ ժամն չենք կրնար ըսել : Բայց թերեւս շտապինք ընդունելու որ Օձնեցիէն յառաջ դեռ եւս ծանօթ չէին անոնք՝ զոնէ առհասարակ , վասն զի՝ եթէ ծանօթ բլլային , անշուշտ Օձնեցի զանոնք ալ առած կ’բլլար իւր կանոնագրոց հաւաքման մէջ , որուն մէջ առնուած չենք տեսներ , ըստ

այսմ նաեւ շենք գտներ այժմու կանոնագրոց մէջ Ազգէի կանոնաց «տիտղոսներ» կամ նիւթերու համառօտ գլխացանկ մը, զոր Օձնեցի իւր հաւաքման ամէն կանոնաց սկիզբն կցած է, եւ որուն մասնաւորապէս մտադիր բնել կու տայ իւր Յիշատակարանին մէջ գրելով թէ «*դէլ-ի-ն անձնիւրոց նախ-օրէ-լ բանիւք ի «կրօն» անդ նախակարգեցաք, զի անդուստ զբանն յիւրում տեղւոջն գտցէ բն-թերցողն:»* Եւ այսպէս ալ կը գտնենք այն կտորներուն սկիզբն տիտղոսներ, զորոնք Օձնեցի առած էր իւր հաւաքման մէջ:

Այսչափով բաւական պարզած կը կարծենք Ազգէի կանոնաց խնդիրը: Մեր գլխաւոր նպատակն էր զանոնք համեմատել «Աւարդ. Առաք.» կանոնաց հետ եւ ցուցնել թէ վերջինս է աղբիւր առաջնոյն մէկ մեծ մասին: Կան կտորներ ալ հնագոյն ժողովներէն, բայց գրեթէ միշտ ապագայ եզանակաւորութեամբ: Օրինակի համար Ազգէի Գ. կանոնը՝ այն որ կը հրամայէ զերեսնամեայն միայն քահանայ ձեռնադրել, կրկնութիւն է Նեոկեսարիոյ ԺԱ կանոնին վճռին,¹ միայն թէ այն վերջին կտորը թէ յիսնամեայ եզոզը չի կրնար ձեռնադրուիլ, ուրիշ աղբիւրէ բլլալու է: Եւ կանոնն՝ այն է եկեղեցւոյ սեղանին նկատմամբ հրամայուածը շատ նման կը հնչէ Ս. Սահակայ մէկ կանոնին:² Կրկին կանոնքն Ժ եւ ԺԱ՝ որ եկեղեցականաց ձեռնադրութենէ յառաջ եւ վերջն բրած յանցանաց վրայ է, առնուած են ուրիշ ժողովոց կանոններէն:³ Արդէն աստի իսկ կը տեսնուի որ կանոնացս մնացեալ մասն այլեւայլ աղբիւրէ յառաջ եկած է: Այստեղ աւելորդ կը համարինք ասոնց վրայ աւելի մանրամասն խօսիլ: Քանի մը բան ալ արդէն մեր

¹ Hefele I, 249 = Հայ. Կան. ՊՂԱ:

² Հմտ. Հայ կանոնագիրք՝ ՌԼԹ:

³ Հմտ. Նեոկիոյ՝ Ժ եւ Նեոկեսարիոյ Թ կանոնը (Hefele I, 413 եւ 248.) եւն:

հրատարակութեան ծանօթութեանց մէջ նշանակած ենք :

Չենք խօսիր այստեղ այն ձեռագրաց վրայ՝ զոր գործածած ենք Աղդէի կանոնաց մեր հրատարակութեան եւ անոր համեմատութեանց մէջ. վասն զի գրեթէ միեւնոյն ձեռագիրները գործածած ենք ասոր համար՝ ինչ որ ձեռքերնիս ունէինք «Վարդ. Առաք.» կանոններուն համար, որոնց վրայ յետոյ ի կարգին պիտի խօսինք համառօտիւ :

Այստեղ պէտք ենք կնքել մեր հետազօտութիւնքն «Վարդ. Առաք.» գրութեան ուրիշ հնագոյն գրութեանց հետ ունեցած կապակցութեան վրայ, այնու մանաւանդ որ հայերէն գրութեանց հետ ունեցած աղերսին նկատմամբ յետոյ պիտի խօսինք ի կարգին : Հոս կրնանք ի վերջոյ միայն միտ դնել տալ որ այժմու հայ կանոնագրոց կարգմը կանոնական գրութիւնք՝ որոնք այլ հանդամանօք դեռ եւս խափաքնուելու կարօտ են, այսպէս կամ այնպէս կապ մ'ունին մեր կանոնաց հետ : Այսպէս օրինակի համար Մակարայ՝ Երուսաղէմի հայրապետին անունը կրող «Կանոնական թղթին» մէջ՝ որուն ի Հայս ուղղուած ըլլալը կ'աւանդուի, կը գտնենք իբրեւ եօթներորդ ի կարգին հետեւեալ կանոնը.՝ «Եւ որպիսի աւրինակաւ նուէրք սրբութեան յաւրինեացի՝ ձանեալ է սեղանն զհոցն Վերս ըստ Առաքելոցն առնորոնիւն :» Այս «Առաքելոց առնորոնիւն» ինչպէս յայտնի է՝ մեր կանոնաց ԱՎ կարգագրութիւնն է, որ վճռած էր «Եթէ հոց պարագիւն՝ յորո՞՞ստ է քիւնցի, է նոն առաքելոցի է սեղան :» Այս «Վերս» հայ նուիրելու հրամանին վրայ արդէն առիթ ունեցանք քանի մ'անդամ խօսելու : Այն կեղծ կանոնագրութեան մէջ՝ որ ըստ վերնագրին «Եփրեմայ արգիւնակատար կրօնաւորի . . . ի կուսութեան ճառէն» քաղուած է,

1 Հմտ. հայ կանոնագիրք՝ ՆԿԻՒ :

կը գտնենք իբրեւ երկրորդ կանոն այս կարգա-
գրութիւնը թէ ո՞վ որ Գշ. եւ Ուր. չպահէ՝ պա-
տիժ կրէ, «իսկ եթէ ամբարտաւանութեամբ կամ
արհամարհելով շտապելու նրաման, Գ. ամ ա-
պաշխարեցէ» եւն¹, — ճշդիւ այնպէս՝ ինչպէս
կանոնադրոց վերջերը կցուած ուրիշ կեղծ կանոնա-
կան կտորի մը մէջ՝ որ «ի Սոկրատայ» կը յորջոր-
ջուի, կը գտնենք սա խօսքերը.² «Եւ որ շտապել-
լովս սահմանս կանոնաց քայքայեցես, որպէս պա-
տուիրեցին թէ ի Գշարաթոյ յԱւրբաթոյ Տասա-
րակաց Տաւատացելոց ուխտ պահոց եղեցին: Եւ
որը լուծանեն զնրամանս տապալուսն . . . պատժա-
պարտեցին» եւն: Վերջապէս ուրիշ կեղծ կանոնա-
գրութեան մը մէջ ալ՝ որ «Սահմանք կանոնագրու-
թեան Երանելոյն Գրիգորի Աստուածաբանի Նա-
ձիանձու եպիսկոպոսի» վերնագիրը կը կրէ, կը կար-
գանք այնպիսի խօսքեր՝ որ կարծես մեր կանոնները
կ'ակնարկեն: Այսպէս «Գրիգորի» Գ. կանոնը կը գործ-
վէ զանոնք՝ որ են «. . . անհաւանք մնացեալ տ-
ապալուսնի կանոնացն՝ զոր գրով դաւա-
նեալ ունի եկեղեցի, եթէ աւր Ծննդեան եւ
Յայնութեան Փրկչին մերոյ ի միասին տաւնեցի
ի Զ. ն յունուարի ամսոյ.»³ (— հմմտ. մեր գրու-
թեան կան. Է:) Նոյն «Գրիգորի» Լ կանոնին մէջ
ալ կ'ըսուի ի միջի այլոց⁴ «. . . Պահք սրբոյ պա-
տեքին խ աւր՝ հանդերձ շարաթու եւ կիրակէին,
որպէս կանոնեցին Ատապալու Տեառն եւ սուրբ տիե-
ղերական ժողովն» եւն: — Ասոնք՝ ինչպէս ըսինք,
ամբողջութեան համար կը յիշենք հոս. մեծ ար-
ժեք մը չունին առհասարակ խօսելով, եւ ոմանք
անշուշտ գրաւոր կանոն մը չեն ակնարկեր, այլ
ընդհանուր աւանդութիւն մ'որ այն սովորութիւնքն

¹ կանոնագիրք՝ ՊԻԲ:

² կանոնագիրք՝ Հած. ԽԳ. (Ձեռ. Թ. 44, Թ. 169բ:)

³ Անդ՝ ՆՀԱ:

⁴ Անդ՝ ՆԳԷ:

Աւարբելոց կ'ընծայէր: Բայ աստի այս գրութիւնք զեռ շատ կարօտ են հետազօտութեան: Միայն նշանակութիւն կրնայ ունենալ Մակարայ անուամբ եղած յիշեալ կանոնն, որուն անուամբ եղած Վանոնադրութիւնն թերեւս յեականս հարազատ գործ մ'ըլլայ: Բայց այս խնդիրները մեր քննութեան շրջանակէն դուրս կը մնան:

6.

Իրաց հանգամանքը կը բերէր որ այս կանոնաց հաւաքածոյն՝ որ արդէն իւր ծաղման ժամանակներն այսչափ մեծ ընդունելութիւն գտած էր Պ դարու անվաւերականաց քով, եւ որ յաջորդ դարու մէջ հայերէն թարգմանութեան ալ արժանի տեսնուած էր, իւր յարգը՝ իբրեւ բնիկ աւարբելական կարգադրութեանց հաւաքածոյ՝ շկարենար դիւրաւ կորսնցընել յաջորդ դարերուն մէջ ալ: Եւ արդեամբք ալ միշտ իբր վաւերական գործք մեծ ճոխութիւն ունեցած է եւ գործածուած թէ շատ մ'ասորի կանոնադրութեանց, թէ ի մասնաւորի Եբեղ-Յեսուայ եւ Բար-Հեբրէոսի կանոնագրոց հաւաքման մէջ, եւ թէ յետոյ նաեւ ուրիշ լեզուներու ալ թարգմանուած, այսպէս՝ արաբերէն եւ եթովպացերէն:

Անշուշտ մեր հաւաքածոյից Բ կանոնք՝ կիրակի օրը պահելուն նկատմամբ՝ առջեւն ունի Եսուբոխա՝ Պարսից մեարդպոլիար (իբր Թ—Ժ դար), որուն «Եկեղեցական Վանոնադրութիւնք» գրութեանէն այս նիւթոյ նկատմամբ մէկ կանոնը յառաջ կը բերէ Եբեղ-Յեսու իւր հաւաքման մէջ՝ ճիշդ մեր ասորոյն Բ կանոնին կից: ² Նոյն Թ դարու մէջ

¹ Տես այս անձին եւ իւր գրութեան նկատմամբ՝ Ass. B. O. III, 195, 269, 279 եւ 351.

² Ebediesus, Collectio canonum etc. ed. A. M a i, Script. vet. nova collectio. Tom. X, Romae 1838, p. 84 (բնագիրը՝ էջ 248.) Ճառ Ե, գԼ. է:

սպրող եւ կանոնական հաւաքածոյք մ'ընող Գա-
բրիէլ մետրոպոլիտ Բաստրայ¹, իւր հաւաքածան
մէջ գործածած է մեր կանոններն, ինչպէս կ'իմա-
նանք նաեւ Եբեդ-Յեսուայ մէկ կոչմանէն,² որ
այն խնդրին թէ պարտական են աշխարհականք
Առաքելոց շարաթն պահք պահել թէ ոչ, ի մէջ
կը բերէ Գաբրիէլի մետրոպոլիտ որոշումն, որ կ'ըսէ
թէ աշխարհականք պարտական չեն, բայց կրո-
նաւորք կը յորդորուին պահել: Ասկէ վերջը կը
կցէ Գաբրիէլ նաեւ այս տողերը. «Վասն որոյ եւ ոչ
պահելոյ պարտք եննոցա, որպէս վասն Ուրբան- եւ
Չարլէշ-Քոլին- գոյ վասն նոցա ինչն Առաքելոց չճա-
շակելոյ դմիս:» «Կանոն Առաքելոց» անուան ներքեւ
կոչումն եղած է մեր գրութենէն. (տես Կան. Գ:) Եբեդ-
Յեսու քիչ մը յառաջ ի մէջ կը բերէ նոյն նիւ-
թոյն վրայ նաեւ Յովհաննու Բար-Աբգար պատրիար-
քին մէկ կանոնը³, որ ուրբաթ օրը միս ուտելն ար-
գիլելով կ'ըսէ «Եւ որ արհամարհիցէ զայսուիկ եւ
անցանիցէ զինչն Առաքելոց, արհամարհեալ լի-
ցի:» Սոյն այս պատրիարքին՝ որ ծ գարուն կ'ապ-
րէր, «Վասն Սեղանոյ եւ Ս. Հաղորդութեան»
տուած ԻԸ կանոնները հրատարակած է Աստեմանի՝
Եբեդ-Յեսուայ ասորական մատենագրաց ցանկին
ծանօթութեանց մէջ, ուր կը գտնուին նաեւ այլ
տեղեկութիւնք սոյն անձին եւ իւր գրութեանց
վրայ:⁴ Այս կանոններուն վեշտասաներորդն մեր
ասորական ԼԱ (Աոր. ԻԷ) կանոնն՝ որ «Չերմ»
հացիւ պատարագել կը պատուիրէ եւ որուն վրայ
վերը խօսեցանք, ի մէջ կը բերէ՝ թէ եւ առանց Ա-
ռաքելոց անունը տալու՝ այսպէս⁵. «Հաճոյ թուե-

¹ Տես A s s. Bibl. Or. III, p. 202, 203, 269, 279 եւ
351:

² Ճառ Ե, ԴԼ. ԺԹ. (M a i, p. 89 եւ 253:)

³ Ճառ Ե, ԴԼ. Ժ. (M a i, p. 85 եւ 249—250:)

⁴ Տես A s s. Bibl. Or. III, pp. 232—254:

⁵ Bibl. Or. III, p. 243, ուր Աստեմանի կցած է սոյն նիւ-
թոյ վրայ քանի մը գիտողութիւններ:

ցաւ Հոգւոյն սրբոյ եւ հրաման տուաւ զի մի եփեսոցի հաց (պատարագի) վասն երկուց աւուրց, կամ պահեսցի մասն ինչ ի հացէն եւ մատուցի վասն այնր եւ վասն վաղուի աւուր, եւ մի մատուցի սրբութիւն (պատարագ) վասն երկուց աւուրց: Եւ որ յանդգնեսցի եւ արասցէ զայս՝ խափանեսցի յաստիճանէն բանիւ Տեառն:»

Ճիշդ այս ԼԱ կանոնը (— բայց ոչ թէ ըստ նիւթոյն միայն՝ ինչպէս ըրած է Բար-Աբղար յիշեալ կանոնին մէջ, —) յառաջ կը բերէ նաեւ Գիտնեսփոս Բար-Սալիբի, եպիսկոպոս Ամթայ, որ ժԲ դարու ասորի նշանաւոր մատենագիրներէն է:՝ Ասեմանի յառաջ կը բերէ ասորի ձեռագրէ մը Բար-Սալիբեայ գրութեանց ցանկը.² — ուր ի միջի այլոց կ'ըսուի թէ զբած է «Ընդդէմ Հայոց եւ սովորութեանց նոցա, յորում եւ վասն սկզբան այնր ազգի եւ ծագման ծիսից նոցա. ընդդէմ նոցին Հայոց ընդարձակագոյն ինչ թուղթ Բար-Շուշանայ գրեալ կայ ի Գիրս Յուցմանց:» Յանկին մէջ ուրիշ գրութեանց հետ կը յիշուի նաեւ «Համա-օրոնն Առաքելական կանոնաց:» Այս համառօտման մէջ առնուած էին անշուշտ մեր կանոններն ալ. վասն զի նոյն անուանէն զառ Բար-Սալիբի կոչումն կ'ընէ մեր ասորի ԼԱ կանոնն իւր «Մեկնութիւն Պատարագի» գրութեան մէջ (զԼ. է) այսպէս.³ «Աարդեցին Առաքեալքն, որդէս իրեալ է ի կանոնի, եթէ հաց պատարագի յորում աւուր եփեսցի, ի նմին աւուր ելցէ ի սեղան եւ ոչ յետ աւուրց՝ որ չէ արժան:» Առշումն բառ առ բառ նոյն է ԼԱ կանոնին ասորի բնագրին հետ, որուն վրայ վերը խօսեցանք: — Անշուշտ մեր կանոններն ալ առած է նաեւ Ամրուս որդի Մատթէի Տիրկանացի,

¹ Տես կենսագրութիւնը՝ A s s. Bibl. Or. II, pp. 516—211:

² B. O. II, 210—211:

³ A. O. II, 183:

որուն գրութեան մէջ հաւարուած են «Սահմանա-
գրութիւնք, Աւրէնք եւ Կանոնք Առաքելոց.»¹
ինչպէս կը դուշակենք Աստեմանեայ խօսքերէն, որ
կ'ըսէ թէ այս մասը կը սկսի Քրիստոսի համբարձ-
մանէն ետքը Առաքելոց բրածոները պատմելով եւ
գրած կարգադրութիւնքն յիշելով, եւ ինչպէս կը
հետեւեցրնենք նոյն հեղինակին «Մագդաղ» կամ
«Աշտարակ» կոչուած գրքին նիւթերէն, որուն մէջ
կը խօսուի Արեւելքի աշխարհիս ազնուագոյն մասն
ըլլալուն վրայ եւն, եւ որուն վերջին գլուխն է ցանկ
մ'այն աշխարհաց՝ ուր առաքեալք քարոզելու
գացին:² Աւերջապէս Եղիա Գամասիացի գործածած
է կանոնաց մատեանս, որմէ գրեթէ բառ առ բառ
կ'օրինակէ Ազգէի վերաբերեալ մասը՝ գրելով:³
«Ազգէ, աշակերտ Ազգէի, կոչեաց, քրիստոնեայս
արար, աշակերտեաց եւ առաջնորդեաց կողմանցն
Գերագայ, եւ Պարսից եւ Խուժաստանի մինչեւ
ցահմանս Ճենաց եւ մինչեւ ցԳոզ եւ Մագդոլ.»
ուր միայն «Գերագ» կը դաննէր գրուած՝ մինչ
«Վարդ. Առաք.» Գեղ+ ունի. տարբեր չէ «մինչեւ
ցահմանս Ճենաց», (բուն Սեդոց) բսելն ուր մեր
ասորին «մինչեւ ցահմանս Հեդեաց» կ'ըսէ:

Այսչափն ալ բաւական է ցուցրնելու կա-
նոնացս ունեցած մեծ ճոխութիւնք. բայց ի հարկէ
շատ աւելի կրնայինք այս մասն ճոխացրնել, եթէ
գիւրութիւն ըլլար ասորական շատ մը կանոնական
գրութիւնքն ու հաւարմունքն աչքէ անցրնելու:
Միջին դարերու ասորի գրականութեան մեծագոյն
մասն գժրախտաբար անտիպ է կամ ձեռագրաց
մէջ պահուած՝ այլեւայլ գրատանց մէջ, որով
գիւրաւ մատչելի չեն ամէն բանասիրի: Մենք շա-
տանանք այստեղ յիշելով միայն երկու կանոնական

¹ A s s. Bibl. Or. III, 584 էւն:

² B. O. III, 587: Տե՛ս նաեւ II, 509:

³ Տե՛ս A s s. Bibl. Or. IV, p. 16:

հաւաքածոյքն, այն է Բար-Հեբրէոսի եւ Եբեզ-Յեսուայ գործքերն, որ արդեամբք ալ մեղի համար ամէնէն աւելի արժանի են ուշագրութեան:

ԺԳ դարու մէջ ծաղկող ասորի նշանաւոր մատենագիրն Գրիգոր Աբուլփարազ կամ Բար-Հեբրէոս,¹ որ նախագահ էր Արեւելից՝ ասորի եկեղեցւոյ մէջ, եւ որ ծանօթ է գիտնոց նաեւ իբրեւ պատմագիր, շատ յաճախ գործածած է այս ասորի անվաւերականն իւր այլեւայլ գրոց մէջ: Իւր Ժամանակագրութեան մէջ օգտիւ զետեղած է մեր կանոնաց-մատենին վերջին պատմական մասէն կտորներ. այսպէս Ազգէի նկատմամբ եղած կտորը բառ առ բառ օրինակած է՝ գրելով.² «Չկնի Ազգէի աւետարանչի՝ Ազգէ աշակերտ նորա. սա խոյրս կերպասի գործէր արքայի, եւ սկսաւ քարոզել յամենայն Պարսկաստան, յԱսորեստան եւ ի Հայս եւ Մարս եւ ի Բաբէլ եւ Խուժաստան եւ ի Գեղս մինչեւ ցահմանս կողմանց Հնդկաց:», Այս կտորին բառացի նոյնութեան վրայ կրնայ համազուիլ ամէն ընթերցող համեմատելով զայն «Վարդ. Առաք.» գրութեան վերջին մասին՝ Ժ կտորին հետ: Ի մէջ բերուած կտորէն ետքը կը պատմէ Բար-Հեբրէոս Ազգէի նահատակուիլն՝ ըստ պատմութեան Աբուլփարազի:

Անշուշտ մեր ասորւոյն վերջին մասին Գ կտորն առջեւն ունի Բար-Հեբրէոս կամ գոնէ իւր ազբիւրը, երբ Թովմայի նկատմամբ կը գրէ նոյն՝ Ժամանակագրութեան մէջ.³ «Թովմաս առաքեալ, առաջին քահանայապետ Արեւելից: Գ՛ր+ քարոզչութեան Առաքելաց քրիստոսուցանէ եթէ աստուածային առաքեալն Թովմաս զառաջինն ի կողմանս Արեւելից լսելի արար զաւետարան քրիստոսի յերկրորդ ամի վերացման Տեառն, յորժամ անց անտի

¹ Sies Ass. Bibl. Or. II, pp. 244—321 եւն:

² Sies Ass. B. O. IV, p. 15—16:

³ Ժամանակագրութիւն, Գ, 1. (Ass. B. O. IV, p. 33

երթալ ի Հնդիկս, քարոզեաց զանազան ազգաց՝
Պարթեւաց եւ Մարաց եւ Պարսից եւ Աարմանաց
եւ Բահարիացոց եւ Մարգաց եւ Հնդկաց:» Քանի
մը կէտեր կը ցուցնեն որ այս «Գիրք քարոզու-
թեան Առաքելոց» գործքին մէջ զըոյցը քիչ
մ'աւելի զարգացած է քան «Վարդ. Առաք.»
գրութեան պատմածը:

Սակայն մեզի համար աւելի ծանրակշու-
թիւն ունին Բար-Հեբրէի իւր կանոնական նշա-
նաւոր հաւաքածոյից մէջ մեր կանոններէն առած
կտորները, որով մեր կանոնաց մեծ բազմութիւն
մը կը գտնենք նոյն հաւաքման մէջ անցած: Բար-
Հեբրէի այս կանոնական գրութիւնը «Կանոնադիրք
Եկեղեցւոյն Անտիոքայ Ասորոց», տիտղոսը կը կրէ,
եւ է ժողովածոյ այլեւայլ կանոնադրութեանց:
Այս գործքը՝ զոր Ալոյիսիոս Աստեմանի թարգմանած
էր ի լատիներէն, Անճելոյ Մայի ծիրանաւորն իւր
շատ անգամ յիշուած մատենին մէջ՝ հրատարա-
կած է՝ թէ եւ այս մասն առանց ասորերէն բնագրին,
մինչ Եբեղ-Յեսուայ գործքը հանդերձ ասորի
բնագրաւ ի լոյս հաւած էր: Բար-Հեբրէոս իւր
գրութեան ներածութեան մէջ կը յայտնէ՝² թէ
«յեկեղեցական իրս զհետ գնացի զԱռաքելական
կանոնաց՝ որ յութ գիրս Կղեմայ եւ ի Վարդապետ-
ութեան Արդէի (Didascalia Addaei) եւ յրնդ-
հանրական ժողովս աւանդեալ են:» Թէ այս
«Վարդապետութիւն Արդէի» ասութեամբ մեր
ասորի գրութիւնը կը հասկընայ Բար-Հեբրէոս,
բաւական էր — եթէ նաեւ Լ ձեռագիրը չըլլար
ծանօթ, — համեմատել նոյն գրութեան մէկ

¹ Ecclesiae Antiochenae Syrorum Nomocanon
a Gregorio Abalpharagio Bar-Hebraeo syriace com-
positus et a Josepho Aloysio Assemano in latinam
lingnam conversus: (A. Mai. Script. vet. nova collectio,
Tom. X, Pars II, pp. 3—268.) Ամրոզը Խ գլխոյ բաժնուած է:

² Անդ, էջ 3a.

ուրիշ տեղն,¹ ուր խօսելով տօներու կարգին եւ կիրակի օրերը սուրբ պահելու վրայ, յառաջ կը բերէ — “Ի վարդապետութենէ Արդէն արտելայ, որ փն էր յե-լե-մաննից,” սա խօսքը. “Յուլի 339 Յունաց, որ ար շրք էր Յունիէն եւ լրումն պենդա-կարէից, յորժամ փառաւոր առնէին առաքեալք զԱստուած ի վերնատանն, ուր կերան զՉափիկ, էջ ի վերայ նոցա Հողի սուրբ եւ ուսոյց նոցա զհարֆու եւ զարեւն,” եւ նորա կարգիցն զայնստիկ՝ այլոց որ փարանին արդարութեան նոցա:”² Այս տողերը համառօտութիւն են մեր “Վարդ. Առաքելոց” գրութեան ներածութեան, որմէ առնուած են առաջին եւ վերջին տողերը նաեւ բառ առ բառ: Այսպէս նաեւ բովանդակ գրութեան մէջ մեր ասորի կանոններէն եօթն հաս կը գտնենք ի մէջ բերուած, եւ այն՝ մեծաւ մասամբ բառ առ բառ եւ սովորաբար “Արդէն” վերնադրով, ինչպէս կան. ԻԸ (Ասոր. ԻԵ) թագաւորաց բեմ՝ ելլելուն վրայ,³ կան. ԻԷ (Ասոր. ԺԸ) մարտիրոսաց յիշատակը տօնելու⁴ նկատմամբ: Աւրիշ կանոնաց մէջ նշանակուած է նաեւ մեր ասորի կանոնաց իրենց կարգին մէջ ունեցած տեղը, որ սովորաբար նոյն է քիչ տարբերութեամբ՝ ասորի ձեռագրաց կարգին հետ՝ մինչ անմիաբան է ի հարկէ հայոյն, որ կանոնաց կարգը շատ փոխեր է: Այսպէս “Չերմ” հաց մատուցանելու կանոնը (որ ԱԸ է բառ հայոյն, եւ ԻԷ բառ ասորիոյն,) ի մէջ բերուած է իբրեւ “Արդէն արտելայ՝ ԻԶ:”⁵ — առաջին կանոնը, որ կը հրամայէ արեւելք գառ-

¹ Գլուխ Ի, հատած՝ գ:

² Այստեղ լուսանցքի վրայ գրուած է “Վարդապետութենէ Արդէն արտելայ եւ առ այլս. յամի Յունաց 342, ի 14 Յունիս ամսոյ, յաւուր միաշարաթուով որ էր լրումն Պենտակոստից, ի լուսնականն Յունիս ամսոյ, յ13 արեւայինն Մայիսի:”,

³ Բար-Հերթ. գԼ. Բ, հատած գ:

⁴ Անդ, ԳԼ. Զ, հատած ա:

⁵ Անդ, ԳԼ. Դ, հատած ա:

նալ աղօթելու, ի մէջ բերուած է ըիջ մը համառօտուելով՝ իբրեւ «Արդէն՝ Ա.»¹ — Աւետարանն իբրեւ «կնիք» միւս գրոց կարգալու կանոնը (ԻԹ՝ ըստ հայոցն եւ Ը՝ ըստ ասորոցն) կոչուած է ի վկայութիւն իբրեւ «Արդէն՝ Աւետարան»² եւ վերջապէս եկեղեցւոյ մէջ սաղմոսելու կանոնը (ԻԹ = Ասոր. ԺԹ) ի մէջ բերուած է իբրեւ «ԺԸ» կանոն Ազգէի:³ — Մեր հրատարակութեան մէջ իւրաքանչիւր տեղն զրա՞ծ ենք Բար-Հեբրէոսի կոչմունքը զոր BH կը նշանակենք:

Ինչպէս կը տեսնենք՝ Բար-Հեբրէոս Ազգէի անուամբ տեսած է կանոնաց-մատեանս. միայն երկու տեղ «Առաքելոց» վերնագրով յիշուած են մեր ասորոցն Բ եւ Զ կանոնները,⁴ բայց այս անուանակոչութիւնն իբրեւ անյատուկ եւ ընդհանուր մտօք դարձածուած է. այնպէս որ նոյն վերնագրոյն ներքեւ կցուած է նաեւ Առաք. Յունական Առաքելական կանոնաց եօթներորդը: Մանաւանդ թէ «Առաքաղեոս-Դե-ն Աւետարան» (Doctrina Apostolorum) անուամբ ի մէջ բերուած կը գտնենք «Աղեմայ» ընծայեալ Առաքելական կանոններէն մին:⁵ — կը գտնուին կոչմունք նաեւ Didascalia եւ Diataxis Apostolorum անվաւերական գրութեանց:⁶ Բար-Հեբրէոսի մեր կանոնները «Առաքաղեոս-Դե-ն Արդէն» կոչելը չէ կամայական կամ շփոթութիւն, այլ այնպէս կարգացած էր իւր աղեւն եղած օրինակին մէջ, եւ այսպիսի ասորի ձեռագիր մ'ալ հասած է մեզ եւ տպագրուած Լակարտէն, որուն վրայ տեղն է այժմ համառօտի խօսելու:

¹ Անդ, ԳԼ. Ե, հատած Ե:

² Անդ, ԳԼ. Ի, հատած Ը:

³ Անդ, ԳԼ. Ե, հատած Դ:

⁴ Անդ, ԳԼ. Բ, հատած Գ, որ խօսքն է սարկաւազու հեաց պաշտամանց վրայ՝ որ անձանօթ է մեր ասորի գրութեան:

⁵ Հմմտ. Բար-Հեբր. ԳԼ. Ի, հատած Գ, է, թ:

Լակարտի հրատարակութեան հիմն առնուած է Փարիզի Ազգային մատենադարանին մէջ գտնուած ասորի հնագոյն ձեռագիր մը, (Մէն-ժէրմէնի Թիւ 38, ըստ ցուցակի ասորի ձեռագրաց նոյն դրատան՝ Թիւ 62: ¹) Այս ձեռագրին համեմատ հրատարակած է Լակարտ նախ Աղեմայ անուամբ ութ գրքեր ², որոնց առաջինը կը կրէ սա վերնագիրը. «Գիրք Առաջին Աղեմայ՝ որ կոչի Ասակարան (ժւ.ձ.թ.չ.չ.) Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, բանք զոր խօսեցաւ առ սուրբ առաքեալս յետ յառնելոյն ի մեռելոց:» Աղեմայ անուամբ այս ութ գրքերէն առաջին վեցն այժմ մեր նպատակէն դուրս կը մնայ: Մեզի կարելորն է այժմ այն միայն որ Աղեմայ անուամբ վերջին երկու գրքերն ուրիշ բան չեն բայց եթէ մեր ասորական այս կանոնք եւ ասոնց նման յունական Առաքելական կանոնք: Աղեմայ իբրեւ եօթներորդ գիրք կը գտնենք ձեռագրիս մէջ մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոց» գրութիւնն, որ սակայն սա վերնագիրը կը կրէ: ³ «Գարձեալ ի գրոցն Վարդապետութեան Արդէի ուսուցչոյ, այն՝ որ աշակերտեաց եւ ուսոյց զՌուհայեցիս եւ զամենեւին որ ի Միջագետս:» (— ուստի այս վերնագիրը կարդացած է Բար-Հեբրէոս եւ այն գրիչն՝ որ այս նկատմամբ լուսանցագրութիւն մը կցած է Բար-Հեբրէոսի յիշեալ խօսքին, ինչպէս քիչ մը վերը տեսանք: —) Եւ այս Ազգէի վերնագրուիլը գրչի վրիպակ չէ, վասն զինոյնը կրկնուած է նաեւ կանոններուն ծայրը գրուած վերջաբանին մէջ, որ է՝ «Աստարեցաւ Վարդապետութեան Արդէի

¹ *Sin* Catalogue des manuscrits syriaques et sabéens (mandaites) de la Bibliothèque Nationale, ed H. Zotenberg, Paris 1874, Nr. 62, p. 22. — Լակարտի հրատարակութեան վրայ տես նաեւ վերը էջ 15, ուր կ'ըսուի մէկ շինթութիւնը պէտք է ուղղել ըստ հետագայի:

² P. Lagarde, Reliq. I pp. 1-61:

³ Reliq. I, p. 32-44.

«...էլն:», Այս մասին կը յաջորդեն¹ իբրև
 ութերորդ գիրը կղեմայ՝ Յունական Առաքելական
 կանոնք — որոնք մեր կանոնագրոց մէջ «ԵՐԷՐԻ
 Առաքելական կանոնք», կը յորջորջուին — այսու
 վերնագրաւ. «Գիրք ութերորդ կղեմայ, Սահմա-
 նագրութիւնք կամ Հրամանք Առաքելոց՝ որ ա-
 ռաքեցան ազգաց ի ձեռն կղեմայ. կանոնք Եկե-
 ղեցականք:», — Այսուհետեւ կը յաջորդեն ուրիշ
 քանի մը կտորներ, — այսպէս՝ Ժողով 2Թ կախ-
 հոպոսաց ի կարգեդոն քաղաքի Ափրիկեայ յաւուրս
 կապրիանոսի,² Թուղթը կապրիանոսի առ կուինտոս
 եւ Փիլոս,³ գրութիւն մը Պետրոսի կախհոպոսի
 Աղեքսանդրեայ «վանն անկելոցն ի հալածանս»⁴
 եւ վերջապէս Հարցմունք Աղդէի երիցու եւ Պա-
 տափանիք Յակոբայ կախհոպոսի Ուսհայի, — եւ
 կաւարտի մատենար: ⁵

Չեռագրիս նկատմամբ կը մնայ միայն ըսել
 թէ կապրիանու երկրորդ թղթէն ետքը կայ սա
 յիշատակարանք. ⁶ «Կատարեցաւ թուղթ սրբոյն
 կապրիանու առ Փիլոս կախհոպոս վանն մկրտու-
 թեան մանկանց. կատարեաց զայսոսիկ ժողովն որ
 ի կարգեդոն Ափրիկիոյ՝ 2Թ կախհոպոսացն որ
 յաւուրս սրբոյն կապրիանոսի կախհոպոսի եւ վիպի,
 որք ի Հռոմնեցւոց բարբառոյ թարգմանեցան ի
 յունարէն, եւ այժմ՝ յ-ին 998 Յունաց (= 681
 Յ. Ք.) ի յունականէն (թարգմանեցան) յասորե-
 րէն:», Նոյնպէս նաեւ Աղդէի երիցու հարցմունց
 մասին մէջ⁷ Յակոբայ՝ Ուսհայի կախհոպոսի՝ ա-
 նուան զիմացը լուսանցքի վրայ առաջին ձեռքէն
 գրուած է սա գրութիւնը «այն՝ որ յ-ին

1 Reliq. I, pp. 44—61.

2 Reliq. I, 62—87.

3 Reliq. I, 88—98.

4 Reliq. I, 99—116.

5 Reliq. I, 117—144.

6 Տես Reliq. I, 98, 20—26.

7 Հմմտ. Reliq. I, 117.

998 Յո՛ւնայ: „Վարդապետութիւն Առաքելոց,“ գրութեան վերջաբանին կից եղած տեղեկութենէն՝ կ'իմանանք ձեռագրիս գրչին ա՛նունը այս յիշատակարանին մէջ. «Ամենայն դք որ ընթեռնու, աղօթս արասցէ վասն Աբրահամու սարկաւազի եւ գրչի ի Կաբունիս գեղջէ,» Ատրուց: Յաջորդ կտորէն ալ յառաջ բուն գրչէն գրուած են սա բառերը «Տէր սուրբ Մարկոս,» եւ յետոյ նորագոյն ձեռքէ մը՝ «Այս մատեան է արքայի Տեառն Աթանասայ եպիսկոպոսի:» Լակարաի հրատարակութեան 143 եւ 144 էջերը լի են թերիներով եւ վերջը՝ պակասաւոր, վասն զի պակասաւոր է նաեւ ձեռագիրը:

Այս ձեռագիրն — որուն ընթերցուածքները մեր հրատարակութեան մէջ նշանակուած են և տառով — տեղ տեղ բաւական տարբեր ընթերցումներ ունի Գիւրրթոնի հրատարակութենէն: Հայ ընթերցողաց համար աւելորդ կը համարինք այս տարբերութեանց վրայ խօսիլ հոս, մանաւանդ որ յրնթացս գրութեանս առիթ ունեցանք եւ կ'ունենանք քանի մը գլխաւոր կէտերը մասնանկշ ընելու: Այսպէս յիշեցինք որ թէ այս և ձեռագիրն եւ թէ M (— Եբեղ-Յեսուայ ժողովածոյից օրինակը) փոխած են² Ժ կանոնին մէջ Համբարձման տօնին օրը, (որ է «Օ աւր յետ յարութեան») եւ սովորականին դարձուցած («Խ աւր յետ յարութեան») Սակայն ընդհանրապէս խօսելով և նոյն ընթերցուածներն ունի Գիւրրթոնի ձեռագրին հետ, մինչ M ամէնէն աւելի տարբերութիւններ ունի: Բայ ի այժմ՝ իսկ յիշուած տարբերութենէն՝ տեսանք վերը նաեւ որ M շատ նշանաւոր կանոն մը (Վան. Է.) որ Յունուար 6ին կը հրամայէ կատարել Յայտնութեան տօնը, փոխած է ըստ յետագայ սովորու-

¹ Այս եւ յաջորդ յիշատակարանք կը գտնուին՝ Re-
liq. I, 44, n. 14, 15.

² Տես էջ 48:

Թեան, ըստ որում Գեկ. 25ին Ծննդեան տօնը կատարել կը պատուիրէ: ¹ Աշխարհաց ցուցակին մէջ «Ազդէ», առաքելոյն անունը M փոխած է ի «Թադդէս», ինչպէս նաեւ Հայն կրած է նոյն տեղն այս փոփոխութիւնը: Բաց աստի երեք կանոնաց կարգն այլափոխուած է M ձեռագրին մէջ, այնպէս որ Ա կանոնը Mի մէջ Ժ թիւը կրէ, Թ կանոնն ընդհակառակն՝ Ա եղած է, եւ Ժ կանոնը՝ Թ: Աւելորդ կը համարինք ուրիշ շատ մեծ տարբերութիւնքը հոս յիշել, այլ միայն քանի մը խօսք ըսել նոյն օրինակին կամ Եբեդ-Յեսուայ հաւաքածոյից վրայ:

Եբեդ-Յեսու ԺԳ դարու ամենէն նշանաւոր մատենագիրներէն մին է Ասորոց († 1318 Յ. Բ.) եւ էր մետրապոլիտ Ծորայ եւ Հայոց աշխարհի: Իւր բազմաթիւ գրութեանց մէջ նշանաւոր է «Ցուցակ եկեղեցական գրոց», Ասորոց, ² ուր մինչեւ իւր ժամանակն իրեն ծանօթ ասորի ինքնագիր եւ թարգմանեալ գրութիւններն ի մի հաւաքած է ցանկի մը վերածելով ըստ անուանց մատենագրաց, եւ որուն վերջին գլուխը (ՃՂԸ) կը բովանդակէ իւր իսկ գրութեանց ցանկը: Այս իւր գրութեանց մէջ նշանաւոր է նաեւ կանոնական հաւաքածոյ մը, որուն վրայ Ասեմանի շատ բնդարձակ խօսած է իւր ծանօթութեանց մէջ: ³ Ամբողջ կանոնական հաւաքածոյն հրատարակեց յետոյ Անճելոյ Մայ ծիրանաւորն ասորի բնագրաւ եւ լատիներէն թարգմանութեամբ Ալոյիսիոսի Ասեմանեայ ⁴ (այն հաստիւն Ա մասին մէջ, որուն երկրորդ մասն ալ Բար-Հեբբէոսի կանոնագիրքը կը բովանդակէ:)

¹ Տես վերը՝ էջ 67:

² Հրատարակեալ հանդերձ ծանօթութեամբք եւ լատիներէն թարգմանութեամբ՝ Ass. Bibl. Or. III, pp. 1-362.

³ B. O. III, 325-362.

⁴ A. Mai. Script. vet. nova collectis, Tom. X, (Romae 1838) Pars I, pp. 1-331: Ebediesus, Collectio

Երեզ-Յեսուայ այս «Ժողովածոյ կանոնաց», գրութիւնը, որուն վրայ վերն արդէն խօսեցանք, երկու անհաւասար մասի կը բաժնուի: Նախ կու գայ՝ աւելի իբր ներածութիւն կարծես երկրորդ մասին՝ «Համաօրոյնն Առաքելական կանոնաց»,¹ որմէ ետքը գրուած է բուն գիրքը «Ժողովածոյ կանոնաց սիւնհոգոսականաց»,² որ ծառի բաժնուած է: Երեզ-Յեսու յիշեալ «Համաօրոյնութեան», մէջ իբրեւ առաջին կտորը գրած է մեր այս «Առք. Առք.» գրութիւնը՝ երեք մասի անջատելով: Առաջին մասն կը կազմեն բուն կանոններն, որ կը սկսին այս վերնագրաւ. «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, միոյն Աստուծոյ ճշմարտի. կարողութեամբն Աստուծոյ Հղօրի եւ անյաղթի, որ ստիոր է ցուցանել տկարացն եւ ազիտաց, սկսայ՝ եւ խոնարհազոյնս քան զամենեսին՝ գրել զկանոնս եւ զարգէս եւ զԱրքէն՝ զոր եղին Առաքեալք եւ սուրբ աշակերտք Տեառն մերոյ, որ աշակերտեցին զամենայն կողմանս աշխարհի:», Հոս կը յաջորդեն մեր ասորի կանոնք՝ առանց այն նախարան ներածութեան, որ կը զանուի այս կանոններէն յառաջ, վասն զի Երեզ-Յեսու չէ առած զայն իւր հաւաքածոյից մէջ՝ թէեւ վերջին պատմական մասերն առած է: Կանոններէն ետքը — որ կ'աւարտին սա վերջաբանով. «Աստարեցան կանոնք, զոր եղին սուրբ Առաքեալք ի կարգաւորութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ.»³ — գրուած է միջանկեալ պատմական մասն՝ «Առաջին տարածումն քրիստոնէական վարդապետութեան», վերնագրին ներքեւ,⁴ որմէ ետքը կու գայ վերջին մասն, այս-

Canonum synodicorum etc. Լատիներէն թարգմանութիւնը կը գրուէ 1—168 էջերը, իսկ ասորերէն բնագիրը՝ 169—331:

¹ Անդ՝ էջ 1—23 եւ Ասոր. 169—186:

² Անդ, էջ 23—168, եւ Ասոր. 186—331:

³ Անդ, էջ 5, Ասոր. 171:

⁴ Անդ, էջ 5 եւն:

ինքն՝ աշխարհաց ցուցակը այսու տիտղոսի։¹
 «Պատմութիւն աշխարհաց՝ որ ընկալան գ. քարո-
 զութիւն առաքելոց,» որուն ծայրն՝ իբրեւ վերջա-
 բան մեր ամբողջ կանոնաց-մատենին՝ կայ սա տողը.
 «Կատարեցաւ առաջին ժողով Առաքելոց:»² Ասկէ
 ետքն եկած Յունական Առաքելական կանոնք ի
 ձեռն կղեմայ՝ իբրեւ Առաքելոց «երկրորդ ժողովոյ»
 գործք ներկայացուած են:

Մայի այս հրատարակութեան ընթացումըն
 մեր քննութեան եւ յաջորդ հրատարակութեան
 մէջ Մ տառով նշանակուած են: Մայի ընդարձակ
 ներածութենէն³ կ'իմանանք որ Ալլըյիսիոս Աստե-
 մանի իւր թարգմանութեան համար երկու ձեռա-
 գիր գործածած է, առաջինը (cod. syr. vatic. 14,
 այժմ՝ 129) որ Եբեդ-Յեսուայ գործոյն առաջին
 կէսն եւ երկրորդին սկիզբն ունէր, գրուած է 1557ին
 Յ. Ք. իսկ երկրորդը (cod. syr. vat. 4, այժմ՝ 130)
 գրուած է 1332ին Յ. Ք. բայց սկիզբը պակաս է:
 Ալլըյիսիոս Աստեմանի կը յաւելու թէ 1753ին
 Վատիկանի գրատունը տեսած է ուրիշ նորագոյն՝
 բայց գեղեցիկագիր եւ ամբողջական ձեռագիր մ'ալ,
 զոր յետոյ այլ եւս չէ կրցած գտնել նոյն գրատան
 մէջ. սակայն Մայ կը յաւելու թէ ինքը գտած էր
 զայն նոյն գրատան մէջ, եւ այն ձեռագիրն հիմն
 առած է իւր հրատարակութեան, եւ վերջապէս կը
 յաւելու թէ չորրորդ ձեռագիր մ'ալ կայ Յովսէփ
 Սիմոն Աստեմանեայ թողուցածներուն մէջ (թիւ 98,
 այժմ՝ cod. syr. vat. 355.) շատ գեղեցիկ գրչու-
 թեամբ, որ սակայն Եբեդ-Յեսուայ գործոյն
 միայն առաջին մասը կը բովանդակէ: Առաջին
 երկու ձեռագրաց վրայ ընդարձակ ծանօթութիւն

¹ Անդ, էջ 7, Ատր. 173:

² Անդ, էջ 8, Ատր. 175:

³ A. Mai. Script. vet. etc. X, pars I, pp. I—XXXI, մասնաւորի՝ p. IIIf.

⁴ Այս ձեռագրին վրայ տես Մայի յօրինած ցուցակը (Script. vet. etc. V, pars II, p. 38.)

տուած է արդէն Յովս. Սիմ. Ասսեմանի իւր յաճախ յիշուած գործոյն մէջ՝ զնկելով անոնց յիշատակարանները եւն։¹

Ինքնին կը հասկըցուի որ Եբեղ-Յեսու մեր կանոնները նաեւ այլուր գործածած է։ Այսպէս նոյն կանոնաց ժողովածոյքին մէջ կրկին անգամ ի մէջ բերուած կը գտնենք մեր Բ, Գ, Դ կանոնները բառ առ բառ, ընդհակառակն Ա կանոնը բաւական փոխուած։³ Մեր հրատարակութեան մէջ ասոնք ալ յիշուած են։

Ար մնայ այժմ միայն քանի մը խօսք ըսել Գիւրբթոնի հրատարակութեան վրայ, որ ամէնէն ընտիրն է, վասն զի նաեւ ամէնէն հին ձեռագրի մը համեմատ եղած է հրատարակութիւնը։ Գիւրբթոնի հրատարակածն է ըստ ձեռագրին թիւ 14, 644 (թղ. 10 եւն.) Բրիտանական թանգարանի,⁴ — ասոր ընթերցուածքը նշանակած ենք Cur. համառոտութեամբ, — բայց նաեւ համեմատած է նոյն թանգարանէն ուրիշ ձեռագրի մը հետ ալ, որ է

¹ Skeu Ass. B. O. III. 332—335: Առաջինը կը կրէ այս յիշատակարանը. «Օգնութեամբն Տեառն մերոյ եւ Աստուծոյ աւարտեցաւ այս մատեան յաւուր Հինգշարաթի յետմեկտասան ամսոյն առաջնոյ քանուն օրհնելոյ ամին Յունաց 1868 (= Յ. ք. 1557. Գեկտ.) . . . ընդ հոգանեալ եւ ընդ պաշտպանութեամբ երանելոյն եւ փառաւորին Սան Փրանչիսկոսի . . . յօրհնեալ քաղաքին Բաղամբ, որ վաթառուն մղոնաւ հեռի է ի մեծ եւ նշանաւոր քաղաքէն Գոյա (Goa) . . . ես աղքատ եւ թշուառական Յովեթ, անուամբ եպիսկոպոս եւ մեթրոպոլիտ» եւն. — Երկրորդ ձեռագրին յիշատակարանը, որ կրնայ տեսնուիլ նաեւ Մայի հրատարակութեան վերջը (էջ 168, Ասոր. 331.) այսպէս է. «Օգնութեամբ Տեառն աւարտեցաւ . . . յաւուրն հնգետասաներորդի Ազոստոս ամսեան՝ յամին Յունաց 1643 եւ Աբաբացոց՝ 731 (= 1332 Յ. ք.) ի քաղաքին Պաղար . . . Գրեաց զայս սյր մեղաւոր եւ ամուլ՝ ազգին Քրիստոսէից՝ Սայիթ Բար-Իսա Բար-Աբու-Լեթարտի Բար-Բարտեհ . . . գրեաց զայս վասն քահանայակտին նշանաւորի . . . իմաստնոյն Սիւրբ Բար-Յեռու-Բար-Քամի» :

² Հմմտ. Ճառ Ե, գլ. Է (էջ 84.) Ե, գլ. Ժ (էջ 85.) եւն.

³ Ճառ Ե, գլ. Ը (էջ Ասոր. 248.)

⁴ Cureton, anc. syr. doc. 167.

թիւ 14, 531 — այս վերջնոյս ընթերցուածքն՝ որչափ կրցանք իմանալ Գիւրրթանի տուած տեղեկութիւններէն, նշանակած ենք ՕԱ համառօտութեամբ:

Այս կրկին ձեռագրաց վրայ կարեւոր դիտելիքը կրնան տեսնուիլ Բայթի (Wright) հրատարակած ցուցակին մէջ: ¹ Առաջինը (Cod. Add. 14, 644) ըստ Բայթի ² մագաղաթեայ՝ $9\frac{3}{8} \times 6$ մասնաչափ մեծութեամբ ձեռագիր մըն է 94 թղթով, որոնցմէ սմանք զնասուած են. իւրաքանչիւր էջ 27—35 տող ունի՝ գրուած ազնիւ, կանոնաւոր, Եզեսացւոյ ձեռքի գրչութեամբ Ե կամ Ջ գարէն. միայն երկու թուղթ (թղ. 44, 45) աւելի նոր գրչութիւն են եւ կրկնագիր: Չեռագրիս ժամանակին նկատմամբ, զոր Բայթ չի նշարարէ կամ վեցերորդ գարէն կ'ըսէ, նման կարծիք յայտնած է ուրիշ գիտնական մ'ալ՝ Լանտ (Land) որուն գործքը վերն յիշելու առիթուն եցանք: Լանտ իւր «Ասորական անտիպ գրութիւնք», անուն չարեք հատոր գործին առաջին մասին սկիզբը ³ գրած է երկար ներածութիւն մ'ուր Բրիտանական Թանգարանի ասորի ձեռագրաց վրայ կր խօսի, եւ ի վերջոյ ասորերէն տառերու վրայ հնագրախօսական դիտողութիւններ կը դնէ՝ գրեթէ ժամանակագրորէն մեր առջեւ դնելով ասորերէն տառերուն առած պէսպէս ձեւերն, եւ մեկնելով իւր բաժաները բազմաթիւ գունատիպ ու ճշգրտապատկեր նկարներով ասորի ձեռագրաց եւ տառերու: Այս մասին մէջ քանի մ'անգամ կը յիշէ՝ այս Cur. ձեռագիրն իբրեւ չի նշարարէ վերջերէն

¹ W. Wright, Catalogue of the syriac manuscripts in the British Museum acquired since the year 1838. Lond. 1870—72. Vol.—III.

² W. Wright, Catalogue, III, p. 1083 (Nr. 936.)

³ J. P. N. Land, Anecdota Syriaca Tom. I: Symbolae Syriacae. Lugduni Batav. 1862 XII 214+73 pp. Fac. lithogr. I—XXVIII: Տախտակները տպուած են ի Լանտին՝ 1858ին:

⁴ Land, I, 61—62, 65.

եղած գրչութիւն մը, եւ դրած է նաեւ այն ձեռագրէն ճշգրտագատկեր նկար¹ մը շատ գեղեցիկ ու յաջող՝ ամբողջ 6 տող (10×3 cm. մեծութեամբ), ուր կը տեսնուի ձեռագրին գեղեցիկ Estrangelâ տառով գրուած բլլայլը: Տախտակին մէջ գրուած կտորն է ասորւոյն ժԷ կանոնը եւ յաջորդին սկիզբը: Չեռագիրը — մտադիր ընել կու տայ Լանս՝ — ունի արդէն իջ-նի- եւ 8 Ի-ը-ով Ի-եր-ն-եր-— բաժնուած է, սրով կը տեսնուի թէ այս սովորութիւնք արդէն չի նդերորդ գարուն ծանօթ էին: Կանոնաց կարգը նշանակուած են ասորի թուածեւերով եւ ոչ թէ տառերով, թէեւ Գիւրրթոնն այս վերջնոցս փոխած է՝ անշուշտ տպագրութեան դիւրութեան համար:² — Աւելորդ է ըսել թէ ինչ մեծ յարգ ունի ձեռագիրս եւ իւր ընթերցմունքն, այնու որ գրեթէ այն ժամանակէն է՝ որ ժամանակ հայ թարգմանութիւնը կրած է երկրորդ խմբագրութիւն մը փոփոխութեամբ: Այս պատճառաւ այս թիւ 14, 644 (= Cur.) ձեռագիրն առած ենք հիմն՝ ըստ հրատարակութեան Գիւրրթոնի՝ մեր ալ յաջորդ ասորեւէն ընագրին հրատարակութեան, ինչպէս նաեւ գերմաներէն թարգմանութեան, եւ ասոր հետ զխաւորաբար համեմատած ենք հայերէնն, եւ վերջնոցս նախնական թարգմանութիւնը վերականգել ջանացած:

Երկրորդ ձեռագիրը (cod. add. 14, 531), զոր մենք ՕԱ համառօտութեամբ կը նշանակենք՝ որչափ որ կրնանք այն ձեռագրին տարբեր ընթերցմունքը գիտնալ Գիւրրթոնի հրատարակութեանն, քիչ մ'աւելի ուշ գրուած է, այսինքն՝ ըստ Բայթի՝ է կամ Ը գարուն: Յիշեալ գիտնականը կը նկարագրէ³ այս ձեռագիրն իբրեւ մագաղաթեայ

¹ Land, I, Tab. III, Nr. 7, (464—501.)

² Յեւ նաեւ Cur. cyr. doe. p. XI.

³ W. Wright, Catalogue, II, p. 738 (Nr. 769.)

գրչութիւն $9\frac{5}{8} \times 6\frac{5}{8}$ մասնաչափ մեծութեամբ
 եւ 159 թղթէ բաղկացած, ամբողջը 16 թերթ,
 բայց իւրաքանչիւր թերթն ձեռագրին առաջին
 մասին մէջ (թղ. 1—68) 7 թուղթ ունի, իսկ
 երկրորդ մասին մէջ (թղ. 69—159) 9 թուղթ :
 Ամէն էջ երկու սիւնի բաժնուած է եւ 26—34
 սող ունի գեղեցիկ ու Estrangela գրով Եօ՛ւնէրօրդ
 կամ Ո-՛րէրօրդ դարու : Ձեռագրիս ընթերցուածքն
 ընդ հանրապէս նոյն են Cur. ձեռագրին հետ :

Առանձին կանոններ կը գտնուին ի հարկէ
 այլեւայլ ասորի ձեռագրաց մէջ ի մէջ բերուած :
 Գիւրթթան¹ կը յիշէ որ ասորի բնագրին Բ, Գ, Դ
 եւ ԺԳ կանոնները ի վկայութիւն կը բերուին
 Բրիտանական թանգարանին Cod. Add. 17, 193
 ձեռագրին մէջ (թղ. 37), ինչպէս նաեւ ասորի
 բնագրին Ժ կանոնը նոյն թանգարանին Cod. Add.
 14, 609 ձեռագրին 123^ր թղթին լուսանջրին
 վրայ :² Այս կոչմունք պարզապէս «Ի կանոնաց
 Առաքելաց» վերնագիրը կը կրեն :

Յայս վայր մեր բոլոր գիտողութիւնքն «Վար-
 դապետութեան Առաքելաց» ասորի բնագրին վրայ
 էր, ըստ որում քննեցինք եւ տեսանք ընդ հան-
 րապէս այս ասորական մատենին հեղինակն, գրու-
 թեան ժամանակը, կրած խմբագրութիւնները,
 անոր յարաբերութիւնն ուրիշ ասորի հնագոյն
 անվաւերականաց հետ, ինչպէս նաեւ ունեցած
 յարզն յետագայ ասորի մատենագրութեան մէջ,
 եւ վերջապէս մեղի ծանօթ ասորի բնագրին հրա-
 տարակութեանց եւ ձեռագրաց վրայ կարեւոր

¹ Cureton, p. 168, l. 30. Անշուշտ այս կոչումը
 իր հասկընայ նոյն գիտնականը քիչ մը վերը (էջ 167) գրե-
 լով կանոնաց մատենիս նկատմամբ ընդհանրապէս թէ «Գոսայ
 զայս ի վկայութիւն կոչուած Cod. Add. 14, 173 ձեռագրին
 մէջ, ի թղ. 37, իրրեւ «Կանոնք Առաքելաց» Տպագրու-
 թեան սխալ մին է անշուշտ այս երկու թուերու փոքր տար-
 ւերութիւնը Cod. Add. 14, 193 եւ 14, 173 :

² Cur. p. 170, l. 15.

երևցած տեղեկութիւնները: Ասով աւարտած կ'ըլլան մեր հետազօտութիւնքն ասորի բնագրին նկատմամբ, որ է քննութեան առաջին եւ կրնանք ըսել գլխաւոր մասը, որ գրութեանս ինչ բլլալը ցուցուց մեզի: Այժմ կը մնայ անցնիլ հայերէն բնագրին եւ տեսնել անոր ներքին արժէքն եւ ունեցած արտաքին յարգը, որ մեր հետազօտութեանց երկրորդ գլխաւոր մասը կը կացուցանէ:

7.

Որչափ ալ ջանացինք ցայս վայր մեր քննութիւնքն ամփոփել միայն ասորի մատենագրին եւ իւր գրութեան վրայ եւ առ ժամն հետազօտութեան շրջանակէն դուրս թողուլ հայերէն թարգմանութիւնը, բոլորովին անտեսել կարող չեղանք նաեւ հայկականը: Ընթերցողն եթէ ի մի ամփոփէ այլեւայլ կանոնաց քննութեան առթիւ՝ նաեւ հայերէն թարգմանութեան նկատմամբ՝ մեր ըսածները, կրնայ բաւական պայծառ գաղափար մը կազմել հայոյն ունեցած արժէքին եւ անոր կրած այլեւայլ փոփոխութեանց ու հայ մատենագրութեան վրայ բրած ազդեցութեան վրայ: Սակայն որովհետեւ մեր գլխաւոր նպատակն է բաց ի ասորի սկզբնագրէն, մանրամասն քննել նաեւ հայերէն թարգմանութիւնն եւ այնպէս հանել ի լոյս համեմատութեամբ բազմաթիւ ձեռագրաց եւ բնագրին, անհրաժեշտ կը համարինք այս եւ յաջորդ հատուածոց մէջ ընդարձակօրէն հետազօտել հայերէն թարգմանութեան ժամանակն ու՝ եթէ հնար է՝ հաւանական թարգմանիչն, անոր կրած երկրորդ խմբագրութիւնն եւ անոր ունեցած տարբերութիւնքն ասորի բնագրէն, ուրիշ գրութեանց վրայ ունեցած ազդեցութիւնն եւն:

Եթէ գրութեանս մի միայն հայերէն լեզուն քննենք եւ համեմատենք մեսրոպեան հայերէն

լեզուի հետ, կը տեսնենք որ հետեւեալ եզրակացութիւնք ինքնին կը ծագին շատ մեծ հաւանականութեամբ:

1. Հայերէն թարգմանութիւնն ասորի սկզբնագրէ մը հայերէնի փոխուած է, որով՝ թէեւ ցանցատ՝ կը գանուին ասորի բնագրին հետքերն հայերէնին մէջ: Բայց երկրորդ անգամ խմբագրուելով՝ լեզուին մէջ քանի մը յեամեարուպեան խորթութիւնք մտած են:

Թարգմանութիւնն եղած էր ճշգրիտ եւ հաւատարիմ — թէեւ ըստ սովորութեան նախնեաց՝ յաճախ ճոխարան քան բնագիրն, զոր աւելորդաբանութիւն սովոր ենք կոչել: Ճշգրտութիւնն այնչափ էր նախնական թարգմանութեան մէջ՝ որ շատ բան քառուկաւ եղանակաւ իսկ թարգմանուած է, զոր սխալ թարգմանութիւն պիտի համարէինք անշուշտ, եթէ տեղեակ չըլլայինք նախնեաց թարգմանական ոճոյն:

2. Թարգմանութիւնն անշուշտ է դարու առաջին կէտէն է:

3. Բայց այս նախնական թարգմանութիւնն քիչ մ'եալքը կրած է նոր խմբագրութիւն մը, եւ կերպարանափոխ եղած՝ զխաւորաբար այլեւայլ յաւելուածներ առնելով: Խմբագրիչն՝ որչափ կ'երեւայ՝ նոյն իսկ հայ կանոնագրոց առաջին յօրինողն է՝ Ե դարուն վերջին տարիներէն:

4. Նախնական թարգմանութեան հազիւ հետքերը կրնանք գտնել այլ գրութեանց մէջ, բայց կրնանք այժմ՝ վերականգնել օգնութեամբ ասորի բնագրին: Ե դարու վերջերուն եւ յաջորդ դարուց ինձի ծանօթ բոլոր հայ գրութիւնք՝ որ այս կանոններէն կոչումն կ'ընեն, շատ սակաւ բացառութեամբ՝ երկրորդ խմբագրութիւնն առջեւնին ունեցած են:

Այս եւ ասոնց յարակից խնդրոց վրայ պիտի խօսինք հետ դհետէ:

Նկատմամբ առաջին կէտին՝ կ'ենթադրենք թէ ծանօթ է բնթերցողին և դարու առաջին կիսուն կամ ճշգրտօրէն եւս մեսրոպեան լեզուին եւ նոյն դարուն վերջին տարիներն արդէն յերեւան ելող կամ յետ-մեսրոպեան լեզուին տարբերութիւնք: Այս տարբերութիւնն այնչափ մեծ է մեսրոպեան կամ՝ ինչպէս սովորութիւն եղած է նաև կոչել՝ «սկեղարու» լեզուաւ գրուած մատեններու եւ յետմեսրոպեան գրոց մէջ, որ վարժաչքի մը քանի մը տողն իսկ բաւական է վճռելու գրութեան մ'որ լեզուի կարգին վերաբերիլն: Յայանի է նոյնպէս որ մեսրոպեան լեզուին մէջ ուրոյն խումբ մը կը կազմեն ասորերէնէն եղած թարգմանութիւնք, որոնց լեզուն՝ թէեւ մեսրոպեան դպրոցի համեմատ՝ բայց շատ առանձնաշատութեամբք ճիսացած է, կրնանք ըսել՝ կերպ մ'ասորական գոյն առած է: Եփրեմայ, Զգօնի, Եւսեբեայ Եկեղ. Պատմութեանն, Վարուբնայի, եւ նաև շատ աւելի անխառն լեզուաւ Մարութայի գործոց թարգմանութիւնքն, եւ այլ շատ գրութիւնք լեզուի սեպհական գոյն մ'ունին եւ ուրոյն ցեղ մը կը կազմեն:

Այս եւ այլ լեզուի սեպհականութեանց վրայ հոս չենք կրնար խօսիլ, բայց ենթադրելով այս ամէնն բնթերցողաց ծանօթ, կը յաւելունք որ մեր այս ասորի գրութեան հայերէն թարգմանութիւնն ալ կը վերաբերի վերջին ցեղին, որուն իբր ներկայացուցիչ յիշեցինք Եփրեմայ գրութիւնքն, Զգօն եւն: Այսու հաստատուած կ'ըլլանք նաև որ գրութիւնս ասորի բնագրէ մը թարգմանուած է, թէեւ այս ինքնին իսկ կը հասկրցուէր, քանի որ ասորերէն միայն գոյութիւն ունէր «Վարդ. Առաք.» իւր այժմու կերպարանաց մէջ:

Ասորերէնէ թարգմանուած գրոց մէջ ասութեանց շարք մը կայ, որոնց գրեթէ առանց բացառութեան այս կարգի ամէն գրութեանց մէջ

կը հանդիպինք: Այսպիսի ասութիւնք մասամբ զուցէ յատուկ էին Հայոց աշխարհի հարաւակողման գաւառաց, որոնց վրայ ի մասնաւորի ազդեցութիւն ունէին Ասորիք. բայց անշուշտ մեծ մաս մ'ալ ասորի գրականութեան արդիւնք է, որուն կ'ընդելանային նախնիք Եդեսիոյ զպրոցին մէջ եւ ասորի գրոց բնութեամբ եւ թարգմանելու ասեն: Այսպէս կամ այնպէս՝ այս կարգ մը բացատրութեանց գործածութիւնն այնպէս հաստատուն է, որ երբ հայերէն թարգմանութեան մը մէջ տեսնենք ասոնցմէ մին կամ միւր, կրնանք հետեւընէլ թէ ինչ էր ասորի բնագիրն այն տեղ, եւ թէ միեւնոյն բացատրութիւնը նոյն կերպով թարգմանուած է ընդ հանրապէս ուրիշ նոյն ցեղի թարգմանութեանց մէջն ալ:

Գալով մեր գրութեան՝ առիթ ունեցանք արդէն յիշելու եւ երբեմն մեկնաբանելու ասոր սեպհական քանի մ'ասութեան կերպերն, որոնք պարզապէս թարգմանութիւն են յասորոցն: Ի միջի այլոց լուսաբանեցինք՝ բաց ի «կարգ եւ կանոնք» ասութենէն, հետեւեալ բացատրութեան կերպերը. «Աջ Կանոնայութեան» փխ. ձեռնագրութիւն, «Գեղ է- Կրօնականութիւն» փխ. եպիսկոպոս, «Գործ է- Խոսք Առաքիլն» փխ. Գործք Առաքելոց. Քրիստոս «Գեղ Գործից» այսինքն՝ հիմնագիր տօներու եւն,՝ զորոնք հոս կրկնելու եւ լսող կը համարինք: Ի մասնաւորի երբ կը համեմատէինք այս կանոններն եւ Լաբուբնայի եւ այլ ասորի գրութիւնքն, պատեհ ունեցանք յիշելու եւ համեմատելու շատ մ'այլ ասութիւնք՝ որ ասորի բնագրին ազդեցութիւնը կը կրեն: Կանոնացմատենիս մէջ կը գտնենք՝ օրինակի համար՝ հետեւեալ բացատրութիւնքն, զորոնք արդէն Լաբուբնայի հետ համեմատեցինք, եւ որոնք սովորա-

կան են այս ցեղի նաեւ այլ գրութեանց. « Զինի վերահալըն՝ Քրիստոսի առ Հայր իւր յերկինս փառաւորեալ. » (= Համբարձման, հմմտ. ձեռք-նուլ = համբառնալ յերկինս.) — « Զոր ինչ ուսուցանէին բանիւք՝ զնոյն եւ արդեամբք ցոցոնէն առաջի ամենայն ուրուք, » այսինքն՝ հոգեւորէին (բառական թարգմանութիւն ասորւոյն՝ ܐܘܪܘܝܢ) — Քրիստոս « յաւուր միաշարաթով ծոբեցաւ շարհի » այսինքն՝ ինք զինքն յայտնեց. (բառական թարգմանութիւն ասորւոյն՝ ܐܘܝ) — « Նա զմարդիկ խարէ եւ ոչ զԱստուած, այն որ ոչ հոգեւորին հոգեւորութիւնն առաջի նորա » այսինքն՝ որուն զէմ՝ հնարագիտութիւնք չեն զօրեր. այս վերջին՝ ինչպէս նաեւ նախընթաց՝ ասութեանց վրայ արդէն խօսեցանք վերը:՝ Ամբողջութեան համար յիշենք նաեւ հետեւեալները. « Բեւեւ վազվազակի քարոզութիւն աւետարանին ընդ ամենայն օրեգրս. » — « . . . որով պարտաւորին արդարք » այսինքն՝ պարտաւորին (ܐܘܪܘܝܢ):՝ — « Որք միաբանին ճշմարիտ ուսման (եւ) հոգեւորէմ՝ վարդապետութեան նոցա » այսինքն՝ արժանահաւատ վարդապետութեան (= ասոր. ܘܪܘܝܢ ܘܚܘܪܘܝܢ ܘܚܘܪܘܝܢ ܘܚܘܪܘܝܢ) — « Եթէ իցէ ոք երկմիտ ի հաւատս եւ չիցէ ճշմարիտ ի պաշտաման Տեառն » այսինքն՝ հաստատուն, հաստատահաւատ (= ասոր. ܘܪܘܝܢ ܘܚܘܪܘܝܢ). որուն հետ պէտք է համեմատել հետեւեալ խօսքն ալ. « Զխորդ ակն ունիցիք ընդունելի լինել հաւատոց ձերոց ընդ ճշմարիտ » այսինքն՝ հոգեւորացիւ, — « Որք վերջինն ի հոգեւորս » եւ այլ բազմաթիւ նմաններ:՝

¹ Տես վերը, էջ 28 եւ 94—95:

² Տես ասոնց նկատմամբ նաեւ վերը՝ էջ 195:

³ Հարազատութեան մէջ ասորի բնագրին ազդեցութեան օրինակ յիշենք սա նախադասութիւնը. « Աճէին զմտաւթե զխորդ քարոզեցեն զաւետարանն Քրիստոսի յաշարհս հեռաւորս եւ յօտարաձայնս, զոր ոչ գիտիցեն զեզուս նոցա, եւ ասէին այսպէս եթէ՝ Զզարուութիւնս սքանչեւայն եւ

Անշուշտ այսչափն ալ ինքնին կրնայ համոզել զմեզ որ մեր գրութեան ալ լեզուն չի տարբերի արդեամբք Լաբուբնայէն, Չգօնէն եւն: Եթէ քիչ մ'աւելի նուազ կը նշմարենք ասորի գրական ազդեցութիւնն մեր կանոնաց լեզուին վրայ, պատճառն այն է որ երկրորդ խմբագրութիւն մը կրած ժամանակ՝ լեզուն ալ փոփոխութիւններ կրած է; եւ ապահովապէս շատ մ'ասորական գոյն ունեցող ոճեր դուրս մնացած են այն միջոցին: Ապահովութեամբ կրնանք ըսել օրինակի համար որ Ը (Ասոր. Է) կանոնին մէջ թարգմանուած էր նախնաբար ասորւոյն այն խօսքը թէ «Եւ Մովսէս եւ Ահարոն՝ որ շէնցեալ էին շոյ» իորհրօք, գբառասուն քառասուն աւուրս պահեցին.» եւ միայն խմբագրին կանոնիս այս մասերը բոլորովին կերպարանափոխ ընելովը դուրս ինկած է հայերէնէն: Եւ որովհետեւ երկրորդ խմբագրիչն այլ եւս մետրոպեան անխառն լեզուն չէր գրեր, իւր գրչէն ներս սպրդած են հոս հոն քանի մ'ասութիւնք, որ այնչափ բնիկ մետրոպեան չեն եւ բաւական խորթ «սկեզարու» լեզուին, ինչպէս՝ «զմիմեանս հոգալ եւ իորհրօք» քէլ. — «ուրախութեամբ սաղմոսեցին.» — «ցոյսիբար.» — «դարիշարանալ ի կերիբար.» . . . «դճուարեալ նմանեցի. . . հրեշտակաց. — «մինչեւ զգեան մեծ որ որոշէ ընդ սահմանս քարքարոսին» (որ հնոց խորթ՝ բայց յետմետրոպեանց բաւական յաճախ եզակի ասութիւն մըն է փիս. «բարբարոսաց.») եւ նմաններ:

Այսպիսեաց յետամուտ բլլալն անկէ ալ յայտնի է որ զրեթէ ամէնն ալ այնպիսի մասանց մէջ կը գանուին՝ որ յաւելումն են եւ որոնց համապատասխանող կտորներ չկան ի հարկէ ասորի

զնշանս եւ զբժկութիւնս զոր տեսար զՏեառն՝ յուսացեալք եմք ի սուրբ անուն նորա զի առնէ ի ձեռս մեր առաջի ազգաց աւտարաց. բայց զոր ոչ գիտեմք զլեզուս նոցա, զիսորդ կարեն նորա լսել մեզ՝ զոր ոչ գիտեն զլեզուս մեր, եթէ ոյր անուամբ առնեմք զնշանս, եւն:

սկզբնագրին մէջ: Շատ բան ալ որ յայտնապէս յետասանուտ է եւ արդիւնք խմբագրին՝ շէնք յիշած իբրեւ խորթութիւնք լեզուի, այնու որ ուրիշ գրութեանց մէջ ալ կը քիչ շատ կը գտնուին: Օրինակի համար՝ Բ կանոնին բուն նիւթն է հրամայել որ կիւրակի օրն աստուածեղէն պաշտօն կատարուի: Հայ խմբագրիչն կրկնապատիկ բնդարձակեր է կանոնին վերջն՝ աւելցրնելով ուրիշ կանոններէն նիւթեր եւն, որոնց մէջ աչքի կը զարնէ «—բարոսն եւ զլուխ ամենեցուն կարգոսն աւետարանն:» Այս մասին յետասանուտ եւ խորթ բլլալն անմիջապէս աչքի կը զարնէ, երբ համեմատենք թ ի կանոնն՝ որմէ առնուած է յիշեալ խօսքը. «կարոսն ամենայն գրոց ընթերցի աւետարանն:» Նախնական թարգմանութեան եւ երկրորդ խմբագրութեան լեզուի տարբերութիւնն ակնյայտնի կը տեսնենք հոս մեր առջեւ, թէեւ զուտ լեզուի տեսակետով՝ կրնար թերեւս առաջինն ալ այս ցեղի գրութեանց մէջ երեւալ, եթէ միայն ուղիղ են նման բնթերցմունք՝ զոր կրնանք բերել ի համեմատութիւն:՝

Վերջապէս քանի մը խորթ ասութիւնք ալ երկրայական կը մնան, վասն զի ոմանք տարակուսական բնթերցմունք են, եւ այլք ապահով աղաւ-

՝ Հմտ. օրինակի համար՝ Մարութաս (Ի վկայս Արեւելից. ասպ. «Սոփերք», Ի. էջ 56.) «կարոսն գգիրս, եւ այլուր: — Շատ ասակական կը հնչէ մեր կանոնաց ըսելը «Ո՞վ . . . իմացոցանի թէ անուամբ Քրիստոսի . . . առնեմք զայսպիսի նշանս», բայց հոս նախ խնդրական է բնթերցումն եւ թերեւս «նով . . . ցոցանի» էր նախնաբար. բայց աստի համեմատելու է Եփրեմայ ըսելը (Մատենագրութիւնք, ասպ. Վենեա. 1836 Մ. էջ 379) «կարոսն նման» — խմբագրին յաւելուածն է Չ կանոնին մէջ աւելցրնելը թէ հնոց ուխտին մէջ «գինարոսն յեւսի շիշխեր որ մերձենալ», ի սեղանն. բայց այս՝ քիչ մը թերեւս խորթ երեցող՝ ասութիւնն արդէն Բուզանդայ քով կը գտնենք գործածուած. (Գ. գլ. 7, ասպ. Վենեա. 1832 էջ 69, 12.) «մինչդեռ եւս Գլխոսն կարոսն յեւս յինքեան բերեր», Աւելորդ կը համարի մ յիշել քանի մը նմաններ ալ:

ազու թիւնք: Ակատելով որ հայ բնագիրք սովորաբար ինչ աղաւաղութեամբ մեզի հասած են, զարմանք չէ այսպիսիներ դանել կամ դոնէ ենթադրել այսպիսի փոքրիկ դրութեան մը մէջ, ինչպիսի է մեր «Արդ. Առաք.» մատեանը: Ը կանոնին վերջն՝ օրինակի համար՝ երկայն յաւելուած մը կցած է խմբագրիչն: Ի միջի այլոց կ'ըսուի հոն՝ թէ Եղիա «Իսրայէլ ասպատակէր յերկինս.» սակայն յայտնապէս աղաւաղութիւն մ'ըլլալու է այս բան, եւ ուղղագոյնն է «Իսրայէլ ասպատակէր,» ինչպէս ունի B ձեռագիրն՝ համեմատ ասորոյն: Ուրիշ օրինակ մը յիշելու համար՝ Յովհաննէս Մկրտիչ «Կնասոյր» կ'ըսուի ԺԳ. կանոնին մէջ, որ ակնյայտնի աղաւաղութիւն է, մինչեւ անգամ երկու ձեռագիրք (E, F) «Կնասոյր» կ'ընթեռնուին: Արդէն շատ աղաւաղ է մեր ձեռքն հասած հայերէն բնագիրն, ինչպէս կը համոզուի ամէն մէկն, եթէ ակնարկ մ'արձակէ մեր հրատարակութեան ծանօթութեանց, ուր մանրամասն նշանակուած են ձեռագրաց տարբեր ընթերցմունք: Շատ մեծ աղաւաղութիւն կը տեսնուի ի մասնաւորի անուանց մէջ. օրինակի համար հայերէն այժմու ձեռագիրք կ'ընթեռնուին «Արիտարբոս, Ե-Տէն» փխ. «Արիտարբոս է- Մէն», եւ այսպիսիներ:

Գրչաց անմտագրութեամբ յառաջ եկած աղաւաղութեանց ակնյայտնի օրինակ մ'ունինք դրութեանս վերջերէն, ուր կ'ըսուի թէ Արդէ առարեայն քարոզած ըլլայ Պարսից, Մարաց եւն աշխարհներն եւ նաեւ «Խուժաստան եւ Գեղ:»

¹ Այսպէս նաեւ Ղեւտ. ԺԸ, 13 խօսքին տեղ կը կարդանք (կան. ԼԳ) «մի յայտնեսցես . . . Իսրայէլ քոյ, բողոքովն անձա՛հ, մինչ պէտք էր կարդալ . . . Երբեք քոյ», — կան. ԺԳ կը կարդանք. «Արինակէր Մովսէս եւ Ահարոն զհանդերձեալն լինելոյ փոփոխումն սուտերագրին», որ անշուշտ աղաւաղութեամբ մթարուած խօսք մըն է: — «Ոչ Իսրայէլ յայտնապէս խոստովանել զՔրիստոսի, փխ. «Ոչ Իսրայէլ», ինչպէս կը պահանջէ ասորին, եւ այլ շատ նմաններ:

Հոս «գեղ.ք» (= Γῆλαι αασορ. Δδ) Կասպից ծովու
 Հարաւային արեւմտեան եզերքը բնակող ազգի
 մ'անուն է, զոր կը յիշեն Սորարոն եւ սյլ.ք: 1 Հայ
 գրիչ.ք այս անունը շփոթած կ'երեւան երբեմն նոյ-
 նահնչիւն «գեղ, գիւղ» բառին հետ, մինչեւ ան-
 դամ իբրեւ պարզ գոյական նկատելով, ինչպէս որ
 B ձեռագիրին եւ Ս. Խաչի կանոնադիրքն պարզապէս
 «եւ գեղ-դք» կ'ընթեռնուն, G «գեղ.ք» իսկ A
 «գեաղ.ք»:

Այս պատճառաւ քանի մը նորանշան թարգ-
 մանութիւնք, զորոնք կը գանկնք հայերէնին մէջ
 եւ որոնք թերեւս կրնայինք հաւանականութեամբ
 թարգմանչին գրչէն ելած համարիլ, կարելի է որ
 լսկ աղաւաղութեան արդիւնք ըլլան: Անշուշտ
 քանի մը բան ալ արդէն իսկ ասորին այն բնագրին
 մէջ՝ զոր հայր կը գործածէր թարգմանելու ժա-
 մանակ, աղաւաղեալ ըլլալու էր: Շատ մ'անուանց
 նորանշան կերպարանքն թէ հայ եւ թէ ասորի
 ձեռագրաց մէջ ասոր նշան պէտք ենք համարիլ:
 Մեր բսածն աւելի լուսաւորելու համար պէտք կը
 համարինք քիչ մ'աւելի երկար խօսիլ այս մասին
 վրայ՝ ի մէջ բերելով քանի մ'օրինակներ:

Կանոնացս վերջը կցուած աշխարհաց ցուցա-
 կին մէջ կ'ըսուի թէ Մարկոսի ձեռքք քրիստոնէոս,
 թիւն բնդունեցան Աղեքսանդրիա, Թերայիսւ
 Եգիպտոս, եւ «ամենայն աշխարհն Պիղոս-սիւն»
 մինչեւ ի սահմանս Հնդկաց: «Պիղոս-սիւն» անունը
 հոս գրենք ըստ ասորի ՍԱ ձեռագրին, սյլ.ք (Cur.
 եւ M) սյլայլութեամբ մ'աւանդած են անուանս
 ձեւը, եւ ձեռագիր մ'ալ (L) այս խօսքն ամենեւին

1 Սորար. ԺԱ (ed. Casaub. p. 503, ed. Amst. 1707,
 p. 769 եւ Nr. 4.) Պլինիոս Զ, 16, 48, կը յիշեն նաեւ
 Քսենոփան, Պլուտարքոս եւ սյլ.ք: Այս ազգը կը բնակէր
 Իրանի Գիլան գաւառը, զոր յիշուած կը գանկնք Սորոյն
 Կալիսթենեայ Հայ թարգմանութեան մէջն ալ (սպ. Վ Էնեոս.
 1843, էջ 110, 4. հմտ. Ուսումնասիրութիւնք Սորոյն-
 Կալիսթենեայ, սպ. Վ Էնեոս 1892, էջ 187—8):

չունի: Արդ կ'երեւայ թէ սոյն անունը հայն արդէն
իւր առջեւն ունեցած բնադրին մէջ ազաւազեալ
գաած է ըստ ձեռագրի, որով «Փիւրֆի» կամ նման
ձեռագրի տառագարծուած է հայերէնին մէջ եւ հայ
ձեռագրաց մէջ անթիւ պէսպիսութեանց մատ-
նուած: — Արդէն համար կ'ըսուի թէ քարոզեց
«մինչեւ ցասմանս շէրից», մինչեւ Գոգ եւ Մա-
գոգ:» Չարմանալի եղանակաւ հոս հայերէն
թարգմանութեան մէջ կը գտնենք «մինչեւ ցասմ-
անս Գոգ:» Արդեօք արդէն թարգմանչին բնա-
դրին մէջ Գոգութիւն կը յիշուէին հոս շնորհաց
տեղ, թէ «Շէրից» անուան ազաւազութիւնն են
«Գոգ» (CF), «Գոգ» (B) «Գոգ» (ADE)
ձեռագրաց բնթերցմունք: — Պաւլոսի աշակերտաց
չարքին մէջ, — ուր հայ թարգմանութեան մէջ
Տիտոս եւ Ռնեսիմոս ալ կը յիշուին, որոնք ասորւոյն
մէջ չկան, — կը կարդանք «Արիւր» որ էր ի
Լիւսարայ:» Բոլոր հայերէն ձեռագրերը այսպէս կը
կարդան, ուստի այս անուան ազաւազութիւնը
թերեւս արդէն թարգմանչին ժամանակէն է:
Ասորին է «Արիւր» (կամ ըստ M ձեռագրի «Ա-
րիւր»): Ըստ Գրծ. Առաք. (ԺԶ, 1) Տիմոթէոս էր
ի Լիւսարայ. իսկ «Երաստոս» կը յիշուի միայն
Տիմոթէի հետ (ԺԺ, 22,) ինչպէս մտադիր կ'ընէ
Գիւրթան: — Ասոնցմէ յառաջ ալ Սիմոնի Պե-
տրոսի քարոզութեամբ դարձած կ'ըսուին «Իտալիա,
եւ Սպանիա եւ Բիւրիւրնի» եւ Գաղիա:» Անտա-
րակոյս որ արդէն այսպէս Բիւրիւրնի (I. 10. 3; 3)
գաած էր թարգմանիչն, վասն զի նաեւ ասորի
ձեռագրերը պէսպիսութեամբ մը կ'ընծայեն անուանս
բնթերցուածն, եւ արդէն հայոյն շատ կը նմանի

¹ AB եւ Տիմոթեանցի եւ Ս. Խաչի ձեռագրերը ունի
«Փիւրֆի», D.G.L. Փիւրֆի. F. Փիւրֆի:

² Այսպէս A C D E F ձեռագրերը եւ G L ալ
«Բիւրիւրնի», միայն B «Բիւրիւրնի», կ'ընթեանու, որ
անշուշտ գրչի մը սրբագրութիւնն է:

CA ձեռագրին ընթերցուածքը: Ասեմանի այս անունս կը կարծէր թէ հոս տեղ յիշուածովս բլլայ «Բիւթնիա» զոր ուղղեցին Գիւրբթոն եւ յետոյ Փ. Սմիաթ՝ «Բրիտանիա» թարգմանելով:

Եթէ այս ամէնը կը ցուցնէ որ հայ թարգմանիչն արդէն ինչ ինչ բան ազաւազ գտած էր իւր բնագրին մէջ, կան քանի մը տեղեր ալ որոնք թեւեւ անով կրնան ամէնէն աւելի մեկնուիլ որ թարգմանիչն ոչ այնչափ յաջող կերպով թարգմանած էր զանոնք. կամ զոնէ այնպէս կ'երեւան առաջին տեսութեան: Օրինակի համար կ'ըսուի ասորոյն մէջ թէ Անգրէաս առաքեալէն քրիստոնէութիւն ընդունեցան «Նիկիա եւ Նիկոմեդիա եւ աշխարհն Բիւթանացւոց եւ Գոթացոց» (բստ Cur. եւ M. ձեռագրաց.) Սակայն՝ ինչպէս Փ. Սմիաթ (Thes. Syr. I, 693) մտադիր ընել կու տայ, հոս խօսքն Բիւթնիոյ, Նիկոմեդիոյ եւ Նիկիոյ վրայ բլլալով՝ շատ աւելի նախամեծար ընելու է L ձեռագրին ընթերցումն, որ ունի «աշխարհն Բիւթանացւոց եւ Գաղաթիւն Եբրեւ:» Այս «Եբրեւ» բառն ասորերէնին մէջ շատ դիւրաւ կրնար զրջագրի մը ձեռօք շփոթուիլ «Գոթիա» անունն հետ (Jևջ Եբրեւ, Lևջ Գոթացոց աշխարհ:) Ջինչեւ իցէ հայ թարգմանիչն չէ ընթերցած «Գաղատիա» անունն, այլ Cur. եւ M ձեռագրաց ընթերցուածն Lևջ, բայց եւ ոչ ալ թարգմանած բստ սովորական հայերէնին՝ Գոթիա կամ Գոթիա կամ զոնէ վերջապէս «Գոթիա» կամ «Գոթացոց աշխարհ:» այլ՝ որչափ կ'երեւայ՝ վարանած է թարգմանիչն այս ազաւաղման նկատմամբ եւ ուրիշ հնարք չէ գտած, բայց եթէ գիր առ գիր տառագարծել եւ գրել՝ «աշխարհն Բիւթանացւոց եւ Գաղաթիւն Եբրեւ:»¹

¹ Այսպէս A ձեռագիրն. BD եւ Տիր. «Գոթացիք», C Գոթացիք, F Գիւտիացիք եւ G եւ Գուտացւոց»

Թերեւս կրնայինք հոս յիշել նաեւ այն որ այս տեղէն քիչ մը յառաջ կը գաննենք “ամենայն Սոբի” եւ Ախիլիկիա եւ Գաղատիա, թարգմանուած, եւ ենթադրել թէ Սոբի թարգմանչին զբռնէ վրիպած բառական տառադարձութիւն մ’ըլլայ ասորերէն անուան (Լ; Ծ) փխ. “Սոբի” սովորական ձեւին: Այս մեկնութիւնն ըստ ինքեան շատ լաւ կարելի էր. բայց կ’երեւայ թէ Սոբի հոս անմտադրութեան արգիւնք չէ բոլորովին, վասն զի որիչ տեղ ալ կրկնուած կը գաննենք, ինչպէս պիտի յիշենք քիչ մ’ետքք:

Եթէ հայ խմբագրողին մտածած փոփոխութիւնքն ի բաց հաննենք, որ այնչափ դժուարին չէ՝ որչափ թերեւս երեւնայ, մնացեալ թարգմանութիւնն այնպէս ճշգրիտ է, որ առանց մեծ դժուարութեան կրնանք վերականգնել այն ասորի ձեռագիրը, որմէ թարգմանուած է հայն: Արեւելի է մինչեւ անգամ որոշել այն դէպքերն՝ որոնց մէջ թարգմանիչը քիչ մ’ազատ վարուած է, օրինակի համար ճօխարան աւելորդաբանութեամբ բացատրելով ասորւոյն պարզ խօսքը,¹ — որոնք շատ անգամ հայերէնի ուղւոյն համեմատ կը պահանջուին իսկ, — երբեմն աւելի համառօտելով եւ մեկնելով ասորի բնագիրը² եւն: Բայց ասոնք շատ ցանցառ դէպքեր են, որոնց ոմանք ալ թերեւս աւելի իրաւամբք խմբագրողին վերագրելու է քան նախնական թարգմանութեան: Ինքնին յայտնի է վերջապէս որ այն ասորի ձեռագիրն, որմէ հայն թարգմանուեցաւ, ունէր տեղ տեղ տարբերու-

¹ Օրինակի համար՝ “հնչիւն բարբառոյ,” (Ասոր. “ձայն,” լակ.) — “կարգեցին եւ եղին,” ուր Ասոր. միշտ պարզապէս “եղին” է, — “յաւուր միաշարաթով յաճնայն իւրաքանչիւր,” — “գլուխ է — ինչքն տաւնից,” եւ այլ անթիւ պէս պիտու թիւնք:

² Չոր օրինակ՝ Կան. Ժ. Ե “... որ սոր էրգնու եւ սոր վկայէ” փխ. Ասոր “... որ էրգնու է — սոր եւ վկայէ զվկայութիւն անաւրէնութեան” եւ նմաններ:

Թիւններ այժմու ծանօթ ասորի ձեռագիրներէն , եւ թէ այս տարբեր ընթերցմունք շատ անգամ աւելի ճիշդ ու ընտրելի են քան ասորի ձեռագրացը : Բայց ասոնց վրայ չենք ուզեր հոս խօսիլ , վասն զի յընթացս քննութեան շատ անգամ առիթ եղաւ եւ կ'ըլլայ յիշատակելու զասոնք , եւ վասն զի մեր հրատարակութեան կից ծանօթութեանց մէջ կըրնան այս եւ այլ նման կէտերն ինքնին տեսնուիլ :

Այստեղ կը կնքենք գրութեանս հայ թարգմանութեան լեզուին նկատմամբ մեր գիտողութիւնքն , վասն զի այսչափն իսկ բաւական է որոշ գաղափար մը ստանալու համար թարգմանութեանս լեզուին ու նկարագրին եւ նաեւ կրած փոփոխութեանց վրայ , որոնց վկայ է նոյն իսկ լեզուն : Այժմ պիտի անցնինք մեր վերը հանած հետեւութեանց երկրորդ կէտին , այն է թարգմանութեան ժամանակն ու հաւանական թարգմանիչը քննելու :

8.

Հնագոյն հայ թարգմանութեանց նկատմամբ գծախտաբար այնչափ սակաւ տեղեկութիւնք հասած են մեզի , որ եւ ոչ կրնանք փորձել անոնց թարգմանչաց տնունն ու որոշ ժամանակը գտնել : Պատմութիւնն աւանգած է մեզ շատ մը սիրելի տնուններ այն անձանց , զորոնք հայ գրականութեան հիմնադիրն առաքած է Եդեսիա եւ Բիւզանդիոն ուսանելու եւ թարգմանելու : Այս թարգմանութեանց գոնէ մեծ մաս մ'ալ բարեբախտութեամբ հասած է մեզի՝ որչափ ալ այլայլութիւններ կրած ըլլան յընթացս այսչափ դարերու : Այս դարուս առաջին կիսուն լեզուական նոր գիւտք ցուցուցին որ այս առաջին թարգմանչաց գրութիւնքն այնպիսի լեզուի առանձնայատուկ գրոշմ կը կրեն , որ անհնար է այսուհետեւ վարժաչքի մ'այս ժամանակի թարգմանութիւնք

յետագայից հետ շինթեզ: Ասով շատ թարգմանութեանց ժամանակը մերձաւորապէս կ'որոշուի. բայց թէ իւրաքանչիւրն որ տարին եւ որ թարգմանչին արդիւնքն է, խնդիր մըն է, որ՝ առ հասարակ խօսելով՝ դեռ եւս մթութեան մէջ թաղուած է մեզի համար: Գալով մեր գրութեան՝ արդէն քիչ մը յառաջ բռինք որ լեզուէն միայն դատելով՝ ապահովապէս է գարու առաջին կիսուն կը վերաբերի, եւ այն ասորական ճիւղին, որոնք անշուշտ էրգեսիա ուսանող թարգմանիչներէն փոխադրուած են հայերէնի: Քանի մը լեզուական նշաններ, զորոնք յընթացս քննութեան կրնար տեսնել ընթերցողը, մեր մտաց մէջ կը զարթուցանեն այն դազափարն ալ որ հաւանօրէն միեւնոյն թարգմանիչը մէկ ձեռքով թարգմանած է այս կարգ մ'անվաւերականներն՝ Լաբուբնա, Աարդ Աւաք., Թուղթ Յակորու եւն: Աւելի յառաջ երթալ եւ թարգմանչին անունն կամ թարգմանութեան տարին որոշել ճշդութեամբ, նաեւ մեր գրութեան համար կարող չենք: Միայն թէ կրնանք այս ամէն հետեւութիւնքն, զոր լեզուէն առեալ հանեցինք, հաստատել նաեւ այլուստ՝ քննելով գրութեանս բրած ազդեցութիւնը հայ հնագոյն մատենագրութեան վրայ:

Եթէ չենք սխալիր, արդէն Աորիւն տեսած է մեր գրութիւնն, եւ այն ի հարկէ նախնական թարգմանութեամբ: Գոնէ շատ գծուար է մեր այս կանոնաց-մատենին վերջին մասերուն ակնարկութիւն չհամարիլ Աորեան մէկ խօսքը: Մեսրոպայ վարուց յառաջաբանական մասին մէջ կը յիշուին Ս. Գրոց մատուէքն հետ զհետէ, եւ ապա կը կնքուի յառաջաբանն այս նախագատութեամբ (էջ՝ 6) «Ունիմք եւ զկանոնակն յաջորդեալ յառաջեւորն անտի զչորհապատում գրեալն, եթէ որպէս մեծարեալք ի միմեանց, գովեալք ըստ ճշմարիտ հաւատոյն եւ ըստ աւետարանագործ կրօնից, փնջե-

ցոյօր ժամանակն նովին սովորութեամբ լարին: Այս-
 տեղ կ'իմանանք նախ որ Աորին Առաքելոց «կ-
 ննակն . . . իրեւլ» որոշումներն ունէր իւր առջեւ,
 որոնք նաեւ իւր ժամանակ կ'արժէին, վասն զի ըստ
 իրեն՝ Առաքելոց մահուանէն ետքն մինչեւ իւր
 ժամանակ «նովին սովորութեամբ վարին» եկե-
 ղեցիք: Շատ պարզ կ'երեւոյ մեզի այս խօսքիս մէջ
 ակնարկութիւն մ'այս «Առաքելական», կանոնաց
 (— Յունական Առաքելական կանոնաց հաւաքումն
 այս միջոցին հազիւ թէ ունէր զոյու թիւն. —) որոնք՝
 ինչպէս կը տեսնենք Շահապիվանի ժողովքի կանո-
 նաց մէջ արդեամբք իբր բուն Առաքելոց սահմա-
 նադրութիւնք կը նկատուէին: Այս մեր ենթադրու-
 թիւնն հաստատութիւն կ'առնու նաեւ այնու որ Ա-
 րեան այս խօսքը շատ նման կը հնչէ «Արդ. Առաք.»
 գրութեան համանման կտորին, ուր կ'ըսուի թէ
 Առաքելաւք ամէն կողմն քարոզեցին եւ «հաւանե-
 ցուցանէին, աշակերտէին եւ ուսուցանէին . . . եւ կա-
 տարեցան բարի անուամբ . . . եւ այսպէս երթեալ
 զհետ վտրդապետութեան նոցա աշակերտք նոցա
 մինչեւ ցայսօր եւ ոչ եղև փոփոխումն կամ յաւե-
 ուած ինչ ի քարոզութիւն նոցա:» Երկու խօսքերն
 իրարու հետ համեմատելով՝ կը տեսնենք որ միեւնոյն
 գաղափարին արտայայտութիւն են այլեւայլ ձեւով:

Եթէ ուզիլ է մեր այս կարծիքն, երկու բան
 կը հետեւի ասկէ: Նախ հայերէն թարգմանու-
 թիւն եղած էր արդէն իբր 440էն յառաջ որ շատ
 լաւ կը յարմարի առաջին աշակերտաց Եղեօիս
 երթալու ժամանակին, եւ երկրորդ՝ Աորին իւր
 առջեւն ունէր նախնային թարգմանութիւնն, վասն
 զի ճիշդ յիշեալ խօսքը նոր խմբագրողն այլափոխած
 է, եւ այս այլափոխեալն այնչափ համեմատ չէ
 Արեան ակնարկածին. այսպէս՝ «Ինչեւ ցոյօր»
 ասացուածն եղած է «մինչեւ ի վախճան աշխարհիս:»

Անշուշտ մեր կանոնները տեսած է նաեւ
 Եղիշէ, եթէ վաւերական է իւր անուն կրող «Վասն

«*յիշատակաց մեռելոց ի կանոնաց գրոց*», ճառք.
(*տես Եղիշէ, Մատենագրութիւնք, Վենետ. 1859,*
էջ 357:) Այնտեղ կը կարդանք սա սողերը.
«*Յայտնի են օրէնք եւ հաստատեալ ի ձեռն օրինա-*
գրին Մովսիսի եւ այլոց Մարդարեկց. իւր Վանան-
իւն, ի յեւրեւէնացի Քանան, եւ ետուն իշխա-
նութիւն վարդապետաց եկեղեցւոյ, զի ակնազրիւրն
իցեն Մովսէս եւ Մարդարեք եւ Առաքեալքն
անկողք զմարդիկ առողջ հասակովք հաւատոյ:»
Պէտք է քննել ճառիս հարադատ ըլլալը կամ ոչ.
բայց յամենայն դէպս այս սողերը գրողն Առաքե-
լոց անուամբ կանոններ կարգացած էր:

Ամենէն նշանաւորն է մեր քննութեան հա-
մար այն կէտն որ այս միջոցէն իբր ութ տարի ետքը
գումարուած աղղային ժողովն ի Շահապիվան
(447—8 Յ. Ք.) մեր կանոններն ոչ միայն ունեցած
է իրեն առջեւ, այլ նաեւ զանոնք շատոնց ծանօթ
եւ ի զօրութեան կ'ենթադրէ, եւ իւր կանոններն
իրբեւ անոնց համեմատ ուղած է զնել: Ասողիկ եւ
Վարդան¹ միեւնոյն բառերով անցողակի կը յիշեն
թէ գումարած ըլլայ Յովսէփ տեղապահ² ժողով
մ'ի Շահապիվան: Այս տեղեկութիւնն անշուշտ
առնուած է նոյն իսկ կանոնագրէն, սրուն մէջ

¹ Ասողիկ Բ. ԳԼ. ք (տպ. Պետրք. 1885 էջ 78) . . .
«*Քահանայ ոմն Յովսէփ անուն, որ լեալ էր աշակերտ մեծին*
Մեսրոպայ, ի գաւառէն Վայոցձորոյ ի գեղջէն Հողոցիմայ:
Եւ հրամանաւ Վարդանայ նստուցին յաթոռ կաթուղեկո-
սութեան ամս ի: Սորաբ խոյով է Շահապիվանէ, սոր
չսոփանօք խանան իւրիցին:» Վարդան (տպ. Վենետ.
1862, էջ 53) «*Եւ զսորբն Յովսէփ ձեռնադրեն կաթողիկոս.*
որ սորաբ խոյով է Շահապիվան, սոր չսոփանօց խանան
իւրիցին:» Բաւական այլագր է ժողովոյս յիշատակութիւնն
«*Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութեան, մէջ*
(տպ. Մոսկ. 1861, էջ 40) «*Այս Անանիա՝ ի հասանել նե-*
ղութեան ի Յազկերաւ ի վերայ քահանայից եւ իշխանացն
Հայոց, էր ընդ նոսա: Սա յետոյ գնաց ի ժողովն Շահա-
պիվանի, ուր էր Յովհան Մանդակունի, եւ արարին կա-
նոնս եկեղեցւոյ:» — Այս վերջին գրութեանս մէջ (էջ 18)
կը գտնենք «*գլուխ եւ հրամանատար»* ասութիւնն որ մեր
կանոնաց յատուկ ասութիւն մըն է:

պահուած կը գտնենք բարեբախտութեամբ այս ժողովոյն վճիռներն եւ անոր կից յառաջաբանական տեղեկութիւն մը, որ կը պատմէ ժողովոյն գումարման պարագաները: Այս մեծայարգ յիշատակարանն կը գտնուի ամէն կանոնագրոց մէջ՝ Ս. Սահակայ կանոնագրութեանց ետեւը, եւ գեռ եւս լոյս տեսած չէ ամբողջովին եւ առանց կրճատման,¹ եւ ոչ ալ ըստ արժանւոյն քննուած եւ իրեն արժէքն ի լոյս հանուած:² Մեր քննութեան համար այն արժէքն ունի յիշատակարանս, որ կը ցուցնէ թէ ինչ մեծ յարգ կ'ընծայէին ի Շահապիվան ժողովքի նստած նախնիք ասորական մատենիս, զոր հիմն առած էին իրենց կանոնագրութեանց: Բնական է որ այս կէտիս վրայ երկար մնալով՝ մանրամասն ցուցնենք մեր այս կանոնաց-մատենին ազդեցութիւնն Շահապիվանի կանոնաց վրայ:

Շահապիվանի ժողովոյ կանոնքը կանոնագրոց սկիզբն եղող զլիսակարգութեան մէջ «Կանոնք միաբան Հայոց, գլուխ Ի», վերնագիրը կը կրեն, ինչպէս նաեւ բուն կանոնագրոց մէջ ի կարգին «Հայոց կանոնին Գլուխք Ի» տիպարոսի նշանակուած են. կանոնաց նիւթոյ բովանդակութենէն ետքն ալ սա ծանօթութիւնը կրելով. «Եզեալ միաբանութեամբ աւագ Հայոց յեւթներորդի ամի վախճանելոյն Սրբոյն Սահակայ կարգեցան կանոնքս այս:» Երկար պատմական ծանօթութիւն մը կայ սկիզբն, որ կը պատմէ թէ երբ եւ ինչու գրուեցան կանոնները: Ճոխաբան ներածութեամբ սկսելով կը պատմէ թէ ինչպէս Սահակայ եւ Մեսրոպայ

¹ Ժողովոյս վրայ համառօտ տեղեկութիւն եւ կանոնաց նիւթը միայն կու տայ Չամչեան (Պատմ. Հար. Բ. էջ 16—18): Հրատարակուեցան կանոններս նաեւ Արարտք թերթին մէջ. (տպ. Վաղարշապ. Է տարի 1874, Թ. 1, էջ 7—13), բայց համառօտուած միայն:

² Այս նկատմամբ ծանօթ է ինձ միայն հանգուցեալ Հ. Յովսէփայ Գաթրճ. քննութիւնքն հայ կանոնագրոց հետազօտութեան մէջ, որուն մէկ մասն մեր այս հետազօտութեանց վերջը պիտի գնենք իրր յաւելուած:

մահուանէն ետքը « եղծումն եւ քայքայումն կարգաց եւ արինաց սրբոյ եկեղեցւոյ » զօրանալով Հայոց աշխարհին մէջ՝ վեր ի վայր շրջեցաւ Հայոց երկրի բարեկարգութիւնն, « մանաւանդ զի չէր ի ժամանակին յայնմիկ իշխանութիւն եւ տէրութիւն ի ձեռն ազգին Մամիկոնեից, զի զուղեալ եւ նուաճեալ եւ հնազանդեալ էին համբարձելոյ Պարսկային թագաւորութեան: » Երբ դեռ կենդանի էր Աշարդան Մամիկոնեան համազգաւքն իւրովք հանդերձ, « զումարուեցաւ այս մեծ ժողովն « յեղեալ կէտն ի Շահապիվանս ի բանակատեղն թագաւորացն Հայոց ի ժամն նորաբեր տունին, եւ լինէր այս ի ժՁ (ուղեղ՝ ժ՛) ամի թագաւորութեանն Յազկերտի Պարսից արքայի եւ Ասասկայ Սինեկայ մարզպանութեանն Հայոց եւ Ասհանայ... եւ Ալվայ խոսխոսունեաց մաղխազութեանն: » Ժողովոյ ներկայ էին եպիսկոպոսունք, եւ բազմութիւ երիցունք եւ սարկուազունք, եւ « իշխանք, զաւսուապետք, ... ազատք, նախարարք » եւն: Բազմութիւ անուանք կը յիշուին այս մասին մէջ՝, եւ սրտնք կը խնդրէին եպիսկոպոսներէն թէ « զեղեալ կարգն սրբոյն Գրիգորի եւ զՆերսէսի եւ զՄահապեղեայ եւ զՄաշտոցի դուք այդրէն հաստատեցէք, եւ մէք ակտորժելով յանձին ունիմք » եւն, եւ թէ մէկը չպահէ կարգադրութիւնն՝ « պատուհասեցի եւ տուգանս տացէ: »

Ժողովոյն զօրծունեութեան ծրարիրն ալ սահմանուած է յիշատակարանիս ներածութեան

1 Ա. Հ. Յովսէփ Արշ. Գաթրճեան կ'ուղղէ այս ժՁ ընթերցումն՝ իրումնք ժ ընթեանլով: Յազկերտ Բրտա ուզղազոյն ժամանակադրութեան (տես Nöldeke, El - Tabari, etc. 435) գահ էլաւ 438ին (4 Օգոստ.) եւ իշխեց մինչեւ 457, երբ Յուլիս 30ին իրեն յաջորդեց Արմիզդ Գ: Յազկերտի ժՁ տարին (= 454) Աշարդան եւ իւր ընկերք կենդանի չէին, եւ ոչ ալ հնար էր այսպիսի ժողով մը զումարել: Աւելի եւս ազաւազ է Արարատոյ հրատարակած բնագիրը՝ ԻՁ գնելով տարեթիւր:

2 Արարատոյ հրատարակած բնագրին այս հետաքրքրական մասը կը պակսի մեր ձեռագրին մէջ (թիւ 44.) ընդհակառակն Արարատ եպիսկոպոսաց թիւ քսան միայն կը գնէ:

վերջն այսպէս. «Եւ զայս ասացեալ քահանայապետիցն եթէ Առաքելքն եւ Նիկիայի մանուկն հաստատեալ կացցէ՝ որպէս եւ էն իսկ, եւ մեք հնազանդ եմք. բայց որ ինչ պիտոյ է ի լրոջն էն ինչն հանունս եւ մանուկն ի մէջ տանս թորդոմոյ՝ հաստատեսցի. ապա կարգեցին եւ երէն այսպէս» . եւ կը յաջորդեն կանոնները: Ուրեմն մեր Շահապիվանի ժողովական նախնիք կ'ուզէին նախ հաստատել կրկին անգամ իրենց ցայնվայր պահած կանոնագիրքն, որ կը բովանդակէր զԱռաքելքն (= «Ղարդ. Առաք.») եւ «Ղնիկայի մանուկն» այսինքն Նիկիոյ եւ անոր կից յաջորդ ժողովոյ ի մանուկն Եփեսոսի որոշմունք, որոնք՝ ինչպէս գիտենք, մաս կը կազմէին Հայոց կանոնական իրաւանց: Երկրորդ անգամ կ'ուզէին նոր կանոններ գնել «ի լրոջն» այն «Առաքելքն» եւն կանոնաց: Ինչ էր այս «Առաքելքն» որ այսպէս հանդիսական գիպաց մէջ Հայոց քով ի զօրութեան եզրը կանոնական իրաւանց կարգը կը դատուի: Ոչ այլ ինչ՝ բայց մեր ասորի մատեանն՝ որուն կանոնքն Առաքելոց անունը կը կրէին եւ իրբեւ այնպիսի կը նկատուէին՝ ինչպէս յԱսորոց նոյնպէս եւ ի Հայոց, որոնց քով պէտք էր որ շատոնց թարգմանուած ծանօթ բլլային անոնք՝ ժողովէս — ուստի 448 տարիէն — շատ յառաջ: Այս բանս կը տեսնուի Շահապիվանի ժողովոյն կանոնաց նաեւ վերնագրոյն մէջ, որ կրկնութիւն մըն է ժողովոյն ծրագրին: Վերնագիրս է. «Սահմանք եւ կանոնք զոր եղին վարդապետք Հայոց ի լրոջն Առաքելքն եւ Նիկիայի մանուկն հաստատութեան»:

Արդէն յայտնի է որ արդեամբք «Վարդ. Առաք.» օրինակ եղած է կանոնացս հաւարչին: Միեւնոյն յատուկ աստութիւնք կը կրկնուին Շահապիվանի ժողովոյն եւ «Վարդ. Առաք.» դրութեան մինչեւ անգամ վերնագրին մէջ, ինչպէս կը տեսնուի սա համեմատութենէն, որ ի հարկէ լիակատար չէ:

ՎԱՐԳ. ԱՌԱՔ.

1. «Կանանք էն Սահմանք,
չոր էրին աշակերտքն Գրիս-
տոսի ի սուրբ եկեղեցիս
յեա վերանալոյ Տեառն ժո-
ղովեալք ի վերնատունն:»

2. «Չհարգէն զսահմանս...
եկեղեցւոյ սրբոյ...» —
«Եղին նոքա ինանս եւ
հարգէն էն սուրբն... էիւղե-
ցոյ սրբոյ:»

3. «Կարգիցին սուարեալք
էն էրին...»

4. (Կան. Գ.) «... եղիցի
ի պահս էն սուրբն էն էր շր-
ջանս...»

5. (Կան. Ե) «... եղիցին
երիցունք եւ սարկաւա-
զունք... եւ սոսնա ժողովին
էն շրջանս սրբութեան...
կաթմուղիկան (Մտր. է-
ղիւնս) Երբ էն շրջան
էն սուրբն Երբ լիցի ժողո-
վրդեանն...»

6. (Կան. Ժ. Ե) «Եթէ ոք...
եկեցէ եւ խորհուրդն յիւ-
ղեցէ... մի ընդունիցիք եւ
մի խորհուրդն էն զՅիսուս:»

7. (Կան. Լ. Բ) «Եթէ ոք
ի հարգէն շրջանսն էն էն
յոսիք էիւղեցոյ:»

ԿԱՆՈՒՆՔ ՇԼԶԱՊ.

1. «Սահմանք էն ինանք,
չոր էրին Վարդապետքն սոս-
նի ի լուսթիւն Վարդապետ-
եւ Նիկիական կանոնաց
հաստատութեան:»

2. «(Յոջր.) Լինէր եղ-
ծումն եւ քայքայումն հար-
գոյ էն սուրբն սրբոյ էիւ-
ղեցոյ:» (Կան. Ժ. Գ. «...
յոսիքն սրբոյ էն էն հարգէ
էիւղեցոյ:»)

3. (Յոջր.) «Ապա հար-
գիցին էն էրին սոսնա:»

4. (Յոջր.) «... Լինէր
սոսնա էն սրբութեան:»

5. (Յոջր.) «յեա փո-
խելոյ... ճշմարիտ սուր-
բիք սուրբն սրբոյ...» —
(Կան. Գ.) «Կաթմուղիկան
շրջանսն (եկեղեցւոյ)...» —
(Կան. Ժ. Գ.) «էն հարգէն շր-
ջանսն էն զՅիսուս...» —
(Կան. Ժ. Զ) «... էղիւնսն
... սոսնա շրջանս եւ հարգի-
... զգուշ եւ արժան է
Երբ...»

6. (Կան. Բ) «... ի
հարկ արքունի եւ ընդ պաշ-
տանեայս խորհուրդն:» —
(Կան. Գ.) «մտցէ յիւղեցէ
եւ ընդ ընկերս իւր խոր-
հուրդն:»

7. (Յոջր.) «Ոյք ունէին
չոր էր սրբութեան շրջան-
նս... եւ յոսիքն սո-
սնայն շրջանսն սոսնա եւ
համարեն սուրբ էիւղեցոյ
սրբոյ...» — (Կան. Թ.) «էն
հարգէն շրջանսն էն յոսի-
քն...» — (Կան. Ժ. Գ.)
«... ոյք սրբիք էն շրջան-
նսն իւր յոսիքն...»

Աւելի երկարել համեմատութիւնս աւելորդ համարեցանք: Այսչափն ալ կը ցուցնէ: որ միեւնոյն ասութիւնք կը յեղյեղութիւն երկուքին մէջ ալ, որ շատ անգամ լսկ լեզուի նմանութենէն աւելի արժէք ունին, օրինակի համար վերնագրաց նոյնաբան սկզբնաւորութիւնք: Արշափ ալ փոքրիկ ըլլանոյս եւ այսպիսի նմանութիւնք, շատ անգամ մեծ զօրութիւն ունին գրութեանց իրարմէ կախումն ունենալը հաստատելու: Օրինակի համար յինքեան մեծ բան չէ Շահապիվանի կանոնաց սա նախագասութիւնք՝ «Արժան եւ իրաւ է վարդապետաց . . . յամենայն ժամ յարեւն Տեառն խորհել է որո՛ւ է ե- ի քիչէրէ՛», որ կը կրկնուի նաեւ Ա կանոնին մէջ. — «Պարտ էր նմա յամենայն ժամ յարեւն Տեառն խորհել է որո՛ւ է ե- ի քիչէրէ՛», — Եւ սակայն կրնանք պնդել թէ Ս. Գրոց այս կոչումն ուղղակի՝ «Վարդ. Առաք.» գրութեան իծ կանոնէն առնուած է եւ ոչ ուրիշ աեղէ: Յիշեալ կանոնը կը հրամայէ Գաւթի սաղմոսներն ամէն օր ըսել եկեղեցւոյ մէջ, «որպէս եւ ասէ (Գաւթի) . . . յԱրեւն Տեառն խորհեցայ է որո՛ւ է ե- ի քիչէրէ՛ . սաղմոս ասացից» եւն: Իսկ արդ «Վարդ. Առաք.» այս՝ ինչպէս նաեւ ասոր կից Ս. Գրոց կոչմունքն ազատ եղանակաւ եւ բազազրելով ի մէջ բերած է: Եթէ Շահապիվանի կանոնն ուղղակի Աստուածաշնչէն առնուր կոչումը, բոլորովին տարբեր պիտի ըլլար, այսինքն կամ (Սղմ. 2Է, 2) «է որո՛ւ է կարդացի եւ ի քիչէրէ՛ առաջիք» եւ կամ (Սղմ. ԾԳ, 18) «Յերեկոյս, ի վաղորդայն եւ ի հասարակ աւուր ոչ-որպէցի եւ ասացի եւ լուիցէ ձայնի իմում»: — «Վարդ. Առաք.» բաղադրեր է այս երկու խօսքերն, որոնց վերջնոյն «ոչ-որպէցի» ըսելն ըստ Եօթանասնից եւ հայ թարգմանութեան, եղած է «խորհեցայ» (Լ3) ըստ ասորական թարգմանութեան Աստուածաշնչի: Այս փոքրիկ կոչումն ուրեմն միայն բաւական է հաստատելու թէ Շահապիվանի կանոնք կախումն ունին

մեր «Առաքելական» էն կամ «Վարդ. Առաք.» գրութենէն :

Բայց բարեբախտաբար միայն այս փոքր ցուցմանց վրայ յենուլ պէտք չունինք : Շահապիվանի Հարք լիութեամբ կատարած եւ իրենց առաջադրութիւնն՝ «ի լրո-թիւն Առաքելական կանոնոց» յօրինել իրենց կարգադրութիւնքն : Եթէ աչքէ անցընենք իրենց վճռած կանոնները, կը գտնենք որ անոնցմէ բաւական մաս մ'արդեամբք ուրիշ բան չէ, բայց հաստատել, մեկնել ու լր-ցընել մեր ասորական կանոններն, ի հարկէ շատ անգամ բառ առ բառ օրինակելով ասորի կանոններս : Շահապիվանի ԹՎ կանոնն ընդհանրապէս եւ շատ տեղեր նաեւ Բ-Բ-նոյն է մեր գրութեան ԹԹ եւ ԻԳ կանոնաց հետ, որ մէկի մէջ ամփոփուած են : ԹԳ կանոնին սկզբան մէկ մասը լիովին առնուած է մեր կանոնաց վերջինէն (ԼԳ) որ խնամութեան աստիճանաց վրայ կը խօսի : Ասորոյն ԹԲ կանոնն կը գտնենք վերստին Շահապիվանի ԹԶ եւ այլ կանոնաց մէջ, ինչպէս նաեւ ասորոյն ԹԵ կանոնը Շահապիվանի Լ-Թ կանոնացնիւթ տուած է՝ որոնք ընդարձակ ճոխացումն են առաջնոյն : Վերջապէս Շահապիվանի ԹԵ կանոնն կ'ամփոփէ յինքեան մեր գրութեան ԹԹ, ԻԳ եւ Լ կանոններն, ինչպէս որ ԹԶ կանոնն է հաւասար մեր գրքին Ի եւ ԻԳ կանոնաց :

Աւելորդ չէ այս կանոններն իրարու հետ համեմատել դէմ առ դէմ՝ թէ եւ ըստ կարի համառօտ կերպով : Համեմատութիւնս կարելոր է այնու որ բաց ի մատենագրական տեսակիտէ, ունի նաեւ իրաւաբանական-պատմական արժէք, ցուցընելով Շահապիվանի մեծագումար ազգային ժողովոյ շատ վճռոց աղբիւրն, որոնք հայ կանոնագրոց մասը կը կազմեն եւ այսպէս իբրեւ կանոնական որոշմունք նկատուած են : Աւելորդ է բսելն որ այս համեմատութիւնս մերձաւորապէս լիակատար է, ուրիշ նմանութիւններ ալ կարելի է գտնել ի հարկէ :

Մարդ ու մարդ առ մե-
նայն ընդհանուրին մարմնոյ
էւրոյ մի մերցնեցէ՛լ յայդնել
զառախանս մերցնաւորի մերտն
էւրոյ, . . . դատեր քո . . .
քեւ քո . . . կնոջ հաւր
քո, . . . հաւրաքեւ քո . . .
եւրոյ քո . . . : Սոյն-
պէս եւ յերկորդումն կար-
գեաց մարմնաբէրն Մովսէս
յԱնիշան եւ ասէ . . . Անիշան
որ ննջեցե . . . : Նոյնպէս եւ
ասհմանեալ Առաքելուն
կանոնաց . . . : Վնչե-
լ շարք զարմն շարքն
իւր (որ) առնել (կին) եւն :

3. (Կան. ԺԲ.) «Կար-
գեցին առարեալքն . . . եթէ
եկամուտ որ կամ բնա-
կաւոր որ ոչ գիտէ զհաւ-
ատս . . . մի լիցի առաջնորդ
եւ հրամանատար . . . կամ
յայլ ինչ սպասաւորու-
թիւն եկեղեցւոյ մի մեր-
ձեցուցեն . . . զի մի կարգեալն
ընդ նոսրս իւրեցեցե . . . զի
եթէ ստուերք հանդերձե-
լցն Մովսէսի զանարարն
ընդերբ ի սոստորսնին
խորանին, որչափ եւս ա-
ռաւել որ նորոյ ուխտիս
է միջնորդ :»

4. (Կան. ԺԵ.) «Կար-
գեցին առարեալքն եւ եզին
հաստատու թեամբ եթէ որ
սուտ երդնու կամ վկայէ
եւ կամ որ երթայ առ
կախարդս եւ հարցուկս եւ
քաղեայս եւ վոհուկս, եւ
հաւատայ ծննդոց եւ սու-
տեղագիտութեանց, իբրեւ
զայնոսիկ որ անաստուածքն
են խափանեցի նա որպէս

յելի . Մարդ ու մարդ մի մեր-
ցնեցէ առ մեկնայն ընդհանու-
րին մարմնոյ էւրոյ յայդնել
զառախանս նոցա : Եւ յա-
նիշան գրէր Մովսէս թէ
Անիշան որ ննջեցե ընդ մեր-
ցնաւորի մերտն էւրոյ : Արդ
մի որ . . . զքոյր կամ գե-
ւորի կամ զեղաւորդի
կամ հաւրաքոյր կամ զայլ
որ յազգի անդ իւրում
միշտ է շարքարք նախն
զոս մի իւրեցե առնել : . . .
Ար զազգական իւր կին
առնիցէ, զոր ոչ հրամայեն
աւրէնք քրիստոսիականք .
եւ Սարգ Առաքելն աշա-
կերպն քրիստոսի, եւն եւն :

3. (Կան. ԺԶ զերջ) . . .
եթէ առաջնորդք օրինացն
հոգարարն է զշարքիտ,
(= Աւարդ. Առաք. Կան.
ԺԳ . . . եթէ իցէ որ
երկմիտ ի հաւատս եւ չիցէ
զշարքիտ ի պաշտամանն . . .)
ապա է կարգեալն ընդ նո-
սրս մարմնապէս ոչ սոյ-
նաքեւ . . . : — (Կան. ԺԳ
զերջ) « . . . զի սուրբ եկե-
ղեցի եւ սուրբ խորհուրդն
տէրունական զանարարն ըն-
դարմն, զի արատաւորք ի
ձեռն անարատիցն փրկե-
ցին :»

4. (Կան. Ը) «Եթէ որ
ի կախարդութեան գտցի
այր կամ կին եւ յուրա-
ցութեան . . . քարկոծ լի-
ցին . . . : — (Կան. Թ.) «Որ
որ ի հարցուկս երթան կամ
ի գիւթել, տուգան կալ-
ցին . . . ապա եթէ եպիս-
կոպոս կամ երէց . . . յե-
պիսկոպոսութենէն անկցի
եւ երէցն յերկոյթենէն

զանաստուած ի քահանայութենէ եւ մի խառնեացի ի պաշտան եկեղեցւոյ. եւ եթէ ժողովրդական որ իցէ՝ մերժեացի ի բաց։»

5. (Ամն. ԼԲ)՝ Կարգեցին սուսքեալքն . . . եթէ որ ի կարգէ պաշտանէից եւ յուխակ եկեղեցւոյ. եւ իմացի իստան լինել, բարոյ գործոյ ցանկայ. համարձակ լիցի, ինչ լինել ի տեղիս տեղիս ինչ լինել, ի կերակրոյ պատկէշտանայ, ի զինուորական զգեստուէ հեռանայ, պճղնաւորեալ նմանեացի պաշտանէիցն հրեշտակաց Աստուծոյ եւ զուարթնոց երկնից . . . — (Ամն. ԺԼ) « . . . որ ինչ որ է ստան լինել եւ շահի շահս ստան լինել . . . մի կացցէ ի կարգի պաշտաման քահանայութեան . . . » — (Ամն. ԻԱ) — « . . . որ լոկ են ի ստացուածոց եւ սոսկ ի մամնայէ, եւ չերթան զկնի ինչն լինել եւ ձեռք իւրեանց սուրբ են ի կաշտանոց եւ միտք իւրեանց սուրբ եւ յստակ ի շարութենէ,» եւն։ — (Ամն. ԻԲ) « . . . սթարարանէ եւ հարարք եւ սեպ եւ սնապարծք, եւ ստեղծող, սթեղծող, ստեղծող եւ յղլք եւ նախանձուք շարեաց, եւ ցանկացող շարեաց եւ պատուատէրք, ինչոք, եւ շեղարար, եւ ցոփասիրարք, եւ յան-

լուծցի, . . . եւ ի կարգէ պաշտանէից ի բաց կացցեն . . . » — (Ամն. Ժ)՝ «Որք լոկ դիւթեն եւ ոչ կախարդեն, եթէ այր եւ եթէ կին՝ ի դիւթութեան գոցին . . . գան արբցեն . . . »

5. (Ամն. Ժ)՝ Եթէ որ ի հաւատս կացցէ կամ ինչն լինել, զինչն լինել, զինչն լինել եւ զարբութիւն պահել եւ կենաց յախտեանականաց հասանել, ընդ ընկերս կացցէ ընդ ճշմարտոս եւ ընդ միաբանականաց, եւ միմեանց շահեացին սիրովս Բրիտոսի . . . Մի լիցի սովորութիւն միայն լինել, ապա զհարգ կարեն զիտել զկարգ եւ զպայման հաւատոյ . . . մարդ կատարեալ եւ ինչն լինել ինչն լինել, որ միայնակեաց կամ լինել եւ ինչն եւ հարեղա յութիւն յանձն առնուլ, կանոն զայս կալցի։ Չարքն ի ինչն ոչ որ եւ որն ստան պահանջել, զգրաւ պարտապանին վաղվաղակի զարձուցանել։ Որք լիցի մարդկան մինչեւ յերբ էք լինարարք. ոչ միմեանց շեղարարք առնեղեալ սրտով, ունեցի ժողով յարենէ հեղձուցելոյ, ի պոսնկութենէ, ի շնութենէ ի գողութենէ յարքն լինել, յարքն լինել, ի սուտ երդմանէ, ի սուտ խօսելոյ, ի բնական լինել, յարքն լինել, յարքն լինել, յարքն լինել, ի կամակորութենէ, ի ինչն լինել, ի ինչն լինել. մի հարար, մի շարար, մի սթարարանէ,

դուրս է ել անգուլթք, անու-
ղորմք, եւ կուուողք, եւ
ոխակալք, աստուտ եւ շատ
եւ որ ինչ նման է սոցին,
մի մերձեցին ի պաշտաւն
քահանայութեան, եւն:

մի յերգս լիտեաց, մի ի
հապտանս, մի ի վայրապար
ծաղը, մի յահուր, մի զըկող,
մի տրանջող, մի արեղ,
մի յանդուր, մի շատախօս,
մի խաւսել զուսկէ եւ մի
լուկ, . . . մի ցանկող, մի
անուր մի համար յաստանէ,
եւն:

6. (Կան ԻԷ) “. . . Մի
որ անարգեսցէ եւ անկոս-
նեսցէ եւ արհամարհանաւք
կայլի զքահանայն, Բեթ-
լէմի ու անարգան է յանու-
րէնց էնց . . . — (Կան. Ի)
“. . . Ի կարգէ քահանայ-
ութեան շատրեւտն անարտ,
որ սուրբ ի մամնայէ իցեն,
աւրինաց եւ կարգի եկե-
ղեցուց ճմուտք. Բեթ Է-
մարից ու էնց, . . . Ի զլի-
արհամարհան իսցանցին . . .
— (Կան. ԻԶ) “. . . Եթէ
Թիւրեսցի եւ աչառիցէ երե-
սաց, . . . մի եւս կայցէ ի
կարգի դատարութեան
. . . զի ոչ իմացաւ զզր-
րեալն աստուածային ձե-
ռամբ յաւրէնսն Մովսէսի
Թէ մի խտորեցուցես զի-
րաւունս ի դատաստանի,
Է- իստու է վերայ իր-
անցն . . .

6. Կան. ԺԶ.) “. . . զար-
ժանասարն, Էթէ (Է-
մարից ու էնց եւ յար-
համարհանց, եւ միայն նա-
խանձաւոր սրբութեան եւ
աւրինացն է, յարու իս-
ցին . . . : Եպիսկոպոսն կամ
երէցն որ վասն այսց իրաց
կաշառս առցեն եւ կամ
զինչ եւ է իրաց . . . եւ
կամ աչառանաւք առնի-
ցեն եւ ոչ զճմարտութիւնն
ընտրեսցեն . . . , ըստ զրե-
ցելոցն Թէ կաշառ կուրա-
ցուցանէ զսիրտս իշխանաց,
եւ դարձեալ կուր է վերայ
իրանց վերանցան . . .
նորովեալ լիցին եւ ինչեան-
Բեթ Է-մարից ու էնց
Էթէ Է-մարից ու էնց . . .

Աւերորդ կը համարինք այս համեմատու-
թեանցս նկատմամբ այլ եւս դիտողութիւններ
կցել: Այս տեղերը հարեւանցի իսկ համեմատելով՝
կը համոզուինք որ Շահապիվանի Հարք արդեամբք
հաստատել եւ լրացընել ուզած են զ“Աստուծան”
կամ՝ ինչպէս իրենք իսկ կը մեկնեն՝ “Աստուծոց”
կանոնները: Նշանաւոր է մանաւանդ ամուսնու-
թեան աստիճանաց կանոնը (ԺԳ) որ բոլորովին
համեմատ է մեր “Առաքելականին” ԼԳ կանոնին՝

ի մասնաւորի խնամութեան աստիճանը մինչեւ
 “չորրորդ շարձն” դնելով՝ աննման յեանոց,¹ եւ
 կցելով ի վերջոյ թէ այն կարգադրութեան հա-
 կառակն ընելն՝ ընդդէմ է այն “սորինաց” զոր
 “հրամայեն . . . սորք Աստուծոյն:” Նշանաւոր է
 նաեւ այն կողմանէ որ Շահապիվանի այս կանոնը
 կրնայ առնուած ըլլալ միայն հայերէնէն եւ այն՝
 արդէն իմբագրեալ հայերէնէն, վասն զի ասորոյն
 մէջ չկայ կանոնս, եւ նախնական հայն ալ անշուշտ
 շատ տարբեր էր: Այս կէտին վրայ քիչ մ'եաքը
 կրկին պիտի դառնանք:

Այժմ կրնանք ապահովապէս ըսել որ ասորի
 կանոնաց-մատեանս թարգմանուած եւ իբրեւ
 վաւերական ճանչցուած եւ յարգուած էր ի Հայոց
 շատ տարիներ ալ յառաջ քան այս 448 թուականն:
 Սակայն սրշափ տարի յառաջ դնելու ենք արդեօք:
 Շահապիվանի ժողովն այս կողմանէ ալ կուռան մը
 կու տայ մեզի: Վիմանանք անկէ որ “Առաքելա-
 կան” շատոնց ի զօրութեան էր Հայոց քով, բայց
 Սահակայ եւ Մեսրոպայ մահուանէն ետքն շատերն
 սկսած էին անտես ընել զայն եւ գնիկիականն,
 որով առիթ առաւ ժողովքը հաստատելու եւ

1 Նշանաւոր է այս կէտն՝ որ խնամութեան աստիճանն
 մինչեւ “չորրորդ շարձն” կ'որոշէ, եւ զոր բառ առ բառ առ-
 ուած է Շահապիվանի կանոնն: Յայտնի է որ հայ եկեղեցւոյ
 մէջ յետոյ շատ աւելի խտացած է բարեկարգութիւնն այս
 մասին մէջ եւ մինչեւ “ցեօթներորդ զարմն” ընդարձակուած
 է արդեւքն որ մինչեւ մեր օրերն իսկ Հայոց մեծ մասին քով
 կ'արժէ: Սակայն թէ հնագոյն ժամանակներն ս'յշափ խիստ
 չէր հոյ եկեղեցւոյ այս արդեւքը, կը վկայեն ոչ միայն մեր
 կանոնն եւ Շահապիվանի ժողովն, այլ եւ շատ մ'այլ յե-
 տազայ կանոնք որ նմանողութիւն են մեր կանոնին եւ որոնք
 այս կէտին նկատմամբ եղած որոշումն ալ առած են ասկէ:
 Յիշենք օրինակի համար որ նաեւ Մխիթար Գոշ իւր Գա-
 տատանագրոց մէջ (Մասն Ա, գլ. ԾԼ, հրատ. Բաստամեան,
 էջ 219 եւն) ճիշդ այս կանոնին հետեւողութեամբ կանոն
 մ'առած է եւ այն տեղ միայն քայլ մ'աւելի յառաջ դա-
 ցած է՝ խնամութիւն որոշելով մինչեւ “չորրորդ եւ հին-
 քերորդ զարմն” զոր իւր յաջորդ (գլ. ԾԹ) կանոնին մէջ
 նկէ կը ջանայ:

մնացրնելու « զեղեալ կարգն . . . զԱսհակայ եւ զՄեսրոպի : » Ասութեան կերպն այնպէս կը ցուցրնէ որ Մեսրոպայ կենդանութեան օրով արդէն ճոխութիւն ունէին կանոններս . որով դոնէ 438 թուականէն բաւական յառաջ՝ եւ դոնէ Ե դարու առաջին քառորդին վերջերը թարգմանուած ըլլալու էին ի հարկէ յԱսորիս առաքուած աշակերտներէն :

Մեր ունեցած սակաւ ազբիւրները թոյլ չեն տար որ համարձակինք աւելի յառաջ երթալ եւ որոշ տարեթիւ մը գտնելու աշխատիլ : Անհնար է նոյնպէս թարգմանչին անունն գտնելու աշխատիլ : Կորիւն՝ ասորական թարգմանութեանց համար երկու թարգմանիչ կը յիշէ՝ զՅովսէփ եւ զԷղնիկ, որոնք ըստ հրամանի իրենց ուսուցչաց թարգմանեցին շատ բան, եւ յետոյ անցան Կ. Պոլիս, ուստի դարձան հանդերձ՝ «¹ Կիլիկիան եւ Եփեսոսական կանոնօքն » (430 էն քիչ վերջը) : Թէ մեր «¹ Աստուծոյն » ալ «¹ Կիլիկիանին » հետ — որուն հետ անբաժին կը յիշեն Շահապիվանի հարը, այս միջոցին՝ ուստի 430 էն յառաջ՝ թարգմանուած էր, շատ հաւանական կ'երեւայ : Բայց ի հարկէ անհնար է հետեւցրնել թէ Յովսէփայ եւ Էղնիկայ թարգմանութեանց այն կարգին, զոր կը յիշէ Կորիւն յիշեալ խօսքին մէջ, պէտք է վերադրել նաեւ մեր կանոնները : Ասորիք եւ ի մասնաւորի՝ Եղեսիա հայ ուսանողաց ահագին բազմութիւն կար ամէն ժամանակ, որոնցմէ շատերն անշուշտ թարգմանութեամբ ալ կը պարապէին : Հայ ուսանողաց հոգածու էին նաեւ ասորի եպիսկոպոսք Եղեսիոյ : Այս-

1 Կոր. (տպ. Վենետ. 1833, էջ 20—21.) «¹ Դարձեալ գէպ լինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն յուզարկել է կողմանս Ասորոց ի քաղաքն Եղեսացոց, զՅովսէփ, . . . եւ երկրորդն Էղնիկ անուն՝ յայրաբաւեան դաւառէն ի Կողք գեղջէ, զի յասորական բարբառոյն զնոցին հարցն սրբոց դաւանդութիւնս, հայերէն գրեալս դարձուցեն : Իսկ թարգմանչացն հասեալ՝ ուր առաքեցանն, կարարեալ զհրամանսն եւ առ պարասակսն հարսն տառախեալ՝ անցեալ զնոցին ի կողմանս Յունաց, եւն :

պէս Սահակայ եւ Մեսրոպայ ժամանակակիցն Ռաբուլաս, որ նամակաւ իսկ ազդարարեց անոնց թէնդորի գրութեանց հայերէն թարգմանութիւնքն ուրբա՞ միասնեբբ,՝¹ «նաւահանգիստ աստուածեղէն գիտութեան էր . . . վասն Ասորոց, Հայոց եւ Պարսից», խօսելով ասոր Աղեքսանդր կենսազրին հետ: Այնտեղ կը յիշուի նաեւ որ «ի նմին քաղաքի ի հին ժամանակաց կանգնեալ էին աստուածեղէն դրդամամբ դպրոցք ասորի լեզուի յօգուտ մերձաւոր աշխարհաց», որոնց մէջ այս միջոցին ամէնէն աւելի օգտուողն էր Հայոց երկիրը. բաց աստի կը յիշուին Եդեսիոյ մէջ զատ զատ ասորի, նայ եւ պարսիկ դպրոցներ:՝² Ասորադէտ թարգմանչաց անշուշտ մեծ գունդ մ'ունեցած ենք, որոնց դործոց նշխարք միայն ծանօթ են մեզ այժմ. եւ այն՝ ոչ շատ ժամանակէ ի վեր յերեւան ելած, որ եւ դեռ պիտի ելլեն անշուշտ:

Արդէն ցայսօր ծանօթ ասորերէնէն եղած թարգմանութիւնք՝ որչափ լեզուի միեւնոյն խմբին պատկանին, այնպիսի պէսպիսութիւն կը ցուցնեն լեզուի եւ թարգմանութեան ստոյ, որ անհնար է քանի մ'անձանց միայն վերագրել զանոնք: Արնանք մինչեւ անգամ ասորերէնի ազդեցութեան աստիճաններն որոշել եւ դասաւորել: Եւսերեայ, Եփրեմայ եւ Չգօնի կրած ասորական ազդեցութիւնն այնպէս սաստիկ է, որ անկարելի է ընդունիլ թէ անոնք ելած ըլլան այն գրչէն որ հայերէնի վերածեց զլարուբնա. բայց նաեւ վերջինս դեռ շատ ենթակայ է այն ազդեցութեան քան՝ օրինակի համար՝

¹ Հմմտ. Ռաբուլասայ գրութիւնք, թրգմ. ի գերմաներէն Կ. Պիքքէլի (G. Bickell, Sämtliche Prosaschriften des Bischofs Rabulas von Edessa. Kempten 1874, p. 162.)

² Անդ, էջ 223 եւ 224: Հրատարակիչը կը յիշէ թէ Հայոց դպրոցը կը յիշուի Եփեսոսի Չարաժողովոյն արձանագրութեանց մէջ, որ լոյս տեսաւ ասորերէն. (G. Hoffmann, Verhandlungen der Kirchenversammlung zu Ephesus etc., Kiel 1873, p. 12.)

Մարութայի գործքերն, որ շքնաղ հայերէն մ'ունին, որուն մէջ հազիւ տկար ազդեցութիւն կը կրնանք նշմարել:

Այս աստիճանաւորութեան մէջ մեզի կ'երեւայ թէ «Վարդ. Առաք.» միջնոյն կը վերաբերի, եւ այն հաւանականօրէն Լաբուբնայի թարգմանչին արդիւնքն է՝ վերջնոյս հետ հայերէնի թարգմանուելով: Լեզուի այս նմանութիւնն բաւական յայտնի է, զոր կրնան ընթերցողք տեսնել այն համեմատութեանց մէջ, զոր վերը յառաջ բերինք, երբ Լաբուբնայի եւ մեր կանոններուն իրարու ունեցած աղերսը կը քննէինք:՝ Բրիտանական թանգարանի նշանաւոր ձեռագիրն ալ՝ որ հինգերորդ դարէն է, անբաժին ունի երկու գործքերս, ըստ որում Լաբուբնայի անմիջապէս կը յաջորդէ «Վարդ. Առաք.» եւ այսպէս ալ հրատարակեց Գիւրըթոն: Այս պարագային շնորհիւ է թերեւս որ ասորի ձեռագրաց ոմանք մեր կանոններն «Վարդ. Ադդէի» անուամբ միայն գիտեն, ինչպէս վերը յիշեցինք: Այսպէս կից գտած էր հաւանականօրէն նաեւ հայ թարգմանիչն եւ ի միասին հայերէն թարգմանած: Գոնէ հաւանական նշան մ'ունինք այսպէս ընդունելու, քանի որ միեւնոյն անձին մատը կը տեսնենք՝ Լաբուբնայի եւ մեր կանոնաց մէջ եղած քանի մը կարեւոր փոփոխութեանց վրայ: Այս կէտը կարեւոր կռուան մը նկատելով մեր կարծեաց, հարկ կը համարինք քիչ մ'ընդարձակօրէն պարզել խնդիրը:

Լաբուբնայի թարգմանիչն, որ այնպէս հաւատարիմ է իւր բնագրին եւ յաջողակ միանգամայն, իւր թարգմանութեան վերջերն այլ եւս չէ կրցած հաւատարիմ մնալ ասորւոյն՝ երկու կէտի մէջ եւ

1 Տես էջ 84—100, ի մասնաւորի 89 եւն: Բաց աստի մեր այս քննութեան վերջը կցուած Յաւելուածին մէջ կրնան այս նմանութիւնք ակնյայտնի տեսնուիլ այն տախտակէն, որուն մէջ Լաբուբնայի «Վարդ. Առաք.» գրութեան եւ Յակոբայ թղթոյն համեմատական կտորները դէմ առ դէմ նշանակուած են:

բնագրի հաւատարմութիւնը զսօսած է ազգային աւանդութեան չհակառակելու համար: Այս կէտս մանրամասն պարզած ենք Լարուբնայի մեր համառօտ քննութեան մէջ: ¹ Նախ կը տեսնենք որ հոն Եղեոսից առաքելոյն Արդէ անունը պահուած է հաւատարմութեամբ, բայց անոր աշակերտին Աբգէի անունն փոխուած է ըստ ազգային աւանդութեան յԱրդէ, ² այնպէս որ Արդէ եւ Ազգէ միեւնոյն անունը կը կրեն երբեմն միեւնոյն էջի մէջ առանց զանազանութեան, եւ միայն յետինք՝ ինչպէս Խորենացի՝ Արդէն ալ փոխած են՝ հետեւելով Եւսեբեայ՝ ի Թարգէս, որով նախնական Արդէ եւ Աբգէ եղած են յետոց Թարգէս եւ Արդէ: Արդ այս փոփոխութիւնը կը դաննենք նաեւ «Վարդ. Առաք.» գրութեան վերջին մասին մէջ: Ուստայի եւ շրջակայից դարձը (համ. Թ) կը տրուի Արդէի՝ համեմատ ասորւոյն, (Թէեւ շատ ձեռագրաց մէջ անգաւաղուած է ըստ յետին աւանդութեան եւ եղած՝ Թագէս.) բայց նաեւ Ժ հատածին մէջ Պարսից Մարաց, Խուժաստանի եւն դարձը արուած չէ Աբգէի՝ ինչպէս կը պահանջէ ասորերէն բնագիրը, այլ ըսուած է Թէ անոնք դարձած ըլլան «յԱրդէ (= յԱբգէ) Իբրդսսգորձէ յաշակերտէ Արդէի (ձեռագիրը աղաւաղութեամբ՝ Թարգէ) առաքելոյ, որ բժշկեաց զԱրգար Թագաւոր Ուստայի:», Երկու Թարգմանութեանցս ալ միակերպ փոփոխութիւնը միեւնոյն նպատակաւ է եւ մէկ ալ ձեռքէ: Արդէն «Արդէ Իբրդսսգորձ» սեպհական ստութիւնն է նոյ Լարուբնային, ³ որ այսպէս կը փոխէ ի հայերէն՝ ասորւոյն Աբգէի տուած «յորինիչ մանեկաց» (կամ լաւ եւս «գիպակաց») վերագիրն, ⁴ զոր նաեւ Խորե-

1 Հմմտ. Zur Abgar-Sage, p. 37, եւ 45—47:

2 Տես՝ Լարուբնա (տպ. Վենետ. 1868) էջ 46, 13—18. 49, 3, 19 եւն. Հմմտ. Zur Abgar-Sage, p. 37 եւ n. 6:

3 Լարուբնա, էջ 32, 14:

4 Տես այս նկատմամբ Zur Abgar-Sage, 38—39 եւ Հմտ. Եւս. 1889, Թ. 4, էջ 66:

նայի բոլորովին ճշդութեամբ չէ ընդօրինակած՝
 «մետաքսադործ» գրելով (Բ. ԳԼ. ԼԳ):

Երկրորդ եւ նշանաւորագոյն փոփոխութիւնն
 բրած է Լարուբնայի հայ թարգմանիչը գրութեան
 վերջին մասին մէջ Ադդէի մահուան նկատմամբ
 ասորւոյն բոլոր պատմածները կերպարանափոխելով,
 այսինքն՝ ասորւոյն պատմածը թէ Ադդէ յեղեսիա
 մեռաւ եւ թաղուեցաւ, — որ հակառակ է ազ-
 գային աւանդութեան, — փոխելով Ադդէի
 «դէորդ»-ին՝ յԱրեւել, որմէ ի հարկէ կը հաս-
 կցուի նաեւ ի Հայս:՝ Օրինակի համար ասորին կ'ըսէ
 «Հիւանդացաւ յԱռհա եւ ել յաշխարհէս յայս-
 մանէ» այսինքն մեռաւ. հայը փոխած է՝ «Եւ յեռ
 այսր ամենայնի կամեցաւ Ադէ առաքեալ (գնալ) ի
 կողմանս արեւելից.»¹ եւ այսպէս յառաջ: Հայն իւր
 նպատակին հասնելու համար պէտք տեսած է ըստ
 այսմ եղանակաւորել Ադդէի մահուան նկատմամբ
 բոլոր ըսածները, փոփոխելով, դուրս թողով
 կտորներ եւ յաւելլով մանր խօսքեր: Մինչեւ ան-
 դամ ասորւոյն նշանակած Ադդէի մահուան ամսոյն
 անունն ու օրը պահած է իբրեւ ժամանակ Ադդէի
 մեկնելուն յԱռհայէ եւ Արեւելք երթալուն:²
 Միով բանիւ ազգային աւանդութեան ամէն հա-
 կառակ բան հեռացուցած է, թէեւ առանց զայն
 մանրամասն ընդմիջարկութեան պատմելու: Ադդ իր
 այս մատը կը տեսնենք նաեւ «Վարդ. Առաք.»
 գրութեանս մէջ:

Ասորին վերջին մասին մէջ Ադդէի՝ Ադդէի
 աշակերտին՝ առաքելական դործունէութիւնը կը
 գծէ այս շրջանակաւ «Պարսք. [եւ Պարթեւք,]³ եւ

¹ Այս նկատմամբ ընդարձակագոյնս տես Zur Abgar-Sage, 45—47:

² Լարուբնա, էջ 38, 8:

³ Լարուբնա, էջ 45, 20: Վերջին փոփոխութիւնն է՝ էջ 49, 19:

⁴ Միայն հայը ունի «եւ Պարթեւք» որ հարազատ կ'երեւայ եւ ըլլալու է նաեւ ասորի նախարանագրին մէջ:

ամենայն Ասորեստան է- Հոյ+ եւ Մարք . . . Խու-
 ժաստան, եւն: Սահայն այս մասն հակառակ էր հայ
 աւանդութեան, որուն համեմատ Հայք ոչ թէ
 Արեւելէն ընդունած էին քարոզութիւնն, այլ անոր
 ուսուցչէն Ադդէէն: Ասոր ճարք գտեր է թարգ-
 մանիչը դիւրութեամբ՝ «է- Հոյ+», անհաճոյ բառը
 ջնջելով: (— «Պարսք եւ Պարթեւք եւ մեռայն
 Արեւմտէն է- Մար+», եւն: —) Բայց որպէս զի Հայք
 բողոքովին անյիշատակ չմնան, եւ դարձեալ իւր
 սիրած աւանդութիւնը նաեւ հոս յայտնելու հա-
 մար, նախընթաց հատածին մէջ, ուր իւր սիրելւոյն
 Ադդէի դործունէութիւնը կը նշանակուի, նոյնպէս
 փոքրիկ յ-էլ-մ-ժ մ'ըրած է: Այն տեղ ուր ասորին
 կ'ըսէ թէ Ադդէէն դարձան «Ուռհա եւ ամենայն
 դաւառք որ զնովաւ յամենայն կողմանց եւ Ծոբ-
 (= Մծբին) է- Աբ-բ է- մեռայն հի-սի-ի եւ կող-
 մանք որ զնովաւ եւ հարաւ եւ ամենայն սահմանա-
 կիցք Միջագետաց», — որուն մէջ Միջագետք եւ իւր
 մերձաւոր շրջակայք կը հասկընայ, — հայն փոխած
 է հետեւեալ կերպով . . . «Ուռհա եւ ամենայն
 քաղաքք որ շուրջ զնովաւ, Մծբին եւ Աբաբ եւ
 սահմանակից Միջագետաց, Հոյ+ է- մեռայն հի-սի-ի
 եւ հարաւ:» Այս փոքր յաւելուածով նախ ազա-
 տած է իւր սիրական աւանդութիւնն եւ դարձեալ
 ասորւոյն «եւ ամենայն հիւսիսի» ասութեան ըն-
 դարձակագոյն իմաստ մը տուած: Լարուբնայի մէջ
 գոհ եղած էր պարզապէս յԱբ-էլ-տանելով զԱդդէ-
 այստեղ աւելի որոշ յայտնած է որ ազգային աւ-
 անդութեան ջերմ պաշտպաններէն է ինքն, եւ թէ
 այս աւանդութիւնը կը նոյնանար անոր հետ՝ որ
 Ադդէի վկայութիւնը կը գնէր ի Հայս «ի դաւառին
 Շաւարշան, որ այժմ կոչի Արտաղ», — աւանդու-
 թիւն մ'որուն յիշատակը պահած է Խորենացի
 (Բ, գլ. ԼԳ.) եւ զոր թարգմանիչն առջեւն ունէր
 անշուշտ բաւական տարբեր ձեւի տակ քան զոր կը
 գտնենք Ս-ի-ի-ի հրատարակութեան մէջ՝ որ

յայտնապէս յետագայ փոփոխութիւններ կրած է, եւ որուն կ'արժէ առանձին ուսումնասիրութիւն մը նուիրել: ¹

Այս ամէնն մէկ կողմանէ ապահովապէս տարակոյս մ'այլ եւս չեն թողուր թարգմանչին միեւնոյն անձն ըլլալուն եւ մէկ ձեռքէ թարգմանելուն երկու գրութիւնքն ալ, (— անշուշտ նաեւ այլ գրութիւններ, օրինակի համար՝ հաւանականօրէն Յակոբայ թուղթը եւ թերեւս նաեւ Պիղատոսի «Յիշատակարանքն.») — միւս կողմանէ կրնայ ընթերցողաց մտաց մէջ այն դաղափարը յառաջ բերել իբր թէ ազատ թարգմանիչ մ'ըլլայ որ շատ փոյթ չունի բնագրին հաւատարիմ գտնուելու: Սակայն վերջինս ճիշդ չէ: Լաբուբնա միայն այս դիպաց մէջ զոհած է բնագրին հաւատարմութիւնն, բայց այլուր ծայրէ ծայր շատ ճիշդ եւ շատ յաջող թարգմանիչ է: Նոյնն ըսելու եղք նաեւ «Վարդ. Առաք.» նախնական թարգմանութեան նկատմամբ: Ն-ի-ն-կ-ն կ'ըսենք, վասն զի դժբախտութեամբ մեր մատեանն Լաբուբնայի բախտն ունեցած չէ, որ որչափ ալ աղաւաղութիւններ ունենայ, յընդհանուրն անփոփոխ հասած է մեզ: Իսկ մեր մատեանն՝ իբրեւ կանոն-մարեան՝ որ գործնական արժէք ալ ունէր, զերծ մնացած չէ երկրորդ խմբագրութենէ մը, եւ այն արդէն Ե դարուն վերջին տարիները: Ահա այս կարեւոր կէտն է, զոր պիտի քննենք մեր յաջորդ հատածին մէջ:

¹ Սոփերը, Ը (ապ. Վենետ. 1853, էջ 1—58. հմտ. նաեւ էջ եւ 59—83):

9.

Այս մատեանն ունեցած է նշանաւոր բախտ մը: Մէկ կողմանէ ամենամեծ ճոխութիւն իբրեւ կանոնական գրութիւն, եւ միւս կողմանէ ամենամեծ աղաւաղութիւն՝ նոյն իսկ անոր համար որ կանոնական արժէք ունէր: Այս երեւոյթս սովորական է նաեւ այլ ազգաց գրականութեանց մէջ: Կանոնք գործելու ուղեցոյց բլաւով չէին կրնար շատ դիպաց մէջ իրենց նախնական կերպարանքը լիովին պահել, երբ յընթացս ժամանակաց այլ կարգեր եւ սովորութիւններ տիրող կ'ըլլային: Այս դիպաց մէջ կամ մուացութեան մէջ կ'իյնան հնագոյնք կամ շատ անգամ փոփոխութիւններ կրելով կը յարմարցուին ժամանակին հանդամանաց: Թէ այսպիսի փոփոխութիւններ կրած են այս կանոնները նաեւ Ասորոց քով, առիթ ունեցանք յաճախ յիշելու: Ամէնէն նշանաւորն է այն որ երբ Եբեղ-Յեսու իւր կանոնագրոց հաւաքածոյից մէջ առնել ուզած է այն կանոններն ալ, ամենամեծ փոփոխութիւն մ'եղած է՝ ամբողջ ներածութիւնը դուրս մնալով կամ արդէն մնացած ըլլալով:

Հայերէն թարգմանութիւնն աւելի մեծ փոփոխութիւն կրած է՝ ամբողջովին ենթարկուելով երկրորդ իմք-գր-նիւն, որուն մէջ՝ ինչպէս բնական էր, քիչ փոփոխութիւն կրած են ներած-նիւնն եւ վերջին պատմական մասն, այլ Կանոններն եղած են բուն առարկայ թարգմանութեան: Թէեւ յընթացս քննութեանս շատ անգամ առիթ եղաւ յիշել այս փոփոխութիւնքն ու տարբերութիւնքն, հարկ է որ հոս աւելի մանրամասն քննենք զանոնք:

Ասորերէն Գիւրրթոնեան ձեռագիրն արդէն իմք-գր-նիւն գարուն վերջերը գրուած ըլլալով՝ մեզի նշանաւոր կռուան մըն է զանազանելու այն յաւելմունքն որ եղած են նոյն հինգերորդ գարուն սկիզբներն եղած հայերէն թարգմանութեան վրայ:

Նոյն խոկ թարգմանութեան լեզուն ու ասորական գոյն մ'ունեցող ոճը մեծապէս կը նպաստէ յաջորդ փոփոխութիւններն յերեւան հանելու, ինչպէս վերը բացատրեցինք: Բայց նաեւ եթէ ուշի ուշով զննենք այն մասերն որ հայն ասորականէն տարբերունի, անմիջապէս աչքի կը զարնէ թէ այն տարբերութեանց որը նախնական եւ արդէն թարգմանչին ժամանակէն է եւ որը յետասամուտ է. այնպէս անկապ են շատ անգամ այն յետին յաւելուածք եւ իրենց յետասամուտ բլլալուն գրոշմնիրենց ճակտին վրայ կը կրեն: Քանի մ'որինակներ մեր այս բաժը պիտի ապացուցանեն:

Քիչ մը յառաջ դէմ առ դէմ դրինք մեր գրութեան ԼԳ կանոնն եւ անկէ փոխառեալ Շահապիվանի ԺԳ կանոնն՝ որ մինչեւ չորրորդ զարմ կը հրամայէ պահել խնամութեան արդելիչ աստիճանը: Ըսինք ալ որ միայն հայն ունի այս մասն: Երգ այս կանոնն այն ձեւով՝ զոր առջեւնիս ունինք, շի կրնար գրութեանս նախնականին վերաբերիլ: Նախ որ բոլոր հարազատ կանոնաց քանի մ'անգամ մեծութիւնն ունի, որուն մեծ մասը կը կազմէ Ղեւտականին եւ Երկրորդման Օրինաց մեծ կտորի մ'ընդօրինակութիւնն. (Ղեւտ. ԺԸ, 1—20 եւ Երկ. ԻԷ, 29:) Ս. Գրքէն այսպիսի խօսքեր նաեւ բոլորովին անկապ եղանակաւ ներս խառնելն է սովորութիւն խմբագրողին: Բաց աստի բոլոր հարազատ կանոնք կը սկսին այսպէս. «Արդեցին Առաքեալք . . . եթէ . . .» եւ կը դրուի արդելքն կամ պատուերը: Այստեղն ընդհակառակն է. «Արդեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ եթէ Որպէս ի սկզբանէ զուգեաց ամուսնութեամբ զմարդն . . . նոյնպէս սանձանեալ է նստարարեալ նրաման տասեւեակն սրբութեամբ զուգել յամուսնութիւն.» եւ Ս. Գրքէն երկար

կոչումները ընկելն էր+ը՝ ինչ ինչից խօսքը “Սոյնպէս եւ սահմանեալ (է) աստիճանական կանոնաց:” Միտ դրուի “առաքելական կանոնաց” բացորոշ խոստովանութեան, յորում խմբագրողը յայտնապէս կ’ըսէ թէ “առաքելական կանոն” մ’ունեցեր է իւր առջեւ եւ զոր իւր յօրինած երկայն կանոնին նիւթոյն վկայ կը կոչէ: Թէ ինչ ձեւ ունէր այս նախնականը՝ դժուար է ստուգութեամբ ըսել, բայց կրնանք դուշակել: Բայց թէ այժմու ԼԳ կանոնը լոկ խմբագրութիւն է, այլ եւս խնդրոյ տակ չի մնար:

Հայն անշուշտ համառօտ բան մ’ունեցած էր առջեւն եւ հաւատարմութեամբ թարգմանած: Այս նախնականն առջեւն ունեցած են նաեւ Շահապիվանի հարք իրենց ժԳ կանոնին նախնականին մէջ: Նախնականն կ’ըսենք դիտմամբ, վասն զի նաեւ Շահապիվանու այժմու ժԳ կանոնն՝ ինչպէս նաեւ այլք, նման խմբագրութիւն կրած են ֆիւնոյն օճիկ եւ հետեւապէս ֆիւնոյն յեւթն, որով մեր ԼԳ կանոնին նաեւ իմքագրեն ասելոյ՝ կտորները կը գտնենք Շահապիվանի ժԳ կանոնին մէջ: Նոյն երեւոյթն տեսնելով նաեւ հնագոյն կամ Ե դարու Հայոց քով ի զօրութեան եղող մինչեւ անգամ ընդհանուր ժողովոյ — Նիկիոյ, Եփեսոսի, Անկիւրիոյ, Սարգիկեայ, Անտիոքայ, Ղաւոզիկեայ եւ Գանգրայ — կանոնաց մէջ, ինքնին կը հետեւի՝ որ ինչպէս վերջնոցս փոփոխութիւնքն Ե դարուն վերջերն առաջին հայ կանոնագրոց նոր խմբագրութեան ժամանակ եղած են,՝ միեւնոյն ժամանակ եւ միեւնոյն խմբագրէն կրած ըլլալու է նաեւ մեր մատենանը յիշեալ փոփոխութիւնքն: Այս ըսածնիս առիթ կ’ունենանք օրինակներով ալ հաստատել:

1 Այս խնդիրն երկարօրէն յուզել այստեղ՝ մեր նպատակէն դուրս կը համարինք: Թէ Ե դարուն վերջերն հայ կանոնագիրք մը խմբագրուած է ապացուցած է հանգուցեալ Հ. Յովսէփ Ա. Գաթրճեան իւր կանոնագրոց ձեռագիրքնութեան մէջ:

Այժմ կրնանք այս մի միայն օրինակէն ալ արդէն սա եզրակացութիւնքն հանել: Նախ՝ Հայն ունէր ստուգիւ այնպիսի ասորի բնագիր մ'իր առջեւ, որ ինչ ինչ տեղեր այժմու ասորիէն աւելի բաներ կը բովանդակէր: Երկրորդ՝ բայց այժմու հայերէնին աւելի ունեցած շատ կտորներն — մեծ մասամբ Ս. Գրոց կոչմունք եւ ընդօրինակութիւնք այլ կանոնաց — չկային նախնական թարգմանութեան մէջ: Այլ երրորդ՝ ասոնք մուծուած են Ե դարու վերջերն եղած երկրորդ խմբագրութեան ժամանակ, երբ կանոնքս հայ կանոնագրոց մէջ մտան, նոյն իսկ այն կանոնագրոց խմբագրին ձեռքէն: Երեք եզրակացութիւնքն ալ արդէն ցայս վայր ի մէջ բերուած շատ ապացոյցներով հաստատուած են. բայց նաեւ յաջորդներովն ալ աւելի նեցուկ կ'առնուն:

Շատ անգամ առիթ ունեցանք ի մէջ բերելու կախարդութեան վրայ խօսող կանոնն (ԺԵ.) որ հաւատարիմ թարգմանութիւն մըն է: Բայց վերջին նախագասութիւնն յաւելուած մը կրած է այսպէս. «մի խառնեցի ի պաշտան եկեղեցւոյ, ե- ե՛նէ ժողովրդ-ի-մն՝ ո՛ր էցե՛ Բերժե-ցի է քոց:» Արդ այս վերջին խօսքը չի կրնար նախնականին վերաբերիլ, վասն զի կանոնս կախարդութեան հետամուտ եկեղեցականաց վրայ է, եւ անոր համար ասորին ալ չունի այս վերջին խօսքը: Եւ արդէն այս վերջարանութիւնն առնուած է յունական Առաքելական կանոններէն, օրինակի համար ԶԳ. «. . . ե՛նէ ժա-ռ-մ-գ-որ էցե՛ լ-ժ-ցի, ի-ն է՛նէ ժողովրդ-ի-մն՝ ո՛ր-չէ-ցի:»¹ Այս վերջաւորութիւնն կը գտնենք նաեւ այլուր թէ՛ օտար եւ թէ՛ հայ կանոնագրութեանց մէջ: Օրինակի համար կարնոյ ժողովոյն Գ կանոնը զայս բառ առ բառ օրինակած է: Մեզի համար ծանրակշիռն այն է որ յունական

¹ Հմմտ. Hefele, I 82): Հայն է կան. ՀԸ (= կանոնագիրք ՃԺԲ):

Առաքելական Կանոններէն այս փոխառեալը առ առաւելն խմբագրողին ձեռօք հոն կրնար մտնել, աւելի կանուխ ստուգիւ ոչ, բայց աւելի ուշ կարելի է, քանի որ նոյն կանոններն ուշ ծանօթացան թարգմանութեամբ:¹

Սակայն ճիշդ այս Յունական Առաքելական կանոնաց հայերէն թարգմանութիւնն է որ մեր կանոնաց մատենին նախնական իւր առջեւն ունեցած է եւ որմէ զարմանալի եղանակաւ ամբողջ կանոնն մ'ունի փոխ առած: Յիշեալ թարգմանութիւնն՝ որ Ը դարուն արդէն կար, որով Օձնեցւոյ կանոնագրոց հաւաքածոյից մէջ կրցաւ մտնել, եւ որ հաւանականրէն արդէն Ե դարուն վերջերը թարգմանուած էր, շատ ազաւազ վիճակի մէջ է՝ եթէ համեմատենք բնագրին հետ: Բնագրին վերջին կանոնը, որ Ս. Գրոց կանոնը մեր առջեւ կը դնէ,² չենք դտներ այժմու հայերէնին մէջ: Անոր փոխարէք իբրեւ 2Գ կանոն (= Կանոնագիրք՝ ՃԺԱ:) մտած է հոն մեր ասորի Ի կանոնը (Ասոր ԻԳ:) Բայց այն որ յիշեալ տեղը դրաւ մեր կանոնն, բարերախտաբար իւր առջեւն ունէր հայերէն նախնական թարգմանութիւնն, որ բոլորովին նման է ասորւոյն, մինչեւ այժմու հայերէնին մէջ անձա-

¹ Կերեւայ թէ արդէն խմբագրողն Ե դարուն վերջերն առջեւն ունէր զասոնք թարգմանուած. վասն զի բաւական գործածած է զանոնք: Այսպէս բաց ի յիշեալ տեղէն՝ կը գտնենք նաեւ երկու տեղ: ԺԹ կանոնին մէջ կ'ըսուի թէ եկեղեցւոյ պաշտօնեայք միարանութեամբ ընեն իրենց պաշտօնն եւ ոչ անմիարանութեամբ, եւ կը կցուի սոյաւելուածը հայերէնին մէջ. «Չի է փոքանութիւն մօշէ Ի քառանգութիւնն հասարակութիւնն քառանգութիւնն եւն: Արդ այս խօսքը շատ նման է Յունական Առաքելականաց համանման կանոնին (Hef. I 811) վերջաւորութեան «... քանզի այդպէս փոքանութիւնն քառանգութիւնն Ասորասէ:» Աերն առիթ ունեցանք այս կանոնիս եւ վերջաւորութեանս վրայ խօսելու. — Շատ նման է նոյնպէս ԻԵ կանոնն՝ որ ասորւոյն մէջ չկայ, Յունական Առաքելականաց Ծ (Կանոնագիրք 2Գ) կանոնին հետ, զոր քիչ մ'ետքը դէմ առ դէմ պիտի գտնենք:

² S^hu Hefele, I 827.

նաշելի բլալու շափ փոխուած է կանոնս: Յաջորդ
Համեմատութիւնը կը ցուցընէ այս բանս:

1. Ա Ս Ո Ր Ի Ն

(կան. ԻԳ)

«Կարգեցին Առաքելացիքն ինքն հրա-
ժանարարք է վերայ երկնացանց որք են է քի-
զէ երեւոյցն քլուտի մօտեցան, զի է յեր-
նարս ինքրեացին մօտեցան. քանզի է Ս-
ժուել այսպէս շրջեր է քիզն վէ է քիզի է-
հրատան քայր:»

2. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՅՆ

(կան. ԶԳ. Յունական.)

(«Կարգեցին՝ Առաքելաբ
եւ եղին Հաստատութեամբ
եթէ») ինքն քլուտարք է-
հրատանարարք է վերայ երե-
ցանց ինքնացանց որք են է
քիզն վէ է յերնարս մօտեցան,
զի է յերնարս ինքրեացին
մօտեցան. քանզի է Ս-
ժուել այսպէս շրջեր է քիզն
վէ է քիզի (եւ² սչինչ առնոյր ի տանէ պաշ-
տանէից նոցա եւ յընչից
նոցա եւ ոչ արամեցուցա-
նէր զնոսս, այլ) այց ու-
նէր է ի քիզեր է հրատան
քայր:»

3. ԱՅԺՄՈՒ ՀԱՅՆ

(կան. Ի, Խմբագրեալն:)

«Կարգեցին Առաքելացիքն է-
րդին հաստատութեամբ ինքն
[ի կարգէ քահանայու-
թեանն ընտրեալքն, անա-
բաարքն, որ սուրբ ի մա-
նոնայէ իցեն եւ արիւնաց
եւ կարգի եկեղեցւոյ ճը-
մուտք, եթէ եւ յանար-
գաց որ իցէ, ի քահա-
նայութիւն եւ ի զխառ-
րութիւն կացուցեն՝ միջ-
նորդ լինել ընդ մարդիկ եւ
ընդ Աստուած. զի] երեւոյ-
ցն քլուտ է առաջնորդ մ-
օտեցան, զի է յերնարս
ինքրեացն [չարութիւն եւ
բարութիւն, մեղք եւ ար-
դարութիւն] յմօտեցանց,
զի [զէտ եւ Հովն է
իրբեւ զ]Սժուել[, զի]
շրջեր է ի քիզեր է հրատան
քայր [բոս մարդարեւ-
թեանն Նզեկիէի:]»

1 Այս սկզբնաւորութիւնը խնդիր չկայ որ այսպէս
էր նախնականին մէջ, ինչպէս խմբագրեալն ալ կը վկայէ:
Կանոնիս հասարոզը դուրս թողուցած է եւ գրած այսպէս:
«Եպիսկոպոստ քեո լիցին», եւն:

2 Այս փակարձեալն անշուշտ յետամուտ է եւ ոչ
թէ թարգմանչին յաւելուածն:

Ահա մեր առջեւ ակնյանդիման դրուած երեք բնագրաց որպիսութիւնն: Նախնականն ինչպէս կը տեսնուի համեմատութեամբ՝ բոլորովին համեմատ է ասորւոյն, թէեւ հայ թարգմանչաց յատուկ բոլոր ճոխաբանութիւնը կը ցուցնէ այլեւայլ աւելորդաբանութեամբք, որմէ՝ ինչպէս վերը յիշեցինք, զուրկ չէ նաեւ այս հայերէն թարգմանութիւնն: Ասով կը մեկնուին սա կրկնաբանութիւնք. «կորգեցին ե- երին հասարակութեամբ» . . . — գլխաւոր է- հրամանադատ . . . է գեաւս ե- յոգե- բան . . . գլխ-ի ե- առաջնորդ . . . շրջեր է արեւոյն է արեւի . . . այց առնէր (որով ասորի շաբային կրկին նշանակութիւնքն բացատրուած են) կորգե- ե- հրաման դատ:» Այս ճոխաբանութիւնքն սովորական են ամէն հայ՝ մանաւանդ ասորի գրոց թարգմանութեանց, որով գրութեանս նախնականին յատուկ չեն: Յայսմ՝ մասին նշանաւոր է Չզօնի հայերէն թարգմանութիւնն:

Իսկ ի՞նչ կերպարանաց մէջ կը գտնենք իմբ-գրեւ- հայերէնք: Ինչպէս չափերտի մէջ առնուած կտորները կը ցուցնեն, ամբողջ կանոնն ընդհատուած է այլեւայլ յաւելուածներով որոնց մեծ մասն ուրիշ տեղէ առնուած չէ, բայց եթէ նոյն իսկ այս ասորի մատենին ուրիշ տեղերէն, ինչպէս են «ընտրեալքն, անարատքն, որ սուրբ ի մամոնայէ իցեն», եւ «աւրինաց եւ կարգի եկեղեցւոյ հմուտք» խօսքերն, որ ժԲ եւ ԻԱ կանոններէն են: Այստեղ կը տեսնուի որ կանոնիս նիւթն բոլորովին կերպարանափոխ եղեր է այն յաւելուածովն: Ըստ ասորւոյն եւ ըստ նախնական հայոյն՝ կանոնը կը հրամայէ պարբերաբար դնել, որուն վրայ երկար չենք խօսիր, վասն զի վերն առիթ ունեցանք ընդարձակ ճառելու: Ինչպէս հոն ըսինք, անշուշտ այն պարագայէն՝ որ պարբերաբար շայնց մէջ սովորական չէին խմբագրին ժամանակ, կանոնս այսպէս փոփոխելու առիթ տուած է հայերէնին մէջ,

որմէ պէրեպոսոս զնելու հրաման մ'ամենեւին կարելի չէ հետեւցընել:

Սակայն պէտք չէ հետեւցընել որ ամէն կանոնք ալ այսպէս կերպարանափոխ եղած ըլլան: Մեծագոյն մասն հաւատարիմ անփոփոխ մնացած է, եւ միայն այնպիսի յաւելուածներ առած, զորոնք եթէ ամբողջովին դուրս հանենք, բան մը չի պակսիր ամբողջութենէն. այնպէս անյարիր են սովորաբար այս յաւելուածք: Քիչ են այնպիսիք՝ որ բուն իսկ նիւթոյն փոփոխութիւնքն են կամ այլայլութիւնք: Այսպիսի այլայլութիւն՝ օրինակի համար՝ կրած են կան. Գ եւ Գ, որոնք թէեւ ձէլ երկուսն էլ փոխուած են, բայց իմաստն անով բոլորովին այլայլած է: Առիթ ունեցանք յիշելու որ այս կանոնաց մէջ ասորի բնագրին համեմատ կը հրամայուի Գշ. եւ Աբ. օրերը «եղեցի «դաշտան» եւ այն՝ «յիններորդ ժամն:» Հայ խմբագրողն ըրած է «. . եղեցի ի դաշտան եւ ի տրամութիւն.» բոլորովին ջնջելով «պաշտան» ընելու հրամանը:

Խմբագրողին գլխաւոր գործունէութիւնն ըստ այսմ յաւելուածներ ընելու վրայ է, որոնք մեծ մասամբ կամ Ս. Գրոց կոչմունք են կամ փոխառութիւնք ուրիշ կանոններէն այս ասորի մատենին կամ հին հայ կանոնագրոց մասերէն, կամ նաեւ նոյն հեղինակներէն եւ ի մասնաւորի Սահակայ անուն կրող կանոններէն:

Ս. Գրքէն կոչմունք մուծանելը խմբագրողին ամէնէն սիրելի զբաղումն եղած կ'երեւայ. գրեթէ ամէն յարմար եւ անյարմար տեղ կը գտնենք այսպիսի յաւելուածներ: Բայց դժբախտութեամբ շատ անգամ այնպէս անկապ եղանակաւ մուծուած են, որ իմաստին կապակցութիւնը չխանդարելու համար պէտք ենք շատ անգամ այն ներմուծեալ կոչմունքն նախ մէկդի հանել եւ անոր նախընթաց

եւ յաջորդ նախագատութիւնքն իրարու կցել:՝
 Մէկ երկու տեղ այս Ս. Գրոց կոչմունք արժէք
 ունին Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան
 համար: Չոր օր. ժ.Չ կանոնին մէջ սա վկայ-
 ութիւնը կայ աւելցուած. «Չի մի արժանաբար
 նախնիքն է վեր երեւել՝ պղծիցին նովաւ բազումք:»
 Այսպէս է նաեւ հայերէնն, որուն հնութեան
 երաշխաւոր է նաեւ Եզնկայ այս տեղւոյ ընթեր-
 ցուածն.՝ մինչդեռ ասորին է «զի մի սրմաս
 դառնութեան բռնեւ . . .» (ճշգրտոյն եւս՝ «զի
 մի արմաս դառնութեան նախնիքն») ինչպէս է
 նաեւ Եօթանասնից յունարէնը. (ὁρίζα πικρίας ἄνω
 φόρουσα, արմաս դառնութեան է վեր բռնեւ:»)
 Ընդ հակառակն ուրիշ տեղեր տարբեր ընթեր-
 ցուածներ կը գտնենք պահուած՝ անմիաբան
 պատմութեան հայերէն Աստուածաշնչին: Ի՞նչ կանոնին
 մէկ յաւելուածին մէջ կը յիշուի Սաղմոսի սա
 խօսքը՝ «Թագաւոր յուսացաւ ի Տէր, յոգորմու-
 թեան Բարձրելոյն նա զբարեբան:» Այժմու հայ-

1 Օրինակի համար Առաքեալք կ'ըսեն շրջից քա-
 հանայից որդւոց, որոնք ի ծածուկ քրիստոնէսայ կ'ուզէին
 մնալ եւ ոչ նաեւ հրապարակաւ խոստովանել, այսպէս.
 «Չէ ընդ նոսրէն զարեւելի Աստուծոց [որպէս ասաց իսկ Պենա-
 բարն եթէ Որ խոստովանեացի զիս առաջի մարդկան՝ խոս-
 տովանեցայց եւ ես զնա առաջի հար իմոց որ յերկինս է. եւ
 եթէ Որ ոչ խոստովանեացի զիս առաջի մարդկան, ուրա-
 ցայց զնա առաջի հար իմոց որ յերկինսն է.] զի յարժմ
 էցէ՜ ընդ երկրպագոսն նորա, որպէսլ էրթալ հարբարել ընդ
 սպանալ Որդոսն նորա. եւն: Բովանդակ փակագծեալն ան-
 կապ յաւելուած մըն է, զոր որունն ինչպէս կը տեսնուի,
 դիւրին է: — Այսպէս նաեւ սա խօսքը. «Եւ յերեւորս-
 թիւն քահանայութեան, զոր ընկալան Առաքեալքն է Տէրան,
 Բարեբանսն է: յին զարեւելի, էւ [որպէս ասաց իսկ Տէրն
 ցնոսա թէ Տուա ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկինս եւ
 յերկրի եւն եւն] Եւնս վաղաւորսն քահանայութեան ստեղծ-
 րանն ընդ քահանայն քիւրդսն:»

2 Հմմտ. Եբր. ժ.Բ. 15. «Մի որ արմաս դառնու-
 թեան ի վեր երեւեալ նեղիցէ, եւ նովաւ բազումք պղծի-
 ցին:» Հմմտ. Եզնիկ, Բ, Ժէ (տպ. Վենետ. 1826, էջ 173, 2)
 «Եւ մի սր արմաս դառնութեան ի վեր երեւեալ զայլ
 նեղիցէ:» Ճիշդ այսպէս օրինակեր է նաեւ Օճնեցի, որ զորձ-
 ւածած է մեր այս կանոնը. (տես տպ. Վենետ. 1833, էջ 75.)

երէնին ընթերցումն է . . . յողորմութենէ
 Բարձրելոյն նա «*Հանդիպումն*» (= Յունարէնին՝
 οὐ μὴ σ α λ ε υ θ ῆ γ.) եւ այսպէս է նաեւ ասորին :
 Այս ասորբերութիւնն անշուշտ խմբազրին ձեռքէն
 ելած է, որ աւելի մեծ փոփոխութիւն մ'ալ բրած
 է : ԻԲ (Ա. ԻԳ) կանոնին մէջ՝ որ անարժան եկեղե-
 ցականաց վրայ է, ասորին Ս. Գրքէն երկու խօսք
 կոչում բրած է՝ Մատթ. ԻԳ, 12 (Հմմտ. Ղուկ.
 ԺԷ, 14.) եւ Սաղմոսէն խօսք մը, երկուքն ալ քիչ
 մ'ազգաս : Հայն առաջինը դուրս թողուցեր է, իսկ
 վերջնոյն աեղ բողոքովին ուրիշ մը դրեր է, այսինքն՝
 Մատթ. Է, 23 :¹

Խմբազրողին գործունէութեան մէկ մասն
 ալ է ուրիշ կանոններէն մասեր առնուլ եւ
 մուծանել : Ոչ միայն ուրիշ ժողովոց վճիռներէն
 կտորներ կան մուծուած, այլ նաեւ՝ որ անբարո-
 նելի է՝ նոյն իսկ այս գրութեան միւս կանոններէն
 առնուած մասեր, զորոնք իրենց կը դանենք այս
 յաւելուածոց մէջ. եւ այս կրկնութեանց պատճառն
 դժուար է զուշակել : Ամէնէն զեղեցիկ օրինակն է
 այս կարգի յաւելուածոց կան. Բ, որուն մէջ կրկին
 անգամ համառօտուած են Թ. եւ ԼԱ կանոններն
 եւ ուրիշ աեղէ ալ քանի մը խօսք : Այս նշանաւոր
 խմբազրեալ կանոնը պէտք կը համարինք զնել հոս
 զէմ՝ առ զէմ համեմատուած, որուն այլեւայլ
 մասերը թուով նշանակած ենք եւ յաւելուած-
 ները փակագծած :

ԿԱՆՈՆ Բ :

ԿԱՆ. Բ, Լ եւ Թ :

1. «Կարգիցն Առաքելոսն
 Ի Իսրայէլն հասարակութեամբ
 Ի ինչ յառաջ Գլխաւորսն
 յամենայն կիւրակէի ի շնորհ
 ասուն եւ պաշտօնն»

1. (Կան. Բ. ասորին)
 «Կարգիցն Առաքելոսն Ի Իսրայէլն
 Ի ինչ յառաջ Գլխաւորսն ի շնորհ
 ասուն»

¹ Ասորին ունի. «Գարձուցից զհասարակութեան ի վերայ
 այնոցիկ որ պարծին» (Հմմտ. Սղմ. ԼԱ, 24 «հասարակութեան»
 (Տէր) այնոցիկ որ առաւել առնեն զամբարտաւանութիւնն»

2. Եւ խորհուրդ տէրունական մարմնոյ եւ արեան Տեառն զոր պատուիրեաց մեզ կենարարն:

3. Եւ Հայ պատարագին ի նմին աւուր ջերմ՝ եփեալ էլցէ ի սեղանն.

4. Եւ արժանաւորք Հաղորդեցին մի արհամարհանաւք, այլ մեծաւ երկիւղիւ.

5. Եւ դատարկացեալ եւ փափկացեալ եղիցի միաշարաթին. որպէս պատուիրեաց Ատուած Նոյի, Աբրահամու եւ Մովսիսի. զի եւ մեզ Հանդիստ լիցի յերկրաւոր աշխատութեանէս, եւ յեւթներորդում դարուն ի դարստեան Տեառն յարքայութեանն յախտենից:

6. Եւ յամենայն միաշարաթւոջ ընթերցելն շերտ-տերտ մարդարեականք եւ առաքելականք.

7. Եւ աւարտումն եւ գը-

2. յաւել. Խճ-ժրէն. « Ի վերնատունն յայտնեաց Տէրն աշակերտացն զխորհուրդ սուրբ մարմնոյ եւ արեան իւրոյ:»

3. (Կան. ԼԼ) «... Հայ պատարագին յորում աւուր եփեցի էլցէ ի սեղանն... ջերմ...:»

4. յաւել. Խճ-ժրէն. 1

5. յԱթ-թանժիդէայ (°)²

6. Ի- ընթերցումն շերտ-տերտ

7. (Կան. Թ.) «... կա-

այսպէս է նաեւ յունարէնն, մինչ զարմանալի եղանակաւ ասորին Հոս բորբոքին այլազգ է «... Հատուցանէ ամպարըւաց զգործս նոցա:») Այս խօսքը խմբագրողը գուրս թողլով՝ անոր տեղ առած է սա խօսքը. «Ի բաց կացէք յինէն ամենեքեան որ գործէք զանարեւնութիւն:»

1 Յաւելումս նիւթն առնուած է Անտիոքայ Բ կանոնէն (տես Hefele, I 514 — Հայ կանոնադիրք ԶԻ.) Հմմտ. նաեւ Յունական Առաք. կան. Ժ. (Hef. I. 803 եւ n. 1 — Հայ. կան.՝ ԽԳ. 1)

2 Հմմտ. Ազատանդեղոս (տպ. Վենետ. 1862. Ղ, էջ 498—500. Ի միջի այլոց էջ 500, 2—6 «... Ձի ընդ այնուսիկ յեւթներորդ դարին Հանգուցէ զաշխատալսն, որ աշխատեցան ի վեցդարեան իւրեանց ժամանակին» եւն: Հաղորամեակի վարդապետութեան նկատմամբ Հմմտ. Hergeneröther III, Per. I, § 377: Տեւ նաեւ Չրօն, Բ, § 13. (տպ. Գ. Պոլ. 1824, էջ 36:)

լուխ ամենեցուն կարգացցի
աւետարան .

8. եւ մատուցցի պատա-
րագ . զի յ-----
կղևւ լինելու թիւն արարա-
ծոց եւ յաւուր միաշարա-
թոջ յարեալ -- Տէր Քրիստոս
ի Բեթլեհեմ եւ յ-----
լուսիմի վերջոյն -- յիսրայել
ի Գեհնակ կոստեղցն վերջոյն --
Տէրն մեր յերկնս, եւ յ-----
տէր Գեղարշապատի երեւելի
ի լուսն աշխարհի [Տայրա-
կան փառաբ.] երկնս --

տարումն ամենայն գրոց ըն-
թերցցի աւետարանն իբրեւ
զկնիք պատուական .

8. եւ պատրաստ . զի յ-----
Բեթլեհեմ վերջոյն -- յիսրայել
ի Գեհնակ կոստեղցն վերջոյն --
Տէրն մեր յերկնս, եւ յ-----
տէր Գեղարշապատի երեւելի
ի լուսն աշխարհի [Տայրա-
կան փառաբ.] երկնս --

Կանոնիս Հինգերորդ կտորէն՝ կրնայ իմացուիլ
որ խմբագրողը հայ լեզուաւ ուրիշ գործքեր ալ
գործածած է . Ազաթանդեղեայ գրքէն ուրիշ խօսք
մ'ալ առած կ'երեւայ գրութեանս վերջերն բրած
յաւելումս մէջ : Այս խօսքն է հետեւեալը .
“Բայց այլ առաքեալքն ընկերք նոցա եւ առա-
քելակիցք չողան ի տար աշխարհս բարբարոսաց,
յաշխարհս հեռաւորս հեթանոսաց [Ըստ մարտիրո-
սիանի Ստեփաննի ի Կոնստանդնուպոլսոյ շնորհաբան
ըստ ինչոյ նշեալս է Աստուծոյ . Ըստ Հիւ լեզուաց
լեզուաց պատմաբանաց, Գրիգոր եւ Գրիգորիս
Եւ շրջին տեղի ի տեղեւոյն եւ քարոզէին զաւետարանն ար-
քայութեան : [Որպէս յարարելն ցրոմս, նայնպէս
եւ ի իսրայել շնորհաբանս եւ Բարսիմուսիս ի յեւ-
րոյսիս Սրբոյ ի հասարակ ճշմարտութեան :] Այս
յաւելումս մէջն նախադասութիւնն է կոչումն
Ս. Գրքէն (Երկ. Օր. ԼԲ, 8) որ չէ բոլորովն համե-
մատ այժմու հայերէնին : Մնացեալ երկու նախա-

1 Հայերէնն է . “Կացոյց սահմանս ազգաց ըստ թուոյ
որոցն Աստուծոյ” մինչդեռ յունականն միաբան է խմբա-

դասութեանց համար ալ անշուշտ Ագաթանգեղեայ Ս. Գրիգորի Վարդապետութիւնն իբրև աղբիւր գործածուած է, ուր կ'ըսուի ի միջի այլոց.¹ «Որ ի բաժանել ազգացն եւ ի խառնակել լեզուացն եւ ի ցանել որդւոցն Ագամայ, կարգեաց սահմանս ըստ թուոյ հրեշտակացն Աստուծոյ», եւ «Եւթանասուն եւ երկու նահապետք լեզուաց կացեալ՝ բաժանեցան ընդ երկիրս, հաստատեալք յիւրաքանչիւր սահմանս»:² Յաւելուածին երկրորդ կամ վերջին մասն ալ («Որպէս յաշտարակէն ցրուին», եւն) կ'երեւայ թէ ուրիշ աղբիւր չունի,³ բայց եթէ Ագաթանգեղեայ մէկ ուրիշ խօսքն, որ է.⁴ «Ընկալցուք զնորհացն հուր Հոգին՝ որ այրեացն

գրողին տուած ընթերցուածոյն հետ՝ «... ըստ թուոյ հրեշտակոցն Աստուծոյ» ընթեռնելով (...κατά ἀριθμὸν ἀγγέλων θεοῦ.) իսկ ասորին ունի «ըստ թուոյ որդւոցն իւրոցն ին» — Սակայն հայ Սաղմոսարանք հնագոյնը պահած են (ԼԲ. 11): «Կացոյց զսահմանս հեթանոսաց ըստ թուոյ հրեշտակոցն Աստուծոյ»:

¹ Ագաթ. տպ. վ. Ենեա. 1862, էջ 242:

² Ագաթ. էջ 430: Տես այսնկաամամբ Տաթեւացւոյն Գիրք Հարցմանց, տպ. Կ. Պոլ. 1729, էջ 297:

³ Մեր կանոնաց մէջ աւելցուած ճիշդ այս խօսքն ի մէջ բերուած է Հայկազնեան բառագրոց մէջ բառաբառ (տպ. վ. Ենեա. 1836—37, հմմտ. Ժողովուհի եւ Յրահի բառերը.) եւ նշանակուած ճճ կամ ճԵ տառերով այն ձեռագիրն, որմէ կոչուին ըրած են բառագրքին յորինողք: Այս ճԵ տառով նշանակուածն ալ է ճառքնաիր՝ Ե, որ է ՈՅԻ թուին (= 1215 Յ. ք) երուսաղէմ գրուած Յովհաննէս անուն անձէ մը, եւ է վ. Ենեակոյ Մխիթարեան Հարց մատենագրանին թիւ «1553 Գ, է» ձեռագիրը: Գժբախտաբար չէ յիշուած թէ ինչ գրութեանն տառուած է կոչուան:

⁴ Ագաթ. էջ 435: Կճան տեղեր կան ի հարկէ Ս. Հարց գրութեանց մէջ: Այսպէս ընդմիջարկութեան առաջին մասին համար համեմատելու է Ս. Աթանասի մէկ խօսքը (Opera, ed. Colon. 1686, II. Quaestiones ad Antiochum. Quaest. II.) եւ վերջին խօսքին համար Կիւրղի երուսաղէմացւոյ մէկ խօսքը (Migne, XXXIII, p. 990): Այս վերջինս այնպէս նման է որ զայս պէտք էինք նշանակել իբրև աղբիւր խմբագրողին յաւելուածոյն, եթէ հայերէն թարգմանութիւնն՝ զոր անշուշտ կը գործածէր խմբագիրն, ճիշդ այստեղ այնպէս տարբեր չըլլար. (հմմտ. կոչուին Ընծայութեան ԺԶ. — տպ. վ. Իեննա, 1832, էջ 277:)

և. փոյց զաշտարակն մուրրութեան. նոյն շինեսցէ զմեզ հիմամբք հաստատութեան հաւատոյ եւ անցէ զմեզ ի միաբանութիւն խաչիւն իւրով: Եւ կամ արդեօք Եպիփանու անունը կրող ճառէն է, որուն վրայ վերը խօսեցանք (տես վերը՝ էջ 111, Ծ. 3:) Զարմանալիալ չէ՝ եթէ այս տեղերն արդեամբք Ազաթանդեզոսն առջեւն ունեցած բլլար խմբագրողն, որ նաեւ ուրիշ կանոնաց վրայ բրած յաւելուածոյ եւ փոփոխութեանց մէջ ուրիշ հայ մատեաններէն փոխառութեան նշաններ կու տայ: ¹

Ազաթանդեզոսէն զատ մէկ երկու տեղ ալ ի Զդօնէ փոխառեալ յաւելուածներ կը գտնենք: Գլխաւորն է ԼԲ կանոնն, որ թոյլ կու տայ եկեղեցականաց «կուսան լինել»: Այս կանոնիս ասորերէնք չկայ, եւ ամբողջն այնպէս խմբագրեալ է, որ նախնականը բոլորովին կորսուած է: Յամենայն դէպս խմբագրին յաւելուածն է վերջին մասն, որ կուսութեան օրինակ կը բերուին Մովսէս, Յեսու, Եղիա եւ Յովհաննէս Մկրտիչ՝ ճշդիւ անոնք, զորոնք նոյնպէս ի մէջ կը բերէ նաեւ Զգօն իբրեւ օրինակ: ² Ճիշդ ասոր նման նաեւ Ը կանոնին մէջ

¹ Հ. Յովսէփ Արղ. Գաթրճեան իւր Կանոնադրոց բնութեան մէջ այս նկատմամբ այլեւայլ օրինակներ ի մէջ կը բերէ, որոնց մին յիշէնք հոս: Շահապիվանի փոզովոյն Յառաջարանը կը գրէ Մամիկոնեից նկատմամբ թէ. «Ղօղեալ եւ նուածեալ եւ հնազանդեալ էին հոգեւորչելոյ պարտիւնն իւրաւորութեան», որ նմանոյութիւն է Ազաթանդեզեայ սկզբնաւորութեան ծանօթ խօսքին (տպ. Վենետ. 1862, էջ 32) «Հնազանդեալ ի ծառայութեան մտին հոգեւորչելոյ իւրաւորութեան Սրահրոցոյն»:

² Կան ԼԲ «... զի եւ Յեսու պաշտանեայն Մովսէսի եւ սպասաւոր սրբութեանն, եւ Եղիայ նախանձաւորն Աստուծոյ եւ Երեմիայ մարգարէն եւ մեծ մարգարէն Մկրտիչն Յովհաննէս, սորա ամենեքեան կուսութեամբ եւ պարկեշտութեամբ կատարեցին զկեանս իւրեանց, բռնութեամբ կալեալ յափշտակեցին զբարբալութիւնն երկնից» — Հմմտ. Զգօն, Զ, 5 (տպ. Կ. Պոլ. 1824, էջ 115—117) «... եւ վասն Յեսուայ դարձեալ զրեալ է թէ ի խորանէ անտի սչ հեռանայր, եւ վրանժամուն ոչ եթէ ի ձեռն կնոջ պաշտէր... Եւ վասն Եղիայի դրեալ է թէ էր ժամանակ որ ի լեռան Կարմելայ բնակէր եւ էր ժամանակ որ

կը գանենք այս անձինքն օրինակ բերուած խստահեաց պահոց. — այս կտորը հայն աւելի ճոխացուցեր է քան զոր ասորին ունէր, եւ աւելի նման է Չգօնի խօսքին: 1

Վերջապէս՝ եթէ սխալ չենք տեսներ, խմբագրողն իւր շատ մը յաւելուածքն բրած է, որպէս զի իւր ազգին մէջ տիրող սովորութիւնքն հաստատուին եւ քանի մը զեղծմունք բարձուին, որոնց դէմ արդէն դրուած էին Սահակայ անունը կրող կանոնք: Այնպէս որ կրնանք ըսել թէ շատ բան լրիկ Ս. Սահակայ կանոնաց նմանողութիւն է: Մեզի բաւական ըլլայ յիշել երկու բան:

Հատ նշանաւոր է այն յաւելուածն, զոր կը գանենք Չ կանոնին մէջ: Այստեղ կանոնին այն

ի ծործորն քորիսթու եւ յաշկերտէ իւրմէ պաշտէր. . . առ նա յանձն գնմանութիւն զուարթնոց երկնից, նորա իսկ զուարթունքն հաց եւ ջուր բերեին նմա . . . Եւ Եղիսէ գնաց ըստ գնացս վարդապետին իւրոյ . . . Եւ զինչ եւս ասացից վասն Յովհաննու, զի եւ ի մէջ մարդկան անգամ ոչ բնակէր նա, եւ պահեաց զկուսութիւն զգուշութեամբ, եւ ընկալաւ զոգին Եղիայի, եւ նա նմանութիւնն ակնյայտնի է, եւ արդեամբք Չգօնի ամբողջ հաստուածն աւելի լաւ համառօտել կարելի չէր՝ որչափ բրած է խմբագրողը: 2

1 Կան. Ը. 2. . . Չի եւ ինքն Տէրն մեր քրիստոս ատէր տունից եւ ասրեկանաց պահեաց զՍ. աիւ եւ զՍ. գիշեր. նոյնպէս եւ Մովսէս ի սինէական լերինն ի ձեռն պահոցն իրրեւ սիրելի բարեկամ խառնէր ընդ Աստուծոյ եւ մեծապէս պատիւ գտեալ յերկնաւոր արքայէն ահեղ երեսաւք արքունական աւրէնս եւ կանոնս բերելով իջանէր առ փողովուրդն. նոյնպէս եւ նախանձաւորն Հեղիաս ի ձեռն քառասնաւորայ պահոցն մեծամեծ նշանս եւ զուարթութիւնս գործելով՝ ապա կառավարեալ ասպատակէր յերկինս. եւ երեք մանկունքն ի ձեռն պահոցն ի մահուանէ թաղաւորին ապրեցան՝ եւ նա — Հմմտ. Չգօնի Պահոց ճառին մէջ նման կտորը (Ճառ. Գ, 2, սպ. Կ. Գլ. 1824, էջ 47.)
 2. . . Պահեաց Մովսէս պահս սրբութեամբ ի Ժամանակի մինչ եւ նա ի լեառն եւ եկն երբք զօրոս փողովորեանն իւրոյ, եւ զօրացաւ պահօք իւրովք քառասուն քառասուն աւուրքք, եւ ընկալաւ նա զփառս առաւելս, յորժամ իջին նստան փառքն Աստուծոյ ի վերայ երեսաց նորա. . . Եւ ի նմանութիւն պահոցն Մովսէսի պահեաց Եղիա այր հզօր. . . եւ սորա երկրորին պահօք իւրեանց կատարեցան՝ եւ նա Չգօնի եւ մեր գրոց վրայ տես վերը՝ էջ 116 եւն:

մատեն վերջը թէ եկեղեցւոյ մէջ բլլալու են քահանայք, սարկաւազունք եւ կիսասարկաւազունք, կաւելցընէ խմբագրողն անկապ եղանակաւ թէ հին օրինաց ժամանակ “շինարան յեւզ շիշխեր դք մերձենալ. նոյնպէս եղիցի յեկեղեցւոջ, եւ մի ոք վայրապար ի բեմ՝ սրբութեան եւ ի սպասաւորինացն մերձեսցի” եւն: Նաեւ ԼԲ կանոնին մէջ կրկնած է խմբագրողը թէ եկեղեցականք պէտք են “ի շինարան շինարան ներան:” Յայտնի է ուրեմն որ այս նկատմամբ զեղծումն կար է դարու Հայոց մէջ, եւ զինուորականք եկեղեցական աստիճանաց կը մատուցուէին դիւրաւ, այնպէս որ նաեւ Շահապիվանի ժողովն՝ որ Ս. Սահակայ կարգադրութիւնքն հաստատել կ’ուզէր, կրկնած է իւր Բ. կանոնին մէջ այս նկատմամբ սրտում մը. (Կանոնագիրք՝ ՌՂԵ:) Ասոնց աղբիւրն է Սահակայ Զ կանոնն՝ որ կը պատուիրէ թէ “զողէտս եւ զշինարանակներն իսկ պարտ է որոշել ի շնորհէն.” (Կանոնագիրք՝ ՌԽԳ.՝) եւ զոր կը կրկնէ իւր ուրիշ մէկ կանոնին մէջ (Կանոնագիրք՝ ՌԶԳ) զբերով. “Մի ոք զայսպիսի անշուքութիւն՝ շինարանց կամ տղիտաց ումք հաւատասցէ եւ մի մերձաւորաց իւրոց՝ շնորհուկս ինչ առնելով” եւն: Սակայն երկար ժամանակ աւելած է Հայոց քով այսպիսի սովորութիւն մ’որուն հետեւութեամբ յաջորդ ժամանակաց կանոնագրութեանց մէջ կը գտնենք այս արգելքին նմանները: Այսպէս է “Ներսէսի եւ Ներշապհոյ” եւ կանոնք (Կանոնագիրք՝ ՊԼԳ) Զ դարէն (°), ուր կ’ըսուի թէ “Նրկկանայքն թէեւ զրակարդացք իցեն եւ պաշտաւնեայք, ընդ շինարան կացցեն... նոյնպէս եւ տղէտք մի իշխեսցեն մտից սրբոյ եկեղեցւոյ, այլ ընդ շինարան կացցեն, եւ զհայրենի

1 Ս. Սահակայ կանոնք հրատարակուած են նաեւ ի Ս. Ս. Բ. տպ. Վենետ. 1853 էջ 71—134: Հմմտ. այս կանոնաց համար՝ էջ 73 եւն: — Բուզանդոյ գրոց մէջ ալ ակնարկութիւններ կան այս նկատմամբ:

զհող եւ զջուր կալցին եւ յարքունիս հարկս տացեն եւ զորդիս ի դպրոց տացեն՝ զի ուսցին.՝ — որ հետեւողութիւն է Սահակայ միւս կանոնին: Ասով շշատանալով՝ Ներշապհոյ ուրիշ մէկ կանոնը (կան. ԺԲ = կանոնագիրք՝ ՊԼԹ) մեր «Վարդ. Առաք.» դրութեան խմբագրողին աւելցուցած վերջիշեալ խօսքը բառ առ բառ ընդօրինակած է, զոր քիչ մ'եւորն ի մէջ պիտի բերենք: Յաջորդ դարուն՝ Ներսէս Շինող իւր Գ կանոնին մէջ (կանոնագիրք՝ ՌՄԽԳ) տակաւին առիթ ունէր արանջելու՝ թէ «Ոմանք յուխտէն եկեղեցւոյ զկարգ եւ զպաշտաւն թողին եւ հեծելութիւն ստացան.» եւ կը ջանայ ասոր դէմն աւնուլ իւր յիշեալ կանոնովն: Վերջապէս նաեւ Սիմէոն Աղուանից կաթողիկոսն իւր Բ կանոնին մէջ պէտք տեսած էր հրամայել «Մի թողացուցանել եւ ոչ տալ հրաման անարժանից եւ զանորման մարդկան՝ եկեղեցւոյ ունել իշխանութիւն»² եւն. — համեմատելու է նաեւ Ստոյն Թագէի ԺԱ կանոնը (կանոնագիրք՝ ՃԱ): Նման կանոն կը գտնուի նաեւ Յունաց եւն. քով, ինչպէս է Առաք. ՉԳ կանոնը:³

Խմբագրողին գիտաւորութիւնն յայտնի է ուրեմն յիշեալ յաւելուածին մէջ: Ուստի զարմանալի չէ որ նոյն կանոնին մէջ քիչ մ'եւորք մեկնաբանելով գրած թէ «կաթողիկոսն զէտ եւ զլուխ . . . ժողովրդեանն.» որով կանոնը յարմարցուցած կ'ըլլայ Հայոց սովորական անուանակոչութեան: Այսպէս նաեւ ԻԲ կանոնին մէջ աւելցուցած է երկար շարք մ'այն մտլութեանց,

1 Սփեբ+, Բ, էջ 94 հմմտ. 88-9:

2 կանոնագիրք, հոմ ԿԳ, կան. Բ. (տես կաղանկատուացի, Պատմ. Գ, գլ. 4ա. տպ. Մոսկ. 1860, էջ 246):

3 Հմմտ. Hefele, I 826 = Հայ կանոնագիրք՝ ՃԺԱ, որ այսպէս ունի. «. . . Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւազ զաւրականութեան պարապեալ եւ զերկոսեան կամեցեալ ունել՝ զՀռոմէացւոց իշխանութիւն եւ զքահանայութիւն, լուծանել պարտ է:»

որոնց ենթակայ եղողները չեն կրնար եկեղեցական
 բլլալ, զոր վերը դէմ առ դէմ դրինք Շահապի-
 վանի ժողովոյն մէկ խօսքին հետ. եւ այս գրուած է
 Ս. Սահակայ նման մէկ կանոնն՝ առջեւն ունենա-
 լով, որ կը խրատէ « յանառակութենէ ի բաց փախ-
 չել, յորկորստութենէ, յարբեցողութենէ, եւ ի
 հակառակութենէ, ի զրկելոյ զազքատս եւ զընկերս
 իւրեանց. մի կուռողս, մի հարկանողս, մի շարա-
 սէրս. ատեսցեն զչնացողս, զգողս, զգոռնիկս,
 զաւազակս » եւն: Աւերջապէս խմբագրին այս սովո-
 բութիւնն՝ այսինքն կանոններն ըստ կարի յար-
 մարել տեղւոյ եւ ժամանակի սովորութեանց՝
 պայծառ կը տեսնուի ՔԱ կանոնին մէջ, որ անոնց
 կարգէն է՝ որոնք ասորերէնին մէջ չկան:

Տեսնելով խմբագրողին գործունէութիւնն՝
 ի հարկէ մեծ խնդիր մը կը ծագի մեր մտաց մէջ,
 թէ մի գուցէ խմբագրողին արգիւնքն բլլան այն
 երկու մեծ տարբերութիւնքն, զոր կը գտնենք
 հայերէնին մէջ. եւ ասոնք են՝ տեղափոխութիւն
 կանոնաց շարքին, եւ երկրորդ՝ որ ամէնէն գլխաւորն
 է՝ այն որ հայերէնին մէջ վէջ ամբողջ կանոն ա-
 շտի իշտէ քան ասորի բնագրին մէջ: Բնական էր որ
 խմբագրին ձեռքէն այսչափ յաւելուածներ
 գտնելով հայերէնին մէջ, հետեւցրնէինք նաեւ որ
 նոյն խմբագրողէն բլլալու են թէ կանոնաց տեղա-
 փոխութիւնն եւ թէ այն աւելի կանոններու
 ներմուծումն: Սակայն այսպիսի ընդհանուր դա-
 տաստան մը շատ մասամբ յախուռն եղած կ'ըլլար
 ստուգիւ:

Նկատմամբ առաջնոյն անշուշտ շարքի տեղա-
 փոխութիւնը գծուարաւ կրնայ թարգմանչէն
 բլլալ, որ այնպէս հաւատարիմ էր բնագրին: Բայց
 ստուգիւ թարգմանիչն ալ արգէն մեր այժմու
 ասորիէն քիչ մը տարբեր կարգաւ գաած էր

կանոնները, վասն զի քանի մը կանոն աւելի գտած էր իւր ասորի նախարնազրին մէջ քան զոր ունի այժմու ասորականը: Յամենայն դէպս հայերէնին արդի շարագասութիւնն արդէն կար Ը դարէն յառաջ, երբ Օձնեցի իւր հաւաքածոյից մէջ առաւ մեր կանոններն, ինչպէս որ Օձնեցւոյն աւելցուցած կանոնաց տիպոսներն եւ կանոնազրին շարունակուող թուահամարք կը ցուցնեն: Աերջապէս բոտ ինքեան ալ ծանրակշիւ բան մը չէ շարքի տարբերութիւնն. ուստի աւելի մտազրութեան արժանի է կանոնաց աւելի թուով գտնուիլը: Յաջորդ ցուցակը մեր առջեւ կը դնէ կանոնաց թէ շարքի տարբերութիւնն եւ թէ անոնց թիւն կամ աւելիները:

Հայն	Ասորին	Հայն	Ասորին
Ա-Գ	Ա-Գ	ԺԹ	ԺԷ
Ե	չունի.	Ի	ԻԳ
Զ	Ե	ԻԱ	Ի
Է	Զ	ԻԲ	ԻԳ
Ը	Է	ԻԳ	ԻԱ
Թ	Ը	ԻԳ	ԻԶ
Ժ	Թ	ԻԵ	չունի.
ԺԱ	չունի.	ԻԶ	ԻԲ
ԺԲ	ԺԱ	ԻԷ	ԺԸ
ԺԳ:	չունի.	ԻԸ	ԻԵ
ԺԴ	ԺԳ	ԻԹ	ԺԹ
ԺԵ	ԺԲ	Լ	Ժ
ԺԶ	ԺԵ	ԼԱ	ԻԷ
ԺԷ	ԺԶ	ԼԲ	չունի.
ԺԸ	ԺԴ	ԼԳ	չունի:

1 Շատ ձեռագիրք ԺԳ կանոնին կէսէն կը բաժնեն նոր կանոն սկսելով, այնպէս որ ամբողջը փոխանակ ԼԳ կանոնի ԼԳ կ'ըլլայ: Այսպէս են AB եւ Տերոյեցի ձեռագիրքը, այլք՝ ինչպէս B՝ թէեւ նոր կանոնի սկզբնաւորութեամբ («Կարդեցին Առաքեալքն», եւն) կը սկսին այն կէսէն, բայց նոր թիւ չեն դներ: Բայց մեծ մասն (DEF եւ CL) ուղղութեամբ իրրեւ մէկ կանոն կը հաշուեն ԺԳ կանոնը, ինչպէս իմաստը կը պահանջէ, եւ ինչպէս գտած է նաեւ Օձնեցի՝ իւր աւելցուցած տիպոսներուն վկայութեամբն:

Հայերէնին այս կարգն՝ ինչպէս բոնք՝
 Օձնեցիէն յառաջ ունենալու էր գոյութիւն :
 Վասն զի այսպէս գտած է Օձնեցի եւ ըստ այսմ
 ալ վարուած իւր հաւաքման ժամանակ : Օձնեցի
 ամէն կանոնական գրութեան՝ զոր իւր հաւաքա-
 ծոյից մէջ առած է, սկիզբն աւելցուցած է համա-
 ոտ ցանկ մ'իւրաքանչիւր այն կանոնաց բովան-
 դակութեան՝ իւրաքանչիւրին թուովն : Արդ մեր
 կանոնաց առջեւն գտնուող ցանկը կամ տխուր
 ճշդիւ ըստ այսմ կարգի է եւ թուով Ա—ԼԳ.
 (ԼԳ նշանակելով յաջորդ պատմական մասը) : Այս
 թիւն ձեռագրաց բնարեւազունից մէջ կարմրագիր
 կը նշանակուի, մինչդեռ Օձնեցւոյն հաւաքման
 շարունակեալ թիւր (— վասն զի նաեւ իւրաքան-
 չիւր կանոնն իւր անրնդ հատ թիւն ունի սկզբէն
 մինչեւ վերջ —) սեւագիր կ'ըլլան, եւ ըստ այսմ
 բովանդակ կանոնագրոց կանոնաթուոց կոչումն
 կ'ըլլայ կանոնագրոց սկիզբը գտնուող նիւթոց
 ընդհանրական ցանկին մէջ : Թէ վերջապէս ձեռա-
 գրաց մէջ այս կարգի իրաց մէջ պէսպիսութիւնք
 կ'ըլլան գրչաց անմտագրութեան պատճառաւ,
 յայտնի է : Օրինակի համար Վենետիկոյ մէկ ձեռա-
 գիրն այս կանոններն ԼԳ թուով կը հաշուէ՝ ոչ
 թէ վերը յիշուածներուն պէս ԺԳ կանոնն երկուքի
 բաժնելով, այլ ընդհակառակն ԺԷ կանոնն որ
 հրէութենէ քրիստոնեաց եզրդի մը դարձեալ
 հրեայ դառնալուն վրայ է, եւ որուն վրայ վերը
 խօսեցանք. ասոր բովանդակութիւնն Օձնեցւոյն
 տխուրն այսպէս կը համառօտէ. « ԺԷ. Վասն ոչ
 ընդունել զորս ի Հրէից եւ հեթանոսաց հաւատան
 եւ անդրէն ուրանան : » Հ. Գարեգին Արդ. Զարբ.
 իւր առջեւն եղած կանոնագրոց այս մասին կա-
 նոնաց թիւր 35 կը գտնէր (վերջինն ալ՝ որ բուն
 կանոն չէ, ի միասին հաշուելով,) որոնց տխուրն
 ներք յառաջ կը բերէ :¹⁾ Այնտեղ մեր ԺԷ կանոնն

1 «Մատենագարան հայկական թարգմանութեանց

եղած է՝ «ԺԷ. Վասն ոչ բնդունելոյ զորս ի Հրէից եւ ի Հեթանոսաց.» եւ «ԺԸ. Վասն որք հաւատան եւ անդրէն ուրանան:» Ասով ի հարկէ յաջորդներուն թիւը մէկ թիւ տարբերութիւն կ'ունենայ:

Վերի ցուցակէն կը տեսնուի որ հայերէնին մէջ վեց կանոն աւելի կայ, որ են Աան. Ե, ԺԱ, ԺԳ, ԻԵ, ԼԲ եւ ԼԳ: Ըստ ինքեան խօսելով ամէնէն բնականն էր հոս բնդունիլ որ խմբադրին յաւելուածն են անոնք, որոնք նոյն իսկ հինգերորդ դարու վերջերը գրուած ասորի ձեռագրին մէջ կը պակասին: Չի կրնար ժխտուիլ որ խմբադրին լիուլի գործունէութիւնը կը դաննէր ի մասնաւորի այս կանոններուն մէջ: Եւ սակայն կարելի չէ բոլոր թէ ասոնք ծայրէ ծայր իւր գրչէն ելած են:

Առաջնոյն այսինքն Ե կանոնին նկատմամբ արդէն բնդարձակօրէն խօսելու առիթ ունեցանք եւ տեսանք որ հարազատ է այն կանոնն. այսինքն այն նիւթոյ վրայ խօսող կանոն մը պէտք է որ թարգմանիչը գտած ըլլար իւր սկզբնադրին մէջ: Խմբադիրը կրնայ ի հարկէ քանի մը յաւելուածներ բրած ըլլալ, բայց վերջապէս էական մասը հնադոյն է՝ ինչպէս ցուցուցինք: Խօսեցանք նոյնպէս վերջնոյն այսինքն ԼԳ կանոնին վրայ,² որ օրինակ եղած

նախնեաց, Վենետ. 1889, էջ 490—491:

¹ Տես վերը՝ էջ 56—59:

² Տես քիչ մը վերը՝ էջ 203: Ըսինք հոն որ նոյն իսկ այն խօսքը թէ «նոյնպէս առհասարակ է հարաբար հրաման մտնելու», յայտնապէս խմբադրիչ մը մասնանիչ կ'ընէ, եւ հոս օրինակ մը կ'ունենանք թէ ինչպէս կը վարուէր խմբադրին իւր առջեւն եղած բնագրին հետ: Թէեւ այսպէս ԼԳ կանոնն՝ որ ասորոյն մէջ չկայ՝ ծայրէ ծայր նոր յօրինուած է. բայց սկզբան այս խօսքն եւ նաեւ վերջը կը ցուցնեն որ խմբադրին օրեւէ բնագիր մ'ունէր առջեւն, զոր ինքն իսկ կը ցուցնէ յիշելով որ այստեղ այս նկատմամբ կանոն մը՝ «առաքելական կանոն», կամ «առաքելական հրաման» մը գտած է, եւ զոր վերջը ի վկայութիւն ալ կը բերէ՝ «նոյնպէս սահմանեալ մտնելու ինչպէս», եւն գրելով: — Կանոնին նիւթն ի հարկէ Ս. Գրքէն առնուած է (Գեւտ. ԺԸ, 2—20. Երկ. ԻԷ, 20.) բայց հմմտ. նաեւ Ելուիբայի ԽԱ կանոնը (Hefele, I 183,

է նաեւ Շահապիվանի կանոնաց, եւ տեսանք որ իւր այժմու ձեւին մէջ միակ օրինակն է խմբագրութեան: Եւ սակայն տեսանք նաեւ որ հոս ալ թարգմանիչն այն նիւթոյ վրայ փոքրիկ կանոն մը գտած ու թարգմանած էր, եւ զոր խմբագրիչն քանի մ'անգամ ճոխացուցեր է: Աւստի այս երկուքին վրայ հաստեղ աւելորդ կը համարինք խօսիլ:

Գալով մնացեալ շորս կանոնաց՝ ասոնք ստուգիւ աւելի եւս իրաւամբք լսկ խմբագրին կրնային կարծուիլ, եւ սակայն նաեւ ասոնց դոնէ մէկ երկուքն նախնաբար պէտք է որ դատուէին՝ (ի հարկէ բոլորովին պարզ ու առանց յաւելումն ներու) թարգմանչին գտած բնագրին մէջ: Ախելով վերջինէն՝ առնուէք օրինակի համար ԱԲ կանոնը, որ է այսպէս. «Արագեցին Առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ եթէ դք ի կարգէ պաշտանէից եւ յախտէ եկեղեցւոյ եւ կամեցի կուսան լինել, բարւոյ գործոյ ցանկայ, համարձակ լիցի. վանս շինելով ի տեղիս տեղիս ժողովեալ աւրինաց եւ կարգի սրբութեան զգուշացին, ի կերակրոյ պարկեշտանալ, ի զինուորական զգեստուէ հեռանալ, պճղնաւորեալ նմանեցի պաշտանէից հրեշտակաց Աստուծոյ եւ զուարթնոց երկնից, զի եւ Յեսու» եւն: Վերջին մասը խմբագրին երկար մէկ յաւելումն է՝ ինչպէս տեսանք: Այս յաւելումն ի բաց հանելով՝ կը մնայ էական մաս մ'որ ստուգիւ ասորի բնագիր մը մասնանիչ կ'ընէ: Նախ լեզուն բոլորովին միաբան է նախնականին. օրինակի համար «ի կարգէ պաշտանէից եւ յախտէ եկեղեցւոյ» խօսքն ասորական գունով սովորական բացատրութիւն մըն է,՝ զոր խմբագրիչը պահած է

185), Անկիւրիոյ ԻԵ (Hef. I 242), Նեոկեսարիոյ Բ (Hef. I 244) եւ Յունական Առաքելական ԺԹ կանոնները. (Hef. I 806) եւն:

1 Հմմտ. Լարսերնա (G. Phil. 50, 9 «...իւն ամենայն արանց եւ կանանց», տեղւոյս հայ թարգմանութեան վրայ տես Zur Abgar-Sage, p. 51.) Զգե՛ն յաճախացոյն

նախնականէն, եւ նաեւ Շահապիվանի ժողովոյն կանոնաց մէջ անցուցած: Թէ վերջապէս խմբագիրը հոս այսպէս կամ այնպէս կանոն մ'ունեցած է արդէն իւր առջեւը, կը վկայէ նաեւ սա նախագատութիւնն՝ «... համարձակ լիցի. վնն շինելով ի տեղիս տեղիս ժողովեալ» եւն. մանաւանդ եթէ քանի մը ձեռագրաց համեմատ կարդանք. «համարձակ լիցի վնն շինելով...»: Իմաստը նոյն է երկուքն թերցուածին մէջն ալ, այն է՝ հրաման արուիլ վանք շինելու: Իսկ արդ այս բանս այն ժամանակ երբ խմբագիրը կը գործէր՝ Ե գարուն վերջերը (իբր 486էն ետքը), արդէն արդելուած էր եւ քաղաքին եպիսկոպոսին վերապահեալ էր վանք շինելն, ինչպէս կը գտնենք Չորրորդ տիեզերական ժողովոյ Գ կանոնին մէջ¹ եւ այլուր: Եթէ ուղիղ է մեր կարծիքն թէ այս նիւթով կանոն մը կը գտնուէր ասորոյն մէջ, ուրիշ կողմանէ ալ նշանակութիւն կ'ունենայ: Թիքսըրոն միտ գնել տուած էր² սր Վաբուբնայի մէջ արդէն ակնարկութիւնք կան եկեղեցականաց ամուրի ըլլալուն նկատմամբ,³ զոր ինքը կը համեմատէր յունական Առաքելական կանոնաց միոյն հետ,⁴ վասն զի

այսպէս ճառ. Զ է «Օրինակ որդոսն աւիտի» (այս բացատրութեան նշանակութեան վրայ տես G. Bert. Aphrahat, p. 89—90 ի ծանօթութեան.) հայն այս միեւնոյն բացատրութիւնն այս տեղ «յաղագս ուխտաւորաց» եւ ուրիշ տեղ (էջ 119) մ'ալ «... որ յուխտաւոր դպրացս թարգմանած է: Շահապիվանի ժողովոյն մէջ ալ առնուած է այս բացատրութիւնը:

¹ Հմմտ. Hefele II, 509. Pitra I, 524.

² Tixeront, Les origines etc. 116, n. 5.

³ G. Phil, 35, 12. 50, 9. (= Հայ. 32, 21 «պատուիրէր նոցա Ազգէ գգուշանալ նոցա յամենայնէ, զի լիցին սուրբ մարմնով իւրեանց», եւն. 47, 13 «այլ գլուխք (Ասոր. ուղղագոյն՝ «-իտ») ամենայն արանց եւ կանանց չբեղք եւ գգասոր, սուրբք եւ պատկեշտք եւ Բնայեալ բնակիին ցնծութեամբ առանց աղտից» եւն, որով վանականութիւնը կը ցուցընէ Ասորին:

⁴ Կան. ԻԷ (Hefele, I 808) = Հայ կանոնագիրք ԾԸ «Որք ի ժառանգաւորութիւն անցանէն շեւ ամուսնացեալք, հրամայեմք եթէ կամին ամուսնանալ, զգրակարգացս եւ

ասորւոյն մէջ չէր գտներ այսպիսի բան մը: Այժմ՝
հայերէնին օգնութեամբ կրնանք հետեւընեւ որ
լաբուբնա կրնար ասորի կանոն մը նաեւ «Աարդ․
Առաք․» գրութեանս մէջ գտնել:

Աւելի դժուար է ինչ կանոնին նկատմամբ
որոշ բան մ'ըսել: Այս կանոնն է. «Աարդեցին
Առաքեալք եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ մի
ոք անարդեսցէ եւ անգոսնեսցէ եւ արհամար-
հանաւք կալցի զբահանայն, թէեւ կարի ոք յան-
արդաց իցէ: Գիտացէ զի զԱստուած անարդէ.
զի Աստուծոյ սպասաւոր է ձեզ ի բարիս եւ համարս
տալոց է բնդ ոգւոց ձերոց: Ո՛չ գրեալ է՝ Ջիշխան
ժողովրդեան քո մի բամբասեսցես:» Ահա կանոն
մ'որ կարծես ամէն հաւանականութիւն ունի
խմբագրէն բլալու, որմէ է՝ ինչպէս գիտենք արդէն՝
«թէեւ կարի յանարդաց իցէ» նախադասու-
թիւնը: Արդէն ալ կանոնս նորագոյն է ծագմամբ՝
համեմատութեամբ միւսներուն, եւ՝ կամ խմբագրէն
մուծուած եւ կամ հնագոյնն՝ եթէ կար ասոր տեղ՝
անհետ կորսուելու չափ փոխուած: Աւերջին դէպքն
հաւանական կ'երեւայ: Կանոնս նաեւ իւր այժմու
ձեւին մէջ շատ նման է յունական Առաքելական
կանոնաց միոյն (Կան. ԾԵ):¹ Աւերջին կանոնս է
այսպէս՝ ըստ նախնեաց թարգմանութեան. «Եթէ
ոք ժառանգաւոր թշնամանեսցէ զեպիսկոպոսն
անիրաւաբար, (Յոյնը չունի «անիրաւաբար» որ չի
յարմարիր ալ, այլ լիկ ... ὁβριζει τὸν ἐπίσκοπον)

զսաղմոսասացս միայն:» Յայտնի է որ ազատ էր ձեռնագրու-
թիւնէն յառաջ ամուսնանալ: Նոյն Յունական Առաք. Զ
կանոնը (Hef. I 801 = Հայ կանոնագիրք՝ ԼԹ) կը հրա-
մայէ «Երէց կամ սարկաւազ զկին իւր մի հանցէ պատճա-
ռանաւք երկիւղածութեան, ապա եթէ հանցէ ի բաց
որոշեսցի, իսկ ի նմին յամուսեալ՝ լուծցի:» Եկեղեցակա-
նաց ամուսնութեան նկատմամբ հմմտ. նաեւ Կան. Ժ. Ան-
կիւրիոյ (Hef. I 230), Կան. Ա Նեոկեսարիոյ (Hef. I 244)
Կան. Իէ Ելուիրայի (Hef. 166. հմմտ. նաեւ 431.) եւ Her-
genröther, III. Per. I § 191 եւն:

¹ Hefele, I 817 = Հայ կանոնագիրք՝ 2Դ:

լուծցի, քանզի (զրեալ է.) Ջիշխան ժողովրդեան քո ոչ հայհայեցես» (οὐ ἐρείς χαιῶς.) — Կամ վերջին կանոնէս առած է զայս հայ խմբագիրը :

Կը մնայ միայն ժ.Գ. եւ ժ.Ա. կանոնաց վրայ քանի մը խօսք ըսել : ժ.Գ. կանոնը նախ պէտք ենք լուծել ու պարզել : Առաջին տողէն արդէն կը սկսի խմբագիրն երկար յաւելուած մը՝ զրեւով «Կարգեցին Առաքեալք եւ եղին հաստատութեամբ ելի ի օւեցս — Ասորոս ընդ Աբրահամս — է — առէ. Թուրքեացի — Թուրքեացի ման — ի յեր» եւն եւն, — որ ամենեւին կանոնի կերպարանք չունի, եւ ուր ի մէջ կը բերուի թէ մկրտութեան օրինակ էր Մովսէսի «մշակաւ զոսպիւ» ջուր սրսկելն, Յետուայ՝ Յորդանանէն անցնիլն, Եղիպի նոյն գետէն անցնիլն ու վերանայլը, Եղիսէի սափորն իւզով լնուլն, Յովհաննու Մկրտչի զՔրիստոս մկրտելն եւ վերջապէս Քրիստոսի Տեառն մերոյ աշակերտաց ոտքը լուանալն :¹ Այս ամէնն՝ ինչպէս զիտենք նման յաւելուածներէն, խմբագրին սիրած նիւթն է : Ուստի ասոնք հանելով կը մնան սա տողերը . «Կարգեցին Առաքեալք եւ եղին հաստատութեամբ [. . .] եթէ ի ձեռն քահանայութեան կարգի՝ մանուկութօրեայ մկրտեցի եւ եղեցի քրիստոսազգեաց, եւ վկայք՝ որ ոչ ունին զմկրտութիւն ջրոյն, արեամբն իւրեանց փրկեցին :» Խնդիրն հոս այժմ կը մնայ այն թէ այս տողերն ալ խմբագրէն են թէ նախ-

¹ Այս կարգի օրինակներ եւ նմանութիւններ շատ կը գտնենք Ս. Հարց գրութեանց մէջ : Օրինակի համար՝ Կիւրդի Երուսաղեմացոյ Կոչումն ընծայութեան՝ թ. 11 (Migne, XXXIII, p. 676 — Հայ. տպ. Վիեննա 1832, էջ 168.) «Օրինակ առեալ զնորա օրդին նաեւ ժողովրդեանն, սկսաւ ի Յորդանան գետոյ, ուստի եւ Քրիստոս մկրտեցաւ եւ սիրաւ աւետարանել», եւն եւն : — Նոյն գաղափարը կը գտնենք առ Տերտուլիանու (de Baptismo, n. 9, 10.) Որդինայ ի Մեկնութեան Յետուայ (Ճառ Գ, 4.) Չգօնի (Ճառ ժ.Ա., 11, 12 — տպ. Կ. Պոլ. 1824, էջ 216—219.) Շատ կարեւր է որ վերջինս աչքին առջեւ ունէր խմբագրեր :

նականէն մնացած : Արդ այս պարզուած տողերը շատ լաւ կրնային թարգմանչին տեսած բնագրին մէջ գտնուիլ : Խմբագրին ժամանակին ալ այնչափ չեն յարմարիր « Գրք . . . արեւմտեան ի-րեանց Իրիւն-ցին » խօսքերն ,¹ որ բնագրական շատ լաւ կրնային Շապուհի հալածանաց ժամանակ գրուած ըլլալ , որուն ժամանակէն կանոններ գտանք ասորի մատենիս մէջ : Առաջին մասն ալ որ կը հրամայէ տղոց ու թօրեայ մկրտուիլն , շատ լաւ կրնայ ասորչոյն ըլլալ : Միտ գրուի որ այստեղ հրամայուածն արեւմուտք 252ին արգիլուած իսկ էր : Ասան զի Փիղոս կ'ուզէր որ տղաք ճշնդեան առաջին օրերն իսկ անմիջապէս չմկրտուին , այլ « Ի-թեայ ըլլալէն ետքը . բայց Արքեպիսկոպի 252ի ժողովքն մերժեց այս կարծիքը :² Աերջապէս տղայոց մկրտութիւնը կը յիշեն՝ բաց ի Ախպրիանու նոյն նիւթոյ համբաւաւոր վիճմանէն՝ յեանագոյն ժամանակներն « Սահմ. Առաք. » , Տիմոթէոս Աղեքսանդրացի³ եւ այլ հնագոյն եւ նորագոյն Ս. Հարք :⁴ Այսպէս արդեւք մը չկայ , մանաւանդ թէ մեծ հաւանականութիւն կայ՝ որ կանոնիս այն էական մասը հարազատ ըլլայ եւ ոչ թէ խմբագրէն :

Ամենէն կասկածելին է վերջապէս ԺԱ կանոնն , որուն վրայ ակնարկութիւն մ'ըրինք արդէն երբ կը խօսէինք Ժ կանոնին վրայ որ Համբարձման եւ Հոգեգալստեան տօները միեւնոյն օրը կը դնէր՝ առանց դեռ եւս զանոնք բաժնելու : Ճիշդ հնագոյն կանոնին կից կը գտնենք ԺԱ կանոնն ասոր հակա-

¹ Արեւմտեան մկրտութեան նկատմամբ եղած մատենագրութիւնը տես Hergenröther, III, Per. I. § 193.

² Hefele, I 115. Հմտ. Ախպրիանու թուղթ՝ ԾԹ առ Փիղոս (ad Fidum.)

³ See Pitra, I 203, 536 եւ 639:

⁴ Հերկենրէօթեր (Hergenröther, III, Per. I. § 192) կը յիշէ՝ Իրենէոս, Բ. 22, 4. Որոգինէս՝ Մեկն. Հոսով. Ե, 9 (Migne, XIV, p. 1047), Մեկն. Ղուկ. Ճառ. ԺԳ (Migne, XIII, p. 1385), Մեկն. Ղեւո. Ճառ. Ը. 8: (Migne, XII, p. 496.)

ուակ նորագոյն սովորութեան համեմատ՝ այսպէս.
 «Կարգեցին Առաքեալք եւ եղին հաստատու-
 թեամբ եթէ ի Զատիկէն մինչեւ ի Կարգեցանք
 աւր վերացման նորա ուրախութիւն եւ ցնծութիւն
 եղիցի. զի աւուրք յարութեան են եւ փեսայն
 յառազատի. ապա յետ Կարգեցանք պահու-
 ցեն. եւ դարձեալ յիշերորդ՝ տաւն կատարեսցեն,
 իբրեւ զառաջին Զատիկին՝ դառն զենցի:» Խնդիր
 չկայ ամենեւին որ այս կանոնն՝ եթէ կար նաեւ
 թարգմանչին տեսած ասորի բնագրին մէջ, հոն
 շատ ոչ ժամանակ մտած է, վասն զի թէ եւ նիւթը
 պահք պահելու վրայ է, բայց արդեամբք կ'են-
 թարդէ Համբարձման տօնը Զատիկէն քառասուն
 օր ետքը, եւ կը պատուիրէ որ մինչեւ Համբարձում
 պահք չպահուի — որ է հայ եկեղեցւոյ սովորու-
 թիւնն,¹ — բայց Համբարձմանէն մինչեւ Հոգե-
 դարձստ պահուի եւ ապա տօն կատարուի: Ինչպէս
 ըսինք՝ կանոնիս թ կանոնէն շատ նորագոյն ըլլալուն
 խնդիր չկայ, եւ «Վարդ. Առաք.» գրութեան ալ
 նախնականին՝ որուն կը վերաբերէր թ կանոնը՝
 վերաբերիլ չէր կրնար: Այս կէտս հաստատուն
 ըլլալով հանդերձ՝ կը մնայ որոշել թէ արդեօք
 խմբագիրն աւելցուցած է զայս: Կարելի է այսպէս
 ընդունիլ, որով խնդիրը պարզ կը լուծուի: Բայց
 դժուարաւ կը համոզուինք ասոր. կանոնիս նոյն իսկ
 լեզուն (օրինակի համար՝ «մինչեւ ի քառասներորդ

¹ Հմմտ. Նիկիական եւն կանոնաց Համառօտման
 կան. ԿԸ (Հայ կանոնագիրք՝ ՄՂԲ) «Եթէ որ յաղագս
 ճգնութեան պահիցէ յաւուր կիւրակէի կամ յառաջն զի-
 րախորհից, նզովեալ եղիցի.» որուն առաջին մասը առ-
 նուած է Գանգրայ թԼ կանոնէն: (Hefele, I, 787.) Տես
 նաեւ Նիկիոյ ի կանոնը (Hef. I 430 — Հայ կան. ՄԻԳ)
 որ ի նշան ուրախութեան կ'արգելու «ճունր զնել յաւուր
 կիւրակէի կամ յառաջն զիւրախորհից:» (Հայր մեկնաբա-
 նած է՝ «յաւուրս Յինանց Դնչն — ցՊենտակոստն.») եւս
 առաւել պահք չպահել: Համեմատելու է ի միջի այլոց
 Նիկոզայոս Գրամմատիկոսի Գ կանոնը, (Pitra, Spicil.
 Solesm. IV, p. 648) ուր Ս. Աթանասայ մէկ խօսքն ալ
 յառաջ կը բերուի:

«-ը վերացան . . . յետ որանի վերացան») Թարգ-
 մանչին լեզուէն տարբեր չէ: Մեզի կ'երեւայ որ
 Թարգմանիչն այս նորագոյն կանոնն ալ գտած էր
 իւր սկզբնագրին մէջ, եւ այն պարագան որ այս
 կանոնը նախքան թաց ժ կանոնին հետ դոնէ անուղ-
 ղակի հակասութեան մէջ է, կը ցուցընէ որ Թարգ-
 մանիչը — եւ նոյնը կրնանք բսել այս խնդրին մէջ
 նաեւ խմբագրողին համար՝ — այս կանոնն ալ
 գտած էր իրեն առջեւ. վասն զի եթէ իւր մտքն
 բլար կանոնս իւր ժամանակին սովորութեան հա-
 մեմատ յաւելլուլ կամ փոխել, այն ատեն անշուշտ
 չէր Թարգմաներ — կամ խմբագիրը չէր պահեր
 — նախքան թաց ժ կանոնն, որ իրեն ժամանակին
 ամենեւին չէր յարմարեր: Աւստի երկու կանոնացս
 անուղղակի հակասութիւնը կը ցուցընէ Թարգ-
 մանչին հաւատարմութիւնն եւ նաեւ խմբագրին
 հաւատարմութիւնն՝ այնչափ որ եթէ չէ դուրս
 ձգած իրեն անյարմար կանոնն՝ անշուշտ ինք չէր
 նաեւ այն՝ որ թՎ կանոնն մտծեց: Ի հարկէ
 քանի մը մանր փոփոխութիւններ՝ զորոնք զիւրաւ
 կը ճանչնանք, չէ խնայած հոս ալ մտծանելու:
 Այսպէս են «եւ փետայն յառազատի» խօսքը.
 նաեւ «ուրախութիւն եւ ցնծութիւն» ասութիւնն
 խմբագրին սիրելի բացատրութիւններէն է. (Հմմտ.
 Կան. Ի.) իրակ բլլալու է վերջապէս Հոգեգալուս-
 տեան աւուր համար բսելը թէ «իբրեւ զառաջին
 Զասկին՝ հոն ղենցի»: Այստեղ ապուրուածն
 է հնագոյն դարու ագապէն (*ἀγάπη*) ծագած
 հոգեգալի սովորութիւնը՝ աղքատաց բաժնելու
 զենեալ գառն եւն, որուն վրայ ընդարձակ որո-
 շումներ կը գտնենք Ս. Սահակայ անունը կրող
 կանոնաց մէջ,¹ (— զոր աչքին առջեւն ունէր
 անշուշտ խմբագրողն այս յաւելուածն բրած ատեն,
 —) եւ յաճախ կը յիշուի նաեւ յետոյ հայ գրու-

1 Ս-ի-ր-ի: Ի (ապ. Վեներ. 1853) էջ 97, 112 եւն:

Թեանց մէջ, ինչպէս Ստոյն-Թաղէի Ը կանոն :
 կանոնիս մէջ խմբագրին գործածած « — — — — — »
 Զատիկ», ասութեան հետ համեմատելու է այլ
 կանոնաց ասոր նման բացատրութիւնքն, օրինակի
 համար կան . ԻԹ « Գրիգորի Աստուածաբանի » (կա-
 նոնագիրք՝ ՆՂԷ) « տաւն յարութեան Տեառն, էր-
 իրոր շարիքն՝ նոր կիւրակէն » եւն :

Այստեղ կը փակեմ խմբագրողին գործու-
 նէութեան քննութիւնը : Արնանք ըսել թէ պայ-
 ծառ դադարաւ մ'ունեցանք մեր խմբագրին ամէն
 դիտարութեանց եւ ըրած փոփոխութեանց վրայ :
 Ի հարկէ միշտ անըմբռնելի կը մնայ որ այսպիսի
 գրութեան մէջ՝ որ արդէն կանոնական արժէք
 ստացեր էր, այսչափ համարձակ փոփոխութիւններ
 ըրած է ճշդիւ այն՝ որ հայ կանոնագրոց մէջ առած
 է կանոններս : Սակայն այս ազատութիւնն՝ որ բա-
 րեբախտաբար շատ քիչ հայ թարգմանութեանց
 մէջ կը տեսնենք, մեր այս կանոնաց վրայ միայն
 ամփոփած չէ խմբագրիչը : Ով որ հարեւանցի իսկ
 միայն համեմատէ այժմու հայ կանոնագրոց մէջ
 գտնուած օրինակի համար Նիկիոյ, Անկիւրիոյ,
 Աեսարիոյ, Նեոկեսարիոյ, Գանգրայ, Անտիոքայ եւ
 Ղաւոզիկէի կանոնները — ճշդիւ անոնք՝ որոնք
 ըստ քննութեան Ա. Հ. Յովսէփայ Գաթրճեան
 հայ կանոնագրոց այս առաջին խմբագրութեան կը
 վերաբերին, — կը տեսնէ Դեռնոյն յետոյ հոն ալ,
 միեւնոյն յաւելուածներն, փոփոխութիւններն ը-
 նելով համարձակ՝ իբր այն թէ բոլորովն անտար-
 բեր գրութիւն մը կը խմբագրէր : Եւ այս միակերպ
 փոփոխութիւնք միեւնոյն խմբագիրը մասնանիչ
 կ'ընեն :

Մեր ծրագրէն դուրս է այս կէտս աւելի եր-
 կարօրէն պարզել : Բայց եւ այնպէս աւելորդ չենք
 համարիր քանի մ'օրինակներ յառաջ բերել,
 այնու մանաւանդ որ անոնք մեր կանոնաց հետ ալ

կայ ժ՛ուներն: Այն իրաւամբք — պէտք ենք ըսել յոսի սովորութեամբ — որով ուրիշ կանոններէն կտորներ առած ներմուծած է մեր կանոնաց մէջ, նոյն համարձակութեամբ նաեւ մեր կանոններէն կտորներ առած դրած է միւս կանոնաց՝ նոյն իսկ տիեզերական ժողովոց որոշմանց մէջ: Ինքն է որ օրինակի համար Նիկիոյ ժողովոյն Գ կանոնը՝ որ կը հրամայէ եկեղեցականաց միայն մայր կամ քոյր կամ հօրաքոյր եւն ունենալ իրենց բնակակից, փոխած ըրած է (Հայ. կանոնագիրք՝ ՄԷ) «Ասան այնոցիկ որ մատաղաւրեայք իցեն եւ մտաւք խակք, ուսմամբ տխմարք, կարգոց պէտք, արիւնց ան-տէղեւիտ, խաւտիւք յախուռն, զնայիւք սայթաք, գինէմնլք, վազվազակի ոչ մերձեցուցանել ի սարկաւազութիւն» եւն — ունենալով իւր աչքին առջեւ մեր Ի կանոնն որ կը պատուիրէր միայն «անարատքն, որ սուրբ ի մամոնայէ իցեն, արիւնց ե-կարգի եկեղեցոց անսպ», եւն ընտրել եկեղեցական աստիճանաց: Նոյն ժողովքին ժԷ կանոնին խօսքը² թէ «բազումք եկեղեցականք՝ անկեալք յազահութիւն եւ վաշխառութիւն . . . պահանջեն հարիւրորդս վաշխառութեամբ», բառ առ բառ նոյն ըրած է մեր ժԸ կանոնին հետ՝ փոխելով «Յազահութիւն եւ ի զոչաքաղութիւն անկանին, շարժմի-իւր է վարչո-րոցէ ե-րոհսեւտ-դանանջից», եւն (— կան. ժԸ. «որ փոխ տայ եւ առնու վաշխ եւ տակասիս . . .» եւ մանաւանդ Շահապ. ժԵ «. . . շարժմի է վարչո- ոչ որու ե-րոհսեւտ-դանանջից», եւն:) Միեւնոյն խմբագիրն է որ օրինակի համար Անտիոքայ ժողովոյն Ա կանոնին սկիզբն (— որ ըստ բնագրին ըլլալու էր. «Ամենքին որ համարձակին լուծանել շահման սուրբ եւ մեծ ժողովոյն Նիկիոյ, իբրեւ էր անդ . . . կոստանդիանոս» եւն³) փոխած է.

¹ Hef. I 379:

² Hef. I 421:

³ Hef. I 513, Pitra I 456:

“Ամենայն որ ով եւ համարձակեացին եւ լուծցեն շահման սուրբ եւ մեծ շահման որ է ներկայ ժողովոյն եւ շահմանքն:” Այս “ՉԱռաքելոցն” կցել բնական էր խմբագրին, որ կանոնագիրքն “Ներկայն” եւ “Առաքելոցն” բաժնել ու կոչել սովոր էր՝ ինչպէս տեսանք: ¹

Եթէ մեր Ջ կանոնին մէջ տեսանք որ ազգային սովորութեան յարմարցնելու համար խումբագիրն դրած էր մեկնարանութեամբ “Առաքելոցն” դէտ եւ զլուխ եւ աւրէնագիր լեցի ժողովրդեան. (— փխ. բսա ասորւոյն “Գրքն առաջնորդ լեցի” եւն. —) նոյն մեկնարանութիւնը կը գտնենք նաեւ սերիշ կանոնաց մէջ մուծուած միեւնոյն ձեռքէն: Հինգերորդ դարու մէջ Հայոց քով արդէն սովորական “Առաքելոցն” (καθολικός) վերագիրը Աստուծոյ մէջ շատ անգամ մուծուած է խմբագիրն իրբեւ մեկնութիւն բուն “Պարտիկո” յոյն բառին ² եւ ապա նաեւ “Գրքն” յորջորջման: Օրինակի համար ներկայ Գ կանոնը ³ կը հրամայէ որ գաւառի մ’եպիսկոպոսունք բնարել կարենան եպիսկոպոսն, բայց “Հաստատութիւն եղելոցն տացի բսա իւրաքանչիւր գաւառի՝ Պարտիկոն.” (τὸ δὲ χυρὸς τῶν γινομένων διδοσθαι καθ’ ἐκάστην ἐπαρχίαν τὸ μ η τ ρ ο π ο λ ι τ η.) Այս խօսքը խմբագրեալ Հայոյն մէջ (Հայ կանոնագիրք ՄԸ) եղած է “. . . բայց զգատին եւ զնորհն զլուսն” (= “մեարտուլիս” բսա բնագրին) արժան է տալ, այս-

¹ Տես քիչ մը վերը՝ էջ 186:

² Արդեամբք նաեւ հին Հայոց քով կը գտնենք որ այս բառի նշանակութիւնն այնպէս անձուկ չէր՝ ինչպէս եղաւ յետոյ Հայոց աշխարհի գլխաւոր եպիսկոպոսագետին յատկացուելով: Հմմտ. Աճառ. (տպ. Վենետ. 1862) էջ 603 ուր Աեսարիոյ Ղեւոնդիոս մետրապոլիտն “կաթուղիոս” կը կոչուի, ինչպէս նաեւ Բարսեղ (Գ, 4 տպ. Վենետ. 1832) Աղուանից Գրիգորիս եպիսկոպոսին նոյն սիրտոսը կու տայ. բնգահատակն աւելի անձուկ նշանակութեամբ Աճառ. էջ 655, 757. Բարսեղ, Գ, 4 բ. Գ, է եւն եւն:

³ Hef. I 382. Pitra I 429:

ինքն՝ Կաթողիկոսին, կամ եղև մեծ ժողովոյն:»
 Նոյն Նիկիոյ Զ կանոնը՝ կը հրամայէ թէ եպիսկոպոս մը չճանչցուի «որ առանց հաւանութեան Ժորջոսի լեալ իցէ եպիսկոպոս.» (էլ՝ τὴν χωρὶς γνώμης τοῦ μητροπολίτου γένοιτο ἐπίσκοπος.) — այս ալ եղած է (Հայ կանոնագիրք՝ ՄԺ.) «Եթէ որ ոչ կամօք Կաթողիկոսին լիցի եպիսկոպոս,» եւն: Անտիոքայ ժողովոյն թ կանոնը² նոյնպէս կը հրամայէ որ իւրաքանչիւր նահանգի եպիսկոպոսը գիտնան որ իրենց թեմէն դուրս նահանգին վերաբերեալ իրաց մէջ «Ժորջոսի» ենթարկեալ են, եւ կը կնքուի կանոնն այսպէս.
 «...աւելի քան զայն մի արասցէ (եպիսկոպոսն) առանց Ժորջոսի եպիսկոպոսի, այլ եւ ոչ սա՛ առանց խորհրդոյ այլոց» (...διχα τοῦ τῆς μητροπολίτου ἐπισκόπου, μηδὲ αὐτον ἄνευ τῆς τῶν λειπῶν γνώμης.) Խմբագրեալ հայն այսպէս ունի այս խօսքը. «մի իշխեսցէ գործել եւ ձեռնամուխ լինել արտաքս քան զկամս Ժորջոսի եպիսկոպոսի. եւ ոչ նախ Կաթողիկոսի՝ առանց հաւանութեան այլոց եպիսկոպոսութեան գործել ինչ:» Նաեւ «Գրիգորի Աստուածաբանի» թ կանոնին մէջ (Հայ կանոնագիրք՝ ՆՀԷ) կը գտնենք սա խօսքը. «Եթէ Կաթողիկոսն՝ այսինքն Կաթողիկոսն՝ ի նմին կաթեցի յանցան.» բայց թէ այս մեր խմբագրին գրչէն է՝ խնդրական կը մնայ:
 Եթէ մեր կանոնաց մէջ գտանք ընդարձակ յաւելուածներ, մեկնութիւններ, Ս. Գրքէն կոչումներ խմբագրէն մուծուած, նոյնը կրնանք գրտնել կանոնագրոց ամէն մասին մէջ: Երկար փնտռել պէտք չկայ. հնազոյններէն առաջին հանդիպած կանոն մ՛անշուչտ բան մը կրած է՝ ըլլայ փոփոխութիւն կամ յաւելուած: Ըստ բախտի բանանք կանոն մը, օրինակի համար Անկիւրիոյ ԺԳ կա-

¹ Hef. I 389. Pitra I 430:

² Hefele I 516. Pitra I 459:

նոնր, որ ըստ բնագրին է պարզապէս հետեւեալը.¹
 «Քրեպիսիոպոսոս ոչ է արժան քահանայս եւ սար-
 կաւագունս ձեռնագրել, այլ եւ ոչ քահանայից
 քաղաքին (— այս ընթերցուածը խնդրական է,
 —) յայլ գաւառի առանց հրամայելոյ եպիսկոպոս-
 սին թղթովք:» Արդ այս համառօտ կանոնն մեր
 անձիշդ խմբագրին ձեռօք կրկնապատիկ եղած է
 աւելորդ մեկնութեամբ եւ եղած այսպէս.² «Քրե-
 պիսկոպոսոս մի լիցի երիցունս կամ սարկաւագունս
 աւժանել, այլ եւ ոչ երիցունս ի քաղաքի ուրեք
 առնել կամ աւժանել առանց համարձակելոյ ե-
 պիսկոպոսին թղթով կամ բանիւք: Քանչէ այն որ
 է գաւառս լինին եպիսկոպոսունսն էմ է գեաւոս
 շայնպիսին է ոչէ որեպիսիոպոս. զի որեպիսիոպոսոս
 որեոսչ է գաւառի ըստ հոռոսին՝ առ մեծամեծաւն
 այնինսն այն է՝ որ զգալաւն ունին, սոսաւ է ոչին սոս
 գաւառոսց եպիսկոպոստ:» Ուրիշ օրինակի պէտք չկայ.
 վասն զի միեւնոյն համարձակ ձեռքը կը տեսնենք
 ամէն տեղ: Չարմանալի երեւոյթ մըն է որ ձիշդ
 այն մատեանն, որմէ եկեղեցւոյ մէջ ամենէն աւելի
 ճշդութիւն կը պահանջուէր իբրեւ օրինաց մատեան,
 այսչափ անձիշդ, կամայական կերպով կերպարանա-
 փոխուած է հայերէսին մէջ՝ արդէն այսչափ կանուխ
 ժամանակէն: Հայ թարգմանութեանց ընդհանու-
 րին բախտին հակառակ՝ կանոնագիրքը պէտք ենք
 ըսել քիչ մատենագրական արժէք ունի՝ իւր
 ծայրէ ծայր կրած կերպարանափոխութեանց պատ-
 ճառաւ: Խնդիրը կը փոխուի երբ հայոյն բնիկ ըն-
 թերցուածները զանք նորերէն, որ շատ պարա-
 գայի մէջ կը յաջողի ալ:

Ի վերջոյ ներուի մեզի երկու կէտի վրայ
 դիտողութիւն մ'ընել: Աւերը յիշեցինք³ որ մեր
 թարգմանութեան մէջ կը գտնուին սա անունները.

¹ Hefele I 231:

² Կան. Ժ. Գ — Հայ կանոնագիրք՝ ՃՂԸ:

³ Տես վերը՝ էջ 179:

“... Անտիոք եւ Սուրիա եւ Արևլիկիա” եւն: Հայոյն Սուրիա ընթերցուածն է պարզապէս տառադարձութիւն ասորի ܣܘܪܝܐ անուան, մինչ մենք սովորաբար Ասորի¹ կ’անուանենք երկիրը: Սակայն Սուրիա գրչէն զերծած սխալ մը կամ անմտադրութեան արդիւնք չ’երեւար. վասն զի անուան այս ձեւը ուրիշ տեղ մ’ալ գործածուած կը գտնենք կանոնագրոց մէջ, այսինքն՝ Անտիոքայ ժողովոյն վճռոց ետեւը կցուած “Խոստովանութիւն Անտիոքայ ժողովոյն” կտորին մէջ:² Այս “Խոստովանութեան” վերջն Եպիսկոպոսաց ստորագրութիւնք կու գան, որ կ’աւարտի այսպէս. “... յիշխանութենէ Հովոս-Ասորոց (= Κοιλη-Συρια, Coele-Syria, “Աղեաււր”) եւ Փիւնիկեցոց եւ ի նախնեաց (°)² յԱրաբացոց, ի Միջագետաց, եւ ի Արևլիկեցոց եւ ի Սուրիացոց:” Այստեղ ուրեմն առաջին անգամ “Հովոսաց Ասորոց” անուանակոչութիւնն պահուած է ըստ սովորականին, իսկ երկրորդ անգամ “Սուրիացի” փոխադրուած: Եւ կամ պէտք է “ի Սուրիացոց” անունն ուղղել ընել “Խոսորացոց”, ինչպէս յոյն վերնագիրն ունի (Pitra, I, 455 Κελεσιας, Σαυριας.): Երկու բնագիրքս ալ եթէ անշուշտ ոչ միեւնոյն թարգմանչին, ապահովապէս միեւնոյն խմբագրին ձեռքէն անցած են:

Գրութեանս ամէնէն վերջն՝ ուր կ’ըսուի թէ Պետրոս եւ Պաւղոս առաքեալք ի Հռոմ նահատակուեցան, բաւական երկար վերջաբան կտոր մը կայ՝ որ կը պակսի ասորւոյն մէջ, եւ անշուշտ խմբագրին յաւելուածն է: Այնտեղ կ’ըսուի որ “Հռոմայեցոց քաղաքն” մեծ հանդիսիւ կը կատարէ անոնց յիշատակը: Ի մասնաւորի մտադրութիւն կը գրուէ այս խօսքը թէ հոն շինած ըլլան “Վայո-”

1 Հայ կանոնագիրք՝ ԶԽԴ, է:

2 “Սուրիացոց” աղաւաղութիւն է “ի Պաւլոսորիացոց”, անուան. հմմտ. Անտիոքայ կանոնաց վերնագիրն, ուր այս անուանք ճշգիւ կը կրկնուին (Pitra I, 455.)

բանս «+անկէլաքորթ» («վկայարան» կամ «մատուռն»,
 = μαρτύριον.¹) Այս ամբողջ կտորէն կրնար թե-
 րեւս հետեւեցուիլ որ այն միջոցին՝ երբ խմբագիրս
 կը գործէր, Հռոմայ մէջ պատահած դէպքերն իւր
 մտադրութիւնը շարժած էին. եթէ ուղենք այս
 ենթագրութիւնն ալ որոշ դէպքի մը կցել, կըր-
 նանք այս միջոցին՝ այսինքն 485ին Հռոմայ Ս.
 Պետրոսի «սքանչելագործ»² եկեղեցւոյն մէջ գու-
 մարուած ժողովն առնուլ, որ ակաիկեան խնդրոյ
 վրայ՝ որ նաեւ Հայոց մէջ մեծ աղմուկ յարուցած
 է, կը խորհէր. (Հմմտ. նաեւ 499ին Մարտ 1ի ժո-
 ղովն Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն մէջ:³) Սակայն այս-
 պիսի հետեւութիւն մը ստուգիւ չափազանց կ'ըլ-
 լար: Խմբագիրն որչափ կ'երեւայ՝ վկայաբանու-
 թեան մը ծայրէն՝ ուր այսպիսի վերջաբանք սովո-
 բական են, առած ներմուծած է այս կտորն ալ:
 Ի հարկէ այսպիսի հետեւութենէ մը սա օգուտը
 կրնայինք քաղել, որ այս խմբագրութեան տարին
 իբրեւ 485—99 որոշ թուերով նշանակել կրնայ-
 ինք: Բայց այս օգուտն անփոխարինելի չէ. արդէն
 այլուստ դիտենք որ այս տարիներն եղած է հայ
 կանոնագրոց՝ որով եւ մեր կանոնաց՝ կրած խմբա-
 գրութիւնը:

Այսչափ խմբագրին գործունէութեան վրայ:
 Թերեւս քիչ մ'ընդարձակ բանեցինք քննութեան
 այս մասն. բայց այս դիտմամբ էր: Մեր նպատակն
 էր ցուցնել թէ ինչ բախտի հանդիպած է հայ
 եկեղեցւոյ կանոնաց մատեանն, եւ մեր կանոնաց
 քննութենէն ընդհանուր զազափար մը կազմել
 տալ մնացեալ մասանց վրայ ալ: Կնչպէս ըսինք՝
 խմբագրին աւելցուցած մասերը դիւրաւ կրնան զա-
 սուիլ որոշուիլ, եւ կրնանք հնագոյն թարգմանու-
 թիւնը գտնէ մեծաւ մասամբ վերակազմել: Ասոր

1 Հմմտ. Hefele I 756, 788, 789 եւն:

2 Հմմտ. Hefele II, p. 610.

3 Հմմտ. Hefele II, 625.

Հանացած ենք մեր հրատարակութեան մէջ՝ փա-
կազծով ([]) նշանակելով խմբագրեալ մասերը:
Եթէ միտ դրուի անոնց՝ կը տեսնենք որ

1. Այն մասերն զոր հայն ու ասորին միան-
գամայն ունին, բոլորովին կը հաստատուին:

2. Այն մասերէն՝ զոր Ասորին չունի, մաս
մը հարազատ է (— զայս ճանչնալու բաւական մի-
ջոցներ ունինք՝ յընդհանուրն խօսելով: —)

3. Բայց մեծագոյն մասն այն տեղերուն՝ որ
Ասորւոյն մէջ կը պակսին, յաւելուած են խմբա-
գրին. (— զասոնք ճանչնալը գիւրին է, մեծ մա-
տամբ Ս. Գրոց կոչմունք են, ուրիշ կանոններէն
մուծուած կտորներ, եւն:)

Ասոնցմէ դուրս քիչ բան կը մնայ տարակու-
սական, մանաւանդ այն տեղերը՝ ուր ասորին եւ
հայը քիչ մը կը տարբերին, եթէ լեզուէն եւ սյլ
պարագաներէն չկարենանք որոշել թէ խմբագրէն
են եթէ թարգմանչէն:

Եթէ կանոնադրէն անկախ օրինակ մը գտնուէր
մեր գրութեան — որ անշուշտ այս կամ այն մա-
տենագարանի խորշերէն կրնայ լոյս ելլել,՝ — այն
ատեն նաեւ այս տարակուսական կէտերը կը պար-
զուին եւ կ'ունենանք բոլորովին վստահելի բնագիր
մը: Գծբախտաբար ձեռքս ունեցած բազմաթիւ
օրինակաց ամէնն ալ կանոնագրքէն են, եւ նաեւ
կանոնագրքէն գործածած են նախնիք՝ առ հասա-
րակ խօսելով՝ ուր որ կոչումն կ'ընեն մեր կանոն-
ները: Այս կոչմանց վրայ պիտի խօսինք յաջորդ
հատուածով:

1 Օրինակի համար Էջմիածնի թիւ 920 ձեռագրին մէջ
(Մայր Յուցակ, տպ. Տիգրիս 1863, էջ 122, յժա.) կը գտնուի
գրութեան վերջին մասը՝ աշխարհաց ցուցակը, զոր ցու-
ցակագիրն «Ախճակք Առաքելոց Տեառն», վերնագրոյն ներ-
քեւ գրած է: Հետաքրքրական է գիտնալ թէ կանոնա-
գրքէն օրինակուած հատուած մըն է այն թէ անկէ անկախ:

10.

Կը մնար մեզ հոս խօսիլ կանոնացս բրած ազդեցութեան վրայ հայկական մատենագրութեան մէջ: Բայց այս նկատմամբ նշանաւոր կէտերն արդէն առիթ ունեցանք ընդարձակօրէն հետազօտելու: Այսպէս՝ Յակոբայ թղթոյն եւ մանաւանդ Ադդէի կանոնաց եւ ապա Շահապիվանի ժողովոյն կանոնաց վրայ, զոր մեր կանոնաց հետեւողութիւն գտանք, եւ այն առթիւ ի մէջ բերինք այլ քանի մը կէտեր, ինչպէս Աորեան մէկ խօսքը, Յունական Առաքելական եւ այլ կանոնաց մէջ մեր գրութեանն առեալ ներմուծեալ խօսքերը եւն: Ուստի այստեղ շատ բան չի մնար խօսելու: Համառօտիւ պիտի խօսինք կանոնացս Ե դարէն ետքն բրած ազդեցութեան վրայ: Ի վերջոյ քանի մը խօսք պիտի աւելցրնեն այն ձեռագրաց նկատմամբ, զոր դործածեցինք մեր հրատարակութեան համար:

Եթէ միայն կանոնագիրքը մտադրութեամբ աչքէ անցընենք, կը տեսնենք յաջորդ գարուց շատ մը — հարազատ կամ անհարազատ՝ այն ի բաց թողլով այժմ, — հայ կանոնական գրութեանց մէջ յիշատակութիւնք կամ գոնէ լռելեայն ակնարկութիւնք մեր կանոնաց: Եւ այս շէր կրնար այլազգ ըլլալ: Քանի որ «Վարդ. Առաք.» հայ կանոնագրոց նաեւ հնագոյն խմբագրութեան մէջ առնուած էր իբրեւ բուն Առաքելոց կանոնագրութիւն, յաջորդ օրէնագիրք շէին կրնար կարգացած ըլլալ զայն, եւ՝ նաեւ շգործածել:

Թողլով մեր կանոնագրոց մէջ Յովհաննու Մանդակունւոյ — անշուշտ ստույթեամբ — ընծայուող քանի մը կանոնները, որոնց մէջ մէկ երկու ակնարկութիւնք կը գտնուին,¹ անշուշտ Գու-

¹ Հմմտ. ի միջի այլոց Ա կանոնը (կանոնագիրք՝ ՌՃԼԶ) «ի շաբաթս ոչ հրամայի պահել... պարտիմք պատուել (զշարթ) ... զի կարողեք է թափառին», եւն: Յայտնի է որ մեր գրութեան Ե կանոնը կը հրամայէ որ «աւր շարթուն եղիցի տան եւ պաշտան ... ասն զի կո-

նոյ ժողովոյն կանոնաց յօրինիչք (— կանոնագրոյ մէջ վերնագիրն է «*Կանոնք Ներսէսի կաթուղիկոսի եւ Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի.*» —) առջեւնին ունէին մեր կանոնները, ինչպէս կը ցուցընեն քանի մը նմանութիւնք: Գունոյ այս ժողովն՝ զոր ըստ սովորական կարծեաց՝ Ներսէս Բ Աշտարակեցի գումարեց իբր 527ին եւ որուն մէջ նշանաւոր դեր մ'ունեցած կ'ըսուի Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոս, սահմանած կ'աւանդուի ԼԸ կանոններ, որոնք Օձնեցւոյն հաւաքման մէջ ալ առնուած են:² Այս կանոնաց մեծ մասն Սահակայ կանոններէն քաղուած է. բայց մէկ երկուսեղ ալ մեր կանոնաց հետ կապակցութիւն մը կը ցուցընէ, որչափ ալ փոքր երեւայ այն: Այսպէս մեր գրութեան ծանօթ է կանոնին՝ որ շաբաթ տօն ընել կը հրամայէ, համեմատ է Ներշապհոյ Կանոն Զ (Կանոնագիրք՝ ՊԼԳ) որ կը պատուիրէ թէ «*Քահանայք զշաբաթն եւ զկիրակէի պատարագ մի իշխեսցեն խափանել . . . , այլ մատուցեն անսխալ սաղմոսիւք եւ մարգարէիւք եւ առաքելաւք եւ աւետարանաւ.*» եւն: Աերջին նախագասութիւնս կրկնուած է նաեւ Ը կանոնին մէջ, որ կը պատուիրէ «*զկտակարանս եւ զմարգարէս եւ զառաքեալս եւ զաւետարանս*» ստանալ, եւ է բոլորովին համեմատ մեր Լ կանոնին, որուն վրայ առիթ ունեցանք շատ անգամ խօսելու: Բայց նշանաւոր է մանաւանդ ժԲ կանոնը (Կանոնագիրք՝ ՊԼԹ) որ է այսպէս «*Եւ մի զձեւ զինուորաց հանդերձի ունել եւ ի կարգի պաշտաւնէից կալ, այլ ընդ զինուորս կացցեն. այլ*

բողոք է ԺՅԷ արտային ֆուտրմն» եւն: — Հմմտ. նաև Մանդակ. Կան. Ը (= Կանոնագիրք՝ ՌՃԽԲ) Ծննդեան եւ Յայնաութեան վրայ, եւ մեր գրութեան Կան. Է եւն:

¹ Հմմտ. Չամչեան Պատմ. Բ, էջ 237—239 եւ 507—8: Աբէլ արքեպ. Մխիթարեան (Պատմ. ժողով.) էջ 78—81 (աես Աբրահամ 1874, թ. 2, էջ 42 եւն.) ուր կանոնաց համառօտութիւն մը միայն արուած է ըստ Չամչեանի:

² Կանոնագիրք՝ հոս. ժԸ (Կան. ՊԼԹ—ՊԿԵ):

զձեւ եկեղեցականաց ունել իւրոյ կարգին վայել է բոտ քահանայական օրինի: Այս կանոնիս նիւթոյն նկատմամբ վերն արդէն խօսեցանք,¹ ուր ի մէջ բերինք «Վարդ. Առաք.» գրութեան համեմատելի կտորներն, — այնտեղ յիշած ենք նաեւ Ներշապհոյ Ե կանոնին ուրիշ մէկ կէտն ալ: Կրնանք համեմատել նոյնպէս Ներշապհոյ Կան. ԻԹ (= ՊՄԶ) քառասնորդաց պահոց նկատմամբ՝ մեր գրութեան Ը կանոնին հետ, եւ վերջապէս նաեւ Կան. ԼԱ. (= ՊՄԸ) որ կը հրամայէ եկեղեցական իշխանութեան հնազանդիլ, որ «իշխան է կապել եւ արձակել», մեր գրութեան ԻԳ կանոնին հետ, որ կը հրամայէր հնազանդիլ առաջնորդին՝ նաեւ երբ «կապեալ կայցէ», եւ որուն վրայ նոյնպէս խօսեցանք: Սակայն այս նմանութիւնք գրեթէ աննշանակ են:

Այստեղ պէտք ենք յիշել կեղծ կանոնական գրութիւն մ'ալ՝ որուն խմբագրիչն իրեն առջեւ ունէր «զՎարդ. Առաք.»² Կանոնագրոց վերջերն — Օձնեցիէն ետքը, անոր համար անոր հաւաքմանէն դուրս — մուծուած կը գտնենք «Կանոնք սուրբ ժողովոյն որ ի Թէոդուպոլիս որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք:» Այս կանոնացս սկիզբն եղած Յառաջաբանութիւնն այսպէս կը պատմէ յերիւրեալ անհեթեթի պատմութիւն մը նոյն կանոնաց գրուելուն. «Սուրբ եւ աստուածասէր ժողովն որ ժողովեցան յամենայն քաղաքաց եւ յաշխարհաց Յոռնաց եւ ի Հոռոմոց եւ ի Ռեթն Հոռոմոյ հրամանա մեծի Լուգոսորին Յոսսպինեայ, որ նախանձայոյզ եղեալ աւրինացն Աստուծոյ եւ սրբոց Առաքելոցն քարոզութեան, ժողով հրամայեաց լինել ի Ռիմաստիմանս աշխարհին Հայոց, Վրաց եւ Աղոսանից, ուր ժողովեցան բազում եպիս-

¹ Տես վերը՝ էջ 217—8:

² Կանոնագիրք՝ Հած. ԾԹ. (Ձեռ. մեր Մատ. Թ. 44, Թղ. 165ա—168 բ):

կողմից ամենայն քաղաքաց հանրերն համադրելուս
 Հայոց Սահակաւ եւ հրամանաւ նորին թագաւորի:»
 Յայտնի է որ յերիւրիչը ուզած է ժողով մը գու-
 մարել տալ ի կարին Յուստինիանու Բ (685—695)
 հրամանաւ եւ Հայոց Սահակ Գ կաթողիկոսի
 (իբր 677—702) ժամանակ, ուր եկած ըլլան ոչ
 միայն Հայք, Աիրք եւ Աղուանք, այլ եւ Յոյնք եւ
 Հոմոսք եւ նոյն իսկ «Էթ Հոմոս», եւ այն որպէս
 զի «զորոց Առաքելոց Աւանդութիւնս եւ զսուրբ
 ժողովոյն Նիկիոյ եւ զՄԹիցն որ ի կոստանդինու-
 պոլիս եւ զերկուհարիւրիցն որ յԱփեսոս զայն
 հաստատեալ, եւ նզովեալ զամենայն հերձուա-
 ծողս... զազանդն Արիոսի եւ զազանդ Մակեդոնի
 եւ զպոմոսքն Լեոնի (— եւ այս՝ ըստ յիւրիւրողին՝
 իրենք իրենց հակառակնոյն իսկ Յոյնք եւ որք «ի մեծ
 Հոմոս», կ'ընեն, —) եւ զամենայն հերձուածողսն,
 որք արտաքոյ սուրբ առաքելոցն քարոզութեան եւ
 սուրբ ժողովոցն են ասացեալ արտաքս ընկենուլ
 եւ ոչ հաղորդել ընդ այնպիսեացն. եւ թագաւո-
 րական հրամանաւ յաքսորս բնակեցէ այնպիսի
 մինչեւ ցաւր մահուան իւրոյ: Եւ ժողովեցան բա-
 զում՝ եպիսկոպոսք... եւ միաւորեցան ի հաւատս
 սուրբ Առաքելոցն եւ ի կանոնս սուրբ ժողովոյն,
 եւ որ ինչ պէտք էին՝ եդին ի լրութիւն սուրբ
 եկեղեցւոյ:» Թէ ամբողջ այս պատմութեան իւր
 այժմու հանգամանաց մէջ բոլորովին անպատմա-
 կան եւ անհետեւ կարկատանք մըն է, եւ ոչ
 վայրկեան մը կրնայ տարակուսուիլ: Գժուար է
 երեւակայել թէ ինչպէս կրնար պատմական դոյզն
 ծանօթութիւն ունեցող մ'այս պարագայից մէջ,
 — երբ մէկ կողմանէ 687ին Յուստինոս Բ մեծ
 բանակ մը կը խաւրէր ի Հայս եւ ինքն ալ գա-
 լով՝ հայ իշխաններէն պատանդ կ'առնու, հետը
 տանելով՝ որչափ կ'երեւայ՝ նաեւ զՍահակ Գ կա-
 թողիկոս, եւ միւս կողմանէ 692ին Կ. Պոլսոյ մէջ
 կը գումարուի նշանաւոր Տրուզեան ժողովն՝ որուն

մէջ Հայոց համար կը դրուին հանրածանօթ երեք կանոնք,¹ — ստեղծել պատմութիւն մ'որուն համեմատ ոչ միայն Հայք, Ախրք եւ Աղուանք, այլ եւ «Յոյնք եւ Հոռոմք» եւ «ի մեծն Հռոմայ» անգամ եպիսկոպոսք զան ժողով գումարեն ի Կարին, եւ այն՝ մերժեն Չորրորդ Տիեզերական ժողովն, դնեն այնպիսի կանոններ, որոնք այն ատեն բոլորովին հակառակ էին այն եկեղեցեաց սովորութեանց, ինչպէս է Ծննդեան ատնը յունուար վեցին կատարել, անապակ անջուր սրբազործել եւ այլն: Շատ իրաւամբք է անոր համար որ Հայ եկեղեցւոյ ժողովոց պատմութեան մէջ զանց կառնուի այս միջոցին դնել ի կարգի այս կեղծիքը,² որ ապահովապէս Ը գարուն առաջին կէսէն կամ Օձնեցիէն ետքը գրուած է:

Այժմ այս ամէնը մեր նպատակէն դուրս է աւելի մանրամասն քննել: Ար բաւէ մեզի համար այս կէտը միայն որ այժմու կեղծ կանոնաց խմբագիրը գործածած է «Աարդ. Առաք.» գրութիւնը, ինչպէս նաեւ Շահապիվանի կանոնագրութիւնն են: Այսպէս են Յառաջաբանութեան սախօքերը «չարքոց առաքելոցն զառանդոմիսն եւ զսուրբ ժողովոյն Նիկիայ» եւ գարձեալ թէ գրին կանոններ՝ «որ ինչ պէտք էին ի լրոմիսն սուրբ եկեղեցւոյ» որ առնուած են Շահապիվանի կանոնաց Յառաջաբանէն, զոր գրին «Աարդապետք Հայոց ի լրոմիսն Առաքելապետն եւ Նիաիիսիան կանոնաց հաստատութիւնն», եւն: Թէ մեր ասորի կանոններն առջեւն ունի կեղծագիրը, բաւական է միայն Ա կանոնը ցուցնելու, ուր կ'ըսուի. «Ասան մեծի Յայտնութեան՝ զոր կարգեցին Առաքելապետն ի Հոգւոյն սրբոյ,

¹ Տես ի միջի այլոց՝ Պատմութիւն Տիեզերական ժողովոց, Թ. Ա. Կեննա, 1847 եւ Չափեան, Բ, էջ 370:

² Հմմտ. Չափեան, Պատմ. Բ, էջ 559—562: Իրաւամբ զանց կ'ընէ յիշել զայս նաեւ Արեւ սրբեպ. Մխիթարեանց, Պատմութիւն ժողովոց Հայ. Եկեղ., Թ. Ա. զարշապատ 1874:

ի Յունուարի Չն կատարել մեծ առաւելութեամբ
 ի փառս Աստուծոյ: Արդ թէ որ... այլազգ խոր-
 հիցի եւ արտաքոյ Առաքելական կանոնաց, զոր ոմանք
 ի Գեկտեմբերի Իե ծնունդ առնեն... այնպիսին
 անկցի ի կարգէն եւ յաստիճանէն մերժեացի...
 զի մի արմատ դառնութեան ի վեր երեւեալ եւ
 նովաւ բազումք պղծիցին, եւն: Համեմատելու է
 մեր գրութեան Կան. Է, զոր շատ անգամ առիթ
 ունեցանք յիշելու. ինչպէս նաեւ խօսեցանք վերջին
 կոչման վրայ ալ («զի մի արմատ դառնութեան»
 եւն.) որ կը գտնուի նաեւ «Վարդ. Առաք.»
 գրութեան այժմու հայերէնին մէջ: Մեր աօրի
 Գ եւ Գ կանոնները յիշուած են նոյնպէս այս կեղծ
 կանոնադրութեան Է կանոնին մէջ, ուր կը հրա-
 մայուի Գշ. եւ Ուր. խիստ պահել, «վասն զի այս-
 պէս պարտաւորեցանք ընդ ամենայն աշխարհի է սրբոց
 Առաքելոցն եւ աւանդեցաւ մեզ», եւն:

Չանց կ'առնենք յիշել ուրիշ քանի մ'ակ-
 նարկութիւնք, որոնք ցրիւ սփռուած կը գտնուին
 հայ գրութեանց մէջ, եւ երբեմն խնդրական ալ
 են², եւ կը յիշենք հոս միայն զՅովհաննէս Օձնեցի

1 Տես վերը՝ էջ 210:

2 Օրինակի համար «Վարդ. Առաք.» գրութեան այն
 տեղւոյն՝ զոր վերը յիշեցենք (էջ 183) Կորեան հետ համե-
 մատելու ժամանակ, կ'երեւայ թէ կ'ակնարկեն Երեսոսի առ
 Կոստանդին կայսր ուղղած թղթին սա առդերը (տես Սե-
 բէ, տպ. Պետր. 1879, էջ 126.) «Արդ որք ի սկզբանէ
 ականատեսք եւ սպասուորք եղեն բանին՝ աշակերտաց իւ-
 րոց յայտնապէս ուսուցին: Եւ նորա դարձեալ իւրեանց
 աշակերտաց զնոյն աւանդեցին: Եւ դարձեալ զնոյն աւան-
 դութիւն զբոլոր հասարակեցին: Եւ բազում յառաքելոցն ըն-
 կալան զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան» եւն: —
 Սիոնի Հայոց կաթողիկոսի անուն կրող Կանոնաց (տես
 Կանոնագիրք՝ Հած. ԼԷ, 2եւ. մեր Մատ. 44, Թղ. 149ա)
 սկիզբը կ'ըսուի. «Որք պատմող աստուածային աւրինադրու-
 թեանն եղեն աշակերտք ի Տեառնէ եւ ընդհանուր տիեզերաց
 քարոզչ., առին հրաման զբանն կենաց եւ ընկալան զաջո-
 րութիւն շնորհի սրբոց հոգւոյն իջմամբ ի նոսա՝ ուր էին
 ժողովեալ ի վերնատունն» եւն. ապա կը յիշուին «կարգք
 եկեղեցւոյ զոր կանոնեցին սուրբ Հարքն» եւն, այսպէս
 նմանելով մեր կանոնաց Յառաջաբանութեան՝ որչափ կ'ե-
 րեւայ:

Իմաստասէր: Ծանօթ է որ այս շատ կողմանէ նշանաւոր կաթուղիկոսն (իբր. 718—729) եղած է այն սակաւներէն, որ հոգ տարած ըլլան կանոնական դրութեանց հաւաքման: Ինքն է որ Ե դարու վերջերը կատարուած հայ կանոնադրոց առաջին խմբագրութիւնը լրացուցած է այլեւայլ յաւելուածներով, համառօտ պատմութեամբք իւրաքանչիւրին եւ նիւթոց զլսակարգութեամբք եւ այս ամէնն հաւաքած յօրինած է կանոնադրոց նոր խմբագրութիւն մը՝ կցելով ի վերջոյ յիշատակարան մ'ալ: Այս կանոնական հաւաքումն է հիմն այժմ գրտնուող ձեռագիր ամէն կանոնադրոց, որոնք սակայն հետզհետէ շատ՝ մեծաւ մասամբ օտարամուտ՝ յաւելուածներ ու այլայլումներ կրած են. շատերուն մէջ դուրս ինկած է նաեւ Օձնեցւոյն յիշատակարանն եւն: Այնպէս որ Կանոնադրոց քննիչ մը նախ քան զամենայն պէտք է ջանալ որ բոլոր յետսամուտ կտորները հանելով՝ վերակազմէ Օձնեցւոյն կանոնագիրքն, որով կ'ունենայ կռուան մը Ը դարուն հայ եկեղեցւոյ մէջ յարգ ունեցող կանոնադրութիւնքը զատելու յետիններէն: Իմաստասէր իւր Յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ ի միջի այլոց.¹ «Կամեցայ դիտարարել զամէնոցանէ (այսինքն՝ ի հարց) կանոնական սահմանեալ բան՝ ի միտքս որեւո՞ք քեզեցկաֆորթ մարտնին է հայրապետանոցի սոսք արմատացուցանել, ուրանօր եւ զիս Աստուածային Հոգին վերակարգեաց յաթոռ Ս. Գրիգորի ի կաթուղիկոսութիւն աշխարհիս Հայոց Յովնաննէս նուաստագոյն յիմաստասիրականաց խմբից եւ ի բոլորից մեկին մնացեալ ըստ մարմնոյ յազգականաց: Եւ ընկալեալ զայս ջան նախկին վասն հոգեկանաց իմոց զարմինս, զի ըստ հրամայողական անուանն՝ առնթեր կացցեն եւ հրամանացն դումարութիւնք. եւ եթէ սպասաւորաց բանին աստուածա-

¹ Տես Ձեռ. մեր. Մատ. Թ. 14, էջ 102: Տես նաեւ Չմխիւն, Բ, էջ 395 եւն:

խօսունակ հարցն բանիւք կնքել բանիւս, երկրորդ՝ զի զուսումնասիրաց անձանց իմով աշխատութեամբ սիրով կամեցայ հանդուցանել զբազմախոյզ խընդիրս: Քանզի փրեցա՛ ՚ի սճա ոչ միայն զկանոնաւան սահմանելու նոցա շարակարգութիւնս, այլ եւ զժամանակն եւ զպարտաւան ի սոյն յայս ի ներքս ածեալ յաւելաք. ընդ նմին եւ փլտի անձնիւրոց համարօպեալ բանիւք ՚ի սկզբան անդ նախակարգեցաք. զի անաշխատաբար անդուստ զբանն յիւրում տեղւոջն գտցէ խնդրոյն» եւն եւն: Եւ այս ամէնք կը դրօնենք նաեւ այժմու կանոնադրոց այն մասերուն վրայ, որ մաս կը կազմէին Օձնեցւոյն այն հաւաքման:

Արդ Օձնեցւոյն այս կանոնագրոց մէջ առաջին տեղին գրաւած է «Վարդապետութիւն Առաքելոց»: Եւ այս դրից մէջ կը գտնուի նաեւ ամէն ձեռագրաց մէջ՝ կանոնագրոց կանոնաց ընդհանուր եւ շարունակեալ թուակարգութեան Ա—ԼԴ թուականները բռնելով: Օձնեցի պէտք չէ տեսած պատմական նախաբանութիւն մ'աւելցրնել մեր կանոնաց՝ ինչպէս սովոր է այլոց կցել, վասն զի արդէն իսկ Ներածութիւն մ'ունի «Վարդ. Առաք.» ուստի անոր զլուխը կցած է միայն «Սկիզբն Առաքելական կանոնիս», վերնագիր մը: Ներածութեան լմրնալէն ետքը բուն կանոնները շսկսած՝ մուծեր է Իմաստասէր իւրաքանչիւր կանոնին նիւթոյ համառօտ բովանդակութիւն, ինչպէս ըրած է միւս կտորներուն ալ: Այս գլխակարգութիւնը նշանաւոր է այնու որ կը ցուցընէ գոնէ զայն թէ Ը դարէն ետքը նոր կանոններ աւելցած չեն մեր կանոնաց վրայ: Այս գլխակարգութիւնը հոս յառաջ կը բերենք ըստ Չեռագրին Մեր Մատենագարանի Թ. 44: Ուրիշ ձեռագրաց համեմատութիւնքը նշանակել աւելորդ էր անոր համար որ մեր նպատակն է հոս միայն այն ցուցընել թէ Օձնեցի ո՛չ պակաս եւ ո՛չ աւելի թուով կանոն՝ քան զոր ունինք այսօր,

առած էր իւր հաւաքման մէջ: Բայ աստի մեր տե-
սած ձեռագիրներն առհասարակ առանց մեծ տար-
բերութեանց ունին գլխակարգութիւնս, այսէս
ABD եւ G. իսկ EF նոյն իմաստով բայց բուրրովին
ուրիշ շարադրութեամբ ունին գլխակարգութիւնը.
Իսկ երկու ձեռագիրք (C եւ C²) աւելորդ համարած
են օրինակել զայն:

“Գլուխք եւ թիւք համաւրէն կանոնական ասա-
ցուած առաքելական կանոնիս: Գլուխք ԼԳ:

Ա. վասն յարեւելս կոյս յաղաւթս կալ:

Բ. վասն կիւրակէի պատարագ մատուցանել:

Գ. վասն չորեքշաբաթու պահելոյ:

Դ. վասն զուրբաթ պահելոյ:

Ե. վասն շաբաթու պատուելոյ:

Զ. վասն երիցունս եւ սարկաւաղունս եւ կէս
սարկաւաղունս ձեռնադրելոյ:

Է. վասն աւուր ծննդեան եւ յայտնութեան
Քրիստոսի Զ յունվարի կատարելոյ:

Ը. վասն սուրբ Զատիկին յետ Խ աւուր պա-
հելոյ կատարել:

Թ. վասն աւետարանին ընթեռնելոյ:

Ժ. Թէ զկնի պատեքին կատարեսցեն Ծ աւր:

ԺԱ. վասն վերացման նորա:

ԺԲ. վասն չձեռնադրելոյ զեկամուտ որ:

ԺԳ. վասն աւուր ութերորդի մկրտել զմանուկ:

ԺԴ. վասն չպաշտելոյ զպաշտաւն Տեառն, որք

յերկմիաս իցեն ի հաւատս:

ԺԵ. վասն որք ի հարցուկս երթան:

ԺԶ. վասն որ ընդ հրեայս հաղորդին:

ԺԷ. վասն ոչ ընդունել, զորս ի հրէից կամ ի
հեթանոսաց հաւատան եւ անդէն ուրանան:

ԺԸ. Յաղագս զվաշխառուս ոչ ձեռնադրել:

ԺԹ. Յաղագս միաբանութեամբ կատարել զե-
կեղեցւոյ իրս առաջնորդին եւ պաշտաւնէիցն:

Ի. վասն ոչ խոտելոյ զանարգ ի ձեռնադրել,
եթէ անարատ իցէ:

ԻԱ. վասն զանընչասէրն ձեռնադրելոյ:

ԻԲ. վասն ոչ ձեռնադրելոյ զամբարտաւանն:

ԻԳ. վասն միաբան լինել քահանայիցն:

ԻԴ. վասն որք ոչ ունին զօծումն քահանայու-

թեան:

ԻԵ. վասն պատուելոյ զքահանայսն:

ԻԶ. վասն դատաւորաց:

- ԻԷ. Վասն զյիշատակս վկայիցն կատարելոյ :
 ԻԸ. Վասն ի բեմ՝ հանելոյ զթագաւորս :
 ԻԹ. Վասն զսաղմոսն Գաւթի պաշտելոյ :
 Լ. Վասն ոչ ընթեռնելոյ զարտաքին գիրսն :
 ԼԱ. Վասն ի սուրբ սեղանն ջերմն զհացն հանել :
 ԻԲ. Վասն որ կամի կուսուլթեամբ կեալ :
 ԼԳ. Վասն որք ամուսնանայցեն :
 ԼԴ. Վասն առաքելոցն թէ զոր աշխարհ վե-

ճակեցին :»

Այս գլխակարգութիւնը բոլորովին նոյն է այժմու մեր ունեցած բնագրին հետ, որմէ կը հերելի որ այսպէս տեսած է զայն նաեւ Օձնեցի : Յայտնի է ուրեմն որ Իմաստասէր չէ տեսած հայերէն նախնական թարգմանութիւնն, այլ Ե դարու վերջերն եղած խմբագրութիւնն առջեւն ունեցած :

Ծանօթ է վերջապէս Իմաստասիրի ժողով գումարելն ի Գուին իբր 719ին եկեղեցական բարեկարգութեան համար եւ ԼԲ կանոններ դնելն, որոնք լոյս տեսած են նաեւ լատիներէն թարգմանութեամբ¹, եւ որոնց սկիզբն կայ Իմաստասիրին երկար «Ատենաբանութիւնն :» Բնական էր որ ասոնց մէջ ալ տեղ տեղ մեր կանոնաց հետքերը գտնուին : Այսպէս Ատենաբանութեան մէջ հրամայելով Շաբաթն ու Վիւրակին պահք չպահել պատճառը կու տայ սա խօսքերը. «Յայսմ աւուր Բրիստոս զմահ խափանեաց . : ի սմա եւ Հոգին սուրբ առաքեալ ի Հօրէ՝ զանմեկնելին մեզ զգեցոյց մխիթարութիւն : Ի սին ասոր եւ զերկրորդն էր Խոսրայեալ է արնել Բրիստոսէ յաշխարհ զբաւարն» եւն.² — որ կը յիշեցընէ «Վարդ. Առաք.»

1 Յովհաննու Իմաստասիրի Օձնեցւոյ Ատենաբանութիւն եւն. (Johannis Ozniensis Sermones duo, ed. A u c h e r, Venet. 1833.) Կանոնները տես նաեւ Հ. Աղեքսանդր վ. Պալճեան, Պատմութիւն Կաթողիկէ Վարդապետութեան ի Հայս. Վիեննա 1878, էջ 195—201 : Համառօտութիւն կանոնաց՝ Չամչեան, Բ, էջ 394 եւ Արէլ արքեպ. Մխիթարեանց, Պամ. ժողովոց, էջ 91—95 :

2 Տպ. Վենետ. 1833, էջ 34 :

Բ կանոնին սա տեղերը կիւրակի աւուր նկատմամբ՝
 «յաւուր միաշարաթւօջ եղեւ լինելութիւն արա-
 բաժոց եւ յաւուր միաշարաթւօջ յարեաւ Տէր
 Քրիստոս ի մեռելոց եւ յաւուր միաշարաթւօջ
 ծագեցաւ աշխարհի եւ յառաջ միաշարաթւօջ . . .
 երեւի ի վախճան աշխարհին հայրական փառօք» եւն:
 Թողլով ուրիշ քանի մը փոքր նմանութիւնք՝ հոս
 դէմ առ դէմ կը դնենք Պաւղիկեանց դէմ եղած
 կանոնը՝ որ յօրինուած կ'երեւայ հետեւողու-
 թեամբ «Աարդ. Առաք.» գրութեան Հրէից դէմ
 ունեցած կանոնին:

Ի՞նչպէս էր՝ ԼԻ: 1

«. . . Եթէ որ իցէ որ յա-
 րեացի ի նոսա (ի Պաւղի-
 կեանս եւ ի սիրելութիւն
 եւ ի բարեկամութիւն եկե-
 ցէ, պարս է զայնպիսին
 խոշտանկել եւ ծանր պա-
 տահաս ի վերայ ածել մին-
 չեւ զգաստացին եւ առող-
 ջացին ի հաւատս: Ապա
 եթէ դարձեալ վերստին ի
 նմին գացին՝ զայնպիսին
 հրամայեմք ամենեւին հա-
 տանել եւ արտաքս ընկե-
 նուլ . . . Չի մի՛ արմատ
 դառնութեան ի վեր երեւ-
 եալ՝ նեղիցէ եւ նովաւ բա-
 զումք պղծիցին:»

Աւարդ. Առաք.: Ժ. Զ:

«Կարգեցին Առաքեալքն
 . . . Թէ որ սիրէ զՀրեայս
 եւ հաղորդի ընդ նոսա
 կցորդ եղիցի Յուդայի . . .
 մի մտցէ յեկեղեցի եւ մի
 բնակեցի ի մէջ հաւատա-
 ցելոց. ապա թէ իցէ ի մի-
 ջի նոցա՝ մի՛ թողցեն զնա,
 այլ որոշեցեն եւ զատու-
 ցեն ի բաց յինքեանց եւ
 մի կացցէ ի միջի նոցա, զի
 մի արմատ դառնութեան
 ի վեր երեւեալ՝ պղծիցին
 նովաւ բազումք:»

Հոս պէտք չէ զանց ընել յիշելու Սիմէոնի
 Աղուանից կաթուղիկոսի ձեռօք Ը դարու սկիզբ-
 ները դումարուած ժողովոյն կանոնադրութեան մէկ
 խօսքը, որ իբրեւ Առաքելոց կանոններէն առեալ
 յառաջ կը բերէ վճիռ մ'որ միայն ընդհանուր ի-
 մաստով նոյնութիւն մ'ունի մեր կանոնաց հետ:
 Սիմէոն այն կանոնադրութեան մէջ՝ զոր յառաջ կը

բերէ Աաղականտուացի,¹ երկար կը խօսի այն կէտին վրայ թէ զինուորաց եւ անարժանից պէտք չէ եկեղեցական իշխանութիւն տալ. (Տճմտ. «Աարդ. Առաք.» կան. Ջ, ԺԲ եւ ԻԲ եւ Սահակայ եւ Շահապիվանի նման վճիռները, զորոնք ի մէջ բերինք.) ապա հետեւելով մեր ԺԲ կանոնին որ կը համեմատէ հնոյ ուխտի եւ նորոյ քահանայքն, կը գրէ այսպէս. «Ջի էր օրինակ խորանն եւ քահանայք՝ նորոյ ուխտիս եկեղեցւոյ սրբոյ, յոր լէիլէին կեալ անարժանէն կամ զինուորէն. եւ զնոյն հրաման առաւել տիրացուցին Առաքելոսն հրամանաւ Փրկչին ասելով, եթէ «Հաճոյ թուեցաւ Հոգւոյն սրբոյ եւ մեզ՝ այսպէս կարգել. Բի իշխել զինուորաց եւ անարժանից ընդ իշխանութեամբ արհամիւլ զեկեղեցի, եւ որ ոչ յանդիմանի՝ նշովեալ եղիցի:» Այս կանոնն անշուշտ Սիմէոն յօրինած է եւ հանդարտ սրտիւ Առաքելոց բերանը դրած իբր թէ ճիշդ այնպէս կանոն մը դրած ըլլան՝ կցելով ի սկզբան «Հաճոյ թուեցաւ Հոգւոյն սրբոյ եւ մեզ» բանաձեւն՝ զոր գիտէր Գործք Առաքելոցէն (ԺԵ, 28) գործածուած Առաքելոց Երուսաղէմոյ ժողովքին վճռին սկիզբը: Բաւական էր իրեն որ Առաքելոց անուն կրող մեր կանոններուն մէջ նոյն իմաստով խօսքեր կան, ինչպէս է Ջ կանոնին սա խօսքը՝ «... որպէս Ղեւտացիքն որ կրէին զսպասաւորութիւն (խորա-

¹ Աաղականտուացի, Պատմ. (սպ. Մոսկ. 1860) Գ, ԳԼ. Ժա. (էջ 246—247.) «... միաբանութեամբ կրօնաւորիլ քառ կանոնական հրամանի, մի թողացուցանել եւ ոչ տալ թոյլ անարժանից եւ զինուորական մարդկան զեկեղեցւոյ ունել իշխանութիւն, մի պոռնկորդոց, մի շնացելոց, մի սպանողաց, մի գողոց, մի ստոց եւ սուտերգմանց, մի զրկողաց եւ շարակն ագահից, մի զօջաքաղաց եւ մի ամենեւին զինուոր մարդկան հեծելոց եւ մարտապետաց մի որ իշխեսցէ զեկեղեցւոյ իշխանութիւնս... տալ այնպիսեաց զի աստուածային օրինօք՝ զոր մատուցանէին ժողովուրդքն ի տան Ատուծոյ վասն մեղաց, զայն քահանայքն՝ անարտք մատուցանողք եւ սպասաւորք սեղանոյն վայելէին... Այլ եւ քահանայութիւնքն՝ որ անարժան վարուք իցեն՝ մերժեալ հեռացին ի ժառանգութենէն» եւն:

նին) եւ զինորւան յեւոյ շէշիւեր ու յերջենաւ,
նոյնպէս եղիցի յեկեղեցւոջ, եւ նմաններ: Ան-
շուշտ Սիմէոն չէր կրնար գիտնալ որ այս տեղերը
“Առաքելոց” կանոններուն հայ խմբագրողին յաւ-
ելուածն են:

Անհնար է ի հարկէ որ հոս յիշենք այսպիսի
բազմաթիւ ակնարկութիւնք եւ յիշատակու-
թիւնք, որ կը գտնուին հայ գրութեանց մէջ: Մեր
կանոնաց ունեցած ճոխութիւնն իբրեւ Առաքելոց
Օրէնագրութիւն եւ իբրեւ առաջին հատած հայ
կանոնագրոց՝ բնական էր որ շատ գրիչներէն յի-
շուեր եւ ի վկայութիւն բերուեր: Այսպէս օրինակի
համար Գրիգորիս Աթուղիկոս Հեթումոյ խնդրե-
լովն “Գրուագ գովեստի ամենայն սրբոյն տաւնի”
ճառասացութիւնը կը սկսի սապէս.¹ “Աթուղիկէ
եւ առաքելական եւ մարգարէական եկեղեցի սուրբ
բնկալաւ աւրէն եւ սահմանագրութիւն ոչ միայն
ի Հարցն եւ ի նախապետ մարգարէիցն սրբոյ՝ զյի-
շատակս սրբոց պատուել եւ տաւնել ցնծութեամբ
այլ եւ ի նոյն իսկ Առաքելոցն եւ ի նոցին հետեւո-
ղաց աւանդութեան սահման եւ աւրին կանոնի հաս-
րորեցաւ սուրբ եկեղեցւոյ՝ պատուել զսուրբոն
տարեւոր յիշատակաւ” եւն (— վերը խօսեցանք²
“Առաքելոց” ԻԷ կանոնին վրայ) որ մարտիրոսաց
տարեւոր յիշատակն ընել կը հրամայէ: —) Աիճա-
կան բաւական սովորական գրութեան մը մէջ, —
որ է “Արգաւորութիւն սուրբ եւ ուղղափառ հա-
ւատոյ Հայ. եկեղեցւոյ որով յամալթ առնես
զհերձուածողսն,” եւ որ հաւաքածոյ է այլեւայլ
վկայութեանց քանի վիճական խնդրոց վրայ, —
ծննդեան տօնի օրուան Յունուարի 6ին տօնելուն
վկայ կը գտնենք բերուած մեր Է կանոնը.³ “Ար-

1 Չեռ. մեր Մատ. Թ. 257 (հին թիւ՝ 67 Ա) էջ 29:

2 Տես վերը՝ էջ 56:

3 Չեռ. մեր Մատ. Թ. 324 (հին թիւ 101) Թղ. 58ա:

գեցինք Առաքեալքն Տեառն զաւր ծննդեան
Տեառն ի Ձ Յունուարի (կատարել):»

Նոյնպէս ծանօթ է «Յովհաննիսի վարդա-
պետի Եղնկացւոյ՝ Խրատք կանոնականք յԱռաքե-
լոցն եւ Հայրապետաց եւ ի սուրբ Լուսաւորչին
կանոնացն» եւն գրութիւնը:՝ Թէ արդեամբք Յով-
հաննէս Խրատք կանոնականք «յԱռաքելոց» ըսելով
մեր կանոնները կը հասկընայ, կը ցուցընէ այն պարա-
գան ալ որ «Կանոնք յաղագս քահանայից յԱռա-
քելոց եւ ի Հայրապետաց սրբոց» գլխուն ներքեւ
ամէնէն յառաջ ի մէջ բերած է «Վարդ. Առաք.»
գրութեան ԻԲ կանոնը բառ առ բառ:՝ Այստեղ
ալ խմբագրեալ Հայերէնն ի վկայութիւն կոչուած
է. քանի մը փոքր տարբեր ընթերցմունք նշանա-
կած ենք մեր հրատարակութեան յիշեալ կանոնին
ծանօթութեանց մէջ:

Առաքելոց հրամանաց եւ կարգադրութեանց
յիշատակութեան յաճախ կը հանդիպինք Գրիգորի
Տաթեւացւոյ «Գիրք Հարցմանց» երկասիրութեան
մէջ:՝ Օրինակի համար մեր գրութեան խմբագրին
աւելցուած այն տեղը՝ զոր Ազատանդեղոսի հետ
համեմատեցինք եւ որ ՀԲ լեզուաց վրայ է, յի-
շուած կը գտնենք «Վասն լեզուաց» վրայ խօսած
տտեն՝ այսպէս:՝ «Եւ այս է սահման ազգաց՝ որպէս
ասէ մարգարէն «Յորժամ՝ բաժանեաց Բարձրեալն
զաղգս ամենայն, կացոյց սահմանս հեթանոսաց.»
այսինքն՝ զլեզուս զանազանս «ըստ թուոյ հրեշտա-
կայն Աստուծոյ» այսինքն՝ ըստ թուոյ Հ ազգա-
պետացն» եւն: Յւրիշ տեղ մ՝ այլ (անվաւերակա-
նաց) ցուցակ մը կը դնէ Գրիգոր, որուն մէջ առ-
նուած կը գտնենք «Վարդ. Առաք.» վասն զի այս-

1 Չեր մեր Մատ. Թ. 324, Թ. 91 եւն:

2 Չեր մեր Մատ. Թ. 324, Թ. 97ա:

3 «Գիրք Հարցմանց» Գրիգորի Տաթեւացւոյ, տպ.
Կ. ՊՊԼ. 1729:

4 «Գիրք Հարցմանց», Հտր. Չ. Պրակ. Է, էջ՝ 297բ:

պէս կ'ըսուի հոն.¹ «Եւ որպէս ասէ Կղէմ եւ Անանիա Դամասկացի թէ Ձ գիրք այլ ընկալ+ յեկեղեցի. որ է՝ Ընթերցուածն Յակորայ. եւ երկուսն+ Առաքելոցն. Բանք Յոստոսի. Գիրք Դիոնիսեայ Արիսպագացւոյ. եւ քարոզութիւնն Պետրոսի առաքելոյ:» Այս «Երկուսն+ Առաքելոցն» են «Վարդ. Առաք.» եւ Յունական Առաքելական Կանոնք՝ որ «ի ձեռն Կղեմայ» կը կոչուին: Այս խօսքը շատ նման է Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ մէկ ցուցակին, զոր քիչ մ'ետքը կը յիշենք:² — Մնացելոց մէջ ամենէն աւելի բաղձալի էր ինձ օրինակ մ'ունենալ «Քարոզութիւն Պետրոսի Առաքելոյ» անվաւերականնէն, որ թերեւս ո՛չ թէ *Κήρυγμα Πέτρου*, այլ «Վարդապետութիւն Շմաւոնի Կիփայի» անվաւերականն էր, զոր Գիւրբթոն³ մեր «Վարդ. Առաք.» գրութեան կից հրատարակած է՝ այնպէս գտնելով ձեռագրին մէջ: «Բանք Յուստոսի» կոչուածն փոքրիկ անվաւերական մըն է, (զոր թերեւս ուրիշ առթիւ ծանօթացընենք ընթերցողին) — Այս տեղէն քիչ մ'ետքը ծննդեան տօնին վրայ խօսելով՝ մեր Կան. Է կ'ակնարկէ գրելով.⁴ «Յառաջագոյն ամենայն ազգք քրիստոնէից սկսեալ յԱռաքելոցն այսպէս տօնէին՝ ի վեցն Յունուարի զճնունդ եւ ի նմին աուր զմկրտութիւնն» եւն: Այստեղ Տաթեւացի հաւատարմութեամբ յառաջ բերած է մեր կանոնին իմաստը. բայց քիչ մ'ետքը կը գտնենք նաեւ սա խօսքը «Ես անապական պատարագեմ զՔրիստոս, որպէս Կանոնքն է Առաքելոց եւ Կղեմայ»,⁵ որ անճիշդ է եւ

1 Անդ. Հար. Է, Պրակ ԼԱ, էջ 450:

2 Այս միեւնոյն ցուցակը կրկնուած է Վարդանայ Վարդապետի մէկ գրութեան մէջ ի Փարիզ (cod. Arm. anc. fond. 12), ուր կ'ըսուի թէ զՔարոզութիւն Պետրոսի օրինակած ըլլայ, ինչպէս հաղորդեց հայագէտն Կոնիքեր:

3 Cureton, Anc. sys. doc. p. 35—41:

4 «Գիրք Հարցմանց» Հար. Ը, Պրակ ԻԳ, էջ 482—484:

5 Անդ, էջ 548:

կամաւոր մեկնութիւն, քանի որ «Վարդ. Առաք.» միայն կը հրամայէ որ «հաց պատարագին յորում աւուր եփեսցի՝ ի նմին աւուր ելցէ ի սեղան» (կան. ԼԱ), ուր «անապակ» պատարագելուն վրայ խօսք չկայ՝ ինչպէս եւ ոչ «կղեմայ» կանոնադրութեան մէջ: Այլուր պահոց նկատմամբ կը գտնենք գրուած.¹ «Ամենայն ազգ. քրիստոնէից պահեն զորեքշաբթն եւ զուրբաթն վասն խաչելութեանն՝ որ սուգ է եւ պահք» եւ թէ «ի Նորս՝ ի Չորեքշաբթի եւ յԱւրբաթ փոխեցին Առաքեալքն (զպահս), որպէս յայտ է յԱռաքելական կանոնս:» Վերջապէս տեղ մ'ալ կը գտնենք սա խօսքը.² «Ճշմարտութիւն է Առաքելական կանոնին եւ Հայրապետական եւ երից սուրբ ժողովոցն:»

Ի վերջոյ յիշենք «Գիրք որ կոչի ժողովածու . . . ասացեալ ի սրբոց վարդապետաց»³ որ այլեւայլ անվաւերականներէ քաղուածոյ մըն է: Այն տեղ մեր գրութեան բովանդակութիւնը կը գտնենք համառօտուած այսպէս. «Յետ այնորիկ առեալ զաշակերտան իւր եւ գնաց ի լեառն Համբարձման, խրատեաց զնոսա ասելով թէ Որպէս առաքեաց զիս Հայր եւն . . . Եւ առաքեալք ասեն. Տէր, եթէ քնած է քարոզութեան յօրոր երկիր, մեք զնոցա լէզուն ոչ քիտեմք եւ ոչ նոքա զերն եւ որպէս ընդոսնին զմեզ եւ զիրարն . . .»⁴ եւ քիչ մ'ետքն՝ «. . . եւ յետ նորա վիճակաւ գնացեալ յիւրաքանչիւր երկիր եւ հաստատեցին զհաւատան . . . որով եւ սուրբ հայրապետքն ժողովեցան ի Նիկիայ, եւ զառաքելականին կանոնին կրկին եւ վերստին հաստատեցին:»⁵ Այս եւ այսպիսի նման ակնարկութիւնք շատ կարելի է գեռ եւս հաւաքել. բայց բաւական կը համարինք զասոնք իբրեւ օրինակ յառաջ բե-

1 Անդ. Հոր. Թ, Պրակ. Ժ, էջ 652:

2 Անդ, էջ 550:

3 Տպ. Կ. Պոլիս, 1747:

4 Անդ, էջ 195:

5 Անդ, էջ 196:

րելն, եւ յաջորդօվս կը յիշենք միայն գրութիւն մ'որ կանոնական արժէք ունի, այն է Մխիթարայ Գօշի Գատաստանագիրքը:

Մխիթարայ Գօշի գրութիւնն¹ այն սակաւաթիւ գործերէն է՝ որ իրենց ամէն թերութեամբ հանդերձ մեծ արժէք ունին միշտ: Գօշ իւր գրութիւնը յօրինած է հաւաքելով՝ ձեռքն ինկած գրութիւններէն, եւ այս հաւաքման մէկ մեծ մասը կը կազմեն եկեղեցական կանոնք, զորոնք ի հարկէ քաղած է կանոնագրքէն: Այս պարագայից մէջ գրեթէ անհնար էր որ մեր «Վարդ. Առաք.» կանոնները բոլորովին անտես ընէր: Գօշ «Յաղագս դատաստանաց՝ որ շիցեն քահանայ եւ երբ ինչ առնիցեն եւ կամ քահանայք անիրաւս ինչ» գլխուն մէջ² բառ առ բառ ի մէջ բերած է մեր գրութեան ԻԳ կանոնն, եւ այն՝ որ նշանաւորն է, առանց նշանաւոր տարբերութեան ընթերցուածոյ, ինչպէս կրնայ տեսնուիլ նոյն կանոնին ծանօթութիւններէն՝ ուր նշանակած ենք Գօշի տուած ընթերցմունք, եթէ նաեւ դոյզն ինչ տարբերութիւն կայ: Այս կանոնէն ետքը աւելցուցած է սա խորհրդածութիւնը. «Եւ զայս ահա առաւելլիան հուննի հրաման այսպէս դատել պարտին առաջնորդք. զի զսովորութիւն շար լուծցեն, զոր աշխարհականք առնեն — արք եւ կանայք վերակացուք լինին եկեղեցւոյ. եւ զքահանայս լուցուցեն զօշաքաղութեամբ վարեալս եւ ակնառութեամբ եւ այլօք ախտիւք:» Ուրիշ տեղ մը³ այն է՝ «Յաղագս դատաստանաց անարդօղաց» գլխուն մէջ յառաջ բերած է մեր գրութեան ԻԵ կանոնն ամբողջ՝ ի վերջոյ կցելով սա խօսքը. «Եւ զայս դատաստան եւ որ նախ քան զնա երբեմն՝ թէ եւ սակաւ ինչ՝ գրե-

1 Մ. Գօշի Գատաստանագիրք Հայոց, հրատ. Վահ. Բաստամեանց. Վաղարշապատ 1880:

2 Անդ, Մասն Ա. գլ. ԻԲ, էջ 119—120:

3 Անդ, Մասն Բ, գլ. ԺԵ, էջ 331:

ցաք, այլ երկրորդ(եւ) յօժարեցաք այժմ յԱռա-
 քելական Կանոնաց՝ ցուցանելոյ աղազաւ զմեծութիւն
 պատժոյն անարգողաց քահանայիցն:» Յաջորդ
 գլխին մէջն ալ՝ որ «Յազագոս դատաստանաց դա-
 տաւորաց» վերնագիրը կը կրէ,¹ առած է մեր կա-
 նոններէն համանութ կտորը՝ կան. ԻԶ ամբողջ ի
 վերջոյ կցելով այս տողը. «Ի դատաստանէ դա-
 տաւորացս եւ հաննական հրամանացս ուսաք՝ մի՛
 չնորհս յաստիճանս լինել» եւն: Աւերջապէս նաեւ
 «Յաղագոս դատաստանաց ամուսնութեան եւ քա-
 նիոնութեան ազգականաց» զլուխը² յօրինուած է
 հետեւողութեամբ մեր ԼԳ կանոնին եւ անոր հա-
 մար կ'ըսուի հոն ի միջի այլոց «. . . Պինդ ունել
 զպատուէր Հոգւոյն սրբոյ ի ձեռն օրինաց եւ մար-
 դարէից, զորս Առաքելական Կանոնադրոսութեամբ հաս-
 տատեցին» եւն: Գօշի քով ալ կանոնին մեծ մասն
 է Ղեւտականին այն կոչումն՝ զոր տեսանք մեր ԼԳ
 կանոնին մէջ, որմէ՛ ինչպէս վերը յիշեցինք, առած
 է Գօշ ազգականութեան աստիճաններու թիւը:³
 Սակայն Գօշի կանոնը բառ առ բառ ընդօրինակու-
 թիւն չէ՝ նախընթացներուն նման, այլ ազատ հե-
 տեւողութիւն՝ մէջ ընդ մէջ հիւսելով մեկնաբա-
 նութիւններ եւն:

Ար մնայ ի վերջոյ յիշել որ Մխիթար Այրի-
 վանեցի իւր ժամանակագրութեան մէջ⁴ «Գիրք
 Հրէից ծածուկքն» վերնագրոյն ներքեւ կը յիշէ
 նաեւ սա գրութիւնք. «Սրբոյն Աղեմայ, եթէ ըն-
 դունելի է, Գործքն. Կանոն+ Առաքելոցն. . . Բանք
 Յուստոսի» եւն: Եթէ չենք սխալիր՝ այստեղ յի-
 շուածը մեր «Աւարդ. Առաք.» գրութիւնը համա-
 բերու է, թերեւս ի միասին հասկրցուի նաեւ Աղե-
 մայն, ինչպէս Տաթեւացին կը ցուցնէ իւր վերը

1 Անդ, Մասն Բ, գլ. ԺԶ, էջ 332:

2 Անդ, Մասն Ա, գլ. ԾԸ, էջ 219 եւն:

3 Տես վերը՝ էջ 203—222:

4 Մխիթ. Այրիվանեցի, տպ. Պեար. 1867, էջ 33:

յիշուած ճիշդ նոյն ցուցակովն: Այս դէպքիս մէջ էջմիածնի Թ. 924 ձեռագրին մէջ՝ որ է ՄԽ. Այրիվանեցւոյ յիշեալ ցուցակին համեմատ գրուածն Մխիթարայ եւ Անանէի եւ աշակերտաց ձեռօք,¹ պէտք է փնտռել “Վարդ. Առաք.” գրութեան հնագոյն ծանօթ ընդօրինակութիւնն, ուր թերեւս նախնական թարգմանութիւնն ալ գտնելու բախտ ունենանք: “Մայր-Ցուցակն”² այս մասն լռութեամբ կանցնի:

Այստեղ կը կնքենք այս մասն ալ, որ մեր կանոնաց հայ գրութեանց վրայ ունեցած ազդեցութիւնը քննելու նուիրեալ էր: Ասով աւարտեցինք նաեւ մեր քննութեանց երկրորդ մասն՝ ուր ի մասնաւորի կանոնացս հայերէն թարգմանութիւնը հետազօտելու ջանացինք: Միայն հարկ կը համարինք այժմ համառօտիւ նշանակել այն օրինակները՝ զոր գործածած ենք մեր հրատարակութեան համար:

Մեր ձեռքը չունինք նախնական թարգմանութիւնը: Պէտք է որ ուրեմն վերակազմելու ջանանք նախնականն այժմու ձեռագիրներէն՝ որոնք խմբագրեալը մեր առջեւ կը դնեն: Այս ձեռագիրք առհասարակ կանոնագիրք ըլլալով՝ որոնց մէջ առաջին տեղն միշտ մեր կանոնները կը գտնուին, դիւրին է երեւակայել որ շատ բազմաթիւ օրինակ կրնանք գտնել մեր կանոններէն: Բայց առհասարակ խօսելով մեծաւ մասամբ այս ձեռագիրք երկու ցեղի կը բաժնուին, ընտրելագոյն եւ յոռի. առաջինք աւելի լաւ պահած են Օձնեցւոյն հաւաքումն, իսկ վերջինք բոլորովին այլայլած ամէն տեսակ յաւելուածներով եւ փոփոխութեամբք: Պալով մեր կանոնաց՝ շատ մեծ տարբերութիւն կը տեսնուի ձեռագրաց մէջ: Ոմանք՝ եւ այն մեր տեսածներուն

1 Տես Հանդէս, 1891, էջ 161—7:

2 “Մայր-Ցուցակ” սուղ. Տփղիս 1863, էջ 130:

մեծ մասը՝ բաւական ընտիր են այնու որ հաւատարիմ գրչութիւն են, (— այսպիսի են ABDEFG եւ La), իսկ այլք բոլորովին այլայլած ու փոփոխուած, այնպէս որ նորէն խմբագրուած են ծայրէ ծայր, միայն իմաստը պահելով՝ իսկուրիշ կողմանէ հաւատարմութեան ամենեւին հոգ չտանելով, (— այսպէս են՝ O եւ O² ձեռագիրք վասն զի հոյ կանոնագիրքն յետոյ արդեամբք նոր խմբագրութիւններ կրած է:) Թէեւ այս վերջին տեսակները կրնայինք զանց ընել մեր հրատարակութեան մէջ, բայց ամբողջութեան համար նաեւ զատուք համեմատեցինք ծանօթութեանց մէջ: Իսկ առաջին տեսակին մէջ DEFG ձեռագիրք իրարու հետ շատ աւելի սերտ կապ մ'ունին, վասն զի A ձեռագրէն ունեցած բազմաթիւ տարբերութեանց մէջ միակերպ են իրարու յընդհանուրն խօսելով. իսկ B միջին գիրք մ'ունի եւ սչ շատ ընտիր է: A ամէն աւելի ընտիրը կ'երեւայ, թէ եւ նաեւ ինքն ալ շատ մ'ազաւզութիւններ կրած է:

Մեր գործածած 9 օրինակներէն ոչ ամէնը ձեռագիր էին բուն, այլ մէկ քանին ընդօրինակութիւնք են եւ համեմատութիւնք ձեռագրաց. ինչպէս յաջորդ ցուցակէն կ'երեւայ:

1. Կանոնագիրք մեր Մատ. Թիւ 44 (այժմ՝ 256) ողորկ ու փայլուն մազաղաթէ, մաքուր բոլորգիր գրով, գեղեցիկ գունաւոր խորանով, սկզբան նկարով եւ բազմաթիւ եզրազարդերով եւ զարդագրերով եւ կարմրագիր վերնագրութեամբք եւ սկզբնատառերով. (Թուղթք 230, մեծութիւն՝ 22, 5×17 սնդմ. գրութիւնն՝ երկսիւն, սրոնց իւրաքանչիւրը՝ 16, 5×5, 5 սանդիմ. տուրք. 29:) Գրութեան տարին չէ յիշուած, բայց գրուած է «ի քաղաքն Ըստամբու ի գրանն սուրբ Նիկողայոս ու ձեռամբ թերաւարժ եւ անիմաստ գրչի Աւետիս երիցու... ի խնդրոյ.. Ասիստագէտ վարդապետի:» Ձեռագիրս ընտիր ցեղէն է եւ Օձ-

նեցւոյ հաւաքումն տիտղոսներով եւն պահած, թէ եւ զուրկ չէ նաեւ յետոյ աւելցած կտորներէն: “Վարդապետութիւն Առաքելոց” ձեռագրիս թղ. 9բ—20ա միջոցը կը գրաւէ:

Այս ձեռագիրը հիմն առած ենք մեր հրատարակութեան եւ նշանակած՝ A: Այնպէս որ ամէն տեղ ճշգիւ այս ձեռագրին ընթերցումն գրած ենք բնագրին մէջ, ի բաց առեալ այն սակաւ տեղերն՝ ուր ծանօթութեան մէջ նշանակուած է հակառակը՝ թէ այս կամ այն ընթերցումն ուրիշ ձեռագրէ մըն է նշանակելով Aի ընթերցումն տարբերութեանց մէջ:

2. Կանոնագիրը մեր Մատ. թիւ՝ 15 (այժմ՝ 58) ողորկեալ, ու փայլուն եւ հաստ ընտիր թղթի վրայ գրուած մեծ նօտրգիր գրչութիւն մը, (թուղթք՝ 380, մեծութիւն՝ 27×18 . գրութիւնն՝ երկսիւն, իւրաքանչիւրը՝ 18×6 . տողք՝ 19) կարմրագիր լուսանցազծերով, վերնագրութեամբք եւ սկզբնատառերով, ի սկզբան՝ գունաւոր կիսախորանով եւ բազմաթիւ զարդագրերով: Չեռագիրս՝ որ անյիշատակարան եւ անթուական է եւ 1785ին յիշատակ տրուած է Միաբանութեանս, նախընթացին շափ ընտիր չէ ընթերցուածոց մէջ, ինչպէս կրնայ տեսնուիլ մեր հրատարակութեան ծանօթութիւններէն, ուր B տառով նշանակուած է: Մեր կանոնները կը գտնուին՝ թղ. 14ա—35բ:

3. Կանոնագիրը մեր Մատ. թիւ՝ 58 (այժմ՝ 100) ողորկ եւ փայլուն թուղթ, բաւական մաքուր նօտրգիր, կարմրագիր լուսանցազծերով, վերնագրութեամբք եւ սկզբնագրերով. (թուղթք՝ 257. մեծութիւն՝ $21 \times 15,5$. գրութիւնն՝ երկսիւն, իւրաքանչիւրը՝ 15×5 , տողք՝ 23:) Անթուական այս ձեռագիրը, որ 1838ին մեր Մատենադարանը մտած է, յոռի ցեղին կը վերաբերի: Բոլորովին այլափոխեալ կը գտնենք կանոններն, որոնք նոյն իմաստով շատ անգամ բոլորովին ուրիշ նախա-

գասութիւններով կը բացատրուին: Օձնեցւոյն հաւաքումն ամանաշէլի է այս կարգի կանոնագրոց մէջ: Մեր հրատարակութեան մէջ նշանակուած են ձեռագրիս տարբերութիւնքն՝ Օ տառով: Մեր կանոնները կը գտնուին՝ Թղ. 2ա—16բ:

4. Օ ձեռագրին հետ գրիւքն ու մեծութեամբ, գրութեան կերպով եւ ըստ ներքին արժէքին նոյն է ուրիշ ձեռագիր մ'ալ, զոր այս պատճառաւ Օ² կը նշանակենք: Ձեռագիրս է կանոնագիրք մեր Մատենադարանի Թ. 62Ա (այժմ՝ 297.), որ ողորկ թղթի վրայ յոռի նօտրգիր գրչութիւն մըն է՝ կարմրագիր լուսանցագծերով, վերնագրութեամբք եւ սկզբնատառերով: Առաջին ձեռքէն է միայն կանոնագիրքը (թուղթք՝ 167. մեծութիւն՝ 21 × 16. գրութիւնն՝ երկսիւն, իւրաքանչիւրը՝ 14 × 5. տողք՝ 26.) վասն այժմու կաշեպատ փայտէ կազմին մէջ աւելցուած է վերջը բոլորովին ուրիշ թղթէ, գրչէ եւ ուրիշ նիւթով գրութիւն մը: Մեր կանոնները ձեռագրիս մէջ կը գրուեն Թղ. 1ա—10ա:

Ասոնք են մեր Մատենադարանը գտնուած ձեռագիրք, որոց վրայ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւնք տալ այժմ մեր ծրագրէն դուրս է: Ասոնցմէ զատ համեմատութեանց մէջ առնուած են G եւ L^a, որոց վրայ քիչ մ'եւքն. վասն նախ պէտք է խօսիլ DEF օրինակաց վրայ:

Ինչպէս քննութեանս սկիզբը ծանուցի՝ կանոնագրոց ձեռագիր քննութիւն մը եւ բազմաթիւ ձեռագրաց համեմատութիւնք, մասնական ընդօրինակութիւնք, դիտողութիւնք թողուցած է հանգուցեալ Ա. Հ. Յովսէփ Արդ. Գաթրճեան, որուն քննութեան այն մասերն՝ որ մեր նիւթոյն կը հային, յիշած ենք մեր այս ուսումնասիրութեան մէջ այլեւայլ տեղեր: Արդ այս թղթոց մէջ «Աարդ. Առաք.» գրութեանս համար երեք ձեռագրաց տարբեր ընթերցմունք գտայ նշանակուած

մեր Մատ. թիւ 44 ձեռագրէն եղած ընդօրինակութեան մը վրայ: Աւելորդ չհամարեցայ այս ընթերցուածքն ալ՝ որ ձեռագրաց ընտրեւագոյն կարգի կը վերաբերին, նշանակել մեր հրատարակութեան համեմատութեանց մէջ՝ զանոնք D, E, F նշանակելով: Այս ընթերցմունքն ուստի ուղղակի ձեռագրէ քաղուած չեն՝ ձեռագիրքը շուրջով արամադրութեանս ներքեւ, այլ Ա. Հ. Յովսէփայ նշանակած տարբերութեանց վրայ յեցեալ են: Արդ այս երեք ձեռագիրներէն՝

5. D տառով նշանակած ենք զայն, զոր Ա. Հ. Յովսէփ «Մեւքիսեղեկեան օրինակ» կը կոչէ իւր քննութեան եւ համեմատութեանց մէջ, եւ որուն վրայ կը գրէ ի միջի այլոց, «Եթէ ցայժմ ձեռքերնիս պտրտող օրինակաց պէս հարիւրաւոր օրինակներ ժողվէինք, չէինք կրնար ան ծառայութեանց եւ ո՛չ մէկ մասն ունենալ, զորոնք մեզի կ'ընէ աս նորագիւտ մի միակ օրինակը.» զոր Ա. Հ. Յովսէփ համեմատած է մեր թ. 44 ձեռագրին հետ: «Մեւքեսեղիկեան» կը կոչէ անոր համար որ «1865 Մայիս ամսոյն վերջերը» ընդունած էր զայն համեմատելու «արգիւնաւոր պաշտօնակից Յարգ. Տիմոթէոս Աւարդապետ Մեւքիսեղեկեանէն», որ զայն «Վարնէն՝ իր հայրենիքէն՝ մասնաւորապէս» Ա. Յ. Յովսէփայ անտիպ «աշխատութեան համար բերել տուած էր:» Ձեռագիրը գրուած էր «ի թուականութեան Հայոց ՌՉԷ եւ Հոկտ. ամսոյ Ե, եւ ի մարդեղութենէն Քրիստոսի մինչեւ ցայս ամս ՌՈԼԸ, ձեռամբ... Խաչատուր դպրին» ուստի՝ 1638ին:

6. եւ 7. E տառով նշանակած ենք այն ձեռագրին ընթերցմունք, զոր Ա. Հ. Յովսէփ «առաջին օրինակ Երուսաղէմայ» կը կոչէ, իսկ F տառով զայն՝ զոր «Երկրորդ օրինակ Երուսաղէմայ» կ'անուանէ: Ասան զի Ա. Հ. Յովսէփ «Ապրիլ 9ին 1866 տարւոյն» Երուսաղէմ հասնելով՝ առիթ

ունեցած է տեսնել Ս. Յակոբայ Վանաց մատենա-
գարանին ձեռագիր երկու կանոնագիրքն, որոնց
«երկուքն ալ իրարմէ տարբեր ատեն, այլեւայլ
գրիչներէ ընդօրինակուած, սակայն երկուքն ալ
վերոյիշեալ Մելքիսեդեկեան օրինակին տեսակէն»
զորոնք սակայն չէ կրցած լիովին բաղդատել այլ-
եւայլ պարագայից բերելովն, բայց «գոնէ ամենա-
կարեւոր բաղդատութիւնները ընել եւ երկուքէն
ալ շատ մը դիտողութեան արժանի կէտեր նշանա-
կել» կրցած է: Ասոնց մէջ «—աջին» (— ուստի
մեր՝ E) ձեռագիրն է նօտրագիր հին գրեալ «ի
թուին Հայոց ՌԶԵ (այսինքն՝ 1636ին) Սեպտ.
ամսոյ ԻԲ ձեռամբ: . . . Չատիկ սուտանուն դպրի
որդոյ Գրիգորի:» Իսկ «երկրորդն» (— ուստի մեր՝
F) ձեռագիրն է «նօտրագիր, նախընթացէն հնա-
գոյն՝ աւարտեալ «ի թուին Հայոց ՌԾԸ (այսինքն
1609) Փետրուարի ԺԷ. . . Ի վայելումն Թարսոսի՝
դպրի որդոյ Աթապէյի:» Թէ այս E, F ձեռագիրք
այժմու Երուսաղէմայ մատենադարանին մէջ ինչ
թիւ կը կրեն, անծանօթ է ինձ:

Ասոնցմէ զատ մէկ երկու տեղ նշանակուած
կը գտնուին մեր համեմատութեանց մէջ «Տէ-
րոյենց» եւ «Ս. Խաչ» անուանք՝ որոց քով ընդ-
հանրապէս նշանակած ենք K (= Գաթրճեան),
ցուցընելու որ այն սակաւաթիւ տարբերութիւնք
Հանգուցելոյն նշանակածներէն են՝ առաջինը «Յով-
հաննէս Տէրոյենց Պատուելոյն քով մեծագիր»
ձեռագրէ, որ է «նօտրագիր նոր, որուն գրութիւնը
լմնցած է Հայոց ՌՄԺԶ տարին Գեկա. 7ին» «ի
Տէր Մատթէոս յեանեալ գրչագրէ:» Իսկ երկրորդն
է «Սկիւտարու Սուրբ Խաչի դպրոցին մատենադա-
րանին մեծագիր մատեանը, նօտրագիր, 1830ին
Կ. Պոլիս՝ Փիշմիշեան Միքայէլ Ամիրայի հրամա-
նաւ. . . երեք ձեռագիրներէ բաղադրելով ընդօրի-
նակուած:» Վերջապէս մէկ երկու տեղ յիշուած
է՝ ըստ K «Պորճեան» օրինակը, որ Հոսմ նոյն մա-

տենադարանը կը պահուի, եւ որ «1634ին Թէքիր-տաղ գրուած է:» — Այս վերջինը շատ ցանցաւ կը յիշուին մեր համեմատութեանց մէջ:

8. Մեր հրատարակութեան համար բոլոր համեմատութիւնք եղած լինցած էին եւ բնագիրը տպագրութեան պատրաստ էր, երբ ձեռքերնիս ինկաւ «Ծիւն Աւարայրի» թերթին երկու տետրերը:¹ Աղաբէգեան «Վանոնագիրք» վերնագրոյն ներքեւ համառօտ տեղեկութեան մը մէջ կ'իմացընէ հետեւեալը. «Շատոնց էր որ մենք հետամուտ էինք ձեռք բերել մի կանոնագիրք, բայց միշտ մեր հետամտութիւնը պարապն էր ելած. վասն զի որքան Վանոնագիրք որ տեսած էինք, ոչ մէկը մի ամբողջութիւն չունէր. ոմանք թերի էին, ոմանք վատ եւ նոր օրինակուած, ոմանք էլ հաստակտոր բան. վերջապէս այս անգամ մի բախտաւոր պատահունք մեր ձեռքը ձգեց մի ընտիր եւ ամբողջ ձեռագիր Վանոնգրքի՝ բամբակէ թղթի վրայ գրած թէեւ առանց յիշատակարանի:» Աւրիշ տեղեկութիւն չի տրուիր ձեռագրին վրայ, բայց անոր բովանդակութիւնը կը գրուի մեր առջեւ՝ «Շարագրութիւն կանոնաց եղեալ եւ այս կարգ եւ շափ գլխոցն» վերնագրոյն ներքեւ,² ուստի կ'իմանանք որ ձեռագիրը ԾԶ հատած ունէր, որոց առաջինն է մեր «Վանոնք Առաքելականք», իսկ վերջինն ԾԶէն ետքն անթիւ՝ «Տեառն Յովհաննու Մատակունւոյ ի կոչումն ապաշխարութեան:» Ասկէ ետքը գրուած կը գտնենք «Վարդ. Առաք.» ըստ այնմ ձեռագրին՝ ներածութիւնն եւ մինչեւ Վանոն է Մարտի թերթին³ եւ մնացեալը Ապրիլի թերթին մէջ:⁴ Այս ձեռագիրն արդեամբք ընտիր

¹ «Ծիւն Աւարայրի» Բ Տարի 1867, Թիւ Գ՝ Մարտ (էջ 126—136) եւ Թիւ Դ՝ Ապրիլ, (էջ 153—167) Տետրեր՝ էջ 19:

² «Ծիւն Աւարայրի» 167, Գ, էջ 129—130:

³ Անդ, Գ, էջ 131—136:

⁴ Անդ, Գ, էջ 153—167:

տեսակէն է, ինչպէս կրնայ տեսնուիլ մեր հրատարակութենէն, ուր Գ տառով նշանակած ենք իւր ընթերցմունքն:

9. Ծանօթ է վերջապէս որ Վահան. Վ. Մինասեանի հրատարակած «Սոխակ» թերթին մէջ լոյս տեսան Վանոնագրոց վրայ քանի մը յօդուածներ: Առաջինը («Խօսնակի» մէջ¹) որ «Վանոնագրոց» վրայ կը խօսի ընդհանրապէս՝ Մաղաքիա եպ. Օրմանեանի գրչէն, կրնանք մէկդի դնել. վասն զի նախ՝ մեր խնդրին հետ ուղղակի կապ չունի, ըստ որում՝ «Վարդ. Առաք.» կանոնաց վրայ ի մասնաւորի չ'իջնար. եւ երկրորդ՝ վասն զի յօդուածն այնպէս տարապայման անքննադատութեամբ գրուած է, որ չ'արժեր անով զբաղիլ: Ինչ յարգ կրնայ ունենալ գրութիւն մ'որուն մէջ օրինակի համար սա նախադասութիւնը կը գտնենք «Եթէ առ հառասարակ քրիստոնեայ եկեղեցիներուն կանոնները քննենք, (— ի հարկէ՛ մնա՞ցն կանոնագրոց քննութեան ատեն միայն Զննակն եւ Ասորի կանոնք կրնան ի նկատի առնուիլ, եւ ո՛չ ուրիշները. —) Հայ. եկեղեցւոյ կանոններն են, որ ամէնէն աւելի մնա՞նք դրո՞ւմն, առե՛լլակն հասարակութեան է՝ նախնակն պարզութեան կերպարանը կը կրեն:» Բաղձալի էր ի հարկէ որ այս այսպէս ըլլար: Բայց գժբախտաբար բոլոր հայ գրականութեան մէջ չկայ գիրք մ'որ աւելի կ'իջժ գրո՞ւմններով խճողուած, ինչպէ՛ս կ'երդարանէ գրո՞ւմն աւելի ենթարկուած եւ քննորոց աւելի անհասարակէ՛ր ըլլայ քան մեր Վանոնագիրքը: Կարծենք մեր քննութիւնք պարզեցին օրինակի համար հայ Վանոնագրոց առաջին իսկ կտորին «առե՛լլակն հասարակութեան» Գ դարու ասորի ան-

¹ Տես «Խօսնակ Հայ. եկեղեցւոյ» հանդէս շաբաթական, 1888, թիւ 5, էջ 73—80: Ծանօթ է որ «Խօսնակ» գաղթելով՝ սկսաւ լոյս տեսնել «Սոխակ Հայ. եկեղեցւոյ» հանդէս շաբաթական, (Վ. Պոլիս, տպ. Գ. Պաղտ. հրատարակչան Վ. Մինասեան, 1888):

վաւերականի մը մէջ, իսկ «Հնաւանդ դրութիւնն» Ե
 դարու խմբագրէ մը ծայրէ ծայր կրած է-մայական կեր-
 պարանախիտ-խեան մէջ, որուն ենթարկուած տե-
 սանք բոլոր միւս կտորները՝ Նիկիոյ եւ այլ ժողովոց
 անգամ. եւ վերջապէս մեր կէղծ դրութեան բոլոր
 հայ կանոնադրութեանց վրայ բրած ազդեցութեան
 մէջ տեսանք անոնց «նախնական պարզութեան»
 կերպարանքը: Անհնար է ըմբռնել առողջ մտքի մը
 թէ ինչ նպատակ ունի այս կարգի տարապայմա-
 նութիւն (chauvinisme) այնպիսի խնդրոց մէջ,
 որոնք զո-ո գիտնական ըլլալու էին, ինչպիսի է կա-
 նոնադրքի թարգմանութեան մը բնագրաց հաւա-
 տարիմ ըլլալը կամ ոչ:

Թողլով այս շեղումն՝ — որուն պատճառն
 այն էր որ մեր քննութեանց հետեւութեամբ հարկ
 էր անյիշատակ շեղումը այս կարգի դրութեանց
 գոնէ մին իբրեւ օրինակ, — կ'անցնիք այժմ նոյն
 թերթին վերջին մասերուն, որոնց մէջ մեր «Վարդ.
 Առաք.» թարգմանուած է աշխարհաբար: «Խօս-
 նակի» յաջորդող «Սոխակ» թերթին չորս թուերու
 մէջ գրուած է այս թարգմանութիւնն,¹ որմէ դուրս
 աւանուած է Ներածութիւնը եւ կը սկսի բուն կա-
 նոններէն: Անշուշտ աւելորդ նկատելով Ներածու-
 թիւնը՝ թարգմանուած ըլլալու չէ այն, եւ իչ
 թէ որովհետեւ կը պակսէր թարգմանչին գործա-
 ծած ձեռագրին մէջ: Ծանօթ ամէն ձեռագիրը
 ունին զայն: Թարգմանութիւնը վերջէն ալ կիսատ
 մնացած է՝ թերթին հրատարակութեան դադրե-
 լովն, ուստի կը հասնի մինչեւ աշխարհաց ցուցա-
 կին Ե կտորը:

Գժբախտաբար ամենեւին տեղեկութիւն չի
 արուիր այն ձեռագրին վրայ՝ որմէ եղած է թարգ-
 մանութիւնը: Սակայն թարգմանութեանէն դատե-
 լով՝ բաւական ընտիր ձեռագիր մ'ըլլալու է այն:

¹ Տե՛ս «Սոխակ», 1888, թիւ 10, էջ 358—361. թ. 11,
 էջ 374—378. թ. 14, էջ 421—425 եւ թ. 15, էջ 436—441:

Արդ ուր որ կրնայինք ստուգութեամբ գուշակել թարգմանութենէն անոր գործածած ձեռագրին ընթերցուածքն, զանոնք նշանակած ենք ԼԱ Համառօտութեամբ: Թարգմանութիւնն ընդհանրապէս յաջող պէտք ենք անուանել եւ հաւատարիմ: Ի բաց առնելու է քանի մը տեղերն՝ ուր քանի մը փոփոխութիւններ եղած են՝ կամ մեկնաբանութիւնք եւ կամ՝ որչափ կ'երեւայ՝ կամաւոր զանցառութիւնք: Աւելորդ չէ յիշել քանի մ'օրինակ, որպէս զի յախուռն դատած չերեւանք, եւ որպէս զի ընթերցողն ինքնին դատէ: Ամսօր զանցառութիւնն է օրինակի համար, երբ է կանոնին ստուգքը «եղիցի տաւն Ծննդեան եւ Յայտնութեան... աւր Ձ Յունուարի ամսոյ ըստ յունարէն իտոյ» թարգմանուած կը գտնենք,¹ այսպէս. «Ծննդեան եւ Յայտնութեան տօն... կարգուի յունարէն Վերեւայ թէ թարգմանչին վնասակար երեւցած է՝ «Առաքելոց» անուն կրող կանոնին մէջ թողուլ որոշում մը թէ ծննդեան տօնը կաաարուի Յունուար Ծին, երբ «ըստ յունարէն թուոյ» Յունուար 6 է, որմէ գուցէ Հայ եկեղեցւոյ տօնացուցին նկատմամբ անհաճոյ հետեւութիւններ կը կարծէր ծագիլ: Բայց ասորի հեղինակին այս «ըստ յունարէն թուոյ» խօսքն անվտանգ կրնար տեղը մնալ. զոր նոյնպէս անփոփոխ պահած են թարգմանիչն ու խմբագրիչը, եւ զոր կը գտնենք Ս. Եփրեմայ քովալ, ինչպէս վերը տեսանք:² — Չգիտեմ կամաւոր է արդեօք երբ ժ կանոնին այն խօսքը թէ «զկնի պատեքին կատարեսցեն յիտոն աւր յետ յարութեան նորա եւ արասցեն տաւն յիշատակի վերացման նորա առ Հայր» եւն (— որով Համբարձման տօնը Չատկէն յիտոն օր ետքը կը դրուի՝ ըստ

1 Անդ, Թիւ. 10, էջ 361, Կան. Է:

2 Տես վերը՝ էջ 68:

Հնագոյն սովորութեան,¹ —) կը թարգմանուի այսպէս.² «Պատեքէն այսինքն յարութենէն յետոյ +սասանն օր քերանի է, թող կատարուի տօնի յիշատակ վերացման Տեառն», եւն, ուստի նորագոյն սովորութեան փոխելով տօնին օրուան թիւը: Ինծի ծանօթ բոլոր ձեռագիրքք հաւատարմութեամբ պահած են «յեսանն ս-ր», այսպէս ըլլալու է անշուշտ նաեւ ԼԱ ձեռագրին մէջ, եւ թարգմանին ըրած կ'երեւայ փոփոխութիւնն, ինչպէս «քերանի է», թարգմանութիւնն ալ կը վկայէ, որ մեկնաբանութիւն է, ուստի եւ ոչ մէկ ձեռագրի համեմատ:

Բաւական յաճախ կը տեսնենք մեկնաբանութիւններ աւելցած թարգմանութեան մէջ, որոնք մտցուած են փակագծի մէջ աւանուիլ, որով ընթերցողը չէր կարծեր զանոնք իբր մասն բուն բնագրին: Օրինակի համար ԺԳ կանոնին վերջին խօսքը (— «եւ վկայք՝ որ՝ ոչ ունին զմկրտութիւն ջրոյն, արեամբն իւրեանց փրկեցին» —) եղած է այսպէս.³ «Իսկ վկայներ — նահապուհ — որք չեն մկրտուած իրենց արեամբ պիտի փրկուին, այսինքն իրենց արեանն իբրեւ զս-ր մկրտութեան խող համարուի:» Իմաստը ճիշդ է, բայց այն մեկնութիւնք պէտք չէին իբրեւ մասն բնագրին զրուիլ: ԺԳ կանոնին սա խօսքերը «...եթէ իցէ ոք երկնիս է հասարս... նա զմարդիկ խարէ եւ ոչ զԱստուած, այն որ ոչ հասարսին կամակորոնիւնէն սասանն նորա», թարգմանուած է⁴ «...այն մարդն որ հաւատքին մէջ իբրի է եւ երկնիս... նա զմարդիկ կը խարէ եւ ոչ զԱստուած, որոյ առջեւ կամակորութիւնք քերանի էն:» Վերջինս շատ ճիշդ չէ. այն խօսքն ասորաբանութիւն մըն է, որ կը նշանակէ՝ «որուն առ-

¹ Տես վերը՝ էջ 47—48:

² «Սոխակ», Թ. 11, էջ 374—5:

³ Անդ, էջ 376:

⁴ Անդ, էջ 376, ԺԳ:

ջեւ նենդութիւնք (կամ հնարագիտութիւնք) շեն
 զօրեր, եւ որուն վըայ վերն առիթ ունեցանք խօ-
 սելու: 1 Ի կանոնին այն խօսքը թէ «Անարատքն որ
 սուրբ ի մահանայէ իցեն, աւրինաց եւ կարգի եկե-
 ղեցւոյ հմուտք, ելէ (ե-) յանարգաց ու իցէ, ի քա-
 հանայապետութիւն կարգեցեն» — թարգմա-
 նուած է մեկնողական յաւելուածներով այսպէս: 2
 «Առքա որ սուրբ եւ անարատ են մամոնայէ — ար-
 ծախիւն-իւն-իւն-իւն եւ եկեղեցւոյ օրինայն եւ կարգաց
 հմուտ, եթէ անարգաց որ իցէ — այսինքն աշխատ-
 ւան դասին ընդհանուր է- ի ոչ-առ չէ ի ամանայո-
 թիւն, այլ սորոքն դասուորդէ, արժանի թող լինին
 քահանայապետութեան» եւն: Իմաստն այն ըլլալու
 է որ բարձր պաշտամունք չսեպհականութիւն անուա-
 կանաց կամ բարձրագոյն դասին: Շատ ճիշդ չէ
 նոյնպէս այս միեւնոյն կանոնին վերջին խօսքին (—
 «զի ի ձեռն նորա [առաջնորդին] խնդրեցի չարու-
 թիւն եւ բարութիւն, մեղք եւ արգարութիւն
 յամենեցունց. զի դէտ եւ հովիւ է իբրեւ զՍամուէլ
 զի շրջէր է- ի արդէր է- նրաման արարչ եւն —) հե-
 տեւեալ կերպով թարգմանուիլը. «Զի Սամուէլի
 պէս դէտ եւ հովիւ են, պիտի շրջին նային թէ ո՞ր
 է- յայ չարութիւն ու բարութիւն, ո՞ր մեղք եւ առա-
 քինութիւն. մէն րեղ կարգադրութիւններ պիտի
 ընեն» եւն: ԻԱ կանոնին մէջ «նորոյ ուխտիս,
 թարգմանուած 3 է «Նոր-ուխտի այն է Քրիստոսի.» 4
 քիչ մ'եաքն ալ այն խօսքը թէ Առաքեալք այն
 կանոնները գրին ոչ միայն իրենց համար, այլ եւ
 իրենց յաջորդաց (— «... այլ եւ այնոցիկ՝ որ զինի
 իւրեանց լինելոց իցեն» —) եղած է «որք իրենցմէ
 յետոյ պիտի գային ի նախորդ Քրիստոսի.» 4 եւ քիչ
 մ'եաքը դարձեալ «եւ եղեն նորա քարոզք ճշմար-

1 Տես վերը՝ էջ 94—95, 172:

2 «Սոխակ», Թ. 11, էջ 378:

3 Անդ, Թ. 14, էջ 421:

4 Անդ, Թ. 15, էջ 436:

սուլթեան ընդ առաքեալսն՝ Բանին կենաց» խօսքը փոխադրուած է ոչ շատ յաջողութեամբ՝ այսպէս.
 «Ի-Բանին կենաց Կարողի Առաքելաց քարոզ եղան
 ճշմարտութեան:»¹

Արջայպէս մէկ երկու տեղ ալ ուր հայ ձեռագիրք մթարութիւն մ'ունին եւ բաւական պէս պիտութիւն, այնչափ յաջող եղած չերեւար Լձ ձեռագրին ընթերցումն: Օրինակի համար սա խօսքը թէ Յակոբոս «եզեւ հրամանատար եւ առաջնորդ եկեղեցւոյն որ յերուսաղէմ» (որ) շինեցաւ ի Սիոն» որչափ ալ աղաւաղած ըլլայ ձեռագրաց մէջ, անհնար է պատմական անտեղութեամբ թարգմանել՝ ըստ Լձի «... որ եղաւ առաջնորդ եւ հրամանատար եկեղեցւոյն, որ յերուսաղէմ. շինեցաւ Սիոն:»² Այսպէս նաեւ ԺԳ կանոնին սա խօսքը «աւրինակէր Մովսէս եւ Ահարոն զհանգերձեալն (ոմանք «զհանգերձեալսն») լինելոյ փոփոխումն ստուերագրին, հրամայէր ջրով լուանալ» եւն, որչափ ալ աղաւաղ ըլլայ՝ դժուար է յաջողութեամբ թարգմանուած համարել այսպէս.³
 «Մովսէս եւ Ահարոն օրինակ էին այն բաներուն՝ որ պիտի լինէին յետոյ: Սրբաբարբախն զնորոգելու ինչ ինչ հրամայէր ջրով լուացուիլ» եւն, ուր վերջին նախադասութեան իմաստն անհնար է ուղիղ համարիլ:

Այսչափը բաւական համարելով Լձ ձեռագրին վրայ՝ կը կնքենք այսու «Արդ. Առաք.» գրութեան մեր գործածած ձեռագրաց վրայ խօսիչն: Աւելորդ է ըսել թէ շատ ձեռագիրք կան ամէն կողմն կանոնագրոց՝ ուստի եւ մեր գրութեան, բայց զասոնք գործածել չէինք կրնար: Իւ կարծենք առձեռն եղած ձեռագիրքն ու համեմատութիւնքն արդէն յինքեան բաւական են խմբագրելու

1 Անդ, Թ. 15, էջ 438:

2 Անդ, էջ 440:

3 Անդ, Թիւ 11, էջ 375:

Հայերէնին բաւական լաւ բնագիր մ'ունենալու, որուն վրայ շատ մ'այլ ձեռագիրք դժուարաւ աւելի բան մը կրնան աւելցնել, — բայց եթէ այժմու ծանօթ կանոնագրքերէն շատ աւելի մեծ հնութիւն մ'ունենան՝ դոնէ իբր ժԲ—Ժ դարերն հասնելով. եւ մանաւանդ եթէ երբեք կանոնագրքին անկախ օրինակ մը գտնուի մեր կանոնաց կամ նախնական թարգմանութիւնը: Բայց այս վերջին կէտերս դեռ եւս լոկ բաղձալիք են:

Մնաց մէկ երկու խօսք ըսել Յաւելուածներուն համար գործածուած ձեռագրաց վրայ: Առաջնոյն՝ այն է Յակոբայ առ Կողբադոս թղթոյն համար ըսենք վերն¹ որ առաջեւնին ունէինք մեզի համար եղած ընդօրինակութիւն մը Վենետիկոյ «Ա կանոնագրքին» (էջ 318), ինչպէս նշանակուած է ընդօրինակութեան ճակատը: Թէ այս ձեռագիրն՝ որ անթուական կ'ըսուի, այժմ Վենետիկոյ Մատենադարանին ինչ թիւը կը կրէ, ծանօթ չէ ինձ:

Իսկ երկրորդին՝ այսինքն Ազդէի կանոնաց համար գործածուած են մեր Մատենադարանին վերը յիշուած չորս ձեռագիրք, այսինք թիւ 44 (թղ. 27ա—30բ.) թ. 15 (թղ. 50բ—58ա.) թ. 58 (թղ. 16ա—22ա) եւ թ. 62Ա (թղ. 10ա—14բ.): Հրատարակութեանս հիմն առնուած է ասանցմէ առաջինը, բայց ի մասնաւորի համեմատութեամբ էջմիածնի Մատենադարանին մէկ ձեռագրին՝ որուն «Մայր Յուցակի» մէջ յիշուած բաղմամբիւ կանոնագիրքներէն² որն ըլլալն մեզ յայտնի չէ, ուստի եւ ամենեւին տեղեկութիւն չունինք անոր վրայ, զոր սակայն գործածած է Աբէլ արքեպ. Մխիթարեանց իւր «Պատմութիւն Ժողովոց» երկասիրութեան մէջ՝ առանց աւելի տեղեկութիւն տա-

¹ Տես վերը՝ էջ 123 եւն:

² «Մայր - Յուցակ», էջ 44—46, թիւք՝ 721—746:

լու:՝¹ Մտառով նշանակած ենք զայս: Քանի մը տեղ նշանակուած են նոյնպէս Ն տառով ընթերցուածոյ տարբերութիւնք, որոնք (բստ Կ) կը գտնուին Վե- նետկոյ Ջ կանոնագրոց մէջ (այժմ՝ թիւ՝ 274, է, Գ): Այս վերջինս թղթեայ բոլորգիր ձեռագիր մըն է, զոր գրած է Վրթանէս անուն անձն «Ի թուականիս Հայոց 21Գ (= 1285 ի յապրիւն Ջ եւ ի Սահմի ԻԸ:»

Այս տեղեկութիւններէն ետքն անցնինք վերջին կէտին, այն է մեր կանոնաց արաբական եւ եթովպական թարգմանութեան վրայ քանի մը խօսք բսելու:

11.

Հատոնց ծանօթ էր որ «Վարդ. Առաք.» կը գտնուի նաեւ արաբերէն խմբագրութեամբ: Մեր քննութեան սկիզբը (տես էջ 11 եւն) յիշած ենք կրէպ, Վանսլէպ եւ Beveridge գիտնականաց այս մասին կարծիքն, որ մատնանիշ կ'ընէին Պատ- լեան եւ Վասիկանեան արաբական երկու ձեռա- գրաց վրայ, որոնք Լ կանոնաց հաւաքում մ'ունէին, եւ Պիքքէլ յանուանէ յիշած էր «Գործք Առա- քելաց եւ կանոնք նոցա Լ» տիտղոսով հաւաքումն, որ կը գտնուի Ասեմանեայ քով գործոյն վերջը կցուած արաբական ձեռագրաց ցուցակին մէջ:¹ Եւ արդեամբք այս վերջինն ուրիշ բան չէ, ինչպէս մեր ձեռքն եղած ընդօրինակութիւնը կը ցուցնէ: Թէեւ ոչ արաբականն եւ ոչ եթովպականն ուղ- ղակի գործք ունին հայոյն հետ, անհրաժեշտ էր գասոնք ալ անտես չընել. բայց երկուքն ալ հրա- տարակուած չըլլալով՝ չէինք կրնար գաղափար մ'ունենալ ասոնց վրայ, բայց միայն Վանսլէպի

¹ «Պատմ. Ժողով. Հայ. Եկեղ.» էջ 9—18:

² A ss., Bibl. Or. I, 619.

տուած համառօտ բովանդակութենէն: Այժմ՝ երկուքէն ալ օրինակ մ'ունինք առջեւնիս, եւ այն երկուքն ալ համեմատութեամբ կրկին ձեռագրի: Արաբականը կը պարտինք Մեծ. Յովհ. Արզ. Միսքճեանի բարեացակամութեանն, որուն միջնորդութեամբ Պր. Գէորգ Բալիթեան օրինակած է զայն կատարեալ ճշգրտութեամբ Վատիկանի Թ. 632 ձեռագրէն եւ համեմատած Պարպերինեան մէկ ձեռագրին հետ, որուն թիւը դժբախտօրբար չէ նշանակուած: Եթովպականը կը պարտինք ծանօթ հայագէտ ուսուցչապետ Կոնիբերի, որ ինքնայօժարութեամբ լուսանկարել տուած էր Բրիտանական թանգարանին թ. 753 եթովպական ձեռագրին այս մասերը (7 տախտակ, իւրաքանչիւրն երեքսիւնեան): Այս ամէնուն պարտք կը համարինք հոս ալ հրապարակաւ մեր շնորհակալութիւնը յայանել: Ասիթ ունենալով 1894 տարւոյ հոկտեմբերին Պերլին գտնուելու՝ կրցանք հոն համեմատել գոնէ Ms. Or. fol. 398 եթովպական ձեռագիրն ալ, որով երկու բնագիրքն ալ տպագրութեան համար պատրաստուեցան, եւ որ լոյս կը տեսնեն գործոյս գերմաներէն հրատարակութեան մէջ՝ հանդերձ գերմ. թարգմանութեամբ:

Մեզի Հայոցս անուղղակի միայն կապ ունին ասոնք. ուստի այստեղ ամբողջութեան համար միայն քանի մը խօսք պիտի ըսենք այս խմբագրութեանց եւ ասոնց ձեռագրաց վրայ: Ինչպէս հայն՝ նոյնպէս արաբականն եւ եթովպականը Կանոնագրոց մէջ կը գտնուին, եւ այն՝ արաբականը սովորաբար Կանոնագրոց ճիշդ առաջին կտորն է հայոցն պէս, իսկ եթովպականը Կանոնագրոց հինգերորդ կամ վեցերորդ կտորն է սովորաբար:

Մեր ձեռքն եղած արաբականն ըսինք Վատիկանու Թ. 632 ձեռագրէն բնօրինակուած է: Վատիկանեան արաբական ձեռագրաց վրայ ման-

բամասն անդեկութիւն տուած է ծիրանաւորն Անճեւոյ Մայ: ¹ Թիւ 632³ շորեքծալ թղթի վրայ գրուած ձեռագիր մըն է 226 թղթերէ բաղկացած: Մայ այսպէս կը ցուցակագրէ առաջին կտորները. 1 «Գործք Առաքելոց եւ Կանոնք նոցա Լ.», 2. «Կանոնք Առաքելոց ի ձեռն Կղեմայ 2Բ.» եւն, ուստի ճշդիւ ինչպէս կը գտնուին նաեւ հայ կանոնագրոց մէջ: Ձեռագրիս սկիզբը գրուած է Աղեքսանդրիայի եկեղեցւոյ եկեղեցական կանոնաց մէկ ցանկը, «զորս հաւաքեաց եւ դրեաց Մակար երէց եւ միանձն խպտի, ի վանս Ս. Մակարի մեծի ի Սկիտիա, յամի մարտիրոսաց 940 (= 1372 Յ. Բ.):», իսկ Թիւ 623 ձեռագիրը³ շենք կարծեր որ ունենայ մեր կանոնները. ըստ Մայի ցուցակին անոր հինգերորդ կտորն է «համառօտութիւն կանոնաց առաքելոց եւ ընդհանրական ժողովոց», իսկ շորրորդ կտորն է «վասն գործոյ երկոտասան առաքելոյ եւ 4 աշակերտաց:»

Արդէն այս ձեռագիրը կը ցուցնէ որ արաբականը 1372ին արդէն կար. սակայն կ'երեւայ թէ շատ աւելի վեր կը հանէ զմեզ Աատիկանու Թիւ 149 արաբական ձեռագիրը, ⁴ որ մեծագիր միածալ գրութիւն մըն է 302 թղթէ՝ «բամբակեայ» թղթի վրայ գրուած շատ զեղեցիկ գրչութեամբ, եւ այն ձեռագիրներէն է զորոնք Եգիպտոսէն Աատիկանի գրատուը բերաւ Յովսէփ Սիմոն Ատեմանի: Ձեռագիրս խպտաց Աղեքսանդրիայի եկեղեցւոյ կանոնագիրքն է՝ երկու մասի բաժնուած, զոր հաւաքած է Մակար երէց եւ միանձն ի Սկիտիա «որ

¹ Angelo Mai, *Scriptorum veterum nova Collectio*, Tom. IV Romae 1831: Հոս էջ 1—629 կը նկարագրուին «Ձեռագիրք Արաբականը որ կամ ի Քրիստոսէից դրեալ են եւ կամ յերս քրիստոնէական հային:» Ասկէ ետքը կը նկարագրուին (էջ 630—651) պարսկերէն եւ (էջ 652—670) տաճկերէն ձեռագիրները:

² Մայ, էջ 570, A. 28:

³ Մայ, էջ 566, A. 19:

⁴ Մայ, էջ 275:

իրր ժ դարուն Յ. Ք. ծագիկեցաւ, կը յաւելու
Մայի: Չեռագիրս, որ երկսիւնեան է, ունի նաեւ
(Թղ. 2բ) Մակարի յիշատակարանն, ուր կ'ըսուի
«Մակարիոս, մին յերիցանց վանաց Ս. Յովհաննու
կրտսերի յանապատին Սկիւտեայ:» Բայց հոս
ինդիր մը կայ՝ վերն յիշուած ձեռագրին եւ ասոր
մէջ հաւաքիչը նոյն անձն է, որ հոն Ս. Մակարի
վանաց, հոս Ս. Յովհաննու վանաց միաբան կ'ըսուի:
Շատ կէտեր նոյն են, բայց հոն կ'ըսուի թէ Մա-
կար 1372ին հաստեց եւ քրեց կանոնները, իսկ հոս
կ'աւանդէ Մայ թէ կանոններս հաստեց է Մակար
երեց, որ ժ դարուն Յ. Ք. կ'ապրէր: Յամենայն
դէպս, եթէ միայն ուղիղ է Մայի աւանդածը,
ժ դարուն մտած է մեր կանոնաց արաբ խմբագրու-
թիւնը Մակարի հաւաքման մէջ, որով այս ժա-
մանակէն յառաջ ըլլալու է թարգմանութիւնը:

Թէ թիւ 149 արդեամբ ունի մեր «Վարդ.
Առաք.» յայտնի է Մայի ցանկէն: Կանոնագրոցս
առաջին հատորին իբրեւ առաջին կտոր կը դրուի
սա գրութիւնը. «Գործք Առաքելոց զկնի վերա-
նալոյն Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ, եւ
հրամանք, կանոնք եւ օրէնք որ եղան ի նոցանէ,
որք յունարէն քիւրդս կոչին, եւ են կանոնք
երեսուն:» Արդէն այս վերնագիրը ճիշդ նոյն է մեր
ձեռքն եղած արաբական խմբագրութեան հետ:
Ամէն տարակոյս կը վերցուի անով որ հոս ալ
կանոնները կը սկսին (Թղ. 6) կանոնով մ'որ դէպ
ի արեւելք աղօթել կը հրամայէ եւ ճիշդ նոյն է
մերինին հետ: Հոս ալ մեր կանոններէն ետքը կը
յաջորդեն երկրորդ Առաքելական կանոնք սա վեր-
նագրով՝ «Այլ կանոնք 28 եղեալք յառաքելոց,
յորժամ ժողովեալ էին ի վերնատանն Սիսնի, եւ
աւանդեալք ի նոցանէ Վղեմայ:» — Թիւ 153
(Մայ՝ էջ 286) կ'երեւայ թէ չունի զ«Վարդ.
Առաք.» սակայն կ'երեւայ թէ ունի թ. 154 (Մայ՝
էջ 291) որ քառածալ 376 թղթերէ ձեռագիր

մըն է (յառաջ Աւատիկանի արաբականաց Թ. 23^ն էր ի կարգին:) Ասոր սկիզբը պակաս է. ըստ Մայիկան հոս “Այլեւայլ Խրատք եւ Սահմանագրութիւնք ընծայեալք Առաքելոց”, որոնց գլխաւորներն կը խօսին Կիրակին սուրբ պահելուն, Գշ. եւ Ուրբաթ եւ ուրիշ պահքեր պահպանելուն, աղօթից եւ եկեղեցական ձեռնագրութեանց վրայ: Ասոնք են մերձաւորապէս “Վարդ. Առաք.” գրութեան նիւթը:

Արաբական ձեռագիրք Կանոնագրոց առ հասարակ բաւական շատ են, ուստի գրեթէ ամէն մեծ մատենադարանի մէջ կրնայ գտնուիլ մեր “Վարդ. Առաք.,” Հոս աւելորդ չէ յիշել մէկ քանին: Պատկեան գրատան մէջ կայ՝ ըստ ցուցակի Յովհ. Ուրիի,¹ ամբողջական Կանոնագիրք մը՝ Թիւ Արաբականաց 61 եւ 62: Առաջինը Մարտիրոսաց 1397 (= 1680 Յ. Ք.) տարին գեղեցիկ գրուած ձեռագիր մըն է 293 թղթէ, հաւաքումն Աղեքսանդրիոյ եկեղեցւոյն կանոնաց: Ասոր սկիզբը կայ “Գործք (apotelesmata) Առաքելոց եւ Կանոնք նոցա Լ.” որուն կը յաջորդեն Կանոնք ի ձեռնկղեմայ՝ 2Բ: — Թ. 62 (Ուրի, էջ 40) նոյն ձեռքէ շարունակութիւն է առաջնոյն կամ Կանոնագրոց երկրորդ հատորը՝ 238 թղթէ: Թէ այս ձեռագրին մէջ ստուգիւ կայ “Վարդ. Առաք.” յայտնի կը տեսնուի նոյն գրատան ուրիշ մէկ ցուցակէն, զոր հրատարակեց Նիքոլ. (1835ին):² Յիշեալ ձեռագիրը հոս 36 թուահամարը կը կրէ, եւ իւր եօթներորդ կտորն է “Գիրք սբէոց Առաքելոց եւ Կանոնք նոցա եւ Գործք յետ վերանալոյ տեառն մերոյ եւ Աստուծոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, եւ զոր ինչ

¹ Bibliothecae Bodlianae codicum Manuscriptorum orientaliu Catalogus . . . a Joanne Uri, Pars I. Oxon. 1787, p. 39ff.

² Catalogi codicum Mss. orient. Bibl. Bodl. Pars secunda Arabicos complectens, confecit Nicoll. Oxonii 1835, p. 32ff.

եգին կարգեցին, ի քրոնցն Աղեմայ.», (كتاب اخبار الرسل من كتاب اكلمنتس) եւ ութերորդ կտորն է «Վանոնք Առաքելոց եւ Աշակերտաց նոցա, որ կոչին Տէրդոս¹» (التي تدعى التطلسات), զորոնք կարգեցին, կ'ըսուի, Առաքեալք օգնութեամբ Հոգւոյն սրբոյ Սիոնի վերնատան մէջ, եւ զորոնք Աղեմէս հրատարակեց՝ թուով 2Ա. ըստ այսմ ճշգիւ «Վարդ. Առաք.», եւ Վանոնք Առաքելոց ի ձեռն Աղեմայ:² Նոյն ցանկին թ. 40 (էջ 41) ալ Վանոնաց հաւաքումն է 1667ին գրուած, բայց չենք գտներ յիշուած մեր կանոնները: Ուրիշ ձեռագիրք կան Բրիտանական թանգարանն եւն³:

Ասոնցմէ մենք ունինք մէկ օրինակ մը Վատիկանու եւ օրինակ մ'ալ (համեմատեալ) Պորճեան մատենադարանաց. վերջնոյ թուականը մոռցուած է դժբախտաբար նշանակել: Նախ քան ասոնց ներքնոյն վրայ խօսք մ'ըսելը՝ տեսնենք համառօտիւ եթովպական ձեռագիրքը:

Ծանօթ է որ եթովպացիք ալ «Ժողովոց քիբոն մը կամ Sēnodos ունին: Ասոր վրայ տեղեկութիւններ տուած էր Յ. Լուտովի⁴, եւ նորերս նաեւ Վ. Ֆէլլ⁵, վերջինս Պերլինի եւ Թիւպինկէնի

¹ «Տէրդոս», նաեւ հայ թարգմանութեանց մէջ կը գործածուի Վանոնաց համար՝ այսպէս Ապսերաց Օրինաց մէջ:

² Ցուցակագիրք կը նշանակէ առ ձեռագրին մասին խօսող սա գրութիւնը, (զոր չկրցանք տեսնել.) J. E. Grabe, An Essay upon two Arabik Mss. of the Bodl. Library. and the ancient book called the Doctrina of the Apostles. Oxon. 1711, p. 59. — Կրէպի, Վանսէպի կարճերները տես վերը՝ էջ 11:

³ Տիլման նոյն գրատան եթովպական ցանկին մէջ (տես քիշ մ'եարք) կը յիշէ Cod. Arab. Christ. XIX Musei Britanici (Catal. p. 21ff.) եւն ուրիշներ:

⁴ J. Ludolf, Comment. ad Histor. Aeth. Franf. 1691, p. 301—340. (հմտ. Ludolf, Historia Aethiopiae, III, c. 4, § 27.)

⁵ W. Fell, Canones Apostolorum Aethiopice, Lipsiae 1871, p. 1—11, ի մասնաւորի՝ էջ 8—11, ուր յարգ կտորները մի առ մի յիշուած են:

երեք ձեռագրաց վրայ յենլով. երկուքն ալ այլեւ-
այլ կտորներ հրատարակած են: Այս սինհոզոսաց
գիրքը մանրամասն ցուցակագրած է նաեւ Տիլման՝
Պերլինի եթովպական ձեռագրաց ցանկին մէջ¹,
Եթովպական կանոնագրոց մէջ սկիզբն այլեւայլ
կտորներ կ'ըլլան Առաքելոց ընծայուած, որոնք են՝
«. «Վճիռք Առաքելոց՝ Թուով ՀԱ.»² — ք. «Կա-
նոնք Առաքելոց՝ ԾԶ.»³ — ք. «Կանոնք (Երբնորդ
ի ձեռն կղեմայ) Առաքելոց՝ ՉԱ.»⁴ Համառօտ
խմբագրութեամբ. — ք. «Այլ վճիռք Առաքելոց
ՉԱ, որ Տիլիսատ (Abtelisât, հմմտ. վերն արաբա-
կանը) կոչին.» ի ձեռն կղեմայ կանոնաց ընդարձա-
կազոյն խմբագրութիւն մը.⁵ — է. «Այլ վճիռք
Առաքելոց, Թուով 10, բայց տասներորդը 15 մանր
կանոններով, ամբողջը ին կանոն քաղուած Առա-
քելոց Սահմանագրութեանց գրքէն (Ը, 28—45):⁶
— Ասոնցմէ ետքը կու գայ «Վարդապետութեան
Առաքելոց, Երբնորդութեան»⁷ (չ.) «Այս են Գէրդ
Սահմանաց Առաքելոց (= արաբ. كتاب اخبار) զկնի

¹ Die Handschriften-Verzeichnisse der Kgl. Bibliothek zu Berlin. Dritter Band. Verzeichniss der abessinischen Handschriften von A. Dillmann, Berlin 1878. Nr. 23 (p. 15) եւ Nr. 24 (p. 17).

² Պերլինի (ցուցակի Տիլմ.) Թ. 23, Թ. 2—58բ եւ Թ. 24, Թ. 1—56բ: Ասոնց առաջին 23 հատը հրատարակած է Լուտովի՝ յիշեալ իւր գրքին մէջ (էջ 314—328):

³ Թ. 23, Թ. 56բ—66ա. Թ. 24, Թ. 56բ—66. հրատարակելու գրքին մէջ (էջ 13—25):

⁴ Թ. 23, Թ. 66բ—71, իսկ Թ. 24 իբրեւ հինգերորդ կտոր ունի՝ Թ. 93—99: Ֆէլլ իւր գրքին մէջ այս կտորը հոս չի յիշեր:

⁵ Թ. 23, Թ. 72—85ա. Թ. 24, Թ. 67—81ա: Վերջնայս մէջ կայ նաեւ (Թ. 100—105) Թուով մը Պետրոսի առ կղեմէս, զոր ունէր նաեւ Թ. 23:

⁶ Թ. 23, Թ. 85ա—94ա. Թ. 24, Թ. 81ա—92: Տես Ֆէլլ, էջ 9, ուր կ'ըսուի Թե տասնց ասորերէնը կը գտնուի առ Մայ (Script. Vet. nova collectio, X, p. 184ff.) եւ արարերէնի մէջ (այսպէս ի ձեռագրին Huntington 31) եւ խորագիրը կը կրեն՝ «Սահմանագրութիւնք Առաքելոց վասն եկեղեցւոյ եւ քահանայութեան»:

⁷ Թ. 23, Թ. 94բ—100բ, Թ. 24, Թ. 105ա—113ա: Արաբականք՝ սես վերը:

վերանալոյ տեառն մերոյ եւ Աստուծոյ Քրիստոսի շոր քրեաց Կղեւեկոս ի տեղի (փոխանակ) Առաքելոց.», (= արաբ. من كتاب اكليمطس) ուստի ճշդիւ արաբական խմբագրութեան համեմատ. եւ արդէն անոր հետ կը նոյնանայ: — Ասկէ զատ կան՝ է. Կանոնք Առաքելոց ՉԱ կամ Տիտղոսք, նոյն՝ բայց քիչ յոսրէշ խմբագրութեամբ վերը յիշուած չորրորդ կտորէն.¹ եւ ը. Կանոնք Առաքելոց ԻԵ (տես վերը է.) քիչ յոսրէշ խմբագրութեամբ:² Անկէ ետքը կու գան եկեղեցւոյ միւս Կանոնք՝ ամբողջն ընդ ամէնը 28 կտոր:

Պերլինի գրատունն երկու ձեռագիր կայ այս Սիւնհոգոսական գրքէն, մին Ms. Or. fol. 398 (Տիւմանի ցուցակի՝ Թ. 23) եւ միւսը՝ Ms. Or. fol. 396 (Տիւմ. Թ. 24): Առաջինը կրցայ ամբողջովին ունենալ, երբ անցեալ (1894) տարւոյ վերջերն նոյն գրատունն այցելել կարելի եղաւ: «Վարդ. Առաքելոց» մասն (Թ. 94^b—100^b, սիւն 2) կրցայ մասամբ համեմատել ձեռքս եղած (Բրիտանական թանգարանի) ձեռագրին ընթերցուածոց հետ եւ մասամբ օրինակել: Մեր այս գործոյն գերմ. հրատարակութեան մէջ գրուած է այս համեմատութեանց արդիւնքն, որ շատ կը տարբերի Լոնտոնի օրինակէն: Պերլինի կրկին ձեռագիրքն մագաղաթի վրայ մեծագիր ձեռագիրներ են՝ մեծ եւ վայելուչ եթովպական տառերով, խորագիրք եւն կարմրագիր. առաջինը՝ 233 թղթերէ (մեծութիւն 32,5×22,5. գրութիւնն երկսիւն, իւրաքանչիւրը՝ 23×8, տողք՝ 30:) Անթուական է ձեռագիրս, որ բոս Տիւմանի Թ. Ե դարէն է, իսկ ընթերցմունքը շատ կողմանէ սխալագիրս — Գժբախտաբար կարելի չեղաւ համեմատել երկրորդ ձեռագիրն ալ, որ նոյնպէս մագաղաթեայ է

1 Թ. 23, Թ. 94. 100բ—112ա. Թ. 24, Թ. 94. 113ա—127ա:

2 Թ. 23, Թ. 94. 112ա—121բ. (Թ. 24 շունի): Յէլլասոր տեղ կը յիշէ «Կանոնք Առաքելոց ԾՁ» ուրիշ խմբագրութեամբ եւ աւելի համառօտ:

258 թղթերէ եւ մասամբ թերթերը սխալ կազմուած. (մեծութիւն՝ $31,5 \times 26,5$, երկսիւն՝ ամէն մէկը 20 տող:) Խորագիրք եւն կարմրագիր են, մեծ եթովպական տառերով. ըստ Տիլմաննի իբր 120 տարւան հնութիւն ունի, եւ թղ. 58բ կը խնդրուի աղօթել Յոսու թագաւորին եւ Վալատտա թագուհւոյն համար:

Եթովպական ձեռագիրք կան ուրիշ տեղեր ալ. բայց հոս յիշելու ենք Լոնտոնի այն օրինակն որ մեր հրատարակութեան հիմն առնուած է: Արդէն Վըայթի հրատարակած «Յուցակ Մագդաղա հաւաքման» Բրիտանական թանգարանին,¹ կը ցուցնէ որ քանի մ'օրինակք կան հոն: Ինչպէս վերն ըսինք՝ հայագէտն Աոնիբերբարեհաճած էր նոյն թանգարանի մէկ օրինակին լուսանկարն առնուլ տալ եւ խաւրէլ մեղ, եւ այս է՝ զոր հիմն առինք հրատարակութեանս եթովպական բնագրին: Հայագէտն 1894 Ապրիլ 17 եւ Մայիս 22 թուականու նամակներուն մէջ կը բացատրէ որ «Վարդապետութիւն Առաքելաց» կայ նոյն գրատան եթովպական սա ձեռագրաց մէջ՝ Ms. orient. 793 (թղ. 130բ եւն.) 752 (թղ. 103ա.) 795 (թղ. 51բ) եւ 775 (թղ. 160ա:) Ասոնց ամէնն ալ մագաղաթի վրայ գրուած են գեղեցիկ գրչութեամբ, բայց ամէնն ալ անցեալ դարու սկիզբէն կամ մէջերէն են: Թ. 795 մեծ հասոր մըն է՝ երեքսիւնեան ամէն էջ, ուր «Վարդապետութիւն Առաքելաց» 7 էջ կը բռնէ կամ 21 սիւն, եւ ամէնէն հինն է նախընթացներէն, թէեւ ինքն ալ ԺՎ դարու սկիզբը գրուած է: Թ. 795ի 7 էջերը լուսանկարուած օւնինք առջեւնիս ¹/₅ պղտիկցուցած²: Աւելի մանրամասնութիւնք

¹ W. Wright, List of the Magdala Collection etc. ZDMG 1870, p. 610ff.

² Հայագէտը մէկ նամակին մէջ թ. 795 կ'ըսէր այն ձեռագիրն, որուն լուսանկարը պիտի խաւրէր. միւսին մէջ՝ թէ թ. 753 լուսանկարել տուած է: Ուղիղն ըլլալու է այս կամ թ. 752, զոր կը յիշէ նաեւ Wright վերոյիշեալ ցուցակին մէջ.

անս Բայթի Եթովպական ձեռագրաց ընդարձակ ցուցակին մէջ (W. Wright, Catalogue of the aethiopic manuscripts in the British Museum. Lond. 1877.)

Երկու օրինակ ունինք ըստ այսմ մեր ձեռքն եթովպական խմբագրութենէն: Օրինակը Կանոնագրոց, ուստի եւ “Վարդ. Առաք.” շատ կան եւրոպական գրատանց մէջ: Այսպէս կայ Թիւպինկէնի համալսարանին եթովպական հաւաքման մէջ, որուն ցուցակն համառօտիւ հրատարակուած է Պսննի արեւելագիտական թերթին մէջ:¹ Կայ ուրիշ օրինակ մը Փարիզի ազգային մատենադարանին մէջ, ըստ ցուցակի Յոթէնպէրկի² Թ. 121 ուր կան Կանոնագրոց վերոյիշեալ կտորներն, ի միջի այլոց (Թ. 41 եւն) “Վարդապետութիւն Առաքելոց”, որուն խորագիրն ալ ճիշդ կը համաձայնի ունեցած օրինակացո հետ, եւ որուն համար կ’ըսէ ցուցակագիրը թէ Curetonի ասորականի ուրոյն մէկ խմբագրութիւնն է: Կայ նոյնը Փարիզի ուրիշ մէկ հաւաքման, այն է օ՛ւպատի ժողովածոյից մէջ³. նոյնպէս ի շառլմ⁴ եւ այլուր: — Խպտի խմբագրութեան մը հետքը չկրցայ գտնել, թէ եւ կարելի է որ գտնուի:

Եւ որ գրուած է 1721—31ին, եւ ունի նախ (Թ. 103 եւն) Kalēmētōs կամ Didascalia Apostolorum գրութիւնը, եւ (Թ. 183բ) Tēmhert za-aban hawäryät կամ “Վարդապետութիւն Առաքելոց”, Երկրորդը (Magdalla-Coll. Nr. 312 կամ 792) գրուած է 1732—56ի եւ է Կանոնագիրք, ունենալով նաեւ ուրիշ կտորներ:

¹ Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes von Dr. Christian Lassen. Bonn 1844 (V), p. 164—201: H. Ewald, die aethiopischen Handschriften zu Tübingen, էջ 179, Թ. 7՝ 407 թղթէ:

² Zotenberg, Catalogue des manuscrits Éthiopiens (Geez et Amharique) de la Bibliothèque Nationale. Paris 1877, p. 141, Nr. 121, d.

³ Catalogue raisonné de manuscrits éthiopiens appartenant à Antoine d’Abbadie. Paris 1859, Nr. 65.

⁴ Շառլմ. Assemani, Catalog. Cod. Mss. Bibl. Med. Palat. p. 96, Cod. LVIII.

Աղէքսանգրիոյ եկեղեցւոյ Խպտիք ի հարկէ վերը յիշուած արաբականը կը գործածէին¹։

Եթովպական խմբագրութեան հնութեան եւ ծագման մասին հետեւեալը կ'աւանդուի Fethha Nagast կամ «Գիրք Արքայից» հաւաքման ներածութեան մէջ։ Այս գիրքն, որ այլուր ալ կը գտնուի, կայ նաեւ Պոտլեան գրատան եթովպականաց մէջ (թ. 16), որուն վրայ ցուցակագրողը Տիլման՝ ընդարձակ տեղեկութիւններ կու տայ,² եւ որ մասամբ հրատարակուած է։³ Պոտլեան ձեռագիրն չորեքձալ 217 թղթէ կը բաղկանայ՝ երեքսիւնեան էջերով, գեղեցիկ գրչութեամբ 1686—7ին։ Ա մասին սկիզբը (թ. 1—15) ներածութիւն մը կայ երկու գլխի բաժնուած։ Առաջնոյն մէջ կանոնաց հաւաքման ծագման մասին խառնիխուռն կ'աւանդուի թէ Կոստանդիանոս ինքնակալը խնդրեց Նիկիայ գումարուած 318 եպիսկոպոսներէն որ դնեն կարգեր ու կանոններ քրիստոնէական սկզբանց համեմատ. եւ եպիսկոպոսք Աստուծոյ օգնութիւնը հայցելով՝ կազմած ըլլան շին եւ Նոր կտակարանի կանոնական հաւաքումն։ Ասկէ ետքը կ'ըսուի թէ այս գիրքն («Գիրք Արքայից») յօրինած կամ հաւաքած է Իբն Էլ-Կասալ, զոր եպիսկոպոսք յանձնեցին Կոստանդիանու որ ըլլայ հիմն եկեղեցական իրաւանց։ Այս զրուցին կարելոր կէտն այն է որ

¹ Խպտերէն կը գտնուին Էրիւրդ Առաքելական կանոնք, նոյնպէս Հիպոդիակայ անուն կրող կանոնք, զորոնք 1848ին հրատարակեց Tattam. Առաքելական կանոնքն հրատարակեց քանի մը տարի յառաջ նաեւ P. Lagarde, Aegyptiaca. Göttingen 1883 p. 209—239, որ ունի 71 կանոն. էջ 239 կը սկսին քաղուածք Սահմանագրութեանց Առաքելոց եւն։ Ուրիշ հրատարակութիւնք եւն յիշել աւելորդ կը համարինք։

² Catalogus eodiem Mss. Bibl. Bodlianae, Pars VII. Codices Aethiop. digessit A. Dillmann. Oxonii 1848, p. 24—31.

³ Հմմտ. J. Baehmann, Corpus iuris Abessinorum. I. Jus connubii. Berol. 1890, ուրիշ կտոր մը հրատարակած է Fr. A. Arnold (Halle 1841).

իրն էլասասլ հաւաքած է «Գիրքն Արքայից:» Այս անձին (— տեղեկութիւն կու տայ Տիլման —) բուն անունն է Աբու-Իսիակ Բէնասասլ, ծննդեամբ եգիպտացի՝ Յակոբիտեանց աղանդէն, որ ծաղկեցաւ ԺԳ դարու սկիզբն՝ Աղեքսանդրիոյ Աիւրեղ Լակլակ (ՀԳ. երորդ) պատրիարգի օրով, եւ իւր յօրինած Կանոնագիրքը կայ ձեռագրաց մէջ:¹

Արդ յիշեալ Արքայագրոց Բ մասին սկիզբը կայ յառաջարան ժ'ալ,² ուր կը նշանակուին այն աղբիւրներն՝ որմէ քաղուած են գրքին կտորները: Առաջին աղբիւրը կը գրուի հետեւեալը. «Կանոն+, զոր կարգեցին Առաքեալ+, յորժամ շողովեալ էին ի վերնորանն Անուշի յետ վերանալոյ (Քրիստոսի) եւ ի ջանելոյ Հոգւոյն սրբոյ ի վերայ նոցա եւ մինչ շեղատուցեալ ի միմեանց երթալ ի քարոզութիւն: Ձայս կանոն փոյթ յանձին կալան Մելիթոս եւ Նեստորակոնոս Բարձրանել է յոյն լեզուէ յարաբացի. եւ քրտինն եւս քրեալ առ Յակոբիտա եւ առ Ասորիս: Առ Մելեքիտոս են կանոնքս թուով իբր 30. եւ կնիք (նշան) սոցա է նշանագիրն Այն» (ع) Այստեղ իբրեւ աղբիւր յառաջ բերուածն է «Վարդ. Առաքելոց.»՝ յետոյ իբրեւ երկրորդ աղբիւր՝ կը յիշուին երկրորդ Առաքելական Կանոնք ի ձեռն Կղեմայ թուով 83, եւ որոնց համար կ'ըսուի թէ «զայսոսիկ Մելեքիտք եւ Նեստորականք Բարձրանեցին»

¹ Բէնասասլի մասին (Հմմտ. Տիլման, էջ 25, Երան. k.) տես Assem. Catalogus Codicum Mss. Orient. Bibl. Palat. Metie. Florent. 1742, p. 100. իւր Կանոնագիրքը (Nomocanon) կայ արաբերէն յիշեալ գրատան մէջ (Ասեմանի, անդ, թիւ 60, 61.) նոյնպէս Փարիզի երբեմն թաղաւորական՝ այժմ՝ ազգային գրատան մէջ (Catal. Mss. Orient. 1739. Cod. Arab. Christ. 121, 122.) վաստիկանի (Ass. B. O. I, 623, Cod. Arab. 10) եւ Պատւեան գրատանց մէջ (Uri, Catalogus etc. թիւ 67, 69, 74.)

² Այս մասերէն շատ քան դրած էրնագրաւ եւ թարգմանութեամբ Nicoll. իւր վերջ յիշուած ցուցակին մէջ (Cod. Mss. Orient. Bibl. Bodl. Catal. II, p. 41ff. տես թ. 40.)

յարաբերէն լեզու ի միո՛ւ մարէնի: „ Հոս բուն եւ ծանրակշիւ կէան այն է որ նեստորականք կ'ըսուի թարգմանեցին, բայց նաեւ թէ յունարէնէ: Աերջին կէտս կասկածելի է, վասն զի յունական հին խմբագրութիւն մը չէ ելած յերեւան, եւ այժմու արաբական խմբագրութիւնը շատ նշաններ ունի ասորերէն բնագրէ թարգմանուած ըլլալու: Իսկ եթովպականը՝ տարակոյս չկայ՝ թարգմանուած է արաբականէն, եւ արդէն երկուքը միասին յատուկ խմբագրութիւն մը կը կազմեն՝ շատ մասամբ տարբեր ասորի եւ հայ խմբագրութիւններէն:

Թէ՛ ինչպէս ասորին եւ հայն՝ նոյնպէս արաբացի եւ եթովպական խմբագրութիւնքը շատ յաճախ գործածուած են կրօնական գրոց մէջ, կրնայ ինքնին հասկըցուիլ. եւ արդէն վերոյիշեալ «Արքայից գիրքը» նոյնը կը ցուցնէ: Ար յիշուի նոյնպէս ի միջի այլոց՝ Բէն-Տոյպ (Ben Toib) նեստորականին՝ Եկեղեցական կանոնաց հաւաքումը կամ Քրիստոնէական Գատաստանագիրքը:² Աս գիրքն երկու մասի բաժնուած է, որոնց առաջինն Եկեղեցական իրաց մասին է: Արդ ասոր մէջ՝ ինչպէս նիւթք կը ցուցնեն՝ գործածուած են մեր կանոնք (22 գլուխք:) Գրքիս ձեռագրին յիշատակարանը կ'ըսէ թէ «Կատարեցաւ մատեանս կանոնաց իրաւանց քրիստոնէական կրօնէից յաւուր Գշ., ի ԺԹ. ամսոյն Համլէ, յամի աշխարհիս 7178, շնորհաց՝ 262 (°), մարմնաւորութեան՝ 1678, մարտիրոսաց՝ 1402 եւ Մահմետականաց 1039 (այսպէս)... թարգմանեաց զայս Պետրոս որդի Աբգա-Սայգ» եւն:

Աերբ տեսանք որ Առաքելական Կանոնքս յունարէնէ թարգմանուած կ'ըսուին: Այս խօսքն առնելու է ընդհանրապէս կանոնագրոց վրայ, եւ ոչ յատկապէս «Աարդ. Առաքելոց» գրութեան

¹ Հմմտ. իւր մասին Assem. Bibl. Orient, III, 1, p. 544.

² Հմմտ. Աստեմանի, անդ, էջ 517:

արաբերէնին մասին: Նոյն իմաստով խօսք մ'ալ կայ Ատտիկանեան վերոյիշեալ ձեռագրին մէջ՝ մեր գրութեան ճիշդ ծայրը: Այն տեղ երկար յորդոր մը եւ մեկնութիւն մը կցուած է «Աարդապետութեան Առաքելոց» որ կը սկսի այսպէս. «Գարձեալ սկսցուք մեկնել զայս գիրս: Իբր գտաք ի սաղմոսս Գաւիթ ասել եթէ իջցէ օրհնութիւն յօրէնսդրէն եւ ելցէ յաստիճանէ յաստիճան, եւ ոչ տեսաք զայս, հարկ եղեւ մեզ փոյթ ի մէջ առնուլ Բարձրմանէլ շարքէն ի յոնարէն լեզուէ Հոսոմոց ի լեզու արաբերէն (نقل القوانين المقدسة من اللغة اليونانية الى اللغة العربية الرومية եւն:): Աւելորդ կը համարինք այս երկար մեկնութիւնը հոս պարզաբանել, որ ինչպէս ըօինք յորդորակ մըն է կանոնքն՝ ի մասնաւորի Առաքելոց արուած կանոնները պահելու: Յորդորակիս վերջն ալ սա վերջաբանութիւնը կայ. «Կատարեցան կանոնք եւ Օրէնք, որ կոչին յունարէն Տիպոլոս (التطلسات), եւ են երեսուն կանոնք եւ Աստուծոյ փառք» եւն:

Այս «Տիպոլոս» խորագիրը յատուկ է արաբեթ ուլպական խմբագրութեան: Ատտիկանի ձեռագրին ամէն էջին վրայ կրկնուած է այս խորագիրը ակամ ակամ Տիպոլոս Առաքելոց, իսկ սկիզբն որ բովանդակ կանոնագրոց վերնագրոյ տեղ է, կը գրուի այսպէս. «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, միոյն Աստուծոյ, նմա փառք յաւիտեանս եւ ի վերայ մեր ողորմութիւն նորա: Այս է Գիրք Պատմութեանց Առաքելոցն ընդրելոց եւ Գործքնոցս զինի վերանալոյ Քրիստոսի Առաքելոց Տիրոյ եւ Տեառն եւ շոր ինչ երբն հրատման, կանոնս եւ օրէնս, եւ կոչին յունարէն Տիպոլոս, եւ են 30 կանոնք:»

1 Գորձեան ձեռագրին մէջ հոս լուսանցագրութիւն մը կայ՝ «Այս է գիրք Օրինաց, եւ են երեսուն Օրէնք, եւ կոչին յունարէն Տիպոլոս առ Գործս (التطلسات الى السجيات)»

դարձս) եւ զանմիաբանս ճշմարտութեան, որ կոչեն յունարէն Հերեաիկոսք, այսինքն Հերեսութիւն (اراسيس) եւ բարձաւ որ ինչ բերէր յեղծումն աւետարանին (Պորժ. «սրբոյ») եւ այլոց գրոց», եւն: Քանի մ'այսպիսի խօսքերէ ետքը կը սկսի բուն գիրքը:

Արաբական - եթովպական խմբագրութիւնն ըսինք բաւական կը շեղի ասորականէն եւ հայէն, եւ ունի 30 կանոն. մէկ երկու բան ալ տեղափոխուած կը տեսնենք: Սկզբան ներածութեան շէն յաջորդեր ուղղակի կանոնք, այլ վերջին մասը կամ աշխարհաց ցուցակը՝ իւրաքանչիւր առաքելոյ ունեցած գործունէութիւնն, եւ այն համեմատաբար համառօտիւ. աշխարհացուցակի սպառելէն ետքը միայն կը յաջորդէ բուն կանոնք, եւ անկէ ետքը ասորւայն եւ հայոյն միջանկեալ պատմական մասն, վերջինս աւելի ընդարձակ բռնելով: Մանրամասնութիւնք հոս աւելորդ են. վասն զի այս խմբագրութիւնն հայ բնագրեն հետ ուղղակի կապ չունի:

ՄԱՍԻՆՆԵՐ.

ԲՆԱԳԻՐՆԵՐ

Ա.

ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱԹԱՔԵԼՈՑ

զկնի վերանալոյն Գրիստոսի առ Հայր իւր
 յերկինս, որպէս շնորհեաց նոցա առնել
 նշանս եւ բժշկութիւնս, եւ որպէս ընկալան
 առաքեալքն զպարգեւս Հոգւոյն սրբոյ եւ
 զկարգս եւ զկանոնս եւ զվարդապետութիւն
 եկեղեցւոյ սրբոյ. [որպէս եւ Պետրոս խրա-

5

Վէրն-գէրն ըստ ABDEFG = Ասոր. : Գրեթէ
 ամէն ձեռագիրք ուրիշ վերնագիր ժ'ալ ունին
 "Սկիզբն առաքելական կանոնիս." C "Յառաջաբա-
 նութիւն առաքելական կանոնաց. Սահման եւ կա-
 նոն զորս եղին աշակերտքն Գրիստոսի յետ վերա-
 նալոյ փրկչին մերոյ յերկինս : " Այս վերջին՝ երրորդ
 վերնագիրս ունին նաեւ DEFG "Սահմանք եւ կա-
 նոնք զոր եղին աշակերտքն [G աշակերտք] Գրիս-
 տոսի եկեղեցւոյ սրբոյ [F սրբոյ եկեղեցւոյ] յետ
 [F զկնի] վերանալոյ Տեառն : " Այս երրորդը պարզ
 կրկնութիւն է յետոյ իւրաքանչիւր կանոնաց սկիզբը
 դրուած վերնագրին : Իսկ Պերլինի ձեռ. "վասն
 առաքելական կանոնիս : "

||² Ամբողջ Ներածութիւնս շունի L. — G
 վերանալոյ : ||³ B ի յերկինս . . . որպէս եւ շնոր-
 հեաց . . . : — C որպէս շնորհեցաւ նոցա առնել
 նշանս եւն : ||⁴ DEFG բժշկութիւնս եւ նշանս :
 ||⁵ C . . . սրբոյ, զկարգս (առանց "եւ" զօրին.) :
 ||⁶ DEF զկանոնիս. AB զկանոնս վարդապետութիւն
 [B վարդապետութիւնս] : ||⁷ A եկեղեցոյ : —

տեալ ի ճշմարիտ վարդապետէն ուսանէր
 զԵւթանասնեկին եւթն անգամ զմեղացն թու-
 10 ղութիւն.] եւ թէ յոր կողմն չոգան մի մի ի
 նոցանէ, եւ թէ զհարդ բաժանեալ վիճակե-
 ցին զաշխարհ ամենայն ի ձեռն չոգւոյն սրբոյ,
 եւ կամ յումէ եւ ուստի ընկալան գաւառքն
 շոռոմոց զձեռնադրութիւն քահանայութեան:

15 1. Յամին երեք հարիւրորդի երեսներորդի
 իններորդի իշխանութեան Յունաց, ի թագաւոր-
 ութեան Տիրերեայ կայսեր շոռոմոց, որ աւր

ABC «որպէս պետրոս . . .», A եւ պետրոսն. (պերլ.
 «որպէս պետրոսն:») 9 B զԵւթանասնեկին եւթն.
 C զԵւթանասնեկի եւթն, G զԵւթանասնեկին եւ
 եւթն: — C . . . թողութիւն եւ զամենայն կարգու
 հաւատոյ: 10 A եւ յոր կողմն . . . (առանց «թէ»
 ունենալու. F «եթէ» կ'ըսէ), իսկ B «եւ յոր կողմ
 որ չոգան . . .» 11 պերլ. «եւ զհարդ բաժանեալ.»
 DEFG եւ եթէ զհարդ: 12 BDE զաշխարհս: —
 A չոգոյն: C այս ամբողջն այլազգ ունի. «Եւ թէ
 յոր կողմնն չոգան իւրաքանչիւրքն ի նոցանէ,
 նաեւ որպէս կամ զհարդ բաժանեալ վիճակեցան
 յիւրաքանչիւր աշխարհ եւ ընդ ոլորտս ամենայն
 տեղերաց ի ձեռն չոգւոյն սրբոյ, կամ յումէ . . .»: 13
 ABCD եւ պերլ. «յումէ:» — ABC գաւառք:
 14 DEFG ձեռնադրութիւն . . . B զձեռնադրու-
 փիւնն քահանայութեանն:

§ 1. 15 C Յամի: — BC երեք հարիւրերորդի.
 BC զարմանալի եղանակաւ շունին «երեսներորդի»
 բառք: 16 AB EFG իշխանութեանն (= օրինակ
 պերլինի:) — A EFG (եւ պերլ.) ի թագաւորու-
 փեանն: 17 A Տիրերիա. B Տիրերիայ . . . շոռ-
 մոց: C . . . իններորդի իշխանութեան Տիրերեայ կայ-
 սեր շոռմոց: — BC օր: 18 AB (եւ պերլ.) շորս:

չորք էր Մարգաց ամոյ, յաւուր միաշարաթւոջ՝
 որ է կատարումն Պենտակոստէին, ի նմին իսկ ի
 յայսմ աւուր եկին աշակերտքն ի Նազարէթէ 20
 Գալիլացւոց, ուր աւետարանեաց Գարբրիէլ Տրեշ-
 տակ սրբոյ կուսին Մարիամու զյղութիւն Տեառն,
 եկին ի լեառն Չիթենեաց, եւ Տէրն Քրիստոս
 աներեւոյթ տեսլեամբ իմէջ նոցա զաւրացուցա-
 նել զնոսա եւ շնորհել զքահանայութեան ձեռ- 25
 նագրութիւն. եւ անդէն ի ժամուն մեծի առաւ-
 աւտուն կիւրակէին ամբարձեալ զձեռս իւր
 Տեառն՝ եզ ի վերայ գլխոյ մետասան աշակեր-
 տացն իւրոց՝ շնորհելով նոցա զաստիճան քա-

Ը որ եւ որ չորք էին: — AB (եւ Պերլ.) միաշա-
 րաթոջ, C միաշարաթոջն, որ եւս էր... (B շունի
 “որ է կատարումն” բառերը.) ¹⁹ A եւ Պերլ.
 “Պենտակոստից.” BC Պէնտէկոստէից: — C
 յայնմ իսկ աւուր. DEFG ի նմին աւուր. ²⁰ C
 շունի “աշակերտքն:” — AG ի Նազարէթէ Գա-
 լիլացոց, G Գալիլեացւոց. B ի Նազարէթ Գալիլի-
 ացւոց. ²¹ BD Տրեշտակն: C Տրեշտակապեան
 Գարբրիէլ: ²² C ի լեառն Չիթենեաց եկին: —
 DG Տէր: C այլակերպ. “Եւ Տէրն մեր Յիսուս
 Քրիստոս յանկարծակի թափանցօրէն տեսլեամբ
 եղեւ ի մէջ նոցա՝ զարհուրեցուցանելով զնոսա.
 ուստի ի յառաւօտեան ժամուն...:” ²⁴ B զօ-
 րացուցանել... զքահանայութեանն: ²⁵ DEFG
 զձեռնագրութիւն քահանայութեանն: ²⁷ B ա-
 ռաւօտուն կիւրակէի: DEFG... ի մեծի առաւօտու
 ժամու կիւրակէին. C յաւուր մեծի կիրակէին: —
 ABCE զձեռն իւր: ²⁸ DEF Տեառնն. (C ասոր տեղ
 “Ամենափրկիչն” կ’ըսէ:.) — G ի վերայ գլխոց.
 DEFG... մետասանեցունց. C ի վերայ գլխոց ա-
 շակերտացն իւրոց մետասանից. ²⁹ A եւ Պերլ.

30 Հանայութեան: [Եւ իբրեւ ընկալան նորա զպար-
գեւս մեծի երիցութեանն՝ պատուէր առեալ ի
կենարարէն նոյնպէս ձեռնադրել յաւծումն քա-
հանայութեան զհնազանդեալ աշակերտսն իւ-
րեանց. զի եղիցին քարոզք բանի աւետարանի
35 իմում՝ եւ սպասաւորք սեղանոյն ընդհանրական
եկեղեցւոյ սրբոյ եւ մկրտել զամենայն հեթա-
նոսս յանուն Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ:]

2. Եւ յետ բանիցս այսոցիկ յանկարծակի
եկն ամպ լուսաւոր եւ ընկալաւ զնա եւ վե-
40 րանայր յերկինս: Եւ արժանի եղեն առաքեալքն
տեսլեան ամպոյն եւ վերացման Աստուածորդւոյն
եւ նստելոյ ընդ աջմէ Հաւրն իւրոյ. եւ գոհա-

“Նորհելով ամենեցունց նոցա:” — AG երիցու-
թեան: ||³⁰ C այլակերպ. “Իբրեւ ընկալան զեշ-
խանութիւն մեծի երիցութեան, ապա պատուէր ետ
նոցա օժանել եւ ձեռնադրել զհնազանդեալս իւրոց
աշակերտաց՝ քահանայս:” B եւ Պերլ. “օժումն”
կ’ըսեն, բայց Պերլ. չունի “ձեռնադրել” բառը:
||³³ AB եւ Պերլ. “աշակերտս.” G աշակերտսն իւ-
րոց: ||³⁴ CDEFG քարոզ (= քարոզիչք) աւե-
տարանին: — B աւետարանիս իմում. (C չունի
“իմում:”.) ||³⁵ C ընդհանրականի եկեղեցւոյ. A
ընդհանրական եկեղեցո: — ABC չունին “եւ”
զօրք “մկրտել” բառէն յառաջ: ||³⁷ B անուն:
— Ամեն ձեռնադիրք “Հօր:” — AB Որդոյ, (A եւ
Հոգոյն:)

§ 2. ||³⁸ C յետ այսոցիկ յանկարծակի եւն:
||³⁹ DEFG վերացաւ. (Պերլ. “յերկինս:”)

||⁴¹ AB եւ Պերլ. “տեսութեան գալստեան
ամպոյն:” C տեսլեանն ամպոյն, նաեւ վերացմանն:
-- AB Աստուածորդոյն: ||⁴² DEF Հօրն, A Հաւր,

նային ցնծալից ուրախութեամբ եւ փառաւորէին զաստուած, (. . .) որպէս եւ ինքն իսկ ասէր ցնոսա [Թէ Եւս առաւել ուրախութիւն լիցի, 45
յորժամ առաքելից զՄխիթարիչ Հոգին սուրբ:]
Եւ նորա ցնծալից բերկրութեամբ գոհանային,
զի ընկալան զաջ քահանայութեանն իբրեւ
զՄովսէսն եւ զԱհարոն:

3. Եւ ի լեռնէն Չիթենեաց եկեալ իջին 50
նորա եւ ելին ի վերնատունն՝ [ուր վանքն իսկ
էին,] ուր կերան զզատիկն տերամբն հանդերձ՝
ի տեղւոյն ուր եղեն հարցմունք աշակերտացն
Թէ ո՞վ իցէ որ մատնելոց իցէ զնա Հրէիցն. ի

B Հօր: C այս խօսքը (“եւ նստելոյ” եւն) չունի: —
C վասն որոց գոհանային մեծաւ ուրախութեամբ
եւ (— այս “եւ” չունին AB եւ Պերլ.) փառաւոր-
էին . . . :” ||⁴⁴ Այս տեղ փակագծի մէջ կէտերով
նշանակեցինք այն նախադասութիւնն որ դուրս ին-
կած է. տես վարը՝ Ծան. այս տեղւոյ: — DEF որ-
պէս ինքն իսկ ասաց. C որպէս եւ ինքն ասաց: G
ասաց ցնոսա: ||⁴⁵ AB կ’ըսեն “լիցի. . . իսկ CDEFG
“եղիցի:” ||⁴⁶ B . . . սուրբ Հոգի: ||⁴⁷ Փխ. “բեր-
կրութեամբ,” C կ’ըսէ՝ “ուրախութեամբ.” DEFG
ցնծային բերկրանօք եւ գոհանային: ||⁴⁸ BCG . . .
քահանայութեան իբրեւ զՄովսէս: — A եւ զԱ-
հարոնն, FG եւ զԱհարովն:

§ 3. ||⁵⁰ “եկեալ” չունին DEFG. ||⁵² CF
է— ուր կերան . . . (C “կերին.”) — B զատիկն տե-
րամբ. (D սուրբ, EF Տէրամբն:) Վերջինս այլազո-
ունի C՝ “փրկչաւ մերով” փխ. “տերամբն հանդերձ:”
||⁵³ A ի տեղոջն, C ի տեղւոջ ընդ որում եղեն . . . :
||⁵⁴ B որ մատնելոց է, C որ զնա մատնելոց է. DEFG
որ մատնիցէ . . . : — AB Հրէից: ||⁵⁵ A ի նմին տեղոջ,

55 նմին տեղւոջ եղեն վիճմունք եւ հարցմունք,
 զմիմեանս հոգալ եւ խորհրդածել՝ թէ որպէս
 քարոզեսցեն զաւետարանն արքայութեան Տեառն
 ընդ ամենայն երկիր: Եւ զոր աւրինակ ի վեր-
 նատանն յայտնեաց Տէրն աշակերտացն զխոր-
 60 հուրդ սուրբ մարմնոյ եւ արեան իւրոյ՝ [ի փր-
 կութիւն ընդունելով ի թագաւորել լուսոյն
 յաւիտենից.] սոյնպէս եւ անտի արարին խոր-
 հուրդ եւ սկիզբն քարոզել զաւետարանն ար-
 քայութեան ընդ ամենայն տիեզերս:

65 4. Եւ մինչդեռ յայտմ մաքառման էին ա-
 շակերտքն Տեառն եւ ածէին զմտաւ թէ որպէս
 քարոզեսցեն զաւետարանն Քրիստոսի յաշխարհս
 հեռաւորս եւ յաւտարածայնս, զոր ոչ գիտիցեն

C ի տեղւոջն: ||⁵⁶ Ամէնքը «խորհրդածել», միայն
 Մաղաքիա աղայի ձեռագիրն «խորհուրդ ածել»,
 (K). ||⁵⁷ AB եւ Պերլ. «զաւետարանն Տեառն ար-
 քայութեանն», (B «արքայութեան».) C շունի
 «Տեառն արքայութեան», բաւերը: ||⁵⁸ ABC ի
 վերնատունն յայտնեաց: ||⁶⁰ DEFG եւ Պերլ.
 «...իւրոյ՝ փրկութիւն ընդունելով», (B կը կցէ
 «թագաւորել լուսոյն...», փխ. «ի թագաւորել») C
 զփրկութիւն ընդունելով, թագաւորել տիեզե-
 րաց: ||⁶² B արարին զխորհուրդ եւ զսկիզբն. C
 սոյնպէս անտի արարին սկիզբն քարոզելոյ եւն:
 ||⁶³ AB եւ Պերլ. «զաւետարանն արքայութեանն»:

§ 4. ||⁶⁵ B աշակերտք Տեառն: ||⁶⁶ DEF
 կ'ըսեն «թէ որպէս...», իսկ ABC եւ Պերլ. «թէ
 զհարդ»: ||⁶⁷ B քարոզեսցեն... զաշխարհս հե-
 թանոսաց հեռաւորս եւ յատարածայնս (ամէնքը
 «յատարածայնս», միայն A «օտարածայնս».) ||⁶⁸
 C շրբ ոչ գիտիցեն...: ||⁶⁹ EF ասէին այնպէս եւ

զեզուս նոցա. եւ ասէին պատէս եթէ՝ Զգաւ-
 րութիւնս սքանչելեացն եւ զնշանս եւ զբժշկու- 70
 թիւնս՝ զոր տեսաք զՏեառն, յուսացեալ եմք ի
 սուրբ անուն նորա զի առնէ ի ձեռս մեր առաջի
 ազգացն աւտարաց. բայց զոր ոչ գիտեմք զե-
 զուս նոցա, զիարդ կարեն նոքա լսել մեզ, զոր ոչ
 գիտեն զեզուս մեր, եթէ ոյր անուամբ առնեմք 75
 զնշանս եւ զբժշկութիւնս. ո՞վ ուսուցանէ նոցա
 եւ կամ ցուցանէ թէ անուամբն Քրիստոսի որ
 խաչեցաւն, առնեմք զայսպիսի նշանս եւ զմեծա-
 մեծ զաւրութիւնս:

Թէ . . . : — AB “զօրութիւն (A զզօրութիւն)
 սքանչելեացն եւ զնշանս.” իսկ DEFG “զգաւրու-
 թիւնս եւ զնշանս սքանչելեացն:” ||⁷¹ Փխ. “զոր
 տեսաք զՏեառն,” (G “զՏեառնէ.”) BC կ’ըսեն “զոր
 տեսաք ի Տեառնէ.” C կը յաւելու “վասն որոյ
 յուսացեալ” եւն: ||⁷² C “աւամկաբար “... ոչ առ-
 նէ” փխ “զի առնէ:” — ABC եւ Պերլ. “առաջի
 ազգաց աւտարաց” (BC օտարաց). ||⁷³ Պերլ.
 “Բայց ոչ ոչ գիտեմք.” B երկու անգամն ալ “չոր”
 ոչ գիտեմք . . . չոր” ոչ գիտեն . . . :” ||⁷⁵ F “եթէ
 ոչ անուամբ.” Պերլ. “եթէ որոյ անուամբ.” C ա-
 զատ կերպով. “բայց սակայն մեք որ զեզուս նոցա
 չգիտեմք, զիարդ կամ ո՞րպէս ուսուցանել կարեմք
 թէ որով անուամբ կամ զօրութեամբ առնեմք:”
 ||⁷⁷ Պրիւք “եւ կամ ցուցանէ.” G “եւ կամ ցուցա-
 նել եթէ.” այլք ազաւազած՝ A կամ իմացուցանէ.
 B իմացուցուցանէ նոցա կամ ուսուցանէ, DEF եւ
 կամ իմացուցանէ եթէ . . . C այլազգ՝ “կամ ո՞վ
 պատմեցէ նոցա.” Պերլ. “ո՞վ ծանուցանէ կամ
 իմացուցանել:” — B թէ անուամբ . . . C թէ ա-
 նուամբն Քրիստոսի խաչեցելոյն: ||⁷⁹ B զօրու-
 թիւնս. C զայսպիսի մեծամեծ նշանս. եւ . . . :

80

5. Եւ մինչդեռ յայսմ խորհրդի էին առաքեալքն, յոտն եկաց Սիմոն Պետրոս, վէմն հաւատոց, հիմն եկեղեցւոյ, անդրանիկն առաքելոց, ասէ ցնոսա. Եղբարք, ոչ է մեզ գիտել զայս, թէ որպէս քարոզեսցո՞ք զաւետարանն

85

Քրիստոսի՝ աշխարհի. այլ հաւատամք եւ յուսամք ի հոգաբարձութիւն նորա վասն մեր. զի խոստացաւ մեզ, թէ յորժամ ելանեմ ես առ Հայր իմ՝ առաքեմ առ ձեզ զՀոգի մխիթարութեան, եւ նա ուսուցէ զձեզ եւ յիշեցուցէ

§ 5. ||⁸⁰ DEFG յայնմ խորհրդի. Պերլ. “յայսպիսի հոգս էին” կ’ըսէ, իսկ C փոխած՝ “ի մէջ այսպիսի խորհրդեան վարանեալ կային առաքեալքն...:” ||⁸¹ F ոտն եկաց: — G Սիմոն... վէմ...: — ABCFG (վէմն) հաւատոց: ||⁸² A հիմն եկեղեցւոյ, անդրանիկն առաքելոցն: ||⁸³ CDEF ասէ ցնոսա: — B եղբարք: — C ազատ. “ոչ է մեզ վայելուչ վասն այտորիկ տրամիլ եւ հոգալ թէ որպէս... աւետարանն արքայութեանն Աստուծոյ:” ||⁸⁵ B լաւ եւս “յաշխարհի.” հոս ամբողջ խօսք մը գուրս ինկած է. տես վարը՝ Ծան. այս տեղւոյ: — F Բայց (փխ. “այլ”) հաւատամք. C ազատ. “այլ պարտիմք հաւատալ խոստմանն Քրիստոսի Աստուծոյ, մինչ դնամ առ Հայրն իմ, ոչ թողից զձեզ որչս, այլ առաքեմ ի հօրէ զմխիթարիչն, այսինքն զՀոգին, որ ուսուցանէ” եւն: ||⁸⁶ B ի հոգայբարձութիւն: ||⁸⁷ A որժամ ելանեմ, DEF յորժամ երթամ, G եթէ յորժամ երթայց...: ||⁸⁹ AB չունի “եւ” զօգն “նա ուսուցէ” բառերէն յառաջ. (B ... ուսուցէ ձեզ զամենայն:”) — DEFG եւ յիշեցուցէ զամենայն ինչ, որ արժան... , C... զամենայն, զոր ինչ արժան իցէ գործել եւ իմանալ կամ...:

ձեզ զամենայն ինչ, զոր արժան իցէ ձեզ իմա- 90
նալ եւ գործել եւ ուսուցանել:

6. Եւ մինչդեռ Սիմոն Պետրոս խաւսէր զայս ընդ առաքեալսն եւ յիշեցուցանէր նոցա զխոստմունսն Տեառն, յանկարծակի Տնչիւն բար- 95
բառոյ լսելի լինէր նոցա եւ հոտ անուշութեան բուրէր նոցա, եւ ի միջոյ բարբառոյն եւ ի մէջ նորանշան հոտոյն անուշութեան՝ որ ամենեւին անընդեւեղական էր այսմ աշխարհի, լեզուք լեզուք

§. 6. ||⁹² C եւ մինչ Պետրոս...: — BCG խոսէր զայս: ||⁹⁴ ABD զխոստմունս. G զխոստումն: ||⁹⁵ AB եւ զհոտ անուշութեան բուրէր... (B շունի «բուրէր» բառէն սկսեալ մինչեւ «նորանշան հոտոյն», ուստի՝ «եւ զհոտ անուշութեան, որ ամենեւին անընդեւեղական էր...:») — C «բուրէր» բառէն ետքը ազատ կերպով կը գրէ. «Եւ Հոգի սուրբ իջեալ յերկնից հանգեալ եղեւ առնոսա: Եւ ապա լեզուք առաքելոցն իբրեւ բաժանեալք ի հրոյ սկսան խօսիլ: Եւ իւրաքանչիւր առաքեալքն բտտ բնկալման լեզուաց պատրաստեցին զանձինս իւրեանց զի երթիցեն մի մի առ այնպիսի յաշխարհ, որ համաձայնիցի լեզուացն՝ զորս բնկալան: Եւ ապա համաժողովեցան առաքեալքն շնորհօք սուրբ Հոգւոյն, եւ սահմանեցին կարգս, օրէնս եւ կանոնադրութիւնս ընդհանուր եկեղեցւոյ, որք համաձայնին սրբոյ աւետարանին ճշմարտութեան. եւ աւանդեցին մեզ գրով իբրեւ անջնջելի յիշատակ հաւատարիմ վարդապետութեան իւրեանց:» ||⁹⁶ A ի մէջ բարբառոյն եւ ի մէջ...: ||⁹⁷ Հոս միայն DEF ունին «անուշութեան» սա՝ «նորանշան հոտոյն» բառերէն ետքը, միւս ձեռագիրները շունին, իսկ G նորանշան հոտոյն անուշակութեան: ||⁹⁸ F անընդեւեղական էր այսմ յաշխարհի, եւ լեզուք...: — BC մէկ

100 Տրեղէնք իջին առ նոսա ի Հոգւոյն սրբոյ յերկնից, եւ հանգեան ի վերայ միոյ միոյ ի նոցանէ, եւ իբրեւ զբոց յայտնապէս նստեալ ի վերայ գլխոյ նոցա, եւ ըստ լեզուին՝ զոր ընկալան մի մի ի նոցանէ, այնպէս պատրաստեցին զանձինս իւրեանս զի երթիցեն յաշխարհն յայն, որ խաւսիցին զլեզուն զայն:

110 7. Եւ մինչ էին ի միասին գունդն առաքելական, նովին պարգեւաւք [որ տուան նոցա՝ շնորհք] Հոգւոյն սրբոյ ի նմին աւուր, եղին նորականոնս եւ կարգս եւ աւրէնս ընդհանրական եկեղեցւոյ սրբոյ, որք միաբանին աւետեաց աւետարանին քարոզութեան նոցա, եւ արդար եւ ճշշ-

անգամ ունին “եւ լեզուք,” նոյնպէս G “եւ լեզուք Տրեղէնքն:” ||⁹⁹ A ի Հոգւոյն սրբոյ: ||¹⁰⁰ BG եւ հանգեաւ ի վերայ...: ||¹⁰¹ AB իբրեւ բոց: — A ի վերայ գլխոյ, B ի վերայ նոցայ գլխոյ. DEFG չունին “գլխոյ:” ||¹⁰⁴ DEFG ... զանձինս՝ զի երթիցեն... (չունին “իւրեանց.”) — B երթիցեն յաշխարհ այն, G յաշխարհն այն: — DEFG որ խաւսեցին (B կը կցէ “զլեզուս նոցա,” փխ “զլեզուն զայն:”)

§ 7. ||¹⁰⁶ DEFG “Եւ մինչդեռ գունդք (FG գունդք) առաքելական (G առաքելականք) միաբան ի միասին էին:” Այսպէս կ'երեւայ թէ կ'ընթեռնու նաեւ Ս. Խաչի ձեռագիրը (K.) ||¹⁰⁷ B նովին պարգեւօք որ տուա (DEF չունին “որ տուան նոցա՝ շնորհք,” բառերը); Հոգւոյն սրբոյ ի նմին աւուր... օրէնս... (վերջինս առ G “եւ յօրէնս:”) ||¹⁰⁹ A եկեղեցւոյ սրբոյ: ||¹¹⁰ B որք միաբան... նոցա քարոզութեան, եւ արդարեւ ճշմարիտ ուսմանն... (= G արդար ճշմարիտ... վարդապետու-

և ևրեւի մինչեւ յարեւմուտս, նոյնպէս եղիցի
 և գալուստ որդւոյ մարդոյ: [Զի արեգակն ար-
 դարութեան Քրիստոս Որդի Աստուծոյ յարեւե-
 լից ծագեացէ, և արասցէ փրկութիւն ի մէջ եր-
 կրի.] և այսու գիտասցուք թէ յարեւելս կոյս
 արժան է յաղաթս կալ և ևրկիր պագանել
 արքային անմահի յաւիտենից:

9. Բ. Կարգեցին առաքեալքն և եղին
 130 Հաստատութեամբ եթէ յաւուր միաշարաթոջ
 յամենայն կիւրակէի եղիցի տան և պաշտան,
 [և խորհուրդ տէրունական մարմնոյ և արեան
 Տեառն, զոր պատուիրեաց մեզ Կենարարն, և
 Հաց պատարագին ի նմին աւուր ջերմ եփեալ
 135 ելցէ ի սեղանն, և արժանաւորքն Հաղորդեցին՝

արեւելս երկրպագութիւն առնել՝ ըստ աւետարա-
 նին թէ որպէս փայլակն փայլատակէ, և ևն: ¹²² B
 “մինչեւ ի մուտս [C մուտն) արեւու:” Ասոր յա-
 ջորդ “նոյնպէս” բառը A ձեռագրին մէջ լուսանցքի
 վրայ աւելցուցած է ուրիշ ձեռք մը: ¹²³ CDE կ’ը-
 սեն “է- գալուստ.” (ABFG շունին “և” (C գա-
 լուստն:) — A որդոյ մարդոյ: ¹²⁴ BCG Քրիստոս
 որդի Աստուծոյ: ¹²⁵ B շունի “ի մէջ երկրի:”
¹²⁶ A արեւելս կոյս. C “եթէ (= G է՞նէ յարեւելս...)
 յարեւս կոյս... աղօթել, սպասել և ակն ունել
 գալտեան նորա և երկիրպագանել արքային և
 անմահին յաւիտեանց:” ¹²⁷ G յաղօթս կալ:
¹²⁸ B անմահին յաւիտենից:

§ 9. Բ. ¹³⁰ G Հոս և միշտ “միաշարաթուջ”
 և յետոյ “պաշտոն:” ¹³¹ B տոն: C այսպէս ունի
 “յաւուր միաշարաթի որ է կիրակի, եղիցի տոն և
 պաշտոն և կատարեցի խորհուրդն...:” ¹³⁴ B
 ի նմին աւուրն: ¹³⁵ DEF “իցէ” (°) փխ. “ելցէ.”

մի արհամարհանաբ, այլ մեծաւ երկիւղիւ. եւ
 դատարկացեալ եւ փափկացեալ եղիցի միաշա-
 բաթին, որպէս պատուիրեաց Աստուած Նոյի,
 Աբրահամու եւ Մովսիսի. զի եւ մեզ հանգիստ
 լիցի յերկրաւոր աշխատութենէս, եւ յեւթնե- 140
 րորդում գարուն ի գալստեան Տեառն յար-
 քայութեանն յաւիտենից:] Եւ յամենայն միա-
 շաբաթոջ ընթերցցին գիրք սուրբք մարգարէ-
 ականք եւ առաքելականք, եւ աւարտումն եւ
 գլուխ ամենեցունց կարգասցի աւետարան եւ 145
 մատուցցի պատարագ. վասն զի յաւուր միաշա-
 բաթոջ եղեւ լինելութիւն արարածոց, եւ
 յաւուր միաշաբաթոջ յարեաւ Տէր Քրիստոս ի
 մեռելոց, եւ յաւուր միաշաբաթոջ ծագեցաւ

Գ ի նմին ջերմ աւուր ջերմ եփեալ ելցէ ի սուրբ
 սեղանն: Ը եփեալ ջերմ եւ ելցէ: — Բ եւ արժա-
 նաւորք . . . մի արհամարանօք (այսպէս գրուած
 = Ը) 138 Բ շՆԻ (փխ. “որպէս”) պատուիրեաց . . . :
 || 139 ABG Մովսիսի: — Ը ամբողջն այլազգ. “Եւ ի
 մարմնաւոր գործոց դատարկացին յաւուր միաշա-
 բաթին, որպէս ի հնումն պատուիրեաց” եւն: —
 Բ զի եւ զմեզ . . . աշխատութեանց: || 140 Բ “եւ
 յեւթներորդում,” (= Ը որ շունի հոս “եւ:”)
 || 141 DEG յարքայութեան յաւիտենից. Ը դարուն
 գալստեան Տեառն յաւիտենից: || 142 Ը եւ յա-
 մենայն շաբաթոջ: || 143 Բ ընթերցին: || 144 Ը
 շունի “առաքելականք,” եւ յետոյ՝ “գլուխ ամենից,”
 կ’ըսէ: || 145 Տիրոջեանցի օրինակը “կարգասցի աւե-
 տարանն,” (K), իսկ Ը “. . . աւետարանն սուրբ:”
 || 146 Բ եւ ուսցի (այսպէս փխ. “մատուցցի”) պատար-
 ագ: — Բ վասն զի յաւուր շաբաթոջ (փխ. “միա-
 շաբաթոջ”), Ը միաշաբաթոջն: || 148 Ը Տէրն մեր,

150 աշխարհի, եւ յաւուր միաշարաթող ի պեն-
տակոստէիցն վերացաւ Տէրն մեր յերկինս եւ
յաւուր միաշարաթող երեւի ի վախճանն աշ-
խարհիս [հայրական փառաւք,] երկնաւորական
հրեշտակաւք:

155 10. Գ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
հաստատութեամբ թէ աւր չորեքշաբաթու ի
պահս եղիցի. զի ի նմա գուշակեաց եւ յայտ-
նեաց Տէրն կենարար զխորհուրդ չարչարանաց
իւրոց եւ մատնութեան եւ դատաստանի եւ խա-
160 շելութեան եւ մահուան եւ յարութեան՝ աշա-
կերացն իւրոց. եւ տրամեցան առաքեալքն:

G Տէր մեր, B շունի նաեւ «Տէր» բառը: ||¹⁴⁹ DE
...միաշարաթողն ծագեցաւ, G ...ծագեցաւ յաշ-
խարհի. C լոյս ծագեցաւ: ||¹⁵⁰ B ի պենտէկոս-
տէիցն. C շունի այս բառը, բայց ինքը միայն պա-
հած է սա նախնական խօսքը կարգալով «եւ յաւ-
ուր միաշարաթող վերացաւ Տէրն մեր յերկինս», զոր
շունին ABDEFG, ուստի թերի են, ինչպէս կը
ցուցնէ ատորին: ||¹⁵² C երեւի վախճան... (չկայ
«ի» նախդիրը). A «վախճան» կը գրէ: ||¹⁵³ B շունի
«հայրական» բառը: — BCG փառօք: — DEFG
երկնաւոր (= C եւ երկնաւոր հրեշտակօք), B եր-
կնային հրեշտակօքն. «երկնային» ունին նաեւ Ս.
Խաչի եւ Տիրոյենցի ձեռագիրը (K):

§ 10. Գ. ||¹⁵⁶ B օր (չորեքշաբաթի). C
յօր...: — BFG ...չորեքշաբաթի պահս եղիցի,
(առանց «ի» նախդրի, նախդիրս շունի նաեւ DE:)
||¹⁵⁸ F կենարարն. DE այլազգ «յայտնեաց Տէրն
շունարար խորհուրդ», իսկ C «յայտնեաց կեանքն
մեր քրիստոս զխորհուրդ»: ||¹⁶⁰ G ...մահուան
եւ թաղման եւ յարութեան...: ||¹⁶¹ G տրամեցան

[Արդ եղիցի ի պահսս եւ ի սուգ եւ ի պաշտօնս
եւ յաղաթս ցնծութեան եւ ուրախութեան:]

11. Գ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
Հաստատութեամբ թէ ուրբաթ եղիցի ի պահսս 165
եւ ի տրամութիւնս. վասն զի զոր ինչ ասացան
յաւուր չորեքշաբթւոջն վասն չարշարանաց
փրկչին մերոյ՝ յուրբաթուն կատարեցաւ, յոր-
ժամ շարժեցան արարածք ամենայն եւ խաւար-
եցան լուսաւորք ի յերկինս. պահեալ լիցի 170
մինչեւ ցիններորդ ժամն:

12. [Ե. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
Հաստատութեամբ թէ աւր շաբաթուն եղիցի

առաքեալք, C ... առաքեալքն. ուրեմն եղիցի ի
պահսս...: ||¹⁶² DEFG Արդ եղիցի պահսս եւ սուգ
եւ պաշտօնս [G պաշտօնս]. B եղիցի պահսս... պաշ-
տօնս: (C “ի սուգ եւ ի պաշտօնս”, կ’ըսէ:)

§ 11. Գ. ||¹⁶⁵ G թէ ուրբաթ...: C եթէ
օր ուրբաթու: B եթէ ուրբաթն եղիցի սուգ,
տրամութիւնս եւ ի պահսս. (A եղիցի պահսս եւն.
DEF եղիցի ի պահսս եւ ի սուգ. G եղիցի պահսս եւ սուգ
եւ ի տրամութիւնս.) C “եղիցի ի պահսս, ի սուգ եւ
ի տրամութիւնս.” իսկ ձեռագիրք Ս. Խաչի եւ Տի-
րայենց (K) “ուրբաթն եղիցի սուգ եւ տրամութիւն
եւ ի պահսս: ||¹⁶⁷ G յաւուր չորեքշաբթւոջ:
AB ... չորեքշաբթւոջ. B վասն զի զոր ինչ ասա-
ցաւ անդ յաւուր չորեքշաբթւոջ: ||¹⁶⁸ B յաւուր
ուրբաթուն կատարեցաւ, C յուրբաթում: ||¹⁶⁹ G
ամենայն արարածք: ||¹⁷⁰ B լուսաւորքն, C լու-
սաւորք, որք ի յերկինս...: — F պահեալ լիցի. C
... եղիցի: ||¹⁷¹ B ի յիններորդ ժամն. C ազատ
“մինչեւ ցերեկոյի ժամն եւ ապա պաշտօնս ցնծու-
թեան կատարեցի.” L խաւարեցան լուսաւորք յեր-
կինս մինչեւ ցիններորդ ժամն. ապա պահեալ լիցի:

175 տաւն եւ պաշտաւն ընդ ամենայն տիեզերս, եւ
 եղիցի յիշատակ ամենայն մարտիրոսաց. պատա-
 րագ մատուցեն ի նմա քահանայքն եւ ուրա-
 խութեամբ սաղմոս ասացեն. վասն զի կարա-
 պետ է մեծի արքային գալստեան. պարտ է ա-
 180 ամենայն սրբոցն ուրախ լինել ընդ առաջ Քրիս-
 տոսի:]

13. Զ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
 Հաստատութեամբ, եթէ եղիցին երիցունք եւ
 սարկաւազունք որպէս Մովսէսն եւ Ահարոն, եւ
 ապա մատիցեն ի պաշտաւն սրբութեան, ի պա-
 185 տարագն, եւ ի խորհուրդն տէրունական, եւ զկէս
 սարկաւագաց ի սպասաւորութիւն եկեղեցոյ,
 եւ ի տեսչութիւն այրեաց եւ վշտացելոց, որպէս
 Ղեւտացիքն՝ որ կրէին զսպասաւորութիւն. [եւ

§ 12. Ե. ||¹⁷³ B որ շաբաթուն եղիցի տօն
 եւ պաշտօն: ||¹⁷⁴ G ընդ ամենայն տիեզերքս:
 ||¹⁷⁷ «Սաղմոս ասացեն» զրինք ըստ Չեռագրաց Ս.
 Խաչի եւ Տիրոյենցի (K). B սաղմոս ասեն, ADEFG
 սաղմոսեցեն: ||¹⁷⁸ A արքային գալստեանն:
 ||¹⁷⁹ B ամենայն սրբոց:

§ 13. Զ. ||¹⁸¹ B եւ զԱհարոն. C եւ Ահա-
 րոն. եւ նոքա մատիցեն ի խորհուրդ տէրունական
 եւն. G ... [եթէ եղիցին երիցունքն որպէս Մովսէսն
 եւ Ահարոն]...: ||¹⁸⁴ A ի պաշտաւն սրբութեանն:
 — B եւ ի պատարագ: ||¹⁸⁵ A եւ ի խորհուրդ
 (= G): — B եւ զկիսասարկաւագացն. C եւ կի-
 սասարկաւագունք ի սպասաւորութիւն...: ||¹⁸⁶ G
 ի սպասաւորութիւնս: — A եկեղեցոյ: ||¹⁸⁷ B եւ
 վշտացելոցն. C կիսասարկաւագունք... վտանգե-
 լոցն շատեցին: ||¹⁸⁸ B որ կրէին սպասաւորութիւն.
 D ... զսպասաւորութիւնս, C (որ կրէին) զսպաս

զինուորական ձեւով շիշխէր որ մեր ձենալ: նոյն-
պէս եղիցի յեկեղեցւոջ. եւ մի ոք վայրապար ի 190
բեմ սրբութեան եւ ի սպաս աւրինացն մեր ձեսցի.
եւ սարկաւագունք սպասաւորք երիցանցն կար-
գեսցին, եւ ընտրեալքն՝ երիցունք:] Կաթուղի-
կոսն դէտ եւ գլուխ եւ աւրէնսդիր լիցի ժողո-
վորեանն. զի ըստ բերանոյ նոցա վճարեսցի ա- 195
մենայն ինչ, որպէս Մովսէսին եւ Ահարոնին էր.

14. Է. Կարգեսցին առաքեալքն եւ եդին
հաստատութեամբ, եթէ եղիցի տաւն [ծննդեան
եւ] յայտնութեան [Տեառն եւ] փրկչին մերոյ 200
որ է գլուխ եւ սկիզբն տաւնից եկեղեցւոյ, որ
աւր Զ. Յունուարի ամսոյ ըստ յունարէն թուոյ.

սրբութեան: ||¹⁸⁹ A զինուորական: — C ... ձեւով
որք ոչ ոք իշխէին... եւ եկեղեցւոջն: — DEFG
նոյնպէս եղիցին յեկեղեցւոջ, B նոյնպէս եղիցի յե-
կեղեցւոջն: ||¹⁹¹ A ի բեմ սրբութեանն: C մի... ելցէ
ի բեմն սրբութեան եւ ի սպաս օրինացն մի մեր-
ձեսցին: ||¹⁹² BC եւ սարկաւագունքն: — B սպա-
սաւորք երիցանց: — C սպասաւորք ... եղիցին եւ
կարգիցին: A սպասաւորք կարգեսցեն: ||¹⁹³ C ա-
ղաւաղ. “եւ ընտրեալքն յերիցունց դէտ, գլուխ
եւ օրէնսդիր լիցին ժողովորեանն: — G կաթուղի-
կոս ... գլուխ յաւրէնսդիր: ||¹⁹⁴ BC օրէնսդիր լիցի
(B “լիցին” = A.) ||¹⁹⁶ BC Մովսիսին: — B եւ
զԱհարոնին, G եւ Ահարովին:

§ 14. Է. ||¹⁹⁵ BC տօն: ||¹⁹⁹ C շունի
“Տեառն եւ”, բառերը: ||²⁰⁰ BC սկիզբն տօնից ե-
կեղեցւոյ. (A կը գրէ “եկեղեցւոյ:”) ||²⁰¹ G Յուն-
վարի ամսոյ ըստ յունարէն թուոյ... B ոչ վեց է
յունվար եւն. C ի վեցերորդում աւուրն յունուարի:
C ի մէջ չէ գրուած այս “ըստ յունարէն թուոյ”

[եւ մեծապէս խմբեցեն զտաւնն զայն ցնծու-
թեամբ եւ ուրախութեամբ, սաղմոսիւք եւ աւր-
հնութեամբ, եւ երգովք հոգեւորաւք, եւ ըն-
205 թերցցին գիրք մարգարէականք եւ առաքելա-
կանք:]

15. Ը. կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
հաստատութեամբ եթէ զքառասուն աւր պահս
կարգեցեն [յամենայն չարութենէ, ի մեղաց եւ
2 0 ի կերակրոյ] յառաջ քան զաւրն չարչարանաց
փրկչին մերոյ. եւ ապա արասցեն զաւրն չարչա-
րանաց, պասեք Տեառն եւ տաւն յարութեան
փրկչին. [ընթերցցին գիրք մարգարէականք եւ
առաքելականք, որ պատմիցեն զչարչարանաց
215 Տեառն եւ գուշակումն յարութեան փրկչին:]

խօսքը: ||²⁰² B զտօնն, G զտաւն. C ...զտօնն, եւ
մեծահանգէս խմբիւք կատարեցեն: ||²⁰³ BC օր-
հնութեամբ եւ երգօք հոգեւորօք: L շունի "աւր-
հնութեամբ:" ||²⁰⁴ G ընթերցցին մարգարէական
գիրք եւ առաքելականք:

§ 15. Ը. ||²⁰⁵ G ...Ի՛է գքառասուն...: —
B գքառասուն աւուրս պահս կարգեցին. C ...օր
պահս պահեցի: ||²¹⁰ BCL ի կերակրոց: — B
յառաջ քան զօրն...: C "զվեց օր" կ'ըսէ: ||²¹¹ C
արասցեն զօր չարչարանաց, ABC արասցեն զչարչար-
անաց փրկչին մերոյ, պասեք...: C ...պասեքին եւ
տօն յարութեան: B տօն յարութեան: ||²¹⁴ DEFG
որ պատմեցեն (G կցէ "զչարչարանացն") — L
շունի "գուշակումն" բառը: C ամբողջն ազատ. "եւ
մարգարէականքն ընթերցցին, նաեւ առաքելա-
կանք, ըստ վայելման չարչարանաց Տեառն եւ նա-
խագուշակման յարութեան նորին:" ||²¹⁶ Միայն

Քանզի եւ ինքն իսկ Տէր մեր Քրիստոս՝ տէր տաւ-
 նից եւ տարեկանաց՝ պահեաց զիս. տիւ եւ զիս.
 գիշեր. նոյնպէս եւ Մովսէս [ի Սինէական լերինն
 ի ձեռն պահոցն իբրեւ սիրելի բարեկամ՝ խաւ-
 սէր ընդ Աստուծոյ, եւ մեծապէս պատիւ գտեալ 220
 յերկնաւոր արքայէն՝ ահեղ երեսաւք արքու-
 նական աւրէնս եւ կանոնս բերելով իջանէր առ
 ժողովուրդն: Նոյնպէս] եւ [նախանձաւորն] շե-
 ղիաս ի ձեռն քառասնաւրեայ պահոցն [մեծա-
 մեծ նշանս եւ զաւրութիւնս գործելով, ապա 225
 փառաւորեալ ասպատակէր յերկինս. եւ երեք
 մանկունքն ի ձեռն սրբութեան պահոցն ի մա-
 չուանէ թագաւորին ապրեցան. հրեշտակ Աս-

DEF ունին “իւ” ընթեռնելով “եւ ինքն իսկ
 Տէր...:” A Տէրն. C զի ինքն Քրիստոս տէրն ամե-
 նից զիս. տիւ եւ զիս. գիշեր պահեաց: ||²¹⁷ B կը
 գրէ ամբողջ “զքառասուն:” ||²¹⁸ C այսպէս.
 “նոյնպէս եւ Մովսէս ի ձեռն քառասնորեայ պա-
 հոց իբրեւ սիրելոյ եւ բարեկամի խօսեցաւ ընդ
 Աստուծոյ ի սինէական լերին. վասն որոյ մեծա-
 պէս...:” ||²¹⁹ BC ...եւ բարեկամ... խօսէր:
 ||²²⁰ B պատիւ գտաւ երկնաւոր արքայէն... երեսօք
 ...օրէնս, եւն (վերջին երկու բառերս այսպէս կը
 գրէ նաեւ C.) L այլազգ: ||²²¹ C զարքունական
 օրէնս. (G ալ “օրէնս” կը գրէ): ||²²² F առ ժո-
 ղովուրդսն: ||²²⁴ C “իւնքն իսկ Տէր մեր Քրիստոս
 պահոցն” (փխ. “ի ձեռն...:”) — AB “քառաս-
 նօրեայ պահոցն:” ||²²⁵ B զօրութիւնս գործելով:
 ||²²⁶ “Փառաւորեալ” ուղղագոյն եւ նախնական ըն-
 թերցումը պահած է միայն B. միւս ամէն ձեռագիրը
 “իւնքն իսկ Տէր մեր Քրիստոս պատակէր:” ||²²⁸ G շէ հրեշտակ
 Աստուծոյ էջ... B չունի “Աստուծոյ.” իսկ C “հրեշ-

տուճոյ էջ առնոսա, զբոցն բորբոքեալ շիջուցին,
 230 զթագաւորն ի գիտութիւն ճշմարտութեան ա-
 ծին, եւ ինքեանք բարի անուամբ կեցեալ՝ ար-
 ժանի եղեալ արքայութեանն Քրիստոսի:]

16. Թ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
 Տաստատութեամբ թէ կատարումն ամենայն գրոց
 235 ընթերցցի աւետարան, իբրեւ զկնիք պատուա-
 կան ամենայն գրոց, եւ յոտն կալով ամենայն
 ժողովուրդն լուիցէնմա, զի աւետիք փրկութեան
 են ամենայն մարդկան [բանիւ Կենարարին:]

17. Ժ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
 240 Տաստատութեամբ թէ զկնի պասեքին կատա-
 րեցեն. Ծ. աւր յետ յարութեաննորա, եւ ա-
 րասցեն տաւն յիշատակի վերացմանն նորա առ
 Հայր յերկինս փառաւորեալ:

18. [ԺԱ. Կարգեցին առաքեալքն եւ ե-
 245 ղին Տաստատութեամբ եթէ ի Զատկէն մինչեւ

տակ Տեառն էջ եւ եկաց . . . ուստի զբոց բորբո-
 քեալ . . . :» ||²³¹ C անիմատ «եւ ինքեանք բարի
 անձամբ կեցեալ:» — DE կացեալ (փխ. «կեցեալ»):
 — AB եւ Տիրոյնց ունին «արժանի եղեալ . . .» միւս-
 ներբ՝ DEFGC «արժանի եղեն . . . :» ||²³² B յար-
 քայութեան Քրիստոսի Աստուծոյ. C արքայու-
 թեանն Աստուծոյ. G արքայութեան Քրիստոսի:

§ 16. Թ. ||²³⁴ B է- թէ . . . C եթէ: ||²³⁵ B
 ընթերցցի . . . կնիք: ||²³⁷ C լուիցեն. B յոտն կա-
 րով ամենայն ժողովրդեան՝ լուիցեն . . . : ||²³⁸ C . . .
 մարդկան՝ բարբառ (փխ. «բանիւ») կենարարին:

§ 17. Ժ. ||²⁴¹ յիսուն օր . . . տոն յիշատակ
 վերացման առ Հայր եւն: C . . . զկնի յարութեան
 Տեառն եւ ապա արասցեն տոն վերացման նորա առ
 Հայր ի յերկինս:

ի քառասներորդ աւր վերացման նորա ուրախու-
 թիւն եւ ցնծութիւն եղիցի. զի աւուրք յարու-
 թեան են եւ փեսայն յառագաստի. ապա յետ
 տաւնի վերացմանն պահեսցեն. եւ դարձեալ
 յիսներորդ՝ տաւն կատարեսցեն, եւ իբրեւ զա- 250
 ուջին Զատկին՝ գառն զենցի:]

19. ԺԲ. կարգեցին առաքեալքն եւ եգիին
 Տաստաութեամբ եթէ եկամուտ որ կամ բնա-
 կաւոր՝ որ ոչ գիտէ զՏաւատս ճշմարիտ եկե-
 ղեցւոյ սրբոյ եւ զկարգս եւ զաւրէնս՝ որ կար- 255
 գեալ է ի նմա, մի լիցի առաջնորդ եւ հրամա-
 նատար յեկեղեցւոջ, եւ մի որ կարգեսցէ զայն-

§ 18. ԺԱ. ||²⁴⁵ G եթէ ի զատկէն...: ||²⁴⁶
 B մինչեւ ի քառասներորդ վերացման նորա (չունի
 “աւրք”), C մինչեւ ի քառասներորդ աւուր...:
 ||²⁴⁷ B յաւուրք յարութեան. F մարմնոյն մէջ
 “աւուրք զօրութեան,” կ’ըսէ, լուսանցքի վրայ ուղ-
 զուած՝ “յարութեան.” (K.) ||²⁴⁸ C փեսայն է
 յառագաստի: — A յետ է տաւնի: B յետ տօնի
 (= C) վերացման (= G) ||²⁴⁹ BC եւ դարձեալ
 յիսներորդն՝ տօն...: ||²⁵⁰ A տաւնս կատարես-
 ցեն. CFG... “կատարեցի,” այսինքն՝ տօնը: —
 “իբրեւ,” բառէն յառաջ՝ եւ ” չունին CDEFL: C
 ազատ “իբրեւ առաջին տօնի գառն զենցի պատա-
 րագ հաշտարար:”

§ 19. ԺԲ. ||²⁵³ փխ. “բնակաւոր,” բառին՝ B
 բնաւ (որ...), C եւ կամ բնական: ||²⁵⁴ B... ե-
 կեղեցոյ սրբոյ. C որ ոչ գիտիցէ զՏաւատս բառ կա-
 նոնի ճշմարտի եկեղեցւոյ սրբոյ եւ կամ զկարգս
 եւն: — BC եւ զօրէնս: ||²⁵⁶ C մի լիցի... հրամա-
 նատար: ||²⁵⁷ A յեկեղեցոջ, B եկեղեցւոջ: — G
 եւ մի կարգեսցի զայնպիսին եւն. A զայնպիսին, B

պիսիսն, [զպոռնկեալսն, զչնացեալսն եւ զայլա-
 260 գործսն յերիցութիւն կամ ի սարկաւազութիւն
 եւ կամ յայլ ինչ սպասաւորութիւն եկեղեցւոյ
 մի մերձեցուցեն, զի մի կարգեալքն ընդ նոքաւք
 թիւրեսցին. զի եթէ ստուերք հանդերձելոցն
 Մովսիսի զանարատն ընտրէր ի սպասաւորու-
 265 ուխտիս է միջնորդ:]

20. ԺԳ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
 հաստատութեամբ, [եթէ խաւսեցաւ Աստուած
 ընդ Աբրահամու եւ ասէ. Թլիատեսցի ութաւ-

գնոսա (փխ. “զպոռնկեալսն”): ||²⁵⁸ CB զպոռնկեալս,
 G զպոռնկեալսն եւ զչնացեալսն... յերեցութիւն:
 C ազատ. “Եւ մի ոք զպոռնիկսն, զչնացողսն, եւ
 զայլ սոյնպիսիս յերիցութիւն եւ կամ յայլ ինչ
 սպասաւորութիւն կարգեցէ. զի մի” եւն: ||²⁶⁰
 ABG այլ ինչ (փխ. “յայլ”): — A եկեղեցոյ:
 ||²⁶¹ G զի մի կարգեալք...: ||²⁶² A թիւրեսցին
 (փխ. “թիւրեսցին”): — C բոլորովին ազատ. “զի
 մի գուցէ եւ նախակարգեալքն ընդ նոքօք թիւրես-
 ցին, տես զի ի մովսիսեան ժամանակին որ ստուեր
 եւ գուշակ էր հանդերձեալ ճշմարտութեանն, զա-
 նարատն ընտրէին ի մարդկանց ի սպասաւորութիւն
 խորանին, որչափն եւս առաւել սր նոր ուխտիս,
 որոյ միջնորդն է ստեղծողն Մովսիսի, Քրիստոս Աս-
 տուած:” ||²⁶³ AG Մովսէսի: ||²⁶⁴ B նորոյս: —
 G շփոթմամբ գուրս թողուցեր է սա բառերը՝ “խո-
 րանին, որչափ եւս առաւել որ”:

§ 20. ԺԳ. ||²⁶⁷ B Էէ (փխ. “եթէ”): — BC
 խոսեցաւ (C “Աստուած՝ Աբրահամու,” առանց
 “ընդ” նախադրութեան): ||²⁶⁸ G եւ ասէ եթէ
 թլիատեսցի մանուկ ձեր ընդաւրիայ.” (փխ. “ու-

րեայ՝ մանուկ ձեր, եւ այն եղիցի նշանակ ուխտին յաւիտենական ընդ իս եւ ընդ ձեզ: Լինէր 270 նոյն ուխտ ընդ Մովսէսի. հրաման առեալ յարարչէն՝ մշտկաւ զոպայիւ սրսկել ջուր զժողովրդեամբն, որ գուշակէր զմկրտութիւն հեթանոսաց. աւրինակէր Մովսէս եւ Ահարոն զհանդերձեալսն լինելոյ փոփոխումն ստուերագրին՝ 275 հրամայէր ջրով լուանալ յարտաքնում սրահին, ապա մերձենալ ի սրբութիւնսն: Աւրինակէր զայս մկրտութիւն Յեսու Նաւեայ՝ անցանելով ընդ Յորդանան. եւ ապա մտանել յերկիրն

Թաւրեայ. A ութաւրեա, B ութօրեա. (իսկ C «մանուկն ձեր», կը գրէ:) ||²⁶⁹ C եւ այն եղիցի յիշարւի յաւիտենական (փխ. «նշանակ ուխտին յաւիտենական»:) ||²⁷¹ B Մովսէսի: C ազատ. «նոյն ուխտ եղել եւ ընդ... որ հրաման առեալ:» — G Արարչէն: ||²⁷² C մշտկաւ զոպայի: — AB սրսկեալ ջուր զժողովրդեամբն [A ժողովրդեամբն:] ||²⁷³ B զմկրտութիւն հեթանոսացն. օրինակէր Մովսէս եւն: G աւրինակ էր Մովսէսն Ահարոն... , C ազատ «... հեթանոսաց. Մովսիսի եւ Ահարոնի ստուերագրութիւնն օրինաց որ հրամայէր արանց նախ ջրով լուանիլ, եւ ապա մերձենալ ի սրահին սրբութեան, նշանակէր զմկրտութիւնն սուրբ: Նաեւ Յեսուայ որդւոյ Նաւեայ անցանելն ընդ Յորդանանու եւ ապա մտանելն յերկիրն աւետեաց եւ պարգեւաց նշանակէր իսկ եւ իսկ զմկրտութիւն: Նախանձայոյ դմարգարէին Եղիայի բնդ Յորդանան անցանիլն, կենդանոյն յերկիրնս վերանայն, նշանակէր զմկրտութիւնն: Մեծին ի ծնունդս», եւն եւն: ||²⁷⁷ BG օրինակէր (G աւրինակ էր) զայս մկրտութիւն Յեսու Նաւեայ եւն. (B չունի «Յեսու Նաւեայ անցանելով ընդ Յորդանան», բառերը:) ||²⁷⁹ F յերկիր

280 պարգեւաց: Աւրինակէր զայս մկրտութիւն մեծն
 ի մարգարէս նախանձաւորն շեղիաս՝ անցանելով
 ընդ Յորդանան, կենդանոյն վերանայր յեր-
 կինս: Բերէր եւ Եղիսէ զսափորն ի գուշակումն
 մկրտութեան: Մեծն ի ծնունդս կանանց՝ կնքա-
 285 չայրն Յովհաննէս, որ արժանի եղեւ մկրտել
 զանարատ զՏէր Յիսուս ի Յորդանան գետ, աւ-
 րինակ լինէր նորոյ ուխտիս, եւ մանկանց եկե-

պարգեւաց, G երկիրն պարգեւաց: ||²⁸⁰ G աւրինակ էր... B օրինակէր զայս մկրտութիւնս մեծն եւն: ||²⁸² A կենդանոյն = G: ||²⁸³ “Եւ Եղիսէ,” ունին միայն DEFG [G “Եղիսէէ սափորն...”], իսկ ABC եւ նաեւ Տիրոյենց (K) շունին զայս եւ անիմատ են: — B “գուշակումն,” առանց “ի” նախդրի: ||²⁸⁴ Ասկէ (“Մեծն ի ծնունդս,”) սկսեալ AB եւ Տիրոյենց (K) նոր ինչ մը շինած են՝ ԺԳ թուականը տալով, B եւ Տիրոյենց նաեւ սովորական բանաձեւը (“պարգեցին առաքեալքն եւ չղին հաստատութեամբ,”) աւելցուցած են սկիզբը: Բայց իմաստը կը պահանջէ որ շանջատուի այս մասն եւ նաեւ Յովհ. Օձնեցւոյն յօրինած գլխակարգութիւնը կը ցուցնէ որ շարունակութիւն է այս ԺԳ կանոնին: Այսպէս ալ ունին DEF եւ GL: — ABCGL կնքաչայրն, D նորանշան եղանակաւ “կրնքաճայրն,” նաեւ EF նախ “կնքաճայրն,” ունէին եւ յետոյ սրբազրուած եղած “կնքաչայրն:” ||²⁸⁵ B Յովհաննէս, C Յոհաննէս: — B ելեւ արժանի... զանարատն (= Տիրոյենց, K) Տէր. C ասոր տեղ՝ “Գառն Աստուծոյ զՏէրն մեր Յիսուս Գրիտոս ի Յորդանան գետն,” (նաեւ G “գետն,” կ’ըսէ:)
 ||²⁸⁶ BC օրինակ լինէր (C լինելով... մանկանցն:)
 — L եւ ինքն իսկ տէրն օրինակ լինէր նորոյ ուխտիս: ||²⁸⁷ A “մանկանց եկեղեցոյ:” ||²⁸⁸ “Ա-

ղեցւոյ: Եւ ամենափրկիչն լուանալով զոտս մեր
ի վերնատանս ջրով մկրտութեան զաւրացոյց
զմեզ եւ անմեղացոյց սրբութեամբ աւազանին, 290
աւրինակ աշխարհի եթող.] զի ի ձեռն քահա-
նայութեան կարգի՝ մանուկ ութաւրեայ մկրտեսցի
եւ եղիցի քրիստոսազգեսաց, եւ վկայք՝ որ ոչ ունին
զմկրտութիւն ջրոյն, արեամբն իւրեանց փրկեսցին:

21. ԺԳ. Կարգեցին առաքեալքն եւ ե- 295
դին հաստատութեամբ, եթէ իցէ ոք երկմիտ ի
հաւատս եւ չիցէ ճշմարիտ ի պաշտամանն
Տեառն, այնպիսին մի պաշտեսցէ զպաշտաւն
Տեառն. [մի ձեռնադրեսցի, զի մի այլոցն ի հեղ-
գութիւն՝ խմոր չարութեան լիցի, որպէս գրեալ 300

մենափրկիչն, բառը միայն C ունի: ||²⁸⁹ BCDEF
ի վերնատանն. G ի վերնատունն: A անշուշտ ուղ-
ղագոյն է “ի վերնատան” բնթեռնելով: — BC
զօրացոյց: ||²⁹¹ B օրինակ... եթող, C է- օրի-
նակ..., G յաւրինակ...: ||²⁹² A ութաւրեայ, B
ութօրեայ: — AB միայն “մկրտեսցի եւ եղիցի
քրիստոսազգեսաց.” CDEFG մկրտեալ՝ եղիցի քրիս-
տոսազգեստ (C քրիստոսազգեսաց:) ||²⁹³ C վկայք
որ... , B վկայք որք չունին: L ճոխացած է մեկ-
նութեամբ: ||²⁹⁴ B եւ Տիրոյենց (K) “արեամբ
իւրեանց...:”

§ 21. ԺԳ. ||²⁹⁶ B Է իցէ. C ու իցէ: ||²⁹⁷
EFG ի պաշտաման. C այլազգ. “...ի հաւատս
Տեառն, մի կարգեսցի նա յառաջնորդութիւն ե-
կեղեցւոյ, զի մի” եւն: ||²⁹⁸ A զպաշտօնն, B զպաշ-
տօն. DG (նաեւ EF^o) “այնպիսին մի պաշտեսցէ
զպաշտաւն Տեառն” խօսքը չունին. իսկ L “եւ չէ
ճշմարիտ ի գործ պաշտաման, մի ձեռնադրեսցի”
եւն: ||³⁰⁰ G “խմաւր... գրեալ է՝ Անիծեալ” եւն.

է թէ Անիծեալ որ գործէ զգործ Տեառն Տեղ-
գութեամբ:] Կա զմարդիկ խաբէ եւ ոչ զԱս-
տուած, այն՝ որ ոչ հաստատին կամակորութիւնք
առաջի նորա:

- 305 22. ԺԵ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
հաստատութեամբ, եթէ որ սուտ երգնու կամ
սուտ վկայէ եւ կամ երթայ առ կախարդս եւ
հարցուկս, եւ քաւթեայս, եւ վհուկս, եւ հաւա-
տայ բախտից, ծննդոց եւ աստեղագիտութեանց
310 իբրեւ զայնոսիկ որ անաստուածքն են, խափա-
նեսցի նա որպէս զանաստուած ի քահանայու-
թենէ, եւ մի խառնեսցի ի պաշտաւն եկեղե-

Շ զի մի այլոցն հեղգութիւն եւ խմոր շարութեան
եղիցի: B... խմոր շարութեան ևն... Անիծեալ
ևն որ. (G անիծեալ է որ...) C ասկէ քիչ յառաջ
“որպէս գրեալն է:” ||³⁰² B նա զմարդիւն: ||³⁰³
B չունի “այն” . C աղաւաղ. “նա ոչ կարէ զԱս-
տուած, այլ զմարդն...:” — G որ ոչ հաստատն
կամակորութիւնք:

§ 22. ԺԵ. ||³⁰⁶ B թէ որ... — C չունի
“կամ” բառն “սուտ” բառէն յառաջ. “սուտ
վկայէ” ունին միայն CDEG, ուրիշները չունին
“սուտ” : ||³⁰⁷ G եւ կամ որ երթայ է կախարդս:
— C առ կախարդս հարցուկս (առանց “եւ” շաղ-
կապի.) եւ քաւթեայս. (B +օրէնայս, փխ. “քաւ-
թեայս”): ||³⁰⁸ A “ևն-ևն” կը գրէ փխ. “վհուկս:”
||³⁰⁹ CDEFG աստեղագիտութեանց. AB աստե-
ղաբաշխութեանց: ||³¹⁰ BG որ անաստուածք են.
C աղաւ. “այնպիսիքն յանաստուածիցն են, ուրեմն
խափանեսցին որպէս... եւ մի քահանայացի եւ
մի խառնեսցի” եւն: ||³¹¹ DEF էքրէ- զանաս-
տուած (փխ. որպէս...) ||³¹² B ի պաշտօն: — A

ցւոյ. եւ եթէ ժողովրդական ոք իցէ, մերժեսցի ի բաց:

23. ԺԶ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եզին 315
 հաստատութեամբ, եթէ որ սիրէ զհրեայս եւ
 հաղորդի ընդ նոսա, կցորդ եղցի Յուդայի Սկա-
 րիովտացւոյ՝ որ սիրեաց զհրեայսն, կամ զհե-
 թանոսս՝ որ երկիր պագաննն արարածոց փոխա-
 նակ արարչին. մի մտցէ յեկեղեցի եւ մի բնա- 320
 կեսցէ ի մէջ հաւատացելոց. եւ եթէ իցէ ի միջի
 նոցա, մի թողցեն զնա, այլ որոշեսցեն եւ զա-
 տուսցեն ի բաց յինքեանց, եւ մի կացցէ ի միջի
 նոցա. զի մի արմատ դառնութեան ի վեր երեւ-
 եալ՝ պղծիցին նովաւ բազումք: 325

24. ԺԷ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եզին
 հաստատութեամբ, եթէ ոք հրեայ կամ հեթա-
 նոս եկեսցէ եւ խառնեսցի յեկեղեցի, եւ դար-

եկեղեցոյ: ||³¹³ C հոս ալ ազատ. «եւ թէ ի ժո-
 ղովրդականաց ոք իցէ, մերժեսցի ի քրիստոնէա-
 կան ազգէ եւ հաւաքմանէ:»

§ 23. ԺԶ. ||³¹⁶ AB թէ որ...: — B որ սիրէ
 ընդ հրեայս եւ հաղորդեսցի: ||³¹⁷ C կցորդ եղցի
 ընդ Յուդայի: — A Սկարիովտացոյ, B սկարովտա-
 ցւոյ, C իսկարիովտացւոյ: ||³¹⁸ AC (որ սիրեաց)
 զհրեայս, B զհրեայսն. (C կը յաւելու՝ «եւ զհե-
 թանոսս»:) ||³¹⁹ BC որ երկիրպագաննն: ||³²⁰ B
 յեկեղեցին. C մի մտցէ նա... մի բնակեսցի եւն:
 ||³²¹ AB եւ ին իցէ. C եւ եթէ իցեն: ||³²² G մի
 թողցին: — C զատուսցեն զնա: ||³²³ B մի կեսցէ,
 C կացէ: L չունի: ||³²⁵ BDEFG պղծեսցին. C...
 պղծեսցէ զբազումս ի հաւատացելոց:

§ 24. ԺԷ. ||³²⁷ B թէ ոք...: — ABC հրեայ:
 ||³²⁸ G եւ խառնակեսցի եկեղեցի: C եւ խառնա-

330 ձեալ թողցէ եւ երթիցէ յիւր բնութիւն, եւ
 դարձեալ կրկնեսցի եւ եկեսցէ ի նոյն պաշտաւնն
 զոր անարգեացն, մի՛ ընդունիցիք եւ մի՛ խառ-
 նիցէք ի մէջ ձեր, այլ որոշեալ զատուցի ի
 միջոյ ամենեցունց, եւ կացցէ ի նմին կարգի՝
 ուր էր զառաջինն, եւ մի՛ հաղորդեսցին ընդ նմա,
 335 որք ճանաչեն զնա:

25. ԺԸ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եզին
 հաստատութեամբ, թէ որ փոխ տայ եւ առնու
 վաչկս եւ տոկոսիս եւ շահի շահս ազահութեան,
 այնպիսին մի՛ համարեսցի ընդ հաւատացեալսն,
 340 եւ մի՛ կացցէ ի կարգի պաշտաման քահանայու-
 թեան. [ոչ լսիցէ զոր ետ պատուէր արարին
 Մովսէսի թէ Պատուիրեա որդւոցն Խորայէլի զի

կեսցի ի Ժողովս քրիստոնէից եւ յեկեղեցիս: ||³²⁹
 AB ուղղութեամբ կ'ըսեն "յի-բ բն-լի-ն." իսկ
 DEFG "յիւր բն-լի-ն-ն" = C "յիւր առաջին
 կրօնին բնակութիւնն": (L = C.) ||³³⁰ B եւ
 դարձեալ կրկին եկեսցէ. C եւ վերստին եկեսցէ...
 զոր շահանելով անարգեացն: — G ի նոյն պաշ-
 տաւն: ||³³¹ B չունի "եւ մի՛ խառնիցէք" այլ "մի՛
 ընդունիցիք ի մէջ ձեր": ||³³² G զատուցէ: ||³³³
 BC ի միջի ամենեցուն... որ էր առաջին (C յորում
 էր զառաջին) եւ մի...: ||³³⁵ BCFG որք ճանա-
 շեն, B ճանաչէին:

§ 25. ԺԸ. D ձեռագիրը նախ յաջորդ ԺԹ
 (§ 26) կանոնն ունի, յետոյ ասիկայ, եւ այն՝ իբրեւ
 կան. ԺԷ թուարկուած, ||³³⁷ B եւ եթէ փոխ տա:
 CG եթէ որ փոխ տայ: ||³³⁸ FG վաչկս: — BC
 ազահութեամբ: ||³³⁹ A մի՛ համարիցի: ||³⁴⁰ A
 մի՛ կայցէ ի կարգի, (DEFG ի կարգ:) ||³⁴¹ B
 է- ոչ լսիցէ: — C եւ ոչ լսիցէ որ ասէր արարին

մի պահանջեսցեն զփոխս ի մերձենալ տաւնին
 [Թողութեան եւ ամին եւ թննբորդի. որչափ եւս
 առաւել պատժոյ արժանի համարիցիք զայժ- 345
 մուս:]

26. ԺԹ. Կարգեցին առաքեալք եւ եղին
 հաստատութեամբ թէ չէ իշխանութիւն քա-
 հանայապետի կամ երիցու եւ ո՛րիցէ առաջնորդ
 եկեղեցւոյ առանց իւրոց պաշտաւնակցացն առ- 350
 նել զիրս ինչ յեկեղեցւոջ, բայց կամաւք եւ
 միաբանութեամբ ամենեցուն արասցեն զոր ինչ
 կամինն. զի մի լիցի տրամուծիւն եւ հերձուածք
 ի միջի իւրեանց. [զի ի միաբանութենէ ամենե-
 ցուն եւ քարոզութիւնն հաւատարիմ լիցի, եւ 355
 հաւատքն հաստատուն, որպէս եւ փրկիչն ասէ

Մովսիսի թէ... որդոցն Իսրայէլի: ||³⁴³ C զփոխն
 (փխ. "զփոխս,") — CDEFG L ի մերձենալ տաւնին
 (փխ. "տաւնին") [Թողութեան: ||³⁴⁴ D յեւթնե-
 բորդի, A եւթնեբորդի, B եօթնեբորդի. GL եր-
 շորդի. C մինչեւ եօթնեբորդ ամի: ||³⁴⁵ CFG
 պատժոյ: — ABF զայժմուս, DE զայժմոյս = C
 զայժմոյս նոր օրինացս:

§ 26. ԺԹ. ||³⁴⁸ BCG ելէ չէ... (C չունի
 "չէ,") ||³⁴⁹ B եւ ո՛ր եւս եւ իցէ. C կամ ով ոք
 իցէ առաջնորդ: ||³⁵⁰ A եկեղեցոյ: — AB առանց
 իւրոյ...: — C "մի առնիցէ իր," եւն: ||³⁵¹ A յե-
 կեղեցոջ: — B բայց կամօք, C բայց կամօք եւ յօ-
 ժարութեամբ: ||³⁵² G ամենեցունց: — A զոր ինչ
 կամին, C զոր ինչ եւ կամեցին: ||³⁵³ C զի մի
 լինիցի հերձուած եւ տրամուծիւն. B զի մի տրա-
 մուծիւն եւ հերձուածք լիցի: ||³⁵⁴ A ի մէջ իւ-
 րեանց (G "է-րոյ," կ'ըսէ փխ. "իւրեանց,") — C
 զի միաբանութեամբ ամենեցուն: ||³⁵⁵ ABG եւ

թէ ուր երկու կամ երեք ժողովեալ են յանուն իմ, անդ ես ի մէջ նոցա:]

27. Ի. կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
 360 հաստատութեամբ, եթէ [ի կարգէ քահանայ-
 ութեանն ընտրեալքն, անարատքն, որ սուրբ ի
 մամոնայէ իցեն, աւրինաց եւ կարգի եկեղեցւոյ
 հմուտք, եթէ եւ յանարգաց որ իցէ, ի քահա-
 նայութիւն եւ ի գլխաւորութիւն կացուցեն՝
 365 միջնորդ լինել ընդ մարդիկ եւ ընդ Աստուած.
 զի] երեւեսցի գլուխ եւ առաջնորդ ամենեցուն.
 զի ի ձեռն նորա խնդրեսցի [չարութիւն եւ բա-
 րութիւն, մեղք եւ արդարութիւն] յամենե-
 ցունց, զի [դէտ] եւ [հովիւ է իբրեւ զ]Սա-

քարոզութիւն: ||³⁵⁶ ABCG եւ հաւան (B եւ հաւան հաստատութիւն:) — CDEF “որպէս է...ստէ,„ այլք՝ “որպէս փրկիչն ասէ.„ (C ասէր:) ||³⁵⁷ G երկու է- երեք ժողովեսցին (նաեւ C “ժողովեսցին:„) — DEFG վասն իմ (փխ. “յանուն իմ:„)

§ 27. Ի. ||³⁶⁰ B Ի է ի կարգէ քահանայութեան. (B ի կարգի, C ի կարգ:) ||³⁶¹ C եւ սուրբքն իցեն (առանց “ի մամոնայէ,„ բառին:) B եւ սուրբք իցեն ի մամոնայէ: ||³⁶² B օրինաց ի կարգի... C է- օրինաց կարգի. G յաւրինաց: — A եկեղեցւոյ: C հոս այլազգ “հմուտք նաեւ եկեղեցականաց,„ եւն: ||³⁶³ Միայն DEFG եթէ է- յանարգաց, (այլք չունին “եւ.„) G անարգաց, C եւ եթէ անբռնաց, F անբռնաց: — C ի քահանայապետութեան եւ ի գլխաւորութեան կացէ՝ միջնորդ լինել Աստուծոյ եւ մարդկան. (ABC...ընդ մարդկան:) ||³⁶⁸ C...արդարութիւն յամենից, G արդարութիւն ամենե-

մուէլն, [զի] շրջէր եւ կարգէր եւ հրաման 370
տայր [ըստ մարգարէութեանն Եզեկիէլի:]

28. ԻԱ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
հաստատութեամբ թէ որ լոկ են ի ստացուածոց եւ սոսկ ի մամոնայէ, եւ շերթան զկնի ար- 375
ծաթոյ շահից, [եւ ձեռք իւրեանց սուրբ են ի
կաշառոյ եւ միտք իւրեանց յստակ ի չարութենէ
եւ սիրտք եւ խորհուրդք իւրեանց կատարեալ
են ի սէրն Աստուծոյ.] նորա ընտրեսցին ի պաշ-
տան սեղանոյն Տեառն. [զի եթէ զՂեւտացիսն
յամենայն իմեքէ, ի կալուածոյ եւ ի բաժնէ եղ- 380
բացն հեռացուցեալ՝ ապա մերձեցուցանէր առ
ինքն, որչափ եւս առաւել որ նորոյ ուխտիս են

ցունց: ||³⁷⁰ C շրջէր եւ խրատէր եւ կարգէր:
||³⁷¹ BC ըստ մարգարէութեան: — Կանոնիս հնա-
գոյն հոյ թարգմանութիւնը տես էջ 207:

§ 28. ԻԱ. ||³⁷³ G Գրէ որ լոկ...: — F “զրկ”
կը գրէ. C ոք լոկ է ստացուածոց: — B ի ստա-
ցուածոցն: ||³⁷⁵ DEFG արծաթաշահից. C նաեւ
“շ երբէք հետեւեցաւ զկնի շահից արծաթոյ եւ
պահեաց զձեռս իւր մաքուր եւ յստակ յամենայն
չարութենէ: ||³⁷⁶ DEG ի կաշառոց: — A սուրբ
եւ յստակ: — DEFG շունին “եւ սիրտք:”, C ա-
զատ. “եւ սիրտ իւր կատարեալ ունէր ի սէրն Աս-
տուծոյ, ահա այնպիսիքն ընտրիցին զպաշտօնա-
տարութիւն սեղանոյ Տեառն: ||³⁷⁷ AB եւ խոր-
հուրդ իւրեանց: ||³⁷⁸ B ի պաշտօն սեղանոյն (—
F սեղանոցն, G սեղանոյ: ||³⁷⁹ C զի թէ զՂեւ-
տացիսն (D զՂեւտացիս.) ||³⁸⁰ G յամենայնի
(փխ. “յամենայն իմեքէ.”), ի կալուածոյ եւն, C
յամենայն “Գրէ”, այսինքն ի կալուածոց: ||³⁸² C
(= L) որ նորոյ ուխտիս է միջնորդ եւ սպասաւոր

սպասաւորք, միջնորդք եւ պաշտաւնեայք Քրիստոսի անարատք իցեն եւ անմեղք:]

385

29. ԻՔ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատու[թեամբ, եթէ ամբարտաւանք եւ հպարտք եւ սէգք եւ սնապարծք, [եւ ատեցողք, կերողք եւ արբեցողք, ուսումնատեացք եւ քնէածք, եւ յղլք, եւ նախանձոտք չարեաց, եւ ցանկացողք չարեաց, եւ պատուասէրք, [սիստք եւ նեղասիրտք եւ ցոփասիրտք, եւ յանդուգնք, անգու[ծք, անողորմք, եւ կռուողք, եւ ռխակալք, քամոսք, շոգմոգք, եւ որ ինչ նման է սոցին,] մի մեր-

390

եւ պաշտօնեայ Քրիստոսի, անարատ իցէ եւ անմեղ:
 ||³⁸³ A պաշտաւնայք, B պաշտօնեայք:

§ 29. ԻՔ. ||³⁸⁶ DG [թէ: — C ամբարտաւանքն եւ հպարտքն սէգքն (փխ. “սէգքն”) եւն: — 2Եռ. մեր մատ. 101 “սէգք”, AB սէգ: ||³⁸⁷ DEFG եւ 2Եռ. 101 սնափառք (փխ. “սնապարծք” զոր ունին ABC:) — BC ատեցողք: — AB եւ 2Եռ. 101 չունին “կերողք եւ.,” C աղաւաղ “եւ կովողքն եւ ուսումնատեացք եւ քնածք եւ ծղլք:” ||³⁸⁸ B արբեցողք: — DEF քնէածք. G քնէածք... նախանձաւորք: ||³⁸⁹ C պարզ “նախանձոտք” (առանց “չարեաց” բառին:) L երկուքն ալ չունի: — D չունի ցանկացողք չարեաց, նոյնպէս L. իսկ BC ցանկացողք չարեաց: ||³⁹⁰ C է:— իսիստք: — DEFG եւ 2Եռ. 101 նեղասիրտք, ցոփասիրտք. (AB ցոփասիրտք, C ցոպամիտք:) ||³⁹¹ C յանդուգք A յանդուգ, G յանդուգնք: — A եւ անդուգք: C եւ անողորմք, ռխակալք եւն: ||³⁹² B կովողք: — C հոս չունի “քամոսք:” ||³⁹³ G շոգմոգ որ ինչ նման եւն. F եւ (այս “եւ” ունի նաեւ C) շոգմոգ. 2Եռ 101 շոգմոգ: — C “շոգմոգք” բառէն ետքն ունի “քամոսք:” — DEFG որ ինչ նման են, C

ձեւցին ի պաշտաւն քահանայութեան. վասն զի գրեալ է՝ Ի բաց կացէք յինէն ամենեքեան որ գործէք զանաւրէնութիւն: 395

30. ԻԳ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, [Թէ որպէս Տէր հրաման ետ եւ պարգեւեաց մեզ թէ Զոր արձակիցէք յերկրի, արձակեալ լիցի յերկինս, եւ զոր կապիցէք յերկրի, կապեալ լիցի յերկինս, նոյնպէս եւ հրաման տուեալ քահանայութեան եւ երիցանց կարգի, զարժանիս աւրհնութեան՝ միաբան աւրհնել եւ զանարժանն միաբան կապել եւ ըմբերանել: Եւ զոր կապեցենն, կապեալ կացցէ, 400 405

“...նմանք են.” Չեռ. 101 “եւ այլ որ ինչ նման են:” ||³⁹⁴ BC եւ Չեռ. 101 ի պաշտօն: ||³⁹⁵ B գրեալ է թէ: — G ամենեքեանքն ոյ+ (այսպէս “ոյք” ունին AC, իսկ B “ուր+”)

§ 30. ԻԳ. ||³⁹⁸ C հրամայեաց (փխ. “հրաման ետ:”) ||³⁹⁹ A նախ “պարգեաց” գրուած, յետոյ սրբագրուած՝ “պարգեւեաց:” C հոս կը յաւելու “եւ պատուիրեաց:” — B զոր արձակէք, DEF զոր արձակեցէք: ||⁴⁰⁰ G երկրի (փխ. “յերկրի:”) — B արձակեալ եղիցի, C եղիցի արձակեալ: — Յաջորդ խօսքը (“եւ զոր կապիցէք ... յերկինս”) չունին CDEFG, իսկ B եւ զոր կապէք ... եղիցի կապեալ են: ||⁴⁰¹ C “նոյնպէս եւ մեր հրամանն տուեալ քահանայական եւ երիցական կարգի:” (— F “կարգիս” կը գրէ:) ||⁴⁰³ B զարժանիս օրհնութեան ... օրհնել եւ զանարժանն են: — DEF զարժանիս օրհնութեանն: C ազատ. “զայնուսիկ որք արժանի են՝ քահանայական կարգի միաբանութեամբ օրհնել, եւ զընդդիմական կապել եւ ըմբերանել, ցայնվայր մինչեւ հնազանդիցի,” են: ||⁴⁰⁵ AB եւ զոր կապենն... կայցէ: ||⁴⁰⁶ C ապա

մինչև հնազանդեսցի առաջնորդին: Ապա] եթէ տարապարտուց եւ յանարժանս զոք կապեսցեն, պատիժ պատուհասի ընկալցին ըստ արժանի, որք ի զուրն կապեցին: Քայց որ կապեցան, ընկալցի 410 ախորժեւում զկապանսն, որպէս թէ իցէ արժանի կապանացն:

31. ԻԳ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ մի՛ ոք յանդգնեսցի ի մարդկանէ, [որոյ չիցէ զաւճումն քահանայութեան ընկալեալ,] եւ արասցէ իրս ինչ իշխանութեամբ իբրեւ զքահանայ. [եւ կամ քահանայ աշառութեամբ եւ ակնառութեամբ գործեսցէ ինչ] առանց աւրինաց եւ իրաւանց, այլ արդարութեամբ եւ անակնառութեամբ:

420 32. [ԻԵ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ մի՛ ոք անարգեսցէ եւ

թէ տարապարտուց եւ անարժանապէս զոք . . . :
 ||⁴⁰⁷ B փխ. «զոք կապեսցենն», կարդալու՝ կը գրէ «չոք . . . » G անարժանս զոք կապեսցին: ||⁴⁰⁸ BC ըստ արժանեացն: — AB որք շո՛ւն կապեցին, G որք է շո՛ւր, C որք ի զուր կապիցեն: ||⁴¹⁰ DEFG ընկալցին ախորժեւում: — C կամաւորապէս եւ ախորժեւում. L «համբերութեամբ» կ'ըսէ:

§ 31. ԻԳ: Ունի նաեւ Գօշ: ||⁴¹⁴ C որ ոչ իցէ ընկալեալ զօճումն մի արասցէ իր ինչ . . . եւ քահանայն այն մի ինչ աշառութեամբ եւն: ||⁴¹⁷ B աշառութեամբ (փխ. «աշառութեամբ»), Գօշ՝ «աշառանօք»: BDEFGL յաջորդ «ակնառութեամբ» բառը չունին, զոր ունի նաեւ Գօշ: ||⁴¹⁸ C եւ Գօշ «գործիցէ ինչ առանց օրինաց» (— B «օրինաց», G յաւրինաց.) C յաջորդ «եւ իրաւանց» չունի: ||⁴¹⁹ C «անառակութեամբ» գրած է փխ. «անակ-

անգոսնեացէ եւ արհամարհանաւք կալցի զքահանայն, [Թէ եւ կարի որ անարժան եւ յանարգաց իցէ: Գիտացէ զի զԱստուած անարգէ. զի Աստուծոյ սպասաւոր է ձեզ ի բարիս. եւ համարս տալոց է ընդ ոգւոց ձերոց: Ոչ գրեալ է՝ Զիշխան ժողովրդեան քո մի՛ բամբասեսցես:]

33. ԻՉ. կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, [Թէ որք են յաստիճանի դատաւորութեան եւ իշխան են առնել դատաստան, եթէ [Թիւրիցէ եւ աչառիցէ երեսաց եւ

նառութեամբ. AB եւ անաչառութեամբ, DEF եւ Գօշ “անակնառութեամբ” պահած են: — Գօշի նկատմամբ տես էջ 205:

§ 32. ԻԵ: Նաեւ Գօշ ունի այս կանոնը (տես վերը՝ էջ 205 եւն:) ||⁴²¹ C եւ Գօշ միայն “էլէ մի՛ սք” այլք՝ “Թէ:” ||⁴²² A անկասնեացէ: — BC եւ Գօշ “արհամարհանօք:” G եւ արհամարհեացէ կալցի (այսպէս): ||⁴²³ ABC Է կարի եւն (փխ. “Էէէ-”) — C եւ Գօշ չունին “անարժան եւ” բառերը: — G անարգաց (փխ. “յանարգաց:”) ||⁴²⁴ BG զի Աստուած անարգէ: — C վասն զի Աստուծոյ եւն: ||⁴²⁵ DEFG համարս տալոց ընդ ոգւոյ (չունին “է”). Գօշ “համարս տալոց են,” այլք՝ “համարս տացեն:” ||⁴²⁶ C յաղաղս հոգւոց ձերոյ (փխ “ընդ ոգւոյ.”) — AB ոգւոյ, G հոգւոց: — C ոչ ապաքէն գրեալ է. B Գօշ “զի գրեալ է:” ||⁴²⁷ B զիշխանս ժողովրդեան եւն: — DEF եւ Գօշ “մի՛ բամբասեսցես.” AB ոչ բամբասեսցես:

§ 33. ԻՉ: Նաեւ Գօշ ունի (տես էջ 205 եւն:) ||⁴²⁹ BC եւ Գօշ “էլէ որք...:” — DEF յաստիճանի. C աստիճանի. AB աստիճան. G եւ Գօշ “յաստիճան:” ||⁴³⁰ ABDEFG իշխան (փխ. “իշխան են”): C “իշխան դատ առնել.” միայն

պարտաւորիցէ զարդարն եւ արդարացուցէ զպարտաւորն, մի եւս կացցէ ի կարգի դատաւորութեանն եւ պատուհասեալ կշտամբեսցի. [զի ոչ իմացաւ զգրեալն աստուածային ձեռամբն յաւրէնսն Մովսիսի թէ Մի խոտորեցուցես զիրաւունս ի դատաստանի, եւ կաշառ ի վերայ իրաւանց մի առնուցուս:]

440 34. ԻԷ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եգին հաստատութեամբ, եթէ որ ելանիցէ յաշխարհէ ճշմարիտ վախճանաւ եւ կամ խողխողեալ յանաւրինաց վկայ հաւատարիմ վասն անուան

Գօշ «իշխան են...» B իշխեն առնել զդատաստանս : ||⁴³¹ Ա յայէս Գօշ : ABDEF եթէ թիւրեսցի [B թիւրեսցէ), եթէ աշառիցէ (B աշառեսցէ). C եթէ թիւրիցէ եւ աշառիցեն, G եթէ շթիւրեսցի, եթէ աշարիցէ : ||⁴³² «Պարտաւորեսցէ» բառը կը կցէ D «երեսաց» բառին հետ «եւ» զօղը շունենալով : ABDEFG պարտաւորեսցէ, C պարտաւորեսցեն... արդարացուցեն : ||⁴³³ C մի եւս կացցեն : — Միայն Գօշ «ի կարգի», այլք՝ «ի կարգ :» — BCG դատաւորութեան : ||⁴³⁴ B ալ պատուհասեալ եւն : ||⁴³⁵ B յօրէնսն : C շունի այս բառն եւ առնիմաստ է : — G Մովսէսի : — C թէ մի խոտորեցես զիրաւունս : ||⁴³⁷ B դատաստանի (առանց «ի» նախդրի) : ||⁴³⁸ BCDEFG եւ Գօշ «մի առնուցուս», իսկ A ալ առնուցուս :

§ 34. ԻԷ. ||⁴⁴⁰ G «աշխարհէ... վաղճանաւ եւ կամ խողխողեալ անաւրինացն :» Նաեւ AB «վաղճանաւ» կը դրեն, իսկ BC յանօրինաց : ||⁴⁴² B վկայ հաւատարիմ յերկինք. C «հաւատարիմ եղեալ վասն անուան Տեառն, խոստովանելով զանուն Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի :» Ա երջին մասս G «խոստովանելով զՔրիստոսին զըլթիւնս .» ուղղելի

փրկչին՝ խոստովանելով զՔրիստոս ի նեղութիւնսն, որ վասն անուան նորա լինի, արասցեն զյիշատակս նոցա յաւուր մահուան նոցա, [եւ զնշխարս ոսկերաց նոցա ի պատիւ առեալ՝ փառաւորեսցեն զՔրիստոս, որ ետ նոցա զայնպիսի համբերութիւն՝ յորդորումն եւ ի թողութիւն մեղաց մերոց:] 445

ՅԾ. ԻԸ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եզին հաստատութեամբ, եթէ թագաւորք որք ունին զհաւատս եկեղեցւոյ սրբոյ, եւ խոստովանին զՔրիստոս, իշխանութիւն լիցի ընդ քահանայս ի բեմի կալ, իբրեւ զԳաւիթն եւ որ իբրեւ զնայն էին, [ըստ մարգարէութեանն եթէ թա- 450 455

“... զՔրիստոս ի նեղութիւնս: ||⁴⁴³ C ի նեղութեան. DEF ի նեղութիւնս (հմմտ. G): ||⁴⁴⁴ C որ... լինին, որ արասցեն եւն: ||⁴⁴⁵ AC յաւար մահուան նորա (փխ. “նոցա:”) ||⁴⁴⁶ B զնշխարս ոսկերաց ի պատիւ առեալ (չունի “նոցա.”) C զոսկերս նոցա ի պատիւ նահատակութեան պահեսցեն եւ փառաւորեսցեն եւն: ||⁴⁴⁷ G զայսպիսի համբերութիւն: ||⁴⁴⁸ AB է յորդորումն. C եւ յորդորումն... մեղաց ամենեցուն:

§ 35. ԻԸ. ||⁴⁵¹ B թագաւորքն. C թագաւորք ունին (առանց “որք”, դերանուան): ||⁴⁵² A եկեղեցոյ: — B չունի “եւ”, զողք “խոստովանին”, բայէն յառաջ: — ABC ... խոստովանին զՔրիստոս, DEFG ... է Քրիստոս: ||⁴⁵³ C իշխանութիւն լիցի նոցա... ի բեմի կալ: ||⁴⁵⁴ BC իբրեւ զԳաւիթն: ||⁴⁵⁵ AF զնայն, B զնա, DE զնոյն, G ... զԳաւիթն որ եւ զնայն էին ըստ մարգարէութեանն եթէ...: C չունի այս խօսքն, այլ “... իբրեւ զԳաւիթն. զի որպէս ասէ Գաւիթ ի մարգարէու-

գաւոր յուսացաւ ի Տէր, յողորմութեանց բար-
 ձրելոյն նա մի զրկեսցի: Բայց յայլ ինչ մի հա-
 մարձակեսցի, գուցէ որպէս զՈղիայն պատու-
 հասեալ իջցէ:]

460

36. ԻԹ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եգին
 հաստատութեամբ, եթէ ի պաշտաման եկեղե-
 ցւոյ ասացեն զսաղմոսն եւ զաւրհնութիւնս
 Գաւթի պաշտել աւր ըստ աւրէ յամենայն ժամ,
 [զմարգարէութիւնսն Գաւթի ճԾ սաղմոս.]

465

որպէս եւ ասէն իսկ. Աւրհնեցից զՏէր յամե-
 նայն ժամ, յամենայն ժամ աւրհնութիւն նորա
 ի բերան իմում. եւ՝ Յաւրէնս Տեառն խորհեցայ

թեան իւրում, թէ: — BG ըստ մարգարէութեան:
 ||⁴⁵⁶ ABC յողորմութեանէ, G յողորմութեանց Բար-
 ձրելոյ: ||⁴⁵⁷ BC նա մի սասանեցի (փխ. “զրկես-
 ցի:”) — BG բայց այլ ինչ (փխ. “յայլ . . .”)
 ||⁴⁵⁸ C գուցէ պատուհասեալ որպէս զՈղիայն իջցէ
 ի բեմէն:

§ 36. ԻԹ. ||⁴⁶¹ B թէ: — G ի պաշտա-
 ման . . . : ||⁴⁶² AB ասացեն սաղմոս, D . . . զսաղ-
 մոսս, F զսաղմոսն, G զսաղմոս, C զսաղմոսն: —
 B եւ զորհնութիւնս . . . օր ըստ օրէ: ||⁴⁶³ C . . . օր
 ըստ օրէ, եւ ասել զՏարիւր յիսուն սաղմոսն ըստ
 այնմ՝ Օրհնեցից եւն: ||⁴⁶⁵ G որպէս եւ ասէն: —
 Այտեղ միայն DEFG կ'ըսեն “ . . . եւ ասէն իսկ, ”
 այլք չունին “ իսկ: ” — A երկու անգամն ալ “ ա-
 մենայն ժամ: ” Չեռագիրք կրճատմամբ ունին կո-
 չումն, A մինչեւ “ արհնութիւն: ” B “ օրհնութիւն, ”
 GL չունին “ Չաւրհնութիւն . . . իմում ” նախադա-
 տութիւնը: ||⁴⁶⁷ DEF ի բերան իմում, C ԻՏ: —
 A խորհեցայ, C խորհեցի նա, G խորհեցայ . . .
 ի գիշերի, սաղմոս ասացից եւն: Հոս ալ A կրճա-

ի տուէ եւ ի գիշերի, եւ սաղմոս ասացից եւ ի միտ առից եւ լսելի արարից զձայն աւրհնութեան նորա. [եւ դարձեալ՝ Սաղմոս ասացէք Աստուծոյ մերում՝ եւ թագաւորին մերում սաղմոս ասացէք:]

470

37. Լ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ յեկեղեցւոջ գիրք ընթերցցին՝ հին կտակարանք, աւրէնք եւ մարգարէք եւ նոր կտակարանք, [որ լինիցին վասն կենարար չարչարանաց փրկչին մերոյ Քրիստոսի,] եւ գործք եւ խաւար աւետարանչացն քարոզութեան [վասն բանին ճշմարտութեան,] եւ վար-

475

անք է “ի տու,” գրելով եւ սկսելով յաջորդն՝ “եւ լսելի” եւն: ||¹⁶⁸ C “եւ այլուր ասէ. Սաղմոս ասացից... եւ դարձեալ թէ Լսելի արարէք,” եւն: ||¹⁶⁹ A կրճատ՝ “զձայն աւրհնութեան,” BC օրհնութեան: ||¹⁷¹ G թագաւորի: ABC թագաւորին Վերոյ. C սաղմոս ասացէք թագաւորին մերում, սաղմոս ասացէք:

§ 37. Լ. ||¹⁷¹ CDEFG թէ: — A յեկեղեցւոջ, C եկեղեցւոջ: — C “ընթերցցին գիրք, այսինքն՝ հին,” եւն: AB հոս “գիրք,” կ'ըսեն, եւ B “ընթերցցին,” F “ընթերցեն:” ||¹⁷⁵ DCGL հին եւ նոր կտակարանք: — B օրէնք: ||¹⁷⁶ Միայն AB հոս ունին “եւ նոր կտակարանք,” զոր այլք չփոթմամբ վերք դրած էին, որով DEFG չունին “աւրէնք եւ մարգարէք եւ նոր կտակարանք,” բաւերք. C ազատ “հին եւ նոր կտակարանք, օրինաց եւ մարգարէից, այսպիսիք որք պատմեցին զկենարար փրչէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, վասն որոնց եւ խօսից քարոզութեան աւետարանչացն յազազս բանին ճշմարտութեան,” եւն: — G որ լի-

480 դապետութիւն աշակերտաց Փրկչին. եւ այլ
աւելի քան զայս մի ընթերցցի ի բեմի:

38. ԼԱ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
Հաստատութեամբ, եթէ Հաց պատարագին յո-
րում աւուր եփեցցի, ի նմին աւուր ելցէ ի սե-
485 ղանն եւ մի լիցի իշխանութիւն զկնի աւուրց
Հանել. [զի եւ Մովսէս ոչ պակասեցուցանէր
զհացն ջերմ յերեսաց Տեառն:]

39. ԼԲ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին
Հաստատութեամբ, եթէ դք ի կարգէ պաշտաւ-
490 նէից եւ յուխտէ եկեղեցւոյ, եւ կամեսցի կու-
սան լինել, բարւոյ գործոյ ցանկայ, Համարձակ
լիցի. վանս շինելով ի տեղիս տեղիս ժողովեալ
աւրինաց եւ կարգի սրբութեան զգուշացին [ի

նիցի: ||⁴⁸⁰ ABCF եւ վարդապետութեան աշա-
կերտաց. C (առանց «եւ» զօգին) վարդապետու-
թեան մերոց յաշակերտացս: — C եւ այլ ինչ
աւելի եւն: ||⁴⁸¹ B մի ընթերչի: — C ի բեմին:

§ 38. ԼԱ. Ամէնքը միաձայն: C շունի «իշ-
խանութիւն», այլ «մի լիցի զկնի աւուրց Հանել ի
սեղանն, զի չէ պարտ. քանզի Մովսէս ոչ պակասե-
ցուցանէր զջերմն Հաց ի սեղանոյ երեսաց Տեառն:»

§ 39. ԼԲ. ||⁴⁸⁹ B թէ: — C եթէ դք ի
պաշտօնէիցն եւ յուխտէ եկեղեցւոյն (A եկեղեցւոյ.)
կամաւ ցանկացի բարի գործել, Համարձակիցի
թէ վասն շինութեան եւ ժողովման կարգի կամ
օրինաց սրբութեան եւն: ||⁴⁹¹ B բարի գործոյ:
— B Համարձակ լիցի վասն շինելոյ: (AB «շինե-
լով», ուրիշ ձեռագիրներ՝ «շինելոյ:») ||⁴⁹² B
շունի «ժողովեալ», եւ յաջորդը «օրինաց», կը
գրէ: ||⁴⁹³ D սրբութեանն: — C բայց զգուշաս-
ցին ի կերակրոց, եւ ի զինուորական զգեստոց

կերակրոյ պարկեշտանալ, ի զինուորական զգեստուէ հեռանալ, պճնաւորեալ նմանեսցի պաշտաւնէից հրեշտակաց Աստուծոյ եւ զուարթնոց երկնից: Զի եւ Յեսու պաշտաւնեայն Մովսէսի եւ սպասաւոր սրբութեանն եւ Եղիա նախանձաւորն Աստուծոյ, եւ Երեմիա մարգարէ՝ եւ մեծ մարգարէն Մկրտիչն Յովհաննէս, սոքա ամենեքեան կուսութեամբ եւ պարկեշտութեամբ կատարեցին զկեանս իւրեանց, բռնութեամբ կալեալ յափշտակեցին զարքայութիւնն երկնից:]

495

500

40. ԼԳ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ որպէս ի սկզբանէ զուգեաց ամուսնութեամբ զմարդն, եւ աւգնական արար միմեանց եւ աւրհնեաց զնոսա. նոյն-

505

զօր հանապաղ հեռանալով եւն: ||⁴⁹⁴ B ի զգեստէ, G “զգեստութենէ:” ||⁴⁹⁶ B պաշտօնէից հրեշտակացն: C այլ պճնաւոր զգեստ ունիցին եւ նմանեցուցեն զինքեանս պաշտօնէից եւն: ||⁴⁹⁷ A պաշտաւնայն. BG պաշտօնեայն... սրբութեան: ||⁴⁹⁸ AB Եղիայ... Երեմիայ. C ազատ “զի Յեսու պաշտօնեայ Աստուծոյ էր եւ Մովսէսի, եւ Եղիա նախանձաւոր Աստուծոյ, Երեմիա մարգարէ,” եւն: ||⁴⁹⁹ AG մարգարէ: ||⁵⁰⁰ BC Յօհաննէս: ||⁵⁰² C կատարելալ զկեանս իւրեանց, բռնաբար եւն: ||⁵⁰³ BG զարքայութիւն:]

§ 40. ԼԳ. Ունի նաեւ Գօշ. (տես էջ 205 եւն:) ||⁵⁰⁵ DEFG թէ: C “թէ որպէս զուգաւորեաց ի սկզբանէ Աստուած զԱդամ եւ զԷւա ամուսնական զուգաւորութեամբ եւ օգնական,” եւն: ||⁵⁰⁶ DEFG չունին “որպէս,” իսկ DEF չունին նաեւ “ամուսնութեամբ,” բառը: — B օգնական արար. F յօգնական...: ||⁵⁰⁷ B օրհնեաց: ||⁵¹⁰ G յաւ-

պէս սահմանեալ եւ հաստատեալ հրաման ա-
 ռաքելական՝ սրբութեամբ զուգել յամուսնու-
 510 թիւն եւ աւրինաւք ի ձեռն աջոյ քահանայու-
 թեանն եւ աւրհնութեամբ զուգեսցին: [Բայց
 որպէս Մովսէսի պատուիրեաց Արարիչն Աս-
 տուած թէ Պատուիրեա՛ որդւոցն Իսրայէլի, ես
 եմ՝ Տէր Աստուած ձեր, պատուիրանաց իմոց
 515 զգուշացարուք եւ մի գնայցէք ըստ կրանիցն
 եզիպտացւոց, ուստի ելէքն, եւ ըստ գնացից
 Քանանացւոց մի գործիցէք՝ յոր երթալոցն էք:
 Եւ ասէ. Մարդ ոք մարդ առ ամենայն ընտա-
 նութիւն մարմնոյ իւրոյ մի մերձեսցի, յայտնել
 520 զառականս մերձաւորի արեան իւրոյ, զառա-
 կանս դստեր քո մի յայտնեսցես, զառականս

րինաւք... քահանայութեան. B օրինօք... քա-
 հանայութեան եւ օրհնութեամբ եւն: C ազատ.
 “սոյնպէս եւս հրամանատուութեամբ առաքելոցն՝
 այն սրբութեամբ զուգեալ ամուսնութիւնն վերս-
 տին օրինօք միջնորդութեամբ աջոյ քահանային
 օրհնութեամբն զուգեսցին եւն: ||⁵¹² DEFG պա-
 տուիրէր = C, սր կ'ըսէ “բայց Մովսէսի պատուի-
 րէր... զպատուիրանս իմ զգուշացարուք առնելոյ
 եւն: — B պատուիրեաց որդոցն. (“որդոցն” կը զրէ-
 նակեւ A:) ||⁵¹⁴ B պատուիրանացս իմոց... կրօնից
 եւն: ||⁵¹⁵ C զգուշացարուք առնելոյ, մի շնայցէք
 եւն (չունի “եւ”): ||⁵¹⁶ B ուստի ելիքն, C ելիքդ:
 ||⁵¹⁷ B քանանացւոցն, A քանանոց (այսպէս): —
 B յոր երթիցէք. DEFG L չունին “յոր երթալոցն
 էք” խօսքը: C ազատ. “եւ մի ըստ գնացից Քա-
 նանացւոց գործիցէք յոր երթալոցն էք, եւ մի ոք
 առ ամենայն ընտանիսն մարմնոյ իւրոյ” եւն: ||⁵²⁰ B
 յարեան իւրոյ: G հոս եւ միշտ “զարականս” կը

քեւ քո թէ առ ի հաւրէ իցէ կամ առ ի մաւրէ մի յայտնեսցես, զառականս կնոջ հաւր քո մի յայտնեսցես, զառականս հաւրաքեւ քո մի յայտնեսցես, զառականս քեւորդւոյ քո մի յայտնեսցես, պղծելով ընդ նոսա: Սոյնպէս եւ յերկրորդումն կարգեաց աւրէնսդիրն Մովսէս յանէծսն եւ ասէ. Անիծեալ լիցի որ ննջիցէ ընդ կնոջ հաւր իւրոյ, զի յայտնեաց զաներեւոյթս հաւր իւրոյ. անիծեալ որ ննջիցէ ընդ քեւ իւրում՝ որ առ ի հաւրէ իցէ կամ առ ի մաւրէ. եւ ասացէ ամենայն ժողովուրդն՝ Եղիցի եղիցի: Սոյնպէս եւ սահմանեալ [առաքելա-

525

530

դրէ սխալմամբ: ||⁵²¹ B դատեր քոյ: C փխ. «մերձաւորի արեան», եւն խօսքին՝ կ'ըսէ «...նորա, որ մերձաւոր իցէ արեան նորա. դատեր քո մի յայտնեսցես... կամ քեւ քոյ», եւն, որով խօսքին կերպր շրջուած է: ||⁵²² C եթէ առ ի հօրէ կամ առ ի մօրէ, (= BL.) ասոր ճիշտ կից «մի յայտնեսցես», բառերը չունի C: ||⁵²³ A կնոջ, BCL կնոջ հօր քո եւն: Ասոր ճիշդ յաջորդ «մի յայտնեսցես», բառերը չունի դարձեալ C: ||⁵²⁴ BCL հօրաքեւ քոյ [L քո:] ||⁵²⁵ C քեւորդւոյ քոյ, AB քեւորդւոյ: ||⁵²⁶ C պղծել (փխ. «պղծելով:») ||⁵²⁷ C յերկրորդում՝ օրինացն կարգեաց օրինադիրն... զանէծսն եւն: G «Այնպէս եւ», եւն փխ. «սոյնպէս եւ:», — B յօրէնսդիրն... յանէծս. G «յաւրէնսդիրն», բայց չունի «յանէծսն:» ||⁵²⁸ B չունի սա խօսքը «ննջիցէ ընդ կնոջ... հաւր իւրոյ, անիծեալ որ:» ||⁵³⁰ CG անիծեալ լիցի... քեւ իւրում [C իւրոյ]: A չունի «ընդ», նախադրութիւնը «քեւ» արականէն յառաջ: ||⁵³¹ BCL առ ի հօրէ կամ առ ի մօրէ. (C կամ ի մօրէ:)

||⁵³³ FG նոյնպէս (փխ. «սոյնպէս.») C նոյն-

կան կանոնաց.] Մարդ որ մարդ առ ամենայն
 535 ընտանութիւն մարմնոյ իւրոյ մի մերձեցցի կամ
 շնութեամբ կամ ամուսնութեամբ, մինչեւ ի
 չորրորդն զարմն չունի իշխանութիւն առնել:

41. (17.) Եւ արդ զայս ամենայն զոր
 540 ինչ կարգեցին եւ եզին առաքեալքն, ոչ եթէ
 անձանց իւրեանց միայն կարգեցին, այլ եւ
 այնոցիկ՝ որ զկնի իւրեանց լինելոց իցեն: Քանզի
 կասկածէին թէ պատրաստեալ են գայլք զգե-
 նուլ զգեստ գառանց [եւ առնել կոտորած ի
 մէջ հաւտիցն քրիստոսի:] Քանզի ոչ եթէ նոցա
 545 պէտք ինչ էին կարգաց եւ աւրինաց, որ ին-

պէս եւ մեր սահմանեալ առաքելական կանոնացդ:
 — D “կանոնաց,” կը գրէ: ||⁵³⁴ B առանց ամե-
 նայն ընտանութեան (փխ. “առ ամենայն ընտա-
 նութիւն:”) C մարդ որ յամենայն ընտանիսն իւր
 որ ըստ մարմնոյ մի մերձեցցի: ||⁵³⁵ B չունի “կամ”
 շողկապն “շնութեամբ,” բառէն յառաջ: ||⁵³⁷ AB
 ի չորրորդ, D ի չորրորդն, G ի չորրորդ զարմն. C
 մինչեւ ի չորրորդ չէ պարտ առնելոյ: — Այտեղ
 կանոններէն ետքը C սա վերջաւորութիւնն ունի.
 “Աստէն կատարեցան կանոնք առաքելականք:”

§ 41. (17.) Այս մասը ձեռագրաց մէջ 17-
 բաժանումը կը կրէ՝ իբրեւ թէ ուրոյն կանոն մ'ըլ-
 լար, այլք 17 կը թուարկեն: ||⁵⁴⁰ C չունի “ինչ,”
 B չունի “եւ եզին:” — G “սուրբ առաքեալքն:”
 — C ոչ եթէ միայն վասն անձանց իւրեանց միայն
 եզին կամ սահմանեցին, այլ մանաւանդ զկնի ին-
 քեանց եկելոց...: ||⁵⁴³ B —ուլ կոտորած...
 հօտից, C առնուլ կոտորուածս... հօտիցն եւն:
 ||⁵⁴⁵ BC օրինաց... օրէնսդ իբք: (G աւրէնսդ իբքն:)

քեանք իսկ էին աւրէնսդիրք. զի [խրատեալք
 եւ վարժեալք էին ի Ճշմարիտ վարդապետէն,
 եւ] Մխիթարիչ Հոգին սուրբ բնակէր ի նոսա :
 Զի զոր աւրինակ ետ կարգել նոցին Հոգին սուրբ
 զկարգս եւ զաւրէնս զայսոսիկ, առաւել եւս 550
 առաջնորդեսցէ նոցա ըստ կամաց իւրոց. զի որք
 ընկալան ի Տեառնէ զզաւրութիւն եւ զիշխա-
 նութիւն, զհարգ մարթ էր եթէ յայլմէ իմէքէ
 զնիցի նոցա աւրէնք: Նա եւ Պաւղոս եւ Տիմո-
 թէոս որ շրջէին ի կողմանս Ասորոց եւ Աիւլի- 555
 կեցւոց, զսոյն իսկ զայս աւրէնս պատուիրէին
 զառաքելոցն՝ եւ զերիցանց եւ որք էին ընդ

||⁵⁴⁶ AB վասն զի խրատեալք [B խրատեալ]:
 ||⁵⁴⁷ C «ի վարժապետէն Քրիստոսի» կ'ըսէ սխալ-
 մամբ: ||⁵⁴⁸ BC սուրբ Հոգին [C կցէ «բնակեալ
 էր:»] ||⁵⁴⁹ B «օրինակ» կը գրէ եւ սող մ'եպքը՝
 «օրէնս.» C զոր օրինակ Հոգին սուրբ ետ կարգել...
 եւն. (C չունի «զկարգս եւ» բառերը:) ||⁵⁵⁰ DEFG
 «զայնոսիկ.» (փխ. «զայսոսիկ») եւ չունին «առաւել
 եւս» յաջորդ բառերը: — C վասն որոյ առաւել
 եւս առաջնորդէ: ||⁵⁵¹ G ըստ կամաց իւրեանց
 (փխ. «իւրոց:») ||⁵⁵³ CDEFG Թէ յայլմէ... AB
 եթէ այլմէ. C թէ յայլ ումէքէ, G «թէ յայլմէ
 Գէտէ» (այսպէս): ||⁵⁵⁴ B օրէնք: — ABFG Պաւ-
 ղոս եւ Տիմոթէոս շրջէին (փխ. «... որ շրջէին») C
 Պողոս եւ Տիմոթէոս Գնշ շրջէին: ||⁵⁵⁵ AG Ասո-
 րոց... Աիւլիկեցոց: (BEF Աիւլիկեցոց): ||⁵⁵⁶ B զայս
 օրէնս: ||⁵⁵⁷ «Եւ զերիցանց» կարեւոր կտոր (=
 Ասոր.) առինք միայն C ձեռագրին սա ընթերցմա-
 նէն՝ «զայլ առաքելոց, երիցանց.» ամէն միւս ձե-
 ռագիրք «զառաքելոցն՝ միմեանց» կ'ըսեն: Յաջորդ
 «եւ որք էին» պէտք է ուղղել ըստ Ասորոյն «եւ

ձեռամբ առաքելոցն աշխարհականքն ամենայն,
քարոզէին եւ աւանդէին յամենայն եկեղեցիս:

560

42. Այլ աշակերտքն Տեառն յետ դնելոյ
ղկարգս աւրինացս այսոցիկ, ոչ դադարէին ի
քարոզելոյ զաւետարանն, եւ զնշանս եւս զմեծ-
ամեծս եւ զզաւրութիւնս՝ զոր առնէր Տէր ի
ձեռս նոցա: Քանզի բազում ժողովուրդք ժողո-
վէին հանապազ առ նոսա, եւ հաւատային ի
Քրիստոս. [որպէս եւ երեք հազարքն զնոյն
հետայն եկեալ ասեն ցոյեարոս. Զինչ գործես-
ցուք արք եղբարք: Ասէ Պետրոս. Ապաշաւեցէք
եւ մկրտեցարուք յանուն Տեառն Յիսուսի:]

570

43. Եւ յայլոց քաղաքաց քաղաքաց
գային առ նոսա, եւ լսէին եւ ընդունէին զբանս

որոց էին, եւն: ||⁵⁵⁸ C “աշխարհականքն, բառէն
ետքը “ամենայն” չունի:

§ 42. ||⁵⁶⁰ BDEFG աշակերտք. C այլ
աշակերտք Տեառն զինի եղման կարգաց եւ օրինաց
այսոցիկ: ||⁵⁶¹ DEF զկարգս, AB զկարգ. B զկարգ
օրինացս... քարոզելոյ... եւս մեծամեծս, եւն:
||⁵⁶² G զաւետարանս, զնշանս եւս մեծամեծս եւն:
C եւ զմեծամեծ գորութիւնս. (A “եւ զաւրու-
թիւնս, կը դրէ:) ||⁵⁶³ B զոր առնէր ի ձեռն նոցա
Տէր: ||⁵⁶⁴ G բազում, ժողովուրդք ժողովէին,
հանապազ ժողովէին եւ հաւատային: A “եւ գո-
վէին հանապազ, կ’ըսէ փխ. “ժողովէին հանա-
պազ առ նոսա, խօսքին: ||⁵⁶⁵ AB եւ հաւատա-
ցին. C հաւատային Քրիստոսի: ||⁵⁶⁶ DEF զնոյն
հետայն, †AB զնոյն հետ նոցա (այսպէս), C նոյն
հետայն եկեալ ասէին: ||⁵⁶⁹ AC մկրտեցարուք,
B մկրտեցէք յանունն եւն, DEFG մկրտեցիք (G
կը կցէ “անունն” փխ. “յանունն:”)

նոցա . նաեւ Նիկողիմոս եւ Գամաղիէլ գլխաւորք ժողովրդեանն գային առ առաքեալն ի ծածուկ եւ հաւատային նոցա վարդապետութեան: Այլ եւ Յուդա եւ Ղեւի եւ Փեռի եւ 575
 Յովսէփ եւ Յուստոս՝ որդիքն Աննայ եւ Կայիափայ եւ Աղէքսանդրոսի քահանայիցն, գային նորք ի գիշերի եւ խոստովան լինէին ի Քրիստոս թէ Որդի Աստուծոյ է. այլ երկնչէին ի ժողովրդեանն յայտնել զխորհուրդս իւրեանց որ 580
 առ աշակերտսն. զի մի կշտամբեսցին ի Հրէիցն եւ ի քահանայապետիցն:

44. Եւ ընկալեալ զնոսա առաքելոցն սիրով՝ [զաւգտակար խրատն ի մէջ առեալ] աւսէին ցնոսա. Մի վասն պատկառանաց եւ երկիրդի 585

§ 43. ||⁵⁷⁰ AB այլոց (փխ. «յայլոց:») — BFG մէկ անգամ «քաղաքաց:» ||⁵⁷¹ C զբան զնոցա: ||⁵⁷² BCG Նիկողիմոս. F Նիկովղիմոս: — G Գաղամիէլ (այսդէ:») ||⁵⁷³ C ... ժողովրդեանն Հրէից: — B առ առաքեալս: ||⁵⁷⁴ C եւ հաւանէին (փխ. «եւ հաւատային:») ||⁵⁷⁵ ABG Յուդայ: — BDEFL Փեռի, G Փերի (= Ասոր.) A Փեռի. C շունի այս անունը: ||⁵⁷⁶ ABCFGL Յոստոս: — BG որդէք: — DEL Աննայ, G Աննա. C Աննայի, AB Անանիայի, F Անանայ: ||⁵⁷⁷ CDEF Աղէքսանդրոս է քահանայիցն: ||⁵⁷⁸ CD խոստովանէին զՔրիստոս: ||⁵⁷⁹ C երկնչէին ի ժողովրդոց: ||⁵⁸¹ DEFG ի Հրէից: ||⁵⁸² C շունի «եւ ի քահանայապետից», զոր շունի նաեւ Ասորին:

§ 44. ||⁵⁸³ B ընկալեալ զնոսա սիրով առաքելոքն: C շունի «զնոսա:» ||⁵⁸⁴ BC զօգտակար [C կը կցէ «խրատն ի մէջ բերեալ:»] ||⁵⁸⁵ AB մի վասն պատկառանաց երկիրդի [B երկիրդի]:

մարդկան կորուսանէք զլաւիտենական կեանսն
 ձեր, որ առաջի Աստուծոյ է. գուցէ պահան-
 ջիցիք ընդ հարսն ձեր զվրէժ արեանն Քրիս-
 տոսի զոր ընկալան ի վերայ անձանց եւ որդւոց
 590 իւրեանց: Զի չէ ընդունելի առաջի Աստուծոյ
 [որպէս ասաց իսկ կենարարն եթէ Որ խոստո-
 վանեսցի զիս առաջի մարդկան, խոստովանեցայց
 ես զնա առաջի հաւր իմոյ որ յերկինս է. եւ
 եթէ՛ Որ ոչ խոստովանեսցի զիս առաջի մարդ-
 595 կան, ուրացայց զնա առաջի հաւր իմոյ որ յեր-
 կինսն է.] զի յորժամ իցէք ընդ երկրպագուս
 նորա՝ դարձեալ երթալ հաղորդել ընդ սպա-
 նոզս որդւոյն նորա. զիարդ ակն ունիցիք ընդու-

||⁵⁸⁶ B կեանսդ, CG կեանս. (C կը կցէ՝ «որ առաջի
 Աստուծոյ», եւ չունի «է:») ||⁵⁸⁷ C գուցէ պա-
 հանջիցէք, G գուցէ պահանջեցիք ընդ հարսն ձեզ
 վրէժ որ քան Քրիստոսի (-յսդէ-): ||⁵⁸⁸ B ընդ
 հարսն ձեր: ||⁵⁸⁹ A որդոց: ||⁵⁹¹ BC չունին «իսկ:»
 — ABC ասաց ... Թէ Որ եւն: ||⁵⁹² BG խոստո-
 վանեցայց է- ես. (G չունի հոս «զնա»), C ... եւ
 ես զնմանէ: — BC առաջի հօր...: — A չունի
 «որ յերկինս է:» ||⁵⁹⁴ Առջմանս երկրորդ մասը
 («Որ ոչ» եւն) չունին DEFG. նաեւ B չունի 'սա
 բառերը «առաջի մարդկան, ուրացայց» եւ «որ
 յերկինս է:» C = A, միայն թէ կ'ընթեւանու «եւ
 Որ ոչ ... ուրացայց եւ ես» եւն: ||⁵⁹⁵ BC հօր:
 ||⁵⁹⁶ C զի փնջ իցէք: ||⁵⁹⁷ BCFG է- Գ-ընթեւ-
 (երթալ եւն): — ABD երթալ հաղորդել, F եր-
 թեալ հաղորդել = G երթեալ հաղորդել. C
 պարզապէս «եւ դարձեալ հաղորդիցիք» կ'ըսէ: —
 BC սպանօզս, D սպանօզսն, G սպանօզսն որդւոյ...:
 (B սպանօզս նորա որդւոյն. C չունի «որդւոյն:»)

նելի լինել հաւատոց ձերոց ընդ ճշմարիտս,
 մինչդեռ չէք մեկնեալ եւ հեռացեալ յայնցանէ
 որք ստուծեամբ իւրեանց դատապարտեցին
 զանձինս իւրեանց: Այլ արժան է ձեզ խոստո-
 վանել յայտնապէս՝ իբրեւ զայնօսիկ որ հաւա-
 տացին ի Քրիստոս քարոզութեամբս զոր քա-
 րոզեմք մեք:

45. Իսկ իբրեւ լուան զայս ամենայն որ-
 դիք քահանայիցն՝ յառաքելոցն, աղաղակեցին
 ամենեքին միաբան առաջի ամենայն ժողովրդ-
 դեանն եւ ասեն. զլսաչեալն Քրիստոս խոստո-
 վանիմք եւ հաւատամք թէ նա ի սկզբանէ է
 Որդի Աստուծոյ. այլ եւ գոհանամք եւս զի
 արժանի եղաք անուանել եւ թուել ի թիւ-

||⁵⁹⁸ B զհարդ ընդունելի լիցիք: C չունի «լինել»
 եւ «ընդ ճշմարիտս» բառերը: ||⁵⁹⁹ DG հաւատոցն
 ձերոց: ||⁶⁰⁰ C մինչ դեռ է՝ մեկնեալ: ||⁶⁰¹ AB
 ստուծեամբ, C «չարս-լեամբ» կ'ըսէ, եւ յաջորդ
 խօսքին մէջ («այլ արժան» եւն) չունի «այլ» եւ
 կը գրէ՝ «Արժան է... խոստովանել» եւն: ||⁶⁰³ BC
 ... զայնօսիկ որ...: ||⁶⁰⁴ AB քարոզութեամբն,
 C ի ձեռն քարոզութեան մերոյ: — B զոր մեք
 քարոզեմք. C չունի այս խօսքն, ինչպէս նաեւ յա-
 ջորդ խօսքը սանկ միայն ունի «Եւ իբրեւ լուան
 զայս որդիք...» (չունի «ամենայն».)

§ 45. ||⁶⁰⁶ A ... լուան որդիք քահանայիցն
 զայս ամենայն. B ... որդիքն քահանայից: ||⁶⁰⁷ G
 առաքելոցն... ամենեքեան (փխ. «յառաքելոցն...
 ամենեքին...».) ||⁶⁰⁸ C առհասարակ (փխ. «միա-
 բան».) ||⁶⁰⁹ DEFG ասէին. զլսաչելեալն: ||⁶¹⁰ C
 եթէ նա է, G թէ նա է: ||⁶¹¹ C այլ գոհանամք
 եւս. BDEF «եւ» կ'ըսեն հոս փխ, «եւս.» ||⁶¹³ Փխ.

այնոցիկ, որք խոստովանին եւ կարդան զանուն
 նորա. եւ ուրանամք եւ հեռանամք յայնցանէ
 615 որք խաչեցին եւ ուրացան զնա: Նա եւ քա-
 ճանայք ժողովրդեանն գային ի ծածուկ եւ
 խոստովանէին զՔրիստոս. եւ վասն զի սիրէին
 զգլխաւորութիւն ժողովրդեանն՝ ոչ կարէին
 յայտնապէս խոստովանել, եւ մոռացան նորա
 620 զգրեալն որ ասեն թէ Տէր սրտագէտ է, եւ
 ոչ հաստատին կամակորութիւնք առաջի նորա:
 46. Եւ իբրեւ լուան հարք նոցա զայս
 յորդոց իւրեանց՝ սպառնացան նոցա յոյժ
 625 զի յայտնեցին եւ առակեցին զխորհուրդս հարց
 իւրեանց առաջի ամենայն ժողովրդեանն եւ

“եւ կարդան զանուն նորա՝” B ունի “եւ հաւատան
 ի նա:” ||⁶¹⁵ C չունի նաեւ քահանայք” մինչև
 “զՔրիստոս,” որով անիմաստ է: ||⁶¹⁷ C վասն զի
 ունէին զգլխաւորութիւն... վասն որոյ չկամէին...
 խոստովանիլ: ||⁶¹⁸ DEFG ոչ կարէին նորա:
 ||⁶¹⁹ D նախ “խոստովան” գրուած է, յետոյ սրբա-
 գրուած՝ “խոստովանիլ:” B “խոստովանել զՔրիս-
 տոս:” ||⁶²⁰ Պէտք է ուղղել “...զգրեալն որ ա-
 սեն” . C չունի “որ ասեն:” ||⁶²¹ B ոչ հաստատին
 (փխ. “հաստատին”) կամակորութիւնք:

§ 46. ||⁶²² “Լուան” յետոյ գրուած է յԱ:
 — B... զայս հարք նոցա = C, որ “նոցա” չունի:
 ||⁶²³ A որդոց, B յորդոց, G որդոց իւրոց (փխ. “իւ-
 րեանց”), սպառնացան յոյժ եւն. (C “սպառնացան
 կարի ցամամք:”) ||⁶²⁵ Փխ. “յայտնեցին” ունին
 DEFG յանդիմանեցին. B յայտնեցին: ||⁵²⁷ C
 ազգացն: — B բայց հաւատացեալ Հրէից, CDEF
 բայց հաւատացեալ Հրեայք [C Հրեայքն]. G հաւ-

դատաւորաց եւ ազգաց հեթանոսաց: Բայց
հաւատացեալքն Հրէից եւ որդիք քահանայա-
պետիցն յարեցան յառաքեալսն, եւ ոչ երբեք
հեռանային ի նոցանէ. զի տեսանէին զառա- 630
քելոցն թէ զոր ինչ ուսուցանէին բանիւք՝ զնոյն
եւ արդեամբք ցուցանէին առաջի ամենայն ու-
րուք, եւ եղեն նոքա քարոզք ճշմարտութեան
ընդ առաքեալսն՝ բանին կենաց:

47. Եւ յորժամ վտանգ հալածանաց 635
վասն քարոզութեանն գայր ի վերայ առաքելոցն,
առաւել եւս ուրախ լինէին, եւ կցորդ լինէին
նեղութեանց նոցա, եւ խնդութեամբ ընդու-
նէին զտանջանսն եւ զբանտսն որ գայր ի վերայ
առաքելոցն. եւ խոստովանէին յայտնապէս զՔրիս- 640
տոս, եւ զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց

ատացեալք Հրեայք: ||⁶²⁸ C քահանայապետից
B որդիքն քահանայապետից... յառաքեալս. [G
առաքեալսն]: ||⁶³⁰ B զի տեսանէին առաքելոց
թէ... ||⁶³¹ C եթէ զինչ ուսուցանէին... ար-
դեամբ կատարէին առաջի ամենայն ժողովրդեանն.
եւ լինէին քարոզք եւն: ||⁶³² B առաջի ամենայն
ուրուք ժողովրդեանն. (Ճմնա. C.) ||⁶³³ CDEF եւ
եղեն քարոզք [C «լինէին...» եւ չունի «նոքա»:]
||⁶³⁴ Փխ. «ընդ առաքեալսն՝ բանին», C կ'ըսէ ա-
զաւաղութեամբ «ընդ առաքելական բանին կե-
նաց:»

§ 47. ||⁶³⁵ C եւ եթէ վտանգ հալածանաց
հանդիպելը վասն քարոզութեանն եւն: BC քարո-
զութեան. G վասն քարոզութեանն որ գայր եւն:
||⁶³⁷ C ուրախանային. նաեւ կցորդ լինէին նոցին
նեղութեանց: ||⁶³⁹ C զտանջանս: — DEFG չու-
նին «եւ զբանտսն», C «եւ զանցս որ գային» կ'ըսէ:

քարոզէին զՔրիստոս առաջի Հրէից եւ Հեթանոսաց եւ Սամարացւոց: Եւ յետ վախճանելոյ առաքելոցն եղեն նոքա առաջնորդք, քարոզք
 645 եւ հրամանատարք աւետարանին եկեղեցւոյ սրբոյ. եւ զոր ինչ աւանդեցին նոցա առաքեալքն, ընկալան նոքա եւ քարոզէին եւ ուսուցանէին զամենայն ժամանակս ի ժողովուրդս եւ յամենայն հեթանոսս:

650 48. Նոյնպէս աւանդեցին եւ նոքա ի վախճանի իւրեանց եւ ուսուցին աշակերտաց իւրեանց զամենայն ինչ, զոր միանգամ ընկալան յառաքելոց. եւ զոր ինչ գրեաց Յակոբոս յԵբրուսաղէմէ, (...) եւ Յովհաննէս յԵփեսոսէ,

||⁶⁴¹ C շէ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց քարոզէին զՔրիստոս Աստուած առաջ Հրէից եւն: ||⁶⁴³ A Սամարացոց: ||⁶⁴⁴ C նոքա եղեն (փխ. «եղեն նոքա:») ||⁶⁴⁵ BDEF եւ աւետարանին: — A եկեղեցոյ: ||⁶⁴⁶ B յառաքեալքն: ||⁶⁴⁷ AB քարոզեցին. C ազատ. «Եւ զաւանդեալն յառաքելոց ընկալեալ քարոզէին եւ աւետարանէին զամենայն ժամանակս, եւ ուսուցանէին մինչեւ ցվախճան իւրեանց աշակերտաց իւրոց, եւ համօրէն գրուածս եւն: ||⁶⁴⁸ B չունի «ի ժողովուրդս եւ յամենայն հեթանոսս:»

§ 48. ||⁶⁵⁰ B «վախճանին» առանց «ի» նախգրի: A ի վաղճանին: ||⁶⁵¹ G աշակերտացն. B աշակերտաց իւրոց (փխ. «իւրեանց»): ||⁶⁵² G ընկալան առաքելոցն: ||⁶⁵⁴ A Եբրուսաղէմ, B յԵբրուսաղէմ: Հոս ամէն ձեռագրաց մէջ կը պակսի նախադասութիւն մը, այսինքն «եւ Սիմոն ի Հռոմայ քաղաքէ», զոր փակագծեալ կէտերով նշանակեցինք: — «Յովհաննէս» անունէն յառաջ «եւ» մը

եւ Մարկոս յԱղեքսանդրիայ, եւ Անդրէաս ի
 Փոլիզիայ, եւ Ղուկաս ի Մակեդոնիայ, Թովմաս
 ի Հնդկաց. եւ Պաւղոսի առաքելոյ թուղթքն
 ժ.Գ. որ ընթեոնուն յամենայն եկեղեցիս ընդ
 ամենայն տեղիս. նոյնպէս ընթեոնուն միաբան
 Գործք առաքինութեան նոցա, զոր գրեաց Ղու-
 կաս: Զի յայսմ ծանիցին Առաքեալք եւ Մար-
 գարէք, եւ Հին կտակարանք եւ Նորքս, եւ
 գիտասցի թէ մի Հոգի սուրբ խաւսեցաւ յա-
 մենեսեան եւ մի ճշմարտութիւն քարոզեցաւ,

655

660

չունին DEFG. (A Յոհանէս, B Յոհաննէս) —
 AB յեփեսոս: ||⁶⁵⁵ DEF յԱղեքսանդրիա (= B)
 Անդրէաս եւն: ||⁶⁵⁶ A ի Փոլիզիա: — A ի Մա-
 կեդոնիա. G ի Մակեդոնիայ. — B չունի «Թով-
 մաս ի Հնդկաց:» C ազատ. «Եւ համօրէն գրուածս
 առաքելոյ ընկալան, այսինքն Յակոբայն, որ է Յա-
 կոբոսի՝ որ յԵրուսաղէմէ, եւ Յոհաննուն՝ որ յԵ-
 փեսոսէ, Մարկոս որ յԱղեքսանդրիայ, Անդրէաս
 որ ի Փոլիզիայ, Ղուկաս որ ի Մակեդոնիայ,
 Թովմաս որ ի Հնդկաց» եւն: ||⁶⁵⁷ G Պաւղոսի =
 BC. (B կը կցէ «յառաքելոյ... տասն եւ չորս
 թուղթքն» եւն) ||⁶⁵⁸ C որ ընթերչեալ լինին յա-
 մենայն եկեղեցիս, նոյնպէս եւ գործք նոցին եւն:
 — G «յամենայն յեկեղեցիս», իսկ B փոխանակ
 «միաբան» բառին «ամենայն» կ'ըսէ: ||⁶⁶¹ ABC
 ծանիցեն (C կը կցէ «յայսմանէ») թէ Առաքեալք
 եւն, ուստի խօսքը փոխուած. G «յայսմ» (փխ. «յայսմ»)
 ծանիցեն: ||⁶⁶² C չունի «եւ Նորքս», եւ կը գրէ
 «... կտակարանք միով հոգւով խօսեցան եւ եղեն
 եւ մի ճշմարտութիւն» եւն: ||⁶⁶³ DEF Դէ մի
 Հոգի եւն: B լուսանցքի վրայ «Հոգի սուրբ», եւ
 դարձեալ կ'ընթեոնու «խօսեցաւ ամենեսեան:»

- 665 եւ մի հաւատք պատմեցան, եւ միոյն Աստուծոյ
անունն աւետարանեցաւ յամենեսեան եւ փա-
ռաւորեցաւ յամենեցունց. եւ ընկալան ամենայն
տիեզերք զվարդապետութիւնն նոցա: Եւ արդ
այսուհետեւ ամենայն ինչ որ խաւսեցաւ ի
670 Տեառնէ ի ձեռն առաքելոցն, եւ առաքեալքն
աւանդեցին աշակերտաց իւրեանց, եւ եղև
հաւատարիմ եւ ընդունելի յամենայն կողմանս՝
յակնարկել Տեառն, որպէս եւ ասացն Կենա-
րարն թէ Ես ընդ ձեզ եմ՝ զամենայն աւուրս
675 մինչեւ ի կատարած աշխարհի:

49. Եւ յորժամ վիճէին նոքա ընդ վար-
դապետս շրէիցն եւ մարտնչէին, բանային
գնէին առաջի ի մարգարէական գրոց, եւ ան-
գէն ըմբերանեալս կացուցանէին զնոսա. դար-

||⁶⁶⁵ C եւ միակի հաւատ հաստատեցաւ յամենայն
տեղիս եւ փառաւորեցաւ յամենեցունց, ուստի
ընկալան եւն: — B «միոյ Աստուծոյ», կ'րոտէ. G
«...աւետարանեցաւ ամենեսին:», ||⁶⁶⁹ B խօսե-
ցաւ... առաքելոց, C «...զվարդապետութիւն
նոցա. զի ի Քրիստոսէ գլխաւորեցաւ, եւ ի ձեռս
առաքելոցն տարածեալ սփռեցաւ, եւ եղև հաւ-
ատարիմ եւ ընդունելի ըստ ասութեանն կենարա-
րին մերոյ թէ...: ||⁶⁷² F յամենայն է կողմանս.
B ամենայն կողմանս: ||⁶⁷³ BG որպէս եւ ասաց:
||⁶⁷⁵ A «մինչեւ ի վաղջան», (փխ. «...ի կտրութիւն:»):
§ 49: ||⁶⁷⁶ C վիճէին... ընդ վարդապետաց:
||⁶⁷⁷ A մարտնչէին: — C բանային զգիրս մարգա-
րէականս եւ գնէին... որով եւ ըմբերանեալս արա-
րին զնոսա: ||⁶⁷⁸ BG «... առաջի՝ մարգարէա-
կան գրոց» (չունի «է» նախդիրը): ||⁶⁷⁹ A ըմպե-

ձեալ զհեթանոսս մոլորեալս մեծամեծ նշանիւք
 եւ արուեստիւք՝ զոր առնէին զաւրութեամբքն
 Քրիստոսի՝ զարմացեալս կացուցանէին, եւ ա-
 ծէին զնոսա ի հաւատս ճշմարտութեան Քրիս-
 տոսի: 680

50. Եւ հեթանոսք ամենայն, (նաեւ) որ 685
 բնակեալ էին յաշխարհս հեռաւորս, լռեցին
 եւ դադարեցին եւ հաւանեցան քարոզութեան
 աւետարանին Քրիստոսի. եւ որ ոք ըմբռնէր ի
 խոստովանութիւն մարտիրոսութեան, աղաղա-
 կէին եթէ՝ Հալածանքս մեր, նեղութիւնք տան- 690
 ջանաց մերոց՝ եղիցին խաւսնակ փոխանակ չար-
 չարանաց մերոց առաջի Աստուծոյ. զի էաք
 յառաջ հալածիչք եւ արդ հալածեալք վասն
 անուան Տեառն: Եւ էին ոմանք ի նոցանէ, որ

բանեալս... զհեթանոս: ||⁶⁸⁰ C եւ ապա զմոլոր-
 րեալ ազգս հեթանոսաց բազում նշանօք եւ ա-
 րուեստիւք դարձուցին ի հաւատս Քրիստոսի, ուստի
 բազումք ի նոցանէ յանձն առնուին զհալածանս եւ
 զչարչարանս վասն անուանն Քրիստոսի. քանզի մինչ
 էին հալածիչք եւ ապա եղեն հալածեալք վասն
 անուանն Աստուծոյ եւն: — D նշանօք. FG նշա-
 նաւք: ||⁶⁸¹ B զորութեամբք: ||⁶⁸³ A ճշմարտու-
 թեանն:

§ 50: ||⁶⁸⁵ “նաեւ” (փակագծի մէջ) մերք
 աւելցուցինք, ինչպէս կը պահանջէ իմաստն ու Ա-
 սորին: ||⁶⁸⁶ DEFG որ բնակեալ են (G կը կցէ
 “աշխարհս, :) ||⁶⁸⁷ DEFG հնազանդեցան (փխ.
 “հաւանեցան:” ||⁶⁹⁰ DEFG Բէ հալածանք մեր:
 — B երկու անգամ՝ կը գրէ “տանջանացն մերոց”:
 — B խօսնակ... չարչարանայն: ||⁶⁹² B էաք յա-

- 695 մահու սրոյ վկայեցին. ոմանք եւ նոցանէ, որ
 զինչս եւ զստացուածս բառնային ի նոցանէ եւ
 զնոսա թողուին մերկս եւ հալածականս: Որչափ
 վտանգ նեղութեան եւ չարչարանաց գայր ի
 վերայ նոցա, առաւել աճեցեալ զաւրանային եւ
 700 բազմանային, եւ ուրախութեամբ ցնծացեալ
 սրտիւ՝ պէսպէս տանջանաւք եւ չարչարանաւք
 ընդունէին զգառն մահուանս յանձինս իւրեանց:
 51. Եւ ձեռնադրութիւն քահանայու-
 թեան՝ զոր ընկալան առաքեալքն ի Տեառնէ,
 705 բազմացուցին եւ լցին զամենայն աշխարհ. եւ
 յորպէս ասաց ինքն իսկ Տէրն ցնոսա թէ Տուաւ

աւջք, G... առաջ: ||⁶⁹⁵ D մահու սրով: — B
 որք զինչս: ||⁶⁹⁶ G եւ ստացուածս: — A բառ-
 նէին (փխ. «բառնային»:) ||⁶⁹⁷ F եւ էին հալա-
 ծական. C ազատ՝ «զի ոմանք մահուամբ վկայեցան,
 եւ ոմանք ցրնչից եւ ուրանաց զրկեցան, եւ որչափ
 յաճախիւր ի վերայ նոցա նեղութիւն եւ տառա-
 պանք, այնքան զօրացեալ քաջագեաց լինէին, եւ
 ցնծային, ուստի եւ առաքեալքն», եւն: ||⁶⁹⁸ A
 վտանգ: ||⁶⁹⁹ B զօրանային: — DEF չունի «եւ»,
 ուստի «...բազմանային, ուրախութեամբ...»: ||⁷⁰⁰
 G ցնծացեալ սրտիւք: ||⁷⁰¹ B պէսպէս տանջա-
 նօք... չարչարանօք... զգառնն մահուանս եւն:

§ 51. ||⁷⁰⁴ AB զոր ընկալան նա (փխ. «ա-
 ռաքեալքն»:) ||⁷⁰⁵ B լցին զաշխարհս (փխ. «զա-
 մենայն աշխարհ»:) C ազատ. «ուստի եւ առա-
 քեալքն զընկալեալ ձեռնադրութիւնս իւրեանց
 որ ի Տեառնէ, արծարծէին, եւ ձեռնադրէին քա-
 հանայս, հիմնեցուցանելով զկօրգազրական կա-
 նոնս, աշակերտելով եւ մկրտելով ըստ անուտ
 բանին Տեառն թէ գնացէք» եւն: ||⁷⁰⁶ Միայն

ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի,
 որպէս առաքեաց զիս Հայր, եւ ես առաքեմ
 զձեզ, գնացէք այսուհետեւ աշակերտեցէք զա-
 մենայն հեթանոսս. մկրտեցէք զնոսա յանուն
 Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ. ուսուցէք
 նոցա պահել զամենայն զոր ինչ պատուիրեցի
 ձեզ. եւ ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն
 աւուրս մինչեւ ի կատարած աշխարհի: Եւ որպէս
 պատուիրեաց նոցա Տէր, ըստ նմին աւրինակի] 710
 [Թռեալ վազվազակի քարոզութիւն աւետարա-
 նին ընդ ամենայն տիեզերս: Եւ յորժամ այց
 առնէին միմեանց [եւ լինէր քննութիւն ինչ բա-
 նից,] գային եւ հաղորդէին միմեանց ի պաշտօն
 [եւ յաղաթս եւ ի բանս մտիթարութեան: 715
 կարգեցան կացին քահանայապետք, գլուխք եւ
 առաջնորդք քարոզել եւ աւետարանել եւ ու-
 սուցանել զամենայն տիեզերս, որպէս եւ հրա-

BDEF ունին «իսկ»: ||⁷⁰⁹ B չունի «աշակերտե-
 ցէք եւ «յանուն Հաւր», եւն մինչեւ «Հոգւոյն սրբ-
 ոյ», եւ չունի նաեւ «պահել», բայր յաջորդ կտո-
 րին մէջ: C «...աշակերտեցէք եւ այլն. մկրտես-
 ցէք զնոսա եւ այլն:», ||⁷¹⁰ G անուն Հաւր: ||⁷¹¹
 A Որդոյ: ||⁷¹² DEFG «ը ինչ (փխ. «զոր ինչ»:)
 ||⁷¹⁴ F աւուրս կենաց: ||⁷¹⁵ C պատ. «Եւ ըստ
 պատուէր աւանդութեան Տեառն թռեալ տարա-
 ծեցաւ վազ ընդ վազ քարոզութիւն սրբոյ աւե-
 տարանին ընդ ամենայն տիեզերս: ||⁷¹⁷ F եւ յոր-
 ժամ քաք առնէին (փխ. «այց...»:) ||⁷¹⁸ DEFG
 չունին «բանից», ուստի «եւ լինէր քննութիւն ինչ:»,
 ||⁷¹⁹ B ի պաշտօն եւ յաղթս: ||⁷²¹ DEFG լսկ
 «կարգեցան», չունենալով «կացին» բայր: ||⁷²²

մայեաց նոցա Տէր առաջնորդութեամբ Հոգւոյն սրբոյ:]

725

730

52. Ա. Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահանայութեան Երուսաղէմ եւ ամենայն աշխարհն Պաղեստինացւոց, եւ Սամարացիք եւ Փղշտացիք, եւ գաւառն Արաբացւոց, Փիւնիկէ եւ բնակիչք Կեսարու՝ ի Յակոբայ առաքելոյ, որ եղև հրամանատար եւ առաջնորդ Եկեղեցւոյն որ Երուսաղէմ շինեցաւ ի Սիոն:

53. Բ. Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահանայութեան յառաքելոցն Աղեքսանդրիա մեծ

DEFG չունին «Տէր»: — A առաջնորդութեամբ Հոգւոյն: C բոլորովին ազատ. «Եւ ըստ հարկաւորութեան երբեմն յայց ելեալ խորհրդակցէին ընդ միմեա՞ք, նաեւ սահմանեալ կարգէին զքարոզիչս եւ զքահանայապետս ըստ հրամանի Տեառն եւ առաջնորդութեամբ սրբոյ Հոգւոյն:»

§ 52. Ա. ||⁷²⁶ C նախ եւ առաջ ընկալաւ զձեռնադրութիւն... քաղաքն Երուսաղէմ: ||⁷²⁷ D ամենայն աշխարհ: ||⁷²⁸ A Պաղեստինացոյ: B եւ Սամարացւոց. C եւ Սամարիա: |⁷²⁹ C եւ գաւառն Ա-ի-ոց-ոց (փխ. «Արաբացւոց» = Ասոր.) ||⁷³⁰ C «Կեդարու» (= Ասոր.): ||⁷³² A Եկեղեցւոյն. C «Եկեղեցւոյն Սաղիմայ, որ շինեցաւ ի Սիոն» ուր «Սաղիմայ» կրճատութիւն է «Երուսաղէմայ» անուան: — Հոս շփոթ են ձեռագիրք. AB Երուսաղէմ որ շինեցաւ Սիոն. L որ Երուսաղէմ շինեցաւ Սիոն. G որ Երուսաղէմ շինեցաւ Սիոն. D... Երուսաղէմ, շինեցաւ Սիոն:

§ 53. Բ. ||⁷³³ G միշտ սանկ կը կարգայ հոս եւ յաջորդաց մէջ «ընկալաւ ձեռնադրութիւն ա-

եւ Թեբայիս, եւ ամենայն Եգիպտոս, եւ ամենայն 735
աշխարհն Փիւղովնի, մինչեւ ի սահմանս Հընդ-
կաց՝ ի Մարկոսէ աւետարանչէ. զի նա եղև անդ
հրամանատար եւ առաջնորդ, շինեաց եկեղեցիս,
եւ կարգեաց ի նմա քահանայս եւ պաշ-
տաւնեայս:

54. Գ. Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահա- 740
նայութեան յառաքելոցն Հնդիկք եւ ամենայն
դաւառքն որ շուրջ զնովաւ են, մինչեւ ի ծովն
վերջին՝ ի Թովմայէ առաքելոց. զի նա եղև
դուխ եւ առաջնորդ, շինեաց եկեղեցիս, եւ 745
կարգեաց քահանայս եւ պաշտաւնեայս:

55. Գ. Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քա-
հանայութեան յառաքելոցն Անտիոք եւ ամենայն
Սուրիա եւ Վիլիկիա եւ Գաղատիա մինչեւ

առաքելոցն: Իսկ Շիսկզբան կը դնէ թուականները .
հաս “Երկրորդ. Ընկալաւ,” եւն, եւ յաջորդաց մէջ
ալ “Երրորդ,” “Չորրորդ” եւնեւն, եւ միշտ “չձեռ-
նադրութիւն” կը կարգայ: ||⁷³⁴ Շ երկու անգամ
գրած է “առաքելոցն”: — G Ազեկոսանդրիայ:
||⁷³⁵ Շ Թեբայիւ, G Թեպայիս: ||⁷³⁶ F Փիւղովնի.
AB եւ Տիրոյենց եւ Ս. Խաչ (K.) “Փիլիովնի.” Շ
Փիլիսնի. DGL Փիլովնի: ||⁷³⁷ Շ դուխ եւ հրա-
մանատար նաեւ առաջնորդ, շինեաց զեկեղեցիս:
||⁷³⁸ BG պաշտօնեայս, C պաշտօնեայս սուրբս, պար-
կեշտս եւ անարասս:

§ 54. Գ. ||⁷⁴³ ABC դաւառք: — G մինչեւ
ծովն: ||⁷⁴⁴ “զի,” չունին DEFG, ||⁷⁴⁵ C ուստի
շինեաց զեկեղեցիս: ||⁷⁴⁶ BCG պաշտօնեայս:

§ 55. Գ. ||⁷⁴⁸ C Անտիոքն մեծ եւ Փիւրի-
քիա: ||⁷⁴⁹ AB եւ Ս. Խաչ “Սիւրիա.” C Փիւրի-
քիա. DEFL եւ Տիրոյենց “Սուրիա:” — AB Վիւ-

750 ցՊոնտոս ի Սիմոնէ վիմէ. զի նա եղ զՏիմունս
 եկեղեցւոյն յԱնտիոք. եւ եղեւ անդ գլուխ եւ
 առաջնորդ եւ քարոզ. հաստատեաց զեկեղեցին
 եւ կարգեաց քահանայս եւ պաշտօնեայս. եւ
 եղեւ նա անդ մինչեւ ի ժամանակն յորում ել
 755 նա ի Հռոմ՝ վասն Սիմոնի կախարդի:

56. Ե. Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահա-
 նայութեան յառաքելոցն մեծն Հռոմ՝ քաղաք եւ
 ամենայն Իտաղիա եւ Սպանիա եւ Բիւրիտանիա
 եւ Վաղիա հանդերձ այլովք որ շուրջ զնովաւ,
 760 ի նմին Սիմոնէ վիմէ յետ կործանելոյ զկախարդն
 Սիմոն, եւ եղեւ անդ գլուխ եւ առաջնորդ. շի-

լիկիայ եւ Վաղատիայ: — C մինչեւ՝ Պոնտոս:
 ||⁷⁵⁰ BG ի Սիմոնի. — AB եղ Տիմունս: ||⁷⁵¹
 AG «եկեղեցոյ (G եկեղեցւոյ) Անտիոք.» C եկե-
 ղեցւոյն Անտիոք: — B գլուխ առաջնորդ. C քա-
 րոզ, գլուխ եւ առաջնորդ: ||⁷⁵² C հաստատեաց
 զեկեղեցիս եւ կարգեաց անդ եւն: ||⁷⁵³ BCG
 պաշտօնեայս: — DEF եւ C «եւ եղեւ անդ (C ան-
 դէն)», ուստի չունին «նա» = G եւ եղեւ անդ:
 ||⁷⁵⁴ A մինչեւ ի ժամանակս. C «մինչեւ ի գնալն ի
 Հռոմ, վասն Սիմոնի կախարդի.» մնացեալ բառերը
 չունի C:

§ 56: ||⁷⁵⁶ B չունի «քահանայութեան
 յառաքելոց» բառերը. նաեւ DEFG չունին «յա-
 աքելոց»: ||⁷⁵⁷ G Հռոմ: ||⁷⁵⁸ F Իտաղիա,
 G Իտալիայ եւ Սպանիայ. G Իտալիա, B Իտաղիա
 եւ Իսպանիա: — ACDEF Բիւրիտանիա, B Բրի-
 տանիա, GL Բիւրիտանիա: ||⁷⁵⁹ DG Վաղիա, C
 Վալիլեա: — C որ շուրջ զնովաւ կամ ի նովին ի
 նոյն առաքելոյ ի Սիմոնէ վիմին հաւատոյ յետ
 եւն: ||⁷⁶⁰ G Սիմոնի . . . զկախարդն Սիմոնի [C
 Սիմոն]: — B կործանելոյն: ||⁷⁶¹ DEFG չունին

նեաց եկեղեցիս եւ հաստատեաց ի նմա եւ որ շուրջ զնովաւ, կարգեաց ի նոսա քահանայս եւ պաշտօնեայս:

57. Զ. Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահանայութեան յառաքելոցն Եփեսոս եւ Թեսաղոնիկէ. եւ ամենայն Ասիա, եւ ամենայն աշխարհն Կորնթացւոց եւ Աքայիա, եւ որ շուրջ զնովաւ՝ ի Յովհաննէ աւետարանչէ, որ անկաւ զլանջաբճեառն: Շինեաց անդ զեկեղեցիս յառաջնորդութեան իւրում. եւ եղեւ գլուխ եւ քարոզ. կարգեաց ի նմա քահանայս եւ պաշտօնեայս:

58. Է. Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահանայութեան յառաքելոցն Նիկիա եւ Նիկոմեդիա,

եւ, զորն «եղեւ» բայէն յառաջ: — C Գլուխ . . . շինեաց զեկեղեցիս: ||⁷⁶³ C չունի «ի նոսա» եւ յետոյ կը կարդայ «պաշտօնեայս (= BG) եկեղեցոյ»: — Հոս կը դադրի կանոնացս աշխարհաբար թարգմանութիւնը կամ L:

§ 57. Զ. ||⁷⁶⁵ B հոս եւ յաջորդներուն մէջ միշտ չունի առաջին տողին «քահանայութեան յառաքելոց» բառերը: ||⁷⁶⁶ B Եփեսոս . . . Ասիայ: ||⁷⁶⁷ G Ամասիա (փխ. «ամենայն Ասիա»): — D աշխարհ Կորնթացւոց: ||⁷⁶⁸ A Կորնթացւոց եւ Աքայիայ: B Աքայիայ: C եւ ամենայն որ շուրջ . . . ի Յովհաննէ AB Յովհաննէ]: ||⁷⁶⁹ BC զլանջաբ. G զլանջաբն . . . շինեաց անդ . . . առաջնորդութեան: ||⁷⁷⁰ C շինեաց զեկեղեցիս անդ առաջնորդութեան իւրում: ||⁷⁷² F կարգեաց ի նոյն (փխ. «ի նմա»): — BC պաշտօնեայս:

§ 58. Է: C նախ յաջորդը § 59 կամ Հատած Ը ունի եւ ետքը այս կտորը՝ § 58: ||⁷⁷⁴ A Նիկիեա. BG Նիկիայ: — ACG Նիկոմեդեա, B

775 եւ աշխարհն Բիւթանացւոց եւ Գուտիացիք եւ
կողմանք որ շուրջ զնովաւ իցեն՝ յԱնդրէէ առա-
քելոյ, յեղբարէ Սիմովնի վիմի. զի նա եղև
առաջնորդ եւ հրամանատար, քարոզ եւ գլուխ,
780 շինեաց եկեղեցիս, եւ կարգեաց ի նմա քահա-
նայս եւ պաշտօնեայս:

59. Ը. Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահա-
նայութեան յառաքելոցն Բիւզանդիա, եւ ամե-
նայն աշխարհն թրակացւոց եւ որ շուրջ զնովաւ
մինչև երցեան մեծ, որ որոշէ ընդ սահմանս Բար-
785 բարոսին, ի Ղուկասոյ առաքելոյ. զի նա շինեաց
անդ եկեղեցիս, եւ կարգեաց քահանայս եւ
պաշտօնեայս:

60. Թ. Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քա-
հանայութեան յառաքելոցն Ուռհա եւ ամենայն
790 քաղաքք որ շուրջ զնովաւ, Մծբին եւ Արար եւ

Նիկողիմեայ: ||⁷⁷⁵ C եւ ամենայն աշխարհն: —
A Գուտիացիք, BD եւ Տիրոյենց “Գուտիացիք,”
G Վուտիացւոց, F Գիւտիացիք. G եւ Գուտեա-
ցւոց: ||⁷⁷⁶ C եւ կողմանքն որք ... են՝ յԱնդրէի
առաքելոյ, յեղբորէ վիմին հաւատոյ եւն: — B
յԱնդրէէ առաքելոյն յեղբորէ Սիմոնի: G Անդրէէ
... եղբարէ...: ||⁷⁷⁸ C առաջնորդ հրամանատար:
||⁷⁷⁹ BC զեկեղեցիս: ||⁷⁸⁰ BC պաշտօնեայս:

§ 59. Ը. ||⁷⁸² A Բիւզանդիայ. D Բիւզան-
տիա. C շունի: ||⁷⁸³ A Թրակացոց: ||⁷⁸⁴ C որ
որոշէ շահմանս բարբարոսաց: ||⁷⁸⁵ B ի Ղուկասէ.
C ի Ղուկայ: ||⁷⁸⁶ BC զեկեղեցիս: — B շունի
“քահանայս եւ:” ||⁷⁸⁷ BC պաշտօնեայս:

§ 60. Թ. ||⁷⁸⁹ A յառաքելոց: — DEFG
Ուռհա. C Յուռհա եւ ամենայն շուրջ զնովաւ ե-
ղեալ քաղաքք եւն: ||⁷⁹⁰ B քաղաք (փխ. “քա-

սահմանակիցք Միջագետաց, Հայք եւ ամենայն
Տիւրքիս եւ հարաւ՝ յԱզդէէ յառաքելոյ, որ է
մին յեւթանասուն եւ երկուց աշակերտացն. շի-
նեաց անդ եկեղեցի եւ աշակերտեաց զամենայն
կողմանսն զայնօսիկ, եւ կարգեաց ի նոսա քա-
հանայս եւ պաշտաւնեայս:

795

ղաքք» = C, իսկ DG քաղաքն, F քաղաքօքն: — B
Արաբք = Տիրոյենց եւ Ս. Խաչ (K.) C Արաբիա.
ABEF Արաբ: K կ'առաջարկէ «Արաբ» կարգալ-
բայց ըստ Ասորի բնագրին լաւ է «Արաբ» կամ «Ա-
րաբք» թողուլ: ||⁷⁹¹ C եւ սահմանակիցն Միջա-
գիտաց: — C Հայկք: Ամէն ձեռագիրք՝ ABDEF
եւ C՝ հոս Հայ կը յիշեն, որ ըստ Ասորւոյն ոչ թէ
հոս Ազդէի մասին, այլ յաջորդին կը վերաբերի:
Տես վերը՝ էջ 198—200: ||⁷⁹² BG Տիւրքիս. C
Տիւրքիս, հարաւ է՝ որ շուրջ շինվա՝ (= Ասոր.)
վերջին խօսքս չունին ABDEFG: — Միայն C
պահած է ուղղագրոյնր «յԱզդէէ», այլք փոխուած
են՝ «ի Թագէէ» (B ի Թագէէսէ, F ի Թագէսէ)
— B առաքելոյ, C առաքելոյն (փխ. «յառաքե-
լոյն»), զոր չունի A: ||⁷⁹³ «Յե-Ռանասուն է- երկուց
աշակերտացն» դրինք յենկով C ձեռագրին ընթերց-
ման վրայ՝ «որ մի էր եօթանասնից» եւ հետեւելով
Ասորւոյն. այլք (ABDEF) կ'ըսեն «յերկստասան
առաքելոցն» (G ի ԲԺան առաքելոյց, ուստի փո-
փոխեալ:) ||⁷⁹⁴ G շինեաց եկեղեցի անդ: C «անդ»
չունի: B «եկեղեցիս» կ'ըսէ: — C «... զեկե-
ղեցիս, կարգեաց քահանայս եւ զպաշտօնեայս»,
միւս բառերը չունի: ||⁷⁹⁵ DEF զկողմանս. G կող-
մանս: — DEFG չունին «եւ» զօղք «կարգեաց»
բայէն յառաջ: — B ի նա (փխ. «ի նոսա») A «ի
նմա», միայն Ս. Խաչ (K) ունի ուղղութեամբ «ի
նոսա», DEF չունին այս բառը: ||⁷⁹⁶ BC պաշտօ-
նեայս:

61. ժ. Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քա-
 չանայութեան յառաքելոցն Պարսք եւ Պար-
 թեւք եւ ամենայն Ասորեստան, (եւ Հայք) եւ
 800 Մարք, եւ ամենայն որ շուրջ զԲաբելոնիւ, եւ
 Խուժաստան եւ Գէղք, մինչեւ ցտահմանս Գղաց
 (Հնդկաց), մինչեւ Գոգ եւ Մագոգ, եւ այլ աշ-
 խարհք որ շուրջ զկողմամբն զայնոքիւք՝ յԱդ-
 դէէ (յԱդգէէ) կերպասագործէ յաշակերտէ
 805 Թագէի (Ադգէի) առաքելոյ, որ բժշկեաց զԱբ-
 գար թագաւոր Ուսհայի:

§ 61. ժ. ||⁷⁸⁸ «Պարթեւք» չկայ Ասորոյն
 քով, որ հին կը դնէ «Հայք» եւ զոր մենք ալ փա-
 կազծի մէջ աւելցուցինք. ձեռագիրք ջնջած են
 զայս՝ նախընթաց հատածին մէջ դնելով: —
 Մարք» կարենոր ընթերցուածը միայն C պահած
 է՝ «Պարսք, եւ Մարք եւ Պարթեւք եւ ամենայն
 Ասորեստան:» ||⁸⁰¹ Բոլոր ձեռագրաց մէջ այսպէս
 է «Խուժաստան եւ ամենայն որ շուրջ զԲաբելոնիւ»,
 սուտի տեղափոխուած: C որք շուրջ զԲաբելոնիւ.
 A զԲաբելոնիւ. B զԲաբելոնի: — DEF Գէղք, G
 գէղք. A Գեաւղք, B եւ Ս. Խաչ «գիւղք». C
 շունի: Տես վերը՝ էջ 175: ||⁸⁰² «Հնդկաց» մենք
 աւելցուցինք փակագծի մէջ բոտ Ասորոյն. հայ
 ձեռագիրք ազաւազ՝ B Գթաց, CF Գղաց, ADF
 Գղաց: — B Մագոգ. C Գոգ եւ Մագոգ եւ աշ-
 խարհք որ շուրջ զնովաւ զայնոսիկ կողմամբ: — G
 եւ այլ աշխարհ...: ||⁸⁰³ B զկողմամբը շայնսնէ
 (A «զայնոքիկ:») ||⁸⁰⁴ Ամէնքը «յԱդգէէ» փխ-
 «յԱդգէէ», զոր գրինք փակագծի մէջ: — G
 «աշակերտէ Թագէոս առաքելոյ:» Ամէնքը «Թա-
 գէի» (B Թագէոսի, G Թագէոս) փխ. «Ադգէի»
 զոր գրինք փակագծի մէջ: ||⁸⁰⁵ C... առաքելոյն
 (= B), որ զթագաւորն Աբգար բժշկեաց յուրուկ

62. ԺԱ. Իսկ Պաւղոս առաքեալ համա-
 շունչ առաքելաւքն շրջէր ընտանեբար հոգա-
 ցեալ ընդ ծով եւ ընդ ցամաք, ընդ կղզիս հե-
 ուաւորս. զկողմանս հեթանոսաց, զհիւսիսի եւ 810
 զարեւելս, զհարաւ եւ զարեւմուտս լի առնէր
 աւետարանաւն քրիստոսի, հաստատէր զհիմունս
 եկեղեցւոյ, խրատէր եւ կարգէր քահանայս եւ
 պաշտօնեայս:

63. ԺԲ. Բայց այլ առաքեալքն՝ ընկերք 815
 նոցա եւ առաքելակիցք, չոգան ի տար աշխարհս
 բարբարոսաց, յաշխարհս հեռաւորս հեթա-
 նոսաց [ըստ մարգարէութեանն Մովսէսի, թէ
 կացոյց զսահմանս հեթանոսաց ըստ թուոյ հրեշ-
 տակաց Աստուծոյ. ըստ ՀԲ լեզուաց լեզուաց 820

ցաւոյ:» ||⁹⁰⁶ DEFG Ուրհայի. C չունի անունս,
 Բայց իւր «յուրուկ ցաւոյ» ըսելը կրնայ հնազոյն
 ընթերցուած ժ' ըլլալ:

§ 62. ԺԱ: ||⁹⁰⁷ C Պաղոս առաքեալն:
 ||⁸⁰⁸ BC աշակերտօքն: ||⁸¹⁰ CG զհիւսիս: ||⁸¹¹ B
 շի առնէր աւետարանաւն (փխ. «լի...») ||⁸¹⁴ BC
 պաշտօնեայս:

§ 63. ԺԲ: ||⁸¹⁵ BG առաքեալք: — G
 եւ առաքելակից: ||⁸¹⁶ B ի տար աշխարհս հե-
 ուաւոր հեթանոսաց: G ի տար աշխարհս բար-
 բարոսաց, աշխարհս հեռաւորս ըստ մարգարէու-
 թեան եւն. (ուստի չունի «հեթանոսաց.» զոր
 չունին նաեւ DEF:) C ազատ. «...եւ առաքե-
 լակիցք չոգան ի յաշխարհն Բարբելացոց, եւ
 յայլ աշխարհս հեռաւորս: ||⁸¹⁹ G կացոյց սահ-
 մանս: ||⁸²⁰ B չունի «Աստուծոյ» եւ կը դրէ
 «եօթանասուն երկու լեզուացն.» (զերջինս մէկ ան-
 դամ:) C ազատ «նաեւ ըստ եօթանասուն եւ եր-

պատգամաւորք, քարոզք եւ առաքեալք առա-
 քեցան ի Քրիստոսէ ընդ ոլորսս երկրի:] եւ
 շրջէին տեղի ի տեղւոջէ, եւ քարոզէին զաւե-
 տարանն արքայութեան: [Արպէս յաշտարակէն
 825 ցրումն, նոյնպէս եւ ի խաչէն ժողովումն եւ միա-
 բանութիւն ի ձեռն Հոգւոյն սրբոյ ի հաւատս
 ճշմարտութեան:] եւ սուրբ նշանաւք եւ ճշմա-
 րիտ բժշկութեամբք հաւանեցուցանէին, աշա-
 կերաէին եւ ուսուցանէին. շինէին եկեղեցիս եւ
 830 կարգէին կացուցանէին քահանայս եւ պաշտաւ-
 նեայս. եւ կատարեցան բարի անուամբ եւ մեծ

կու լեզուացն որ բաժանեցան յաշտարակէ անտի,
 եօթանասուն եւ երկու աշակերտք կամ առաքեալք
 ըստ լեզուաց լեզուաց պատգամաւորք:» Նման DG
 «ըստ թուոյ հրեշտակաց Աստուծոյ ըստ ՀԲ լե-
 զուաց յաշտարակաշինութենէն, ՀԲս ըստ լեզուաց
 լեզուաց պատգամաւորք:» F առաջին «լեզուաց»
 բառով կ'աւարտի եւ այսպիսի վերջաբան մ'ունի՝
 «սուրբ Հոգին այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս
 յաւիտենից ամէն:» ||⁸²¹ G պատգամաւորք եւ
 քարոզք. (ուստի չունի «եւ առաքեալք:») — B
 առաքեալք առաքելոցն (այսպէս:) ||⁸²² DG «ի
 Տեառնէ (փխ. «ի Քրիստոսէ») ընդ ոլորսս աշխար-
 հի:» C ընդ տիեզերս աշխարհի: ||⁸²³ A ի տեղի
 ի տեղւոջէ: C ի տեղւոջէ ի տեղի. BDG տեղւոջէ
 ի տեղի (= Ս. Խաչ, K.) ||⁸²⁵ DG չունին «եւ»
 զօրք «ի խաչէն», բառէն յառաջ: B խաչէն (առանց
 «է» նախորդի): — A ժողովումն է միաբանութիւն:
 C . . . միաբանութիւն էդէ: ||⁸²⁶ A Հոգւոյն:
 ||⁸²⁷ B նշանօք, C այլ եւ սքանչելեօք եւ նշանիք
 հաւանեցուցանէին: ||⁸²⁸ G բժշկութեամբ: —
 DG չունին «հաւանեցուցանէին:» ||⁸³¹ Միայն D

նահատակութեամբ յանուն Տեառն Յիսուսի
Քրիստոսի: Եւ այսպէս երթեալ զհետ վարդա-
պետութեան նոցա աշակերտք նոցա մինչեւ ի
վախճան աշխարհիս (. . .)

835

64. Իսկ Ղուկաս աւետարանիչ, որում
եղև փոյթս այս եւ գրեաց հոգաբարձութեամբ
զամենայն առաքինութիւնս եւ զգործս առաքե-
լոց եւ զկարգս պաշտաման եւ զաւրէնս քահա-
նայութեան նոցա եւ եթէ յոր կողմն չոգան

840

ունի «մեծ նահատակութեամբ» իսկ DG չունին
յաջորդ «Տեառն» բառը: G անուն (փխ. «յանուն») Տեառն: C ազատ. «...եւ աշակերտութեան ուս-
տուցանելին քահանայս եւ պաշտօնեայս: Վերջա-
պէս կատարեցան բարեգոյն անուամբ, վարուք եւ
նահատակութեամբ, վկայութեամբ եւ խոստովա-
նութեամբ յանուն Յիսուսի Քրիստոսի:» ||⁸³⁴ Մի-
այն CDG ունին «աշակերտք նոցա» (C նոցին, G
աշակերտքն նոցա:) C այսպէս է. «սոյնպէս եւ ա-
շակերտք նոցին հետեւեցան վարդապետաց իւրոց
մինչեւ ի վախճան:» ||⁸³⁵ AB վաղճան: — A աշ-
խարհիս: Վերջին երկու բառերս չունի C: Հոս խօսք
մը գուրս ինկած է հայ ձեռագրաց մէջ, որ ըստ
Ասորւոյն ըլլալու էր «եւ փոփոխումն ինչ եւ յաւե-
լուած ոչ եղև ի քարոզութիւն նոցա:»

§ 64. ||⁸³⁶ BD աւետարանիչ: ||⁸³⁷ C փոյթ
յանձին կալեալ գրեաց. (յաջորդ «եւ» չունին DG)
— G հոգաբարձութեանց: ||⁸³⁸ DG եւ զկարգս
եւ զգործս պաշտաման: C զգործս առաքելոց,
զկարգս եւ զօրէնս: ուստի միայն C կ'ըսէ «զգործս
առաքելոց» (= Ասոր.): «Չօրէնս» կը գրէ նաեւ B:
||⁸⁴⁰ «քահանայնութեան» բառէն ետքը C սանկ կը
համառօտէ. «եւ զայլ հարկաւոր բանս, եւ եղ ի
ձեռն Պրիսկեա» եւն: — D եւ թէ յոր կողմն: G

իւրաքանչիւր որ ի նոցանէ: Փութով առանց
 յապաղելոյ (զայս) եւ եւս յաճախագոյնս քան
 զայս գրեաց Ղուկաս եւ ետ ի ձեռս Պրիսկեայ
 եւ Ակիւղեայ աշակերտաց իւրոց որ յարեալ
 845 էին ի նա մինչեւ յաւր մահուան իւրոյ, որպէս
 եւ յարեալ էր ի Պաւղոս Տիմոթէոս, եւ Տիտոս,
 եւ Արիստարքոս որ էր ի Լիւսարայ, եւ Ոնեսի-
 մոս եւ Մնէոս, որ էր առաջին աշակերտ առա-
 քելոցն, եւ այլ բազում աշակերտք նորա, մին-
 850 չեւ ցելանել նորա ի Հռոմ, յորժամ եկաց

եւ թէ ո՞ր կողմն: ||⁸⁴¹ Ամենքը պարզ «իւրաքան-
 չիւր», միայն D «իւրաքանչիւր»+: ||⁸⁴² Փակածեալ
 «զայս» մենք աւելցուցինք, ինչպէս իմաստն ու Ա-
 սորին կը պահանջեն: — ABDG միայն «առանց
 յապաղելոյ եւ յաճախագոյն [AB եւս յաճախ-
 գոյն] քան զայս...»: ||⁸⁴³ DG ի ձեռն (Պրիսկեայ
 եւն). նաեւ C ի ձեռն: — A Պրիսկեայ (= C.) B
 Պրիսկիայ, G Պրեսկիայ: ||⁸⁴⁴ A Ակիւղեայ. C
 յԱկիւղեայ. D Ակեղեայ, G Ակեղայ: ||⁸⁴⁵ B յոր,
 G յաւուր: — AB մահուան իւրեանց: C... աշա-
 կերտաց իւրոց որ անբաժանք էին ի Ղուկայ, Հան-
 գոյն Տիմոթեայ եւ Մեմնոսի, որ որպէս ի Պողոսէ,
 զի սա էր առաջին աշակերտն եւն: ||⁸⁴⁶ D միայն
 ունի «ե-» զօգն՝ «յարեալ էր», խօսքէն յառաջ: —
 B ի Պողոսն: — DG ե- Տիտոս (այլք չունին «եւ») ||⁸⁴⁷ D ի Լիւսարայ, B ի Լիւսարիայ, G ի Լիւսարա,
 A ի Լուսարեայ: ||⁸⁴⁸ AB ձեռագրաց մէջ «ե-
 Մնէոս», եղեր է սխալմամբ «ե-մնէոս», B ուղղու-
 թեամբ «եւ Մնէոս», G Ոնէոս: C ազատ «զի սա
 էր առաջին աշակերտ եւ ունէր զայլ բազում ա-
 շակերտս, այսինքն զՏիտոս եւ զԱրիստարքոս եւ
 Ոնեսիմոս, մինչեւ յելանել նորին ի Հռոմ» եւն:
 ||⁸⁵⁰ D յելանել. G ելանել ի Հռոմ: B չունի «ի

ընդգէմ՝ նորա Տէրախղոս, եւ գլխատեցաւ ի
Ներոնէ կայսերէ սուսերաւ, նա եւ Պետրոս՝ ի
Հոով քաղաքի, եւ եղան անդ մեծաւ պատուով
ըստ արժանի իւրեանց գովութեանն:

65. Եւ տեսեալ բազմամբոխ մարդկանն զմեծ 855
նահատակութիւն խոստովանութեան նոցա, մե-
ծապէս գոհանալով աւրճնէին զՀայր եւ զՈրդին
եւ զսուրբ Հոգին, եւ կատարեն զյիշատակս նո-
ցա մեծաւ պատուով եւ ցնծութեամբ, եւ առ- 860
նեն տաւն ուրախութեան միաբանութեամբ ա-
մենայն քաղաքն Հոովայեցւոց, նախ՝ Սիմոնի
վիմի, երկրորդ՝ սրբոյն Պաւղոսի, եւ այնպէս
կարգ ըստ կարգէ եւ զայլոց առաքելոցն, շինեալ
վկայարան սքանչելագործ իւրաքանչիւր ըստ ա- 865
նուան նոցա, եւ առնեն տաւնս մեծապայծառս,

Հոով, յորժամ, քառերբ: — C եւ իբրեւ եկաց...
Տէրախղոս եւն: B Տէրախղոս, DG Տէրախղոսն:
||⁸⁵² B ի Ներոնէ... ի Հոով սրով, նաեւ Պետրոս:
D ի Ներոն կայսերէ սուսերաւ, նախ Սիմոն Պետրոս:
G ի Ներոն կայսերէ սուսերաւ, նախ Սիմոն Պե-
տրոս ի Հոով եւն: C ազատ. «Եւ ապա կատարեցաւ
ի Ներոնէ կայսերէ սրով. նաեւ տեսեալ բազմամ-
բոխ եւն:» ||⁸⁵² B եւ եղ անդ... գովութեան:

§ 65. ||⁸⁵⁵ A բազում ամբոխ մարդկանն, G
բազմամբոխ մարդկան: ||⁸⁵⁶ G խոստովանութեանց:
||⁸⁵⁷ B օրճնէին: — ABG զՈրդի: ||⁸⁵⁸ DG զՀա-
յր սուրբ: ||⁸⁵⁹ DG շունին «պատուով եւ:»
||⁸⁶⁰ B առնէին տօն միաբանութեամբ: ||⁸⁶¹ D ա-
մենայն քաղաք: — B Հոովայեցւոց, G Հոովայե-
ցւոց: — DG Սիմոնի: ||⁸⁶² B Պաղոսի: ||⁸⁶³ D
կարգ ըստ կարգի: — AB շինելով վկայարանս. G
շունի «շինեալ:» ||⁸⁶⁴ B սքանչելագործս: — DG

որպէս եւ վայել է սրբութեան նոցա, [փա-
ռաւորելով զամենատէրն զարարիչն զՀայր եւ
զամենաստեղծիչն զմիածինն Որդին՝ որ յԱս-
տուծոյ, զՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, եւ զամե-
նուսոյցն եւ զՄխիթարիչն զառաջնորդն ամենայնի
զուրբ Հոգին, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս
յաւիտենից:]

բոս իւրաքանչիւր անուանց նոցա: ||⁸⁶⁵ B “առ-
նէին տօնս” բայց չունի “որպէս”: ||⁸⁶⁷ D զամե-
նատէր: — ADG զՀայրն: ||⁸⁶⁸ A զամենաստեղծիչն.
G զամենաստեղծիչն: — DG զՄիածինն (չունին
“Որդին”) AB զՄիածին Որդին: ||⁸⁶⁹ DG զՏէր մեր:
— B զՅիսուս: — B զամենուսոյց: A զամենու-
սոյց զՄխիթարիչն. (ուստի չունի “եւ” զսր չունի
նաեւ B) ||⁸⁷⁰ AB զՄխիթարիչ եւ զառաջնորդ
[B եւ զառաջնորդն.] ||⁸⁷² B չունի “յաւիտենից.”
G ալ չունի “եւ յաւիտեանս յաւիտենից.” Իսկ D
ծայրը “Ամէն” կը կցէ: — C ազատ. “Նաեւ տե-
սեալ բազմամբոխ մարդկանց զնահատակութիւնս
նոցա, մեծապէս եւ բարձր բարբառով զոհութիւնս
մատուցանէին արարչաստեղծին եւ անկարօտին
Աստուծոյ, վասն սրոյ օրհնէին զՀայր եւ զՈրդի եւ
ամենասուրբ Հոգին, անզրաւ յաւիտենիւ:”

դիւանոնս (Լ զգաշտօն) եկեղեցւոյ եւ թէ յոր կողմն շողան մի մի յառաքելոյն, եւ ուստի բնկալան աշխարհք տանն Հոռոմոց (Լ Յունաց եւ Հոռոմոց) զաջ քահանայութեան.», (Լ կը կցէ՝ «եւ ամենայն ազգք հարաւոյ՝ որ աշակերտեցան աւետարանի Քրիստոսի փրկչին մերոյ:») Լ խորագիրն ալ այսպէս ունի՝ «Գարձեալ ի Արարչի Երանելի Արարելի Եւրոպոյ, որ աշակերտեաց եւ ուսոյց զՌուհայեցիս եւ զամենեօին զնոսա որ ի Միջագետս:», Աս խորագրին մասին տես վերը՝ էջ 155—9. նոյնպէս քանի մը բացատրութեանց համար տես էջ 44—5 («աջ քահանայութեան»), 85 եւն («կարգք եւ օրէնք»), «տուն Հոռոմոց» էջ՝ 24 եւն: Արաբ.-եթովպ. բոլորովին տարբեր՝ տես էջ 283—4:

(§) 1. Յոդ 15—37: Աս. «Յամին 339 իշխանութեան Յունաց, (Հայր լաւ եւս կը կցէ՝ «ի թագաւորութեան Տիբերեայ կայսեր Հոռոմոց»), յամենան խնդրան որ աւր շորք էր ամոյն որ էր միաշարածի եւ կատարումն զնտակոստէին. ի նմին աւուր եկին աշակերտքն ի Նազարէթէ Գալիլէացւոց՝ ուր աւետարանեցաւ յիւթիւն Տեառն մերոյ, ի լեառն՝ որ կոչի Չիթենեաց, իբրեւ էր Տէրն մեր բնդ նոսա եւ ոչ երեւէր նոցա. եւ ի ժամուն մեծի առաւօտուն՝ ամբարձ զձեռս իւր Տէրն մեր եւ եղ ի վերայ գլխոյ մետասան աշակերտացն, եւ շնորհեաց (բուն՝ «եւ») նոցա զգարգեւ երիցութեան:» Մնացեալը չկայ Ասորոյն մէջ: Ներածութեան սկզբանս եւ թուականին մասին համա. վերը՝ էջ 46 եւն: Արաբ.-եթովպ. բաւական կը շեղի, մանաւանդ վերջն՝ ուր «եւ արար զնոսա երիցունս» բսելէն ետքը կ'աւելցուին Հին կտակարանէն քանի մը վկայութիւններ՝ որդւոց Իսրայէլի խոտեալ քահանայութեան նկատմամբ: Նոր՝ արանգութեան համեմատ է գարձեալ բսելն՝ «եւ») յետ ասանուն աւուրց զկնի յարութեան Քրիստոսի՝ եկին ժողովեցան ի վերայ լերինն Չի-

Թեևեաց, որ հայի ի վերայ տաճարին սրբոյ, եւն. իսկ Թուականն է՝ «յամին 339 հռչակաւորն Աղեքսանդրի, ի 21 ամսոյն Մայիսի, յաւուր Պենտակոստէին» եւն.:

2. Յոդ 38—49: Ասոր. «Եւ յանկարծակի ամպ լուսաւոր բնկալաւ գնա, եւ տեսին գնա իբրեւ վերանայր յերկինս, եւ նստաւ բնդ աջմէ շօր իւրոյ. եւ փառաւորէին զԱստուած զի «բե»ն զվերանալ նոր» որպէս է— «էր ցն»ս. (— այս խօսքը դուրս ինկած բլլալու է արգի հայերէնին մէջ, թէ եւ նման խօսք մը քիչ մը յառաջ գրած էր խմբագիրն. ամբողջն այժմ շատ քիչ կապակցեալ է, տես վերը՝ էջ 193. —) եւ ցնծային զի բնկալան զաջ քահանայութեանն տանն Մովսիսի եւ զԱհարոնի:» Ասորոյն համաձայն է Ար.:

3. Յոդ 50—64: Ասոր. «Եւ անաի (ի լեւնէն Չիթեւեաց) ելին եկին ի վերնատունն, ուր եկէր (այսպէս Լըստ հայոյն, Cur «բ»ր») Տէրն մեր զգատիկն (պատեք) բնդ նստա. եւ ի տեղւոջն՝ ուր եղեն հարցմունք թէ ո՞վ իցէ որ մասնելոց իցէ զՏէրն մեր խաշահանուաց, ի նմին տեղւոջ եղեն եւ հարցմունք եթէ որպէս քարոզեացեն զաւետարանն յաշխարհի. եւ զոր աւրինակ ի վերնատանն սկսաւ խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան Տեառն մերոյ թագաւորել յաշխարհի, նոյնպէս եւ անաի սկսաւ վարդապետութիւն քարոզութեան նորա տիրել յաշխարհի:» Ար. կը յաւելու նախ թէ աշակերտք 10 օր պահս պահեցին վերնատան մէջ. մնացեալն ալ համառօտուած է. «զոր աւրինակ» եւն խօսքն հոն ամենեւին չկայ:

4. Յոդ 65—79: Ասորին՝ «Եւ մինչդեռ յայսմ մաքառման էին (— այսպէս ըստ հայոյն, ասորին բուն՝ «յայսմ դժուարութեան էին անկեալ» —) աշակերտքն, թէ որպէս քարոզեացեն զաւետարանն լեզուաց օտարաց՝ զոր ոչ գիտէին. եւ այսպէս ասէին առ միմեանս եթէ՝ Զգորութիւնս

եւ զսքանչելիս՝ յուսացեալ եմք՝ զի առնէ Քրիստոս
առաջի ազգաց աւտարաց. (այլ) զի ոչ գիտեմք
զլեզուս նոցա, եւ ոչ նոքա հմուտ են լեզուի մե-
րում, ո՞վ ուսուցանէ նոցա եւ ցուցանէ, եթէ ա-
նուամբն Քրիստոսի՝ որ խաչեցաւ, լինին այս զօրու-
թիւնք եւ սքանչելիք:», Ասոր եւ նախընթացին
վերջին մասերուն տեղ կ'ըսէ Ար. պարզապէս՝ «Եւ
սկսան իւրհարածել եթէ զիարդ երթիցեն ի կոչել
զմարդիկ ի հաւատս, զորոց զլեզու ոչ գիտեն եւ
ոչ իմանան (= հասկընալ) զեսոս նոցա:»

5. Ծոյ 80—91: Ասորին՝ «Եւ մինչդեռ
յայսմ խորհրդի էին առաքեալքն, յոսն եկաց
Սիմոն Պետրոս (Աեփա) եւ ասէ ցնոսա. Եղբարք,
ոչ է մեզ (գիտել) եթէ որպէս քարոզեսցուք
զաւետարան նորա, այլ Տեառն մերում, որ գիտէ
թէ որպէս կարացուք քարոզել զաւետարան իւր
յաշխարհի. այլ յուսամք ի հոգաբարձութիւն
նորա վասն մեր որ խոստացաւ մեզ եւ ասէ թէ
Յորժամ ելանեմ ես առ Հայր իմ՝ առաքեմ առ
զձեզ զՀոգին Մխիթարիչ, եւ նա ուսուցէ ձեզ
զամենայն որ ինչ արժան է ձեզ իմանալ եւ
ուսուցանել:», Քիչ մը համառօտ է Ար., որ
վերջը կ'ըսէ «...որ արժան է մեզ իմանալ եւ
առնել:»

6. Ծոյ 92—105: Ասորին՝ «Եւ մինչդեռ
Սիմոն Պետրոս ասէր զայս առաքելոց բնկերաց
իւրոց եւ յիշեցուցանէր նոցա (— այսպէս հայն եւ
Cur., իսկ L «լռւորէր զնոսա», Ար. չունի այս
խօսքը —) անշնորհ (խորհրդաւոր, անընդելա-
կան, Ար. «հնչուն իբրեւ սաստիկ հոգմոյ») լսելի
լինէր նոցա, եւ հոս անոյշ՝ որ անընդելական (օ-
տար) էր աշխարհի, բուրբեր նոցա (այսպէս L, իսկ
Cur. «գառնայր») եւ ի մեջ բարբառոյն եւ հոսոյն՝
լեզուք հրեղէք իջին առ նոսա յերկնից, եւ հան-
դեան ի վերայ միոյ միոյ ի նոցանէ եւ նստան. եւ
բոս լեզուին՝ զոր բնկալաւ մի մի ի նոցանէ, այնպէս

պատրաստեաց զանձն իւր զի երթիցէ յաշխարհն այն, ուր խօսիցին եւ լուիցեն այնու լեզուաւ:» Արհոս շատ կը շեղի, ու դարձեալ կը շեշտուի որ այս ամենայն եղաւ «զկնի 10 աւուրց ի լուսն. Ծաւուրց զկնի յարութեան նորա ի մեռելոց, յայնժամ սկսան խօսել լեզուս նորս», եւն:

7. Ժող 106—113: Ասորին՝ «Եւ նովին պարգեւաւ Հոգւոյն՝ որ տուաւ նոցա ի նմին աւուր, եղին կարգս եւ օրէնս, որ միաբանին աւետարանին քարոզութեան նոցա եւ ճշմարիտ եւ հաւատարիմ ուսման վարդապետութեան նոցա», (տես վերն էջ 172:)

Յաջորդ (տող 114—116) երկրորդ խորագիրը շունի Ասորին, եւ արդէն Օձնեցւոյ կանոնադրոց խմբագրութենէն է այն, եւ հոս կը յաջորդէ սովորաբար ձեռագրաց մէջ կանոնաց ցանկն՝ նոյնպէս Օձնեցւոյ աշխատասիրութեամբ. (տես վերը էջ 246—7:): Շատ մեծ խոտորում կը ցուցնեն հոս Արար.-Եթովպ. թարգմանութիւնք, որոնք ուրիշ վերջաբանութիւն մ'ունին եւ անկէ ետքն անմիջապէս կը կցեն առաքելոց գործունէութեան մասը կամ աշխարհացուցակը (տես § 52—63:): Այս վերջաբանն ու անցումն այսպէս է արաբականին մէջ՝ «Եւ գոհանային զԱստուծոյ վասն ամենայնի, զոր ինչ ուսոյց եւ ծանոյց նոցա. եւ դռնէցին զսուրբ Եր, իբրեւ գոհանային զԱստուծոյ վասն այնորիկ. յայնժամ լուսն Պէտրոս շաղկերբոցն, փոխանակ Տեառն Քրիստոսի, զմեծաց եւ զփառքունց. յայնժամ գնացին յաշխարհս հեռաւորս՝ կոչել զմարդիկ ի հաւատս, որպէս պատուէր եա նոցա Քրիստոս. եւ եղեն հովիւք, պահապանք, տեսուչք եւ քահանայք եւ նախընծայք ի քահանայութեան», եւ կը կցուի Յակոբայ առաքելոյ քարոզութեան շրջանին յիշատակութիւնք, յետոյ միւսները: Աւերոյիշեալ (§ 7) խօսքին նման կտոր մը կայ այս աշխարհացուցակէն ետքը:

8. Տող 117—128. Կան. Ա: Ասորին՝ Կան. Ա. այսչափ միայն՝ «Արդ կարգեցին (եզին) առաքեալքն եթէ ընդ արեւելս կացցեն յաղօթս. քանզի որպէս փայլակն զի փայլատակէ յարեւելից եւ երեւի մինչեւ յարեւմուտս, նոյնպէս եզիցի եւ գալուստ որդւոյ մարդոյ, եւ այսու զիտասցուք եւ ծանիցի մեզ եթէ յարեւելից երեւեսցի ի վախճանի:», Ասորւոյն՝ քիչ տարբերութեամբ նման է նաեւ Ար. (կանոնաց սկիզբը կայ հոն խորագիրս՝ «Երեսուն կանոնք.» բաց աստի ամէն կանոն խորագիր մ՝ աւնի իւր նիւթոյն համեմատ:) Այս կանոնին մասին տես վերը՝ էջ 113, 142 եւն:

9. Տող 129—154. Կան. Բ: Շատ փոփոխուած եւ ճոխացած է Կանոնս, որուն յաւելուածները տես վերը՝ էջ 211—3. նաեւ 106—8 եւն: Ասորին (Կան. Բ) շատ համառօտ է՝ այսպէս. «Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն եթէ յաւուր միաշարքաթւոյ եզիցի պաշտօն եւ ընթերցումն գրոց սրբոց եւ պատարագ. զի յաւուր միաշարքաթւոյ յարեաւ Տէրն մեր ի մեռելոց եւ յաւուր միաշարքաթւոյ զ-իւր-աշխարհի (տես էջ 172), եւ յաւուր միաշարքաթւոյ վերացաւ յերկինս եւ յաւուր միաշարքաթւոյ երեւի ի վախճանի՝ հրեշտակօք երկնից:» Ար. կը համաձայնի Ասորւոյն հետ, կը շեղի միայն յայնմ որ կը յաւելու թէ «յաւուր միաշարքաթւոյ աւետեաց հրեշտակն Մարեմայ զյղութիւն Քրիստոսի», թէ պատարագը «յերբ-ըրբ զ-մ-» պիտի ըլլայ. փոքր յաւելուած մ'ալ ծայրը կայ:

10. Տող 155—163. Կան. Գ: Ասորին (Կան. Գ) այսպէս. «Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն եթէ յաւուր շորեքշարքաթւոյ եզիցի դ-շ-ն (հայր՝ «ի պահս»), զի ի նմա յայտնեաց Տէրն մեր նոցա վասն դատաստանին իւրոյ եւ շարշարանաց եւ խաչելութեան եւ մահուան եւ յարութեան, եւ էին առաքեալքն յոյսմ արամու-

Թեան: „Ճիշդ այսպէս նաեւ Ար., ուր Հայն էական կէտին մէջ փոխուեր է: Տես ասոր մասին՝ վերը էջ 106—108, 142—3, պահոց մասին (Կան Գ եւ Դ) տես նաեւ էջ 59 եւն:

11. Տոյ 164—171. Կան. Գ: Ասորին (Կան. Գ) “Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն եթէ յաւուր ուրբաթուն յիններորդ ժամու եղիցի պաշտօն. քանզի որ ինչ ասացաւ յաւուր շորեւշարաթւոջ վասն շարշարանաց փրկչին մերոյ՝ յուրբաթուն կատարեցաւ, յորժամ շարժեցան աշխարհք եւ արարածք եւ խաւարեցան լուսաւորք յերկինս:” Այսպէս նաեւ Ար.: Հայոյն համար Տմն. վերն էջ 59, 108, 151 եւն:

12. Տոյ 172—180. Կան. Ե: Հայոյն յատուկ է այս մասն՝ պահսելով ասորւոյն եւ արեւելեանց քով. բայց հարազատ է յայանապէս: Տես այս մասին (չ-է-է աւուր պաշտօն) վերը՝ էջ 56 եւն, 222 եւն:

13. Տոյ 181—196. Կան. Զ: Ասորին՝ Կան. Ե. “Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն եթէ եղիցին երիցունք եւ սարկաւազունք որպէս զՎեւտացիս, եւ կիսասարկաւազունք որպէս զայնոսիկ որ կրէին զսպասս սրբոյ խորանին Տեառն. եւ դէտ (տես էջ 43, 218 եւն) որ լինիցի առաջնորդ ամենայն ժողովրդեան, իբրեւ զԱհարոն գլուխ եւ աւագ ամենայն քահանայից եւ Ղեւտացւոց ամենայն քաղաքին:” Հայր կերպարանափոխ եղած է եւ ազգայնացուցած “կաթողիկոսն” յիշատակելով. (տես նաեւ վերը՝ էջ 48 եւն:) Նման փոփոխութիւն կրած է նաեւ Արար. “Հաւատացեալք ունիցին առաջնորդս՝ Բորգուրդ” (Borg. Գորդուրդ) եւ եպիսկոպոսունս եւ եղիցի ի պատուին Մովսիսի եւ Ահարոնի եւ Եղիազարու. զի էին քահանայք սրբւոց Իսրայէլի եւ էին առաջնորդք իրաց նոցա եւ գլուխք ի վերայ իմասանոց (գալթաց), ծառայից եւ ամենայն ժողովրդեան.” (Կան. Ե)

խի սարկաւազաց եւ կիսասարկաւազաց մասն ու-
րոյն կանոն մ'եղած է հոն (կան. Է), անկէ յառաջ
դէրէրոս-րներուն կարգն ալ յիշելով. (տես § 27:)

14. Յոդ 197—206. կլակ. Է: Ասորին՝
կան. Զ. «Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն՝ եթէ
արասցեն տօն ծննդեան փրկչին մերոյ, որ է գլուխ
տօնից եկեղեցւոյ. Ի Զ յունուարի (քանուն Բ)
ըստ երկար թուոյ Յունաց.», այսպէս Ըստ. հայոյն
համեմատ, եւ ըստ նախնականին. ասորի Մ ձեռա-
գիրը փոխեր է ըստ նոր սովորութեան Գեկա. 25
(քանուն Ա) դնելով ծննդեան տօնը (տես վերն՝
էջ 160). նոր՝ նոյնպէս նաեւ Արաբ.-Եթովպ., որ
խմբագրութեան յայտնապէս Մ ձեռագրի շատ
մերձաւոր ընթերցուած մը հիմն եղած է՝ (կան. Ը.)
«Էւ արասցեն զտօն ծննդեան, որ է ծնունդ Տեառն
մերոյ Քրիստոսի, յամենայն ամի յաւուր՝ յորում
ծնաւ, եւ այս է ի 25ն Գեկտեմբերի (քանուն ա-
ռաջին), որ է գլուխ ամենայն տօնիցն:», Այս կա-
նոնիս եւ ծննդեան տօնի խնդրոյ մասին տես վերը՝
էջ 67—72. («ըստ յունարէն թուոյ», տես նաեւ
էջ 25:) — Արաբ.-Եթովպ. երկրորդ կանոն մ'ալ
աւելցուցած են (կան. Թ) Միւր-միւր տօնին՝ Յու-
նուարի 6ին: — Շիրակացւոյն կոչումը տես էջ 384:

15. Յոդ 207—232. կլակ. Բ: Շատ ճոխա-
ցած է հոս ալ խմբագրեալ հայն: Ասորին է
(կան. Է.) «Կարգեցին դարձեալ առաքեալքն
եթէ զքառասուն աւր պահեցեն յառաջ քան
զօր շարշարանաց փրկչին մերոյ, եւ ապա արասցեն
(= տօնել) զաւր շարշարանաց եւ զօր յարու-
թեան. քանզի եւ ինքն իսկ Տէրն մեր՝ տէր տօնիս
(հայր՝ «տէր տօնից եւ տարեկանաց», տես էջ 171)
զքառասուն օր պահեաց. եւ Մովսէս եւ Էզրա՝ որ
զգեցեալ էին զայս խորհուրդ (տես էջ 173),
զքառասուն քառասուն օր պահեցին եւ նոքա, եւ
ապա փառաւորեցան.», (հայոյն «կառավարեալ»
ըսելուն համար տես էջ 175): Շատ երկայնաբան

ու ճապաղ եղած է Ար., որ նաեւ կ'որոշէ թէ կիրակի եւ շաբաթ օրերը պէտք չէ պահէր պահել: Կանոնիս ներքնոյն եւ պահոց մասին հմմտ. վերը՝ էջ 54—5, տես նաեւ 143:

16. Տող 233—238. Կան. թ: Ասորին Կան. Ը. (Մ. Կան. Ժ.) “Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն եթէ ի կատարման ամենայն գրոց ընթերցի Աւետարան՝ իբրեւ զկնիք ամ գրոց, եւ յստն կալով ժողովուրդն լուիցէ նմա. զի աւետիք փրկութեան են ամենայն մարդկան:” Միակ կանոնն է որ գրեթէ անարատ անցած է խմբագրին ձեռքէն: Ար. բաւական զարգացած է (Կան. ԺԲ), ուր կ'ըսուի նախ թէ Արարածքն, Մարգարէքն, եւ Գործք Առաքելոց պիտի կարգացունեն եկեղեցւոյ մէջտեղը բարձր տեղը մը (արաբը կ'ըսէ الجليل, եթովպ. manbar, որ է աթոռ, գահ եւն.) վերջն ալ թէ աւետարանն ամէն գրքերէ աւելի յարգուի: Կանոնիս մասին տես վերն՝ էջ 29—35:

17. Տող 239—243: Կան. թ: Ասորին Կան. Թ. (Մ. Կան. Ը.) “Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն եթէ ի կատարման. Ծ. աւուրց յետ յարութեան՝ արասցեն զգիշատակ վերացմանն նորա առ Հայր իւր փառաւորեալ:” Հոս ալ Մ փոխեր է ըստ նորագոյն սովորութեան՝ յարութենէ ~~+~~ որ ետքը գնելով Համբարձման տօնը (տես վերը՝ էջ 47—8, 160.) ճիշդ Մի պէս նաեւ Ար. (Կան. ԺԱ:)

18. Տող 244—251. Կան. թԱ: Ասորին եւ արեւելեանք շունին, եւ նիւթն ալ հակառակ է նախընթացին յայնմ որ Համբարձման տօնը քառասներորդ օրը կ'որոշուի: Տես այս կանոնիս մասին վերն՝ էջ 227—30:

19. Տող 252—265. Կան. թԲ: Ասորին (Կան. ԺԱ.) “Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն եթէ որ ոչ գիտէ զհաւատս եկեղեցւոյ եւ զկարգս եւ զօրէնս՝ որ կարգեալ են ի նմա, մի լիցի առաջ-

նորդ եւ հրամանատար (տես էջ 43), եւ որ գիտէ զայնոսիկ՝ բայց անցանէ զնորջօր, ոչ պաշտեսցէ. զի չէ ճշմարիտ ի պաշտամանն իւրում, ստէ: Խմբադրեալ հայր ճոխացած է վերջը յաւելուածներով. նման յաւելուածներ ունի նաեւ Ար. (Կան. ԺԳ.): Տես վերը՝ էջ 76—7, 143, 190:

20. Տող 266—294. Կան. ԺԳ: Ասորին չէի. հայն ալ շախագանց ճոխացած է խմբագրին յաւելուածներովն. նախնականն հազիւ երկու երեք սող ըլլալու է. (տես վերը՝ 221, 226—7:) Չունին նաեւ Արեւելեանք:

21. Տող 295—304. Կան. ԺԳ: Ասորին (Կան. ԺԳ.) «Գարձեալ կարդեցին Առաքեալքն, եթէ իցէ որ երկմիտ ի պաշտաման եւ չիցէ ճշմարիտ ի նմա (տես էջ 172), այնպիսին դարձեալ մի պաշտեսցէ, զի չէ նմա ճշմարիտ տէրն պաշտամանն. նա զմարդիկ խարէ եւ ոչ զԱստուած՝ այն որ ոչ հաստատին կամակորութիւնք առաջինորա.» (տես էջ 29, 94—5:) Ասորւոյն պէս նաեւ Ար. (Կան. ԺԶ.):

22. Տող. 305—314. Կան. ԺԵ: Ասորին (Կան. ԺԵ.) «Գարձեալ կարդեցին առաքեալքն եթէ որ երզնու կամ (M եւ) ստէ, կամ վկայէ զվկայութիւն անօրէնութեան, կամ երթայ առ կախարդս եւ հարցուկս եւ քաւթեայս (քաղղէացիս, տես էջ 27) եւ վհուկս (— միայն M ունի — եւ վհուկս, = շայն,) եւ հաւատայ բախտից եւ ծննդոց՝ զոր բնդ ունին այնօրիկ որ ոչ ճանաչէն զԱստուած, եւ ինքն որպէս այր՝ որ ոչ ճանաչէ զԱստուած, մերժեսցի ի պաշտամանն եւ մի պաշտեսցէ:», Ար. երկու կանոն ըրած է այս կտորը (Կան. ԺԳ եւ ԺԵ.) որոնց վերջինը (կոխարդուութեան եւն մասն) շատ ճոխացած է: Կանոնիս մասին տես վերը՝ էջ 60—1, 89, 190:

23. Տող 315—325. Կան. ԺԶ: Ասորին (Կան. ԺԵ.) «Գարձեալ կարդեցին առաքեալքն եթէ որ սիրէ զՀրեայս՝ որպէս զՍկարիսվտացին՝ որ

սիրեաց զնոսա կամ զհեթանոսս որ երկիր պաղանեն արարածոց փոխանակ արարչին, մի մտցէ ի մէջ նոցա (յեկեղեցի) եւ պաշտեսցէ, այլ եթէ իցէ ի միջի նոցա՝ մի թողցեն եւ մի պաշտեսցէ դարձեալ ընդ նոսա:» Ար. նոյնպէս՝ Կան. ԺԸ: Տես ասոր մասին վերը՝ էջ 39—42, 88:

24. Ծոյ 326—335. Կան. ԺԷ: Ասորին (Կան. ԺԶ.) «Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն եթէ ոք ի հրէից կամ հեթանոսաց եկեսցէ եւ խառնեսցի ի նոսա (յեկեղեցի), եւ եթէ՝ իբրեւ խառնեալ էր ի նոսա, դարձցի եւ երթիցէ ի կողմն՝ ուր էրն, եւ եթէ դարձեալ կրկնեսցի եւ եկեսցէ առ նոսա, մի ընդունիցին զնա. այլ իբրեւ ի կողմն՝ ուր էր զառաջինն, այնպէս հայիցին ի նա՝ որ ճանաչենն զնա:» Ար. Կան. ԺԹ: Ասոր ալ մասին տես նախընթացին հետ՝ էջ 39—42, 88:

25. Ծոյ 336—346. Կան. ԺԸ: Ասորին (Կան. ԺԳ) շատ համառօտ է՝ «Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն թէ որ փոխ տայ եւ տանու տակտիս եւ փոյթ յանձին ունի զվաճառականութենէ եւ զազահումթենէ (= Հայր «եւ շահի շահս ազահումթեան», նման L եւ M «...զվաճառականութենէ ազահումթեան») այնպիսին մի եւս պաշտեսցէ եւ մի կացցէ ի պաշտաման:» Արաբ.-եթովպ. քիչ մը տարբեր՝ Կան. ԺԷ, ուր ազահումթեան եւ վաշխառութեան հետ կը յիշուի նաեւ շումթիւն: Տես վերը՝ էջ 77—8, 87:

26. Ծոյ 347—358. Կան. ԺԹ: Ասորին (Կան. ԺԷ.) «Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն թէ չէ իշխանութիւն առաջնորդին առանց իւրոց պաշտօնակցացն առնել զիրս ինչ եկեղեցւոյ, այլ խորհրդով ամենեցուն հրաման տացէ, եւ արասցէ՝ ընդ որում ամենեքին միաբան են եւ ոչ ընդդէմ դառնան:» Ճոխացած է Ար. (Կան. Ի), որուն ինչ ինչ մասերը կը հաստատեն հայոյն մէկ քանի մասերն. այսպէս՝ «քանզի յայսմ է հաճութիւն Աս-

առձոյ եւ խաղաղութիւն ժողովրդեան եւ պարտք կրօնից . եւ մի լիցի արամութիւն միոյ կողման վասն հրամանին իւրոյ եւ մի հակառակութիւն անցանելով զիրաւամբք,» եւն եւն, որուն հետ համեմատելու է հայոյն ըսած թէ՛ «զի մի լիցի արամութիւն եւ հերձուածք. զի ի միաբանութենէ... եւ հաւատքն հաստատուն» եւն: Տես վերը՝ էջ 73 եւն, 190:

27. Տող 359—371. Կան. Ի: Ասորին (Կան. ԻԳ) բոլորովին ուրիշ բան է, այսինքն՝ «դերեփփփներու վրայ կը խօսի, մինչ խմբագրեալ հայն կերպարանափոխ եղած է: Բարեբախտութեամբ ճիշդ այս կանոնին շահնակն հայ թարգմանութիւնը հասած է մեզի «Աղեմայ», առաքելական Կանոնաց մէջ մտնելով շփոթմամբ իբրեւ Կան. ԶԳ: Ասորին, շահնակն հայն եւ խմբագրեալ հայն համեմատուած իրարու հետ տես վերը՝ էջ 207. ներքին բովանդակութեան համար՝ էջ 50—54, 143—4: Բոլորովին ուրիշ տեղ եւ կարծառօտ ունի այս կտորն Ար. (Կան. Զ) այսպէս՝ «Ունիցեն եւ քորեպիսկոպոսունս եւ դերեփփփ (արաբականը՝ ابرو اطوس, եթովպականը հոս չունի ոչ քորեպիսկոպոսի եւ ոչ պերեատուտի յիշատակութիւն), որ են տեսուչք, եւ քահանայս. եւ եղիցին սոքա ի պատուի իմաստնոց որդւոց Իսրայէլի:» Երկրորդ անգամ աւելի նման ասորւոյն ունի միւննոյնը՝ Կան. ԻԶ:

28. Տող 372—384. Կան. ԻԱ: Ասորին (Կան. Ի) «Գարձեալ եղին առաքեալքն եթէ որ լոկ են ի մամնայէ եւ շերթան զկնի արծաթոյ շահից, նոքա ընարեացին եւ մերձեցուացին ի պաշտօն սեղանոյ:» Ճիշդ այսպէս չկայ կանոնս Արաբ.-Եթովպ. խմբագրութեան մէջ, բայց ընդարձակեալ եւ տարբեր ձեւով ընդհանրապէս նոյն նիւթոյ վրայ կանոն մը կայ հոն ալ (Կան. ԻԳ), ուր կրկին անգամ կը շեշտուի որ եկեղեցականք «աղքատ»

բլլալու են եւ « աշխարհական արուեստ », մ'ուշնե-
նալու շեն: Տես վերը՝ էջ 143, 190:

29. Տող 385—396. Կան. ԻԲ: Ասորին
(Կան. ԻԳ) համառօտ եւ առանց խմբադրեալ հայ
բնագրին յաւելուածներուն՝ « Գարձեալ կարգեցին
առաքեալքն թէ որ ամբարտաւանքն են եւ հպար-
տութեամբ սնապարծութեան ուսուցեալ՝ մի մեր-
ձեցուցին ի պաշտօն, վասն այնր՝ թէ որ բարձրա-
ցեալ է առ մարդկան՝ խոնարհեալ (խտան) է ա-
ռաջի Աստուծոյ, եւ ի վերայ նոցա ասացեալ է
թէ՛ Ես հատուցից նոցա որ ամբարհաւածնն: » Աս
ալ շատ ճօխացած ունի Ար. (Կան. ԻԵ.) եւ այս
աւելի մասերուն սմանք կր նմանին հայ խմբագրին
բրած յաւելուածներուն հետ: Տես վերը՝ էջ 143, 190:

30. Տող 397—411. Կան. ԻԳ: Ասորին
(Կան. ԻԱ) համառօտ՝ « Գարձեալ կարգեցին ա-
ռաքեալքն թէ որ կապիցէ տարապարտուց (—
բուն՝ ըստ պատահման —) յանարժանս, պատիժս
պատուհասի ընկալցի ըստ արժանի, բայց որ կա-
պեցան՝ ընկալցի զկապանսն որպէս թէ ըստ ար-
ժանւոյն կապեցաւ: » Շատ ճօխացած է հոս Ար.
(Կան. ԻԳ) որ վերջը կր կցէ թէ կրնայ բողբուիլ՝
մետրապոլիին եւ պատրիարքին, որոնք վերջին
վճիռը պիտի տան: Կանոնիս մասին տես վերը՝
էջ 75—6, 190:

31. Տող 412—419. Կան. ԻԳ: Ասորին
(Կան. ԻԶ.) « Կարգեցին դարձեալ առաքեալքն
թէ մի ոք յանդգնեցի եւ առնիցէ ինչ մի իշ-
խանութեամբ քահանայութեան առանց օրինաց
(ըստ արժանւոյն) եւ իրաւանց, այլ արդարու-
թեամբ եւ առանց դսրովանաց ակնառութեան: »
Ըստ նիւթոյ նոյն՝ բայց կերպարանափոխեալ է
(հայոյն պէս) նաեւ Ար. (Կան. ԻԺ), ուր կր սահ-
մանուի որ եկեղեցական առաջնորդք « զհրամանս »
խտաիւ պահեն եւն:

32. Տող 420—427. Կան. իԻ: Ասորին չունի ասոր համապատասխանող կտոր մը: Հայոյն աս կտորին հարազատ ըլլալը կամ ոչ տես վերն՝ էջ 225. (հմմտ. նաեւ էջ 190:)

33. Տող 428—438. Կան. իԳ: Ասորին (Կան. ԻԲ.) «Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն թէ որք սովոր են լսել դատաստանս՝ եթէ աշառիցեն եւ պարտաւորիցեն զարդարն եւ արդարացուցեն զպարտաւորն, մի եւս լուիցեն դատաստան այլ, եւ գարձեալ ընկալցին կշտամբանս վասն ակնառութեան ըստ արժանի:» Աբար. - Եթով. խմբագրութեան մէջ ըստ երեւութին խառնուած են այս կանոնին սրոշումները՝ ԻԳ (Հայ՝ ԻԳ), Ասորի ԻԱ, տես § 30) կանոնին բովանդակութեան հետ, իսկ զատ կանոն չենք գտներ: Կանոնս համեմատուած Աբգարու Պատմութեան նոյն մէկ կտորին հետ՝ տես վերը, էջ 89. (հմմտ. նաեւ էջ 190:)

34. Տող 439—449. Կան. իԻ: Ասորին (Կան. ԺԸ.) «Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն եթէ վասն այնոցիկ որ ելանիցեն յաշխարհէ բարի վկայութեամբ հաւատոցն Քրիստոսի եւ ի նեղութեան՝ որ վասն անուան նորա, արացեն զսիշատակ նոցա յաւուր մահուան նոցա:» Նոյնպէս Աբ. (Կան. ԻԱ:) Տես վերը՝ էջ 63—65, 90:

35. Տող 450—459. Կան. իԲ: Ասորին (Կան. ԻԵ.) «Կարգեցին գարձեալ առաքեալքն, եթէ թագաւորք հանդերձեալ են հաւատալ ի Քրիստոս, իշխանութիւն լիցի նոցա, զի ելցեն եւ կացցեն առաջի սեղանոյն ընդ առաջնորդս եկեղեցւոյ. զի եւ Գաւթի եւ որք իբրեւ գնայն էին՝ ելանէին եւ կային առաջի սեղանոյ:» Հայն ասոր յաւերուածին մէջ կը կցէ թէ «բայց յայլ ինչ մի համարձակեցի», եւն: Այսպիսի խօսք մ'ունի նաեւ Աբ., որ երկու կանոն կը բովանդակէ թագաւորաց մասին, մին (Կան. ԻԵ) ճիշդ նոյն վերնոյն հետ. իսկ երկրորդը (Կան. ԻԸ) խմբագրեալ հայոյն յաւեր-

լուածին իմաստով է՝ “Իսկ թագաւորն մի համար-
ձակեացի առնել շարիս ինքնակամ ի տաճարին ա-
ռանց երկիւղի Աստուծոյ եւ առանց մեծարանաց
նորա, զի հաստատեացէ Աստուած զաթոռ նոցա ի
բարիս եւ երկարացուցէ զաւուրս նոցա եւ հա-
զորգս արացէ զնոսա հոգեւոր բարեացն յաւիտե-
նականաց, եւ զի մի պակասիցի նոցա զաւակ՝ նստել
յաթոռ իւրեանց:” Կանոնիս ծագման մասին տես
վերը՝ էջ 35—37, 90:

36. Տող 460—472. Կան. իթ: Ասորին
(Կան. ԺԹ.) “Գարձեալ կարգեցին առաքեալքն
եթէ ի պաշտաման եկեղեցւոյ ասացեն զօրհնու-
թիւնս Գաւթի օր բստ օրէ, վասն այնր թէ՛ Օր-
հնեցից զՏէր յամենայն ժամանակի, յամենայն
ժամանակի օրհնութիւնք նորա ի բերանի իմում.
եւ դարձեալ՝ ի տուէ եւ ի դիշերի խորհեցայ եւ
ասացի եւ լսելի եղև ձայն իմ առաջի քո.” (Կոչ-
մանս մասին տես վերն՝ էջ 188 եւն:) Աբաբ.-Ե-
թովպ. խմբագրութիւնն աս վկայութեանց վրայ
մէկ երկու հատ ալ աւելցուցեր է (Կան. ԻԲ:)՝
Տես վերն՝ էջ 90:

37. Տող 473—481. Կան. Լ: Ասորին
(Կան. Ժ) համառօտ՝ “Կարգեցին դարձեալ Առա-
քեալքն թէ մի ընթերցցի յեկեղեցւոջ ի վերայ
բեմի (այլ գիւրբ), բայց միայն շին Կտակարանք եւ
Մարգարէք եւ Աւետարան եւ Գործք Առաքինու-
թեանց նոցա:” Այս ասորական ասութեանց իմաս-
տին համար տես վերը՝ էջ 29—35, 90, 121: Ա-
բաբ.-Եթովպ. յատուկ այս բացատրութիւններով
կանոն մի շունի, կամ ճշգրտոյն խօսելով՝ ասոր
ալ նիւթը կցած է Թ. կանոնին հետ. (տես վերը
§ 16:)

38. Տող 482—487. Կան. ԼԱ: Ասորին
(Կան. ԻԷ.) “Գարձեալ եզին առաքեալքն թէ
հաց պատարագին յորում աւուր եփեացի՝ ելցէ ի
սեղանն, եւ ոչ զինի աւուրց՝ որ չէ օրէն:” Աբ.

(Կան . Լ) կը մեկնէ այս սրտշուճը կցելով որ օրէն չէ սրբագործեալ նշխարէն ալ պահել երկրորդ օրն եւ ընդհանրապէս սրբագործութեան օրը պէտք է նաեւ ճաշակել: Կանոնիս մասին աես վերը՝ էջ 37—39, 144—5, 151:

39. Տող 488—503. Կան. ԼԲ: Ո՛չ Ասորին եւ ո՛չ Ար. ունին այսպիսի կանոն մը, աես վերը էջ 223—5, եւ էջ 144, 190:

40. Տող 504—537. Կան. ԼԳ: Աս ալ չկայ ո՛չ Ասորւոյն քով եւ ո՛չ յԱր., եւ իւր այժմու ձեւին մէջ խմբագրէն է. աես վերը՝ էջ 203—4, 222 Ծան. 2, 190 եւն:

41. Տող 539—559. (ԼԳ:) Ասկէ ետքն ընդհանրապէս քիչ փոխած է հայ խմբագիրը նախնական հայ թարգմանութիւնը: Ասորին՝ «Արդ զայս ամենայն ոչ եթէ անձանց իւրեանց կարգեցին առաքեալքն, այլ այնոցիկ, որ զկնի իւրեանց դաւոց իցեն. քանզի կասկածէին թէ պատրաստեալ (հանդերձեալ) էին զայլք զգենուլ զգեստ դառանց. քանզի բաւական էր ինքեանց Հոգին Մխիթարիչ՝ որ ի նոսա, զի՛ զոր աւրինակ ետ կարգել ի ձեռն նոցա զօրէնսս զայստսիկ, առաջնորդեսցէ նոցա ըստ օրինաց. զի որք ընկալան ի Տեառնէ զօրութիւն եւ զիշխանութիւն, չէր ինչ նոցա պէտք եթէ յայլոց գնիցին նոցա օրէնք: Նա եւ Պաւղոս եւ Տիմոթէոս որ շքէին ի կողմանս (յաշխարհին) Ասորւոց եւ Արիւիկեցւոց՝ զոյն իսկ զայս օրէնս առաքելոցն եւ զերիցանց աւանդէին ամենեցուն՝ որ ընդ ձեռամբ առաքելոցն էին, յեկեղեցիս աշխարհացն՝ ուր քարոզէին եւ աւետարանէին:», Ար. նաեւ այս մասն յատուկ խորագրով կը սկսի (բայց միայն Borg. ձեռագրին մէջ) այսինքն՝ «Վասն ժողովոյ Առաքելոց:», Գարձեալ այս մասն շատ ճոխացած է հոն՝ Պաւղոսի յիշատակութենէն ետքը (— որուն հետ կը յիշուի ո՛չ Տիմոթէոս, այլ Տիտոս եւ ըստ Վատիկանեան օրինակին

նաեւ Շիղա —) գրելով՝ «Եւ իբրեւ կարգեցին զայս կանոնս, ոչ դադարեցին եւ հանգեան ի մեկնելոյ զգիրս սուրբս եւ ի յայտնելոյ մարդկան զամենայն՝ որ ինչ է ի գիրսն, յօգուտ հոգւոց նոցա: Եւ կարգեցին կանոնս եւ այլ ինչ ի կարգաց եկեղեցւոյ սրբոյ, եւ եղեւ այս խոնարհութեամբ եւ հեզութեամբ եւ կատարելով սքանչելիս վասն ժողովրդեանն», եւն: Աւերջին տողս եւ յաջորդներն կը համապատասխանեն յաջորդ կտորին (§ 42:)

42. Տող 560—569: Ատորին՝ «Այլ աշակերտքն յետ գնելոյ զկարգս եւ զօրէնս, ոչ դադարէին ի քարոզելոյ զաւետարանն եւ ի նշանաց սքանչելեաց՝ զոր առնէր Տէրն մեր ի ձեռս նոցա. քանզի ժողովուրդ բազում ժողովէր հանապաղ առնոտս եւ հաւատայր ի Քրիստոս:» Նմաննաեւ Ար.:

43. Տող 570—582: Ատոր. «Եւ յայլոց քաղաքաց գային առ նոսա եւ՝ լսէին զբանս նոցա եւ ընդունէին. նաեւ Նիկողեմոսի եւ Գամաղիէլ գլխաւորք ժողովրդեան Հրէից գային առ առաքեալսն ի ծածուկ եւ հաւանէին վարդապետութեան նոցա. այլ Յուդա եւ Ղեւի եւ Փեռի եւ Յուստոս որդիք Աննայի, եւ Ապիափա եւ Աղեքսանդրոս քահանայք (— հայը՝ «...Յուստոս՝ որդիք Աննայ եւ Ապիափայ եւ Աղեքսանդրոսի քահանայից», այսպէս ալ կրնայ թարգմանուիլ Ատորին. —) գային եւ նոքա առ առաքեալս ի գիշերի եւ խոստովան լինէին ի Քրիստոս թէ որդի Աստուծոյ է. եւ երկնչէին յորդւոց ժողովրդեան իւրեանց յայտնել զխորհուրդս իւրեանց որ առ աշակերտսն:» Քիչ տարբերութիւն ունի նաեւ Ար.: Այս մասին համար հմմտ. Աղբրատոսի թուղթը՝ վերն էջ 123—131:

44. Տող 583—605: Ատորին՝ «Եւ ընկալեալ զնոսա առաքելոց սիրով՝ ասէին ցնոսա. Մի՛ վասն պատկառանաց եւ երկիւղի մարդկան կորուսանէք զկեանսն ձեր՝ որ առաջի Աստուծոյ է, եւ պահան-

Ջեյքը ընդ հարսն ձեր զվրէժ արեանն Քրիստոսի զոր բնկալան ի վերայ իւրեանց. զի չէ ընդունելի առաջի Աստուծոյ, զի յորժամ իցէ ընդ երկրպագուս նորա՝ դարձեալ երթայցէք եւ խառնիցիք ընդ սպանողս որդւոյ նորա երկրպագելոյ. զիսօրդ ակնունիցիք ընդունելի լինել հաւատաց ձերոց ընդ ճշմարիտս, մինչդեռ իցէք ընդ սուսս. այլ արժան է ձեզ՝ որպէս արս որ հաւատան ի Քրիստոս, խոստովանել յայտնապէս զհաւատս զայս՝ զոր քարոզեմք մեք : » Նոյնպէս Ար. :

45. Տող 606—621 : Ասորին՝ «Իսկ իբրեւ լուան նոքա զայս յառաքելոցն՝ աղաղակեցին ամենեքին միաբան որդիքն քահանայից առաջի ամենայն ժողովրդեան առաքելոց թէ զԽաչելեայն Քրիստոս խոստովանիմք եւ հաւատամք թէ նա ի սկզբանէ է որդի Աստուծոյ եւ ուրանամք յայնչանէ՝ որ յանդգնեցան եւ խաչեցին զնա : Քանզի եւ քահանայք ժողովրդեան խոստովանէին ի ծածուկ զՔրիստոս. եւ վասն զլիաւորութեան ժողովրդեանն՝ զոր սիրէին, ոչ հաճէին (սովորական հայ օրինակք «ոչ հաճէին») յայտնապէս խոստովանել, եւ մտաջան նոքա զգրեալն թէ Տէր է զիստութեան (Տէր սրտագէտ է) եւ ոչ հաստատին կամակորութիւնք (արուեստք) առաջի նորա. (կոչմանս համար հմմտ. Կան. ԺԳ, վերը § 21) Քիչ մը փոխուած է հոս Ար., իսկ աղաղակող «յորդւոց քահանայից» համար կ'աւելցուի յայտնապէս թէ ի բաց առնելու է զԱննա եւ զԱյլիափա :

46. Տող 622—634 : Ասորին՝ «Եւ իբրեւ լուան հարք նոցա զայս յորդւոց նոցա՝ սպառնացան նոցա յոյժ, ոչ զի հաւատացին ի Քրիստոս. այլ զի յայտնեցին եւ առակեցին զխորհուրդս հարց իւրեանց առաջի որդւոց ժողովրդեան իւրեանց : Բայց որք հաւատացինն յարեցան յաշակերտս եւ ոչ հեռանային ի նոցանէ. զի տեսանէին թէ զոր ինչ ուսուցանէին բազմութեան՝ զնոյն եւ արդեամբք

առնէին առաջի ամենայն ուրուք:», Հոս ալ համարում է Ար.:

47. Տող 635—649: Ատորին՝ «Եւ յորժամ նեղութիւն եւ հալածանք գային ի վերայ աշակերտացն՝ ուրախ լինէին ընդ կցորդ լինել նեղութեանց նոցա, եւ խնդութեամբ ընդունէին գտանջանսն եւ զբանասն վասն հաւատացն ի Քրիստոս. եւ զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց քարոզէին զՔրիստոս առաջի Հրէից եւ Սամարացւոց. եւ յետ վախճանելոյ առաքելոցն եղեն առաջնորդք եւ հրամանատարք (տես էջ 43 եւն) յեկեղեցիս. եւ զոր ինչ աւանդեցին նոցա առաքեալքն եւ ընկալան նոքա ի նոցանէ՝ զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց ուսուցանէին բազմութեան:», Նոյնպէս Ար.:

48. Տող 650—675: Ատորին՝ «Նոյնպէս աւանդեցին է- է-ն եւ նորա ի վախճանի իւրեանց աշակերտաց իւրեանց զկնի իւրեանց զամենայն ինչ, զոր ընկալան յառաքելոց, եւ զոր ինչ գրեաց Յակոբոս յԵբրուսաղէմայ, է- Ե-ն է Է-ն + -դ-է (— ամէն հայ օրինակները զուրս ձգած են այս սողը, տես վերը. Արաբ.-էթովպ. «Եւ Պետրոս ի Հռոմայ.», —) եւ Յովհաննէս յԵփեսոսէ, եւ Մարկոս յԱղեքսանդրիայ Քէէ (— «մեծ է», շունին Հայն եւ Ար. —), եւ Անդրէաս ի Փոսիւզիայ, եւ Ղուկաս ի Մակեդոնիայ, եւ Յ-դ-թ-թ-մ-ն (— Հայն «Եւ թովմաս.», Ար. «Յուդա է-թովմաս») ի Հնդկաց. եւ թուղթքն Ա-դ-է-ր-ն (այսինքն Պաւղոսի բոս Cur. եւ M, համաձայն Հայոցն «Եւ Պաւղոսի առաքելոյ թուղթքն.», Լ. «Բ-դ-է-ր-ն + -դ-է-ր-ն», = Ար.) ընթերցեալ լինին եւ ընկալեալ յամենայն եկեղեցիս ընդ ամենայն տեղիս, որպէս ընթեռնուն Գործք Առաքինութեանց նոցա (տես էջ 33), զոր գրեաց նոցա Ղուկաս. զի յայսմ ծանիցին Առաքեալք եւ Մարգարէք եւ Հին Ատակարանք եւ Նորքս, թէ մի ճշմարտութիօն քարոզեցաւ յամենեսին, մի Հոգի

խօսեցաւ յամենեսեան ի միջէ Աստուծոյ, որում երկիր պաղին ամենեքեան եւ զոր աւետարանեցին ամենեքին. եւ բնկալան տիեզերք (աշխարհք) զվարդապետութիւն նոցա: Եւ արդ ամենայն ինչ որ խօսեցաւ ի Տեառնէ ի ձեռն առաքելոց եւ առաքեալքն աւանդեցին աշակերտաց իւրեանց, հաւատացաւ (Հայր «եղեւ հաւատարիմ») եւ բնդունելի եղեւ յամենայն կողմանս՝ յակնարկել Տեառն որ ասէ ցնտա թէ Ես բնդ ձեզ եմ մինչեւ կատարի աշխարհ. (կոչմանս մասին տես՝ էջ 30 եւն):) Ոչինչ տարբերութիւն ունի հոս Ար.: — Առաքելոց իրարու մէջ ունեցած կեղծ ինքն-ինքն մասին՝ ինչպէս հոս կ'աւանդուի, տես վերը՝ էջ 91, 94:

49. Տող 676—684: Ասորին՝ «Եւ վիճէին բնդ Հրեայս առաջնորդքն ի գրոց մարգարէից, եւ մարտնչէին նաեւ բնդ հեթանոսս մարտալս զօրութեամբք նշանայն՝ զոր առնէին անուամբն Քրիստոսի:» Ասորոյն համաձայն է նաեւ Ար.:

50. Տող 685—702: Ասորին՝ «Եւ ազգք ամենայն, նաեւ որ բնակեալ էին յաշխարհս ներսս (— ասորի ձեռագիրք եւ Ար. «յոյւ աշխարհս») երկու բառերը շատ դիւրաւ կը շփոթին ասորոյն մէջ՝ եւ Ո գրերու նման բլլալով ասորոյն մէջ. Ասկարտ ուղղած էր ասորին ճիշդ հայոյն պէս՝ առանց տեղեկութիւն ունենալու վերջնոյս մասին. —) դադարեցին եւ լռեցին աւետարանաւն Քրիստոսի. եւ որ խստովանէին՝ աղաղակէին ի հալածանս թէ Հալածանքս այսր աւուր եղիցին խաւանակ փոխանակմբ՝ զի էաք յառաջ հալածիչք. զի էին ոմանք ի նոցանէ որ մահ սրոյ հրամայէր վասն նոցա, եւ էին ոմանք ի նոցանէ, զորոց զինչս՝ բառնային ի նոցանէ եւ թողութիւն (ցնտա մերկս.) եւ որչափ նեղութիւն կ'ուր (Հայ օրինակք «գայր») ի վերայ՝ այնչափ առաւելութիւն եւ աճէին ժողովք նոցա. եւ խնդութեամբ սրտից իւրեանց զամենայն

ազգ մահու ընդունեին:» Ար. ճոխացած ունի այս մասն, ի մասնաւորի հալածանաց տեսակներու յիշատակութեամբ:

51. Տող 703—725: Ասորին՝ «Եւ ձեռամբ քահանայութեանն՝ զոր ընկալան առաքեալքն ի Տեառնէ, թռեալ վաղվաղակի աւետարան նոցա ընդ ամենայն կողմանս աշխարհի. եւ յորժամ այց առնէին միմեանց՝ պաշտէին զմիմեանս:» Այսչափ ասորին. հայն՝ որ բոլոր այս միջանկեալ պատմական մասին մէջ (§§ 41—51) շատ քիչ փոխուած էր կանոնագրոց խմբագրէն, հոս քանի մ'անգամ ճոխացած է յաւելուածներով եւ կոչումներով սուրբ Գրքէն: Իսկ Ար. հոս բոլորովին տարբեր է եւ յատուկ երկար վերջաբան մ'ունի, որով կ'աւարտի հոն գրութիւնն ալ. վասն զի յաջորդ Աշխարհացուցակը հոն ուրիշ տեղ է՝ ինչպէս յիշեցինք: Այս վերջաբանէն յառաջ կ'ըսուի: «Եւ քարոզութիւն նոցա եւ հրաւեր ոչ խափանեցաւ, մինչեւ սիռեցաւ ի շորեսին կողմանս երկրի,» որ կը համապատասխանէ վերոյիշեալ մասին:

52. Տող 726—732. Ա: Ասորին՝ (Ա.) «Ընկալաւ զձեռն քահանայութեան Երուսաղէմ եւ ամենայն աշխարհ՝ Պաղեստինացւոց եւ Սամարացւոց եւ տան Փղշտացւոց, եւ աշխարհ Արաբացւոց եւ Փիւնիկեցւոց եւ սրգւոց Կեշարու՝ ի Յակոբայ առաքելոյ, որ եղև առաջնորդ եւ հրամանատար յեկեղեցւոջ առաքելոցն՝ որ շինեցաւ ի Սինն:» Արաբ.-Եթով. խմբագրութիւնն այս եւ յաջորդ մասերն աշխարհաց ցուցակի ունին կանոններէն յառաջ եւ բաւական տարբեր ձեւով: Կեսարիոյ հետ կը յիշուի հոն յանուանէ Եմեսսս, իսկ «աշխարհ Արաբացւոց եւ Փիւնիկեցւոց» խօսքին տեղ՝ «աշխարհ... Բեդուինաց շիճազի» կ'ըսուի:

53. Տող 733—740. Բ: Ասորին՝ (Բ.) «Ընկալաւ զձեռն քահանայութեան յառաքելոց մեծն Աղեքսանդրիա եւ Թեբայիս (Լ եւ Պենտապոլիս) եւ

Եզիպատոս ներքին եւ ամենայն աշխարհն Պեղոսիսն (բառ CA ձեռագրի, Cur. M «Փեղոսն», Հայր «Փիւղովն», տես՝ էջ 176—7) եւ մինչեւ ցասմանս Հնդկաց՝ ի Մարկոսէ աւետարանչէ, որ եղև անդ հրամանատար եւ առաջնորդ յեկեղեցւոջն զոր շինեաց անդ եւ պաշտեաց:» Ար. «... յաշխարհին Եզիպատացւոց եւ Եթովպացւոց եւ նաբէացւոց եւ որ շուրջ զնորօք մինչեւ ի սասմանս Հնդկաց՝ ի Մարկոսէ, ի միջէ ի շորից աւետարանչացն:»

54. Տոյ 741—746. Գ: Ասորին (Գ). «Ընկալան զձեռն քահանայութեան առաքելոց Հրնդիկը եւ ամենայն աշխարհք ի նմա եւ որ շուրջ զնովաւ են, մինչեւ ի ծովն վերջին՝ ի Յուդայութեան, որ եղև առաջնորդ եւ հրամանատար յեկեղեցւոջն, զոր շինեաց անդ եւ պաշտեաց անդ:» Ար. «Եւ ի Սիւր եւ Հնդկաստան եւ որ շուրջ զնովաւ մինչեւ ցձեռն Կորօր (Borg. ծովն Կռնալ) ի Թովմայէ՝ յերկոտասան առաքելոցն:»

55. Տոյ 747—755. Գ: Ասորին (Գ.) «Ընկալաւ զձեռն քահանայութեան առաքելոց Անտիոք եւ Ասորիք (Հայր «Սուրիա», տես էջ 179, 235) եւ Ալիւլիկիա եւ Գաղատիա մինչեւ ցՊոնտոս՝ ի Սիմոնէ վիմէ, զի նա եղ զհիմունս եկեղեցւոց անդ, եւ քահանայացաւ եւ պաշտեաց անդ մինչեւ ցժամանակն՝ յորում ել նա ի Հռով վասն Սիմոնի կախարդի, որ պատրէր զՀռովմայեցիս կախարդութեամբք իւրովք:» Ար. «... Գաղատիա մինչեւ ցԵփրատ եւ Պոնտոս:» վերջը յիշելով Պետրոսի Հռովմ երթալը՝ կը կցէ անոր գործունէութիւնն յարեւմուտս՝ այսինքն յաջորդ (Ե) կտորն՝ երկուքն իբրեւ մէկ հասած:»

56. Տոյ 756—764. Ե: Ասորին (Ե.) «Ընկալաւ զձեռն քահանայութեան առաքելոց մեծն Հռովմ եւ Իտալիա եւ Սպանիա եւ Բրիտանիա (Հայր «Բիւրիտանիա», տես 177—8), եւ Գաղղիա

հանդերձ այլովք աշխարհօք որ շուրջ զնոքօք՝ ի Սիմոնէ վիմէ, որ ել յԱնտիոքէ ի Հռովմ՝ եւ եղեւ հրամանատար եւ առաջնորդ յեկեղեցւոջ, զոր շինեաց անդ եւ շուրջ զնովաւ։» Ար. բաւական տարբեր է այս մասին մէջ։

57. Յոյ 765—772. Զ : Ասորին (Զ.) «Ընկալաւ զձեռն քահանայութեան առաքելոցն Եփեսոս եւ Թեսաղոնիկէ եւ ամենայն Ասիա եւ ամենայն աշխարհն Ասորիացւոց եւ Աքայեցւոց եւ որ շուրջ զնովաւ, ի Յովհաննէ աւետարանչէ՝ որ անկաւ զանջօք Տեառն, եւ շինեաց անդ եկեղեցի եւ պաշտեաց անդ յառաջնորդութեան իւրում որ անդ։» Ար. «Ասիա եւ Տիւրոս» եւն։

58. Յոյ 773—780. Ի : Ասորին (Ի.) «Ընկալաւ զձեռն քահանայութեան առաքելոցն Նիկիա եւ Նիկիոմեդիա եւ աշխարհն Բիւթանացւոց եւ Գաղաթիւննէրէն (քսա L. իսկ Cur. եւ M «եւ Գաղաթիւննէրէն», հայր «Գաղաթիւննէրէն», տես վերը՝ էջ 178) եւ կողմանք որ շուրջ զնովաւ՝ յԱնդրէէ եղբօրէ Սիմոնի վիմի, որ եղեւ առաջնորդ եւ հրամանատար յեկեղեցւոջ, զոր շինեաց անդ եւ քահանայացաւ եւ պաշտեաց անդ։» Ար. աղաւաղ ունի անունները։

59. Յոյ 781—787. Բ : Ասորին (Բ.) «Ընկալաւ զձեռն քահանայութեան առաքելոցն Բիւզանդիա եւ ամենայն աշխարհն Թրակացւոց եւ որ շուրջ զնովաւ մինչեւ ցգեան մեծ (այսպէս ամէնքն, միայն L «ցգեան Պանուբ») որ որոշէ բնդ սահմանս Բարբարոսին (Աս. բուն՝ «որ որոշէ բնդ սահմանս բարբարոսաց») ի Ղուկասայ առաքելոյ՝ որ շինեաց անդ եկեղեցի, պաշտեաց անդ ի հրամանատարութեան եւ յառաջնորդութեան իւրում, որ անդ։» Ար. շատ փոխուած՝ «...Բիւզանդիա եւ Թրակիա եւ Ափրիկէ եւ որ շուրջ զնովաւ, ի սահմանաց Արաբացւոց մինչեւ ցծովն Պանտոսի որ է ծով մեծ

եւ մինչեւ յազգս հեռաւորս՝ ի Ղուկայ», եւն, ըստ յեանագոյն ճոխութեան Բիւզանդական եկեղեցւոյ:

60. Տոդ 788—796. ԺԹ: Այս եւ յաջորդն հայոյն մէջ փոփոխութիւններ կրած են ըստ ազգային աւանդութեան, որուն մասին տես վերը՝ 96—7, 153—4, 161, 198—9 եւն: Ասորին է (Թ.) «Ընկալաւ զձեռն քահանայութեան առաքելոց Ուռհա եւ աշխարհ որ շուրջ զնովաւ յամենայն կողմանց, եւ Ծորբա (Հ. «Մծբին», տես էջ 13—4) եւ Արաբ եւ ամենայն Հիւսիս եւ կողմանք որ զնովաւ եւ Հարաւ եւ ամենայն սահմանք աշխարհին Միջագետաց՝ յԱդրէէ առաքելոյ, որ էր յեւթանասուն եւ երկուց աշակերտաց, որ աշակերտեաց անդ եւ շինեաց անդ եկեղեցի եւ քահանայացաւ անդ եւ պաշտեաց անդ յառաջնորդութեան իւրում որ անդ:», Ս ալ նորագոյն աւանդութեան հետեւած է գրելով՝ «Ի Թագդէէ, որ է Ազգէ, եւ Մարէս», եւն: Աւելի եւս կերպարանափոխ եղած է Ար. «Եւ ի Միջագետս եւ ի Մոսուլ եւ ի յաշխարհին Բաբելոնի», եւն դարձեալ Թէ վաշկատուն Արաբաց աշխարհէն մինչեւ նեճրան եւ Ովկէանոս՝ «Ի Մար Մարեայ, որ է մին յեւթանասնիցն:»

61. Տոդ 797—806. ԺԹ: Ասորին (Թ.) «Ընկալան զաջ քահանայութեան առաքելոց ամենայն Պարսք եւ աշխարհք Հայոց եւ Մարաց եւ աշխարհք որ շուրջ զԲաբելոնիւ եւ Խուժաստան եւ Գէղք (տես վերը՝ էջ 175—6) մինչեւ ցսահմանս Հնդկաց (հայր՝ «Գթաց», տես էջ 177—8), ցԳոդ եւ Մագոդ, եւ դարձեալ ամենայն աշխարհք որ շուրջ զամենայն կողմամբն, յԱզգէէ կերպասագործէ (տես էջ 97, 154 եւն.) յաշակերտէ Ադրէի առաքելոյ.» Ար. շատ համառօտած է այս մասը:

62. Տոդ 807—814. ԺԱ: Այս կտորը չէ՛ր ոչ Ասորոյն եւ ոչ Արաբականին մէջ. բայց հա-

6: Ասորին ասոր տեղ սա վերջաբանութիւնն ունի՝
 M “Կատարեցաւ առաջին սինհոգոս Առաքելոց.”
 L “Կատարեցաւ գիր Ազգէի առաքելոյ:” —
 Հայոյն վերջաբանէն տարբեր՝ բայց ոչ աւելի կարծ
 վերջաբանական կտոր ժ'ունի Ար., որ կ'աւարտի
 այսպէս՝ “Եւ կարգեցին վասն աշակերտացն զայս
 սուրբ կարգս, որ են իմաստուն կանոնք՝ որ կոչին
 յունարէն Առաքելոցն այսինքն Առաքելոց, մի-
 արան գտան առաքեալք Տեառն մերոյ Յիսուսի
 Քրիստոսի, եւ կարգեցին եզին ամենայն ազգաց
 եւ հրամայեցին նոցա ընդունել զայնսոիկ,” եւն:

Հոս կցելու ենք Անանիայի Շիրակացոյ հե-
 տաբրքրական կոչումք, որ մեր աչքէն վրիպած էր
 ի կարգին (վերն էջ 238 եւն, 366 § 14) գնելու:
 Շիրակցոյ արուած “ի Յայանութիւն Տեառն,” ճա-
 ուին (հրտ. Բ. Պատկանեան, Պետր. 1877, էջ 4)
 սկիզբը կ'ըսուի՝ “Ճառել արժանաւոր եղեալք նախ
 զտօնն ծննդեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է
 ինչպէս Գովգի Երեմիայի (տես էջ 305, 366) Ե-
 թլոնի կացութեաց եւ ամենայնից ի Քրիստոս յի-
 շատակաց: Տօն սրբոյ ծննդեան Քրիստոսի ԲԺ. աւ-
 ուրբ յառաջ քան զտօն Մկրտութեանն ոչ կար-
 գեցաւ ի սրբոյ առաքելոցն եւ ոչ ի նոցուն փոխա-
 նորդացն, որպէս եւ յայտնի է ի Կանոնաց Երեմի
 Առաքելոցն: Քանզի գրեալ է ի վերջերորդ Եթլոնի
 կանոնացն այսպէս՝ եթէ կարգեցին առաքելսն Ե-
 երին հասարակութեամբ, ինչպէս Գովգի Երեմիայի Ե-
 թլոնի կանոնացն Տեառն Եւ Գովգի Երեմիայի Եթլոնի Ե-
 թլոնորդ Գովգի Երեմիայի, որ օր ԻԱ է տեբեթ ամ-
 սոյ, որ է Զ յունարէի ըստ Հռովմայեցոց:” Շիրա-
 կացի առջեւն ունի ըստ այսմ խմբագրեալ հայ-
 երէնք. բայց “ԻԱ տեբեթ ամսոյ” իւր յաւելումն
 է, ինչպէս յայտնի է նոյն ճառին վերջէն ալ՝ ուր
 նոյնք եւ միւս ազգաց համապատասխանող ամսոյ

անունները մի առ մի կը դնէ (տես անդ էջ 13—14)։
 Աւրիչ Կանոններ ալ կը յիշուին նոյն ճառին մէջ,
 օրինակի համար սա տեղը (էջ 8) «Վասն Առաքե-
 լական Կանոնին այսպէս ասեն Յոյնք եթէ ոչ էր
 նոցա պարագումն ստուգիւ քննել զաւուրս տօնից... :
 Ընդէր տպա եւ ընդ արեւելն — — — ջին միշտ էր իր-
 պիւրել (Կան. Ա.) հիմ եւ շինք-բնի արժեքի
 (Կան. Բ.), պատուել եւ դատարկանալ. եւ շարեւ-
 շեք-բնի եւ շարեւ-բնի պիւրել (Կան. Գ.—Գ.) եւն :

Բ.

Թ Ո Ւ Ղ Թ Յ Ը Կ Ո Ր Ո Ւ Ը Ռ Կ Ո Ւ Ր Ը Տ Ո Ս

Թուղթ զոր առաքեաց Յակոբոս եպիսկոպոս Երուսաղէմի առ Կողբատոս, զի ցուցցէ նմա թէ զինչ [Տրաման] ետ Տիրերիոս կայսր վասն Հրէիցն որ [ի] խաչ Տանին զՔրիստոս:

5

Յակոբոս եպիսկոպոս Երուսաղէմի առ Կողբատոս անուն բարի եւ աշակերտ Տաւատա-

Հրատարակութեանս Տիմն աւնուած է վե-
նեակոյ մէկ ձեռագրին՝ Կանոնագիրք Ա (էջ 318:) Ընորհակալութեամբ յիշենք որ Մեծ. Հ. Յով-
հաննէս Ա. Թորոսեան զրկած էր այս թղթին
ընդօրինակութիւնը. յետոյ գտանք նոյնը նաեւ
Տանգուցեալ Հ. Յովս. Ա. Գաթրճեանի թղթե-
րուն մէջ ընդօրինակուած: — Այս թղթին եւ
“Վարդապետութեան Առաքելոց” մէջ եղած կա-
պակցութեան նկատմամբ տես վերը՝ էջ 123—131:
||¹ Չեռ. կը դրէ “Թուխ” փխ. “Թուղթ:” Յաջորդ
“Երուսաղէմի” եւ ուրիշ բառեր եւ վերջաւորու-
թիւններ պատուով կամ Տամառօտութեամբ
գրուած են ձեռագրին մէջ՝ ինչպէս սովորական է
Տայերէն գրչագրաց, զորոնք շենք յիշեր մի առ մի:
||³ Չեռ. “զինչ ետ Սիրերիոս.” գուրս ինկած է
Տոս՝ բաց ի Տիրերեայ անուան աղաւաղութենէ՝
նաեւ “Տրաման” բառը. Տմնա. քիչ ժ՝ ետքն՝
“զինչ հրաման տացէ կայսր վասն նոցա” եւ “զինչ
Տրաման տայ կայսր վասն այդօրիկ:” ||⁵ Չեռ. “ե-

ցեալ ի Տէր, ողջոյն: Լուայ ես եւ ուրախ եղէ
 թէ քանի՜ փոյթ ունիս դու վասն քարոզութեան
 աւետարանին Քրիստոսի. թէ որպէս խնդու- 10
 թեամբ ընդունիս զայնոսիկ՝ որք կան ստուգու-
 թեամբ եւ ճշմարտութեամբ, եւ մաքառիս ընդ-
 դէմ՝ Հրէից եւ Հեթանոսաց, եւ ցուցանես զխա-
 չահանուացն ի գրոց վկայութիւն վասն Տեան
 մերոյ: Զոր օրինակ ի ժամանակի մերում՝ իբր
 Տէրն առնէր զնշանս եւ զարուեստս եւ սքան- 15
 չելիս՝ կացին ընդդէմ նորա եւ ոչ հաւատացին.
 սոյնպէս եւ այս՝ օրինակ ընդդէմ մեր հակառա-
 կութեամբ եւ ուրացութեամբ իւրեանց: Բայց
 այժմ զի յայանի եղև նենգութիւն նոցա առա- 20
 ջի Պիղատոսի դատաւորի, եւ խոստովան եղեն
 Աննայ եւ Այսիափայ եւ Բենիամին եւ Նախմայէլ

պիսկոպոս յերուսաղեմի.», կրնայ ուղղուիլ նաեւ
 «եպ. յերուսաղեմ»:» — Արնայ նաեւ այսպէս կի-
 տադրուիլ՝ «...աշակերտ հաւատացեալ, ի Տէր
 ողջոյն:» ||¹⁰⁻¹¹ Չեռ. «որք կան ստուգութեամբ
 եւ ճշմարտութեամբ.», կրնայ նաեւ ուղղուիլ՝ «ի
 ճշմարտութեան», եւն: ||¹²⁻¹³ Գժուարաւ ուղիղ
 է՝ «եւ ցուցանես զխաչահանուացն ի գրոց վկայու-
 թիւն.», պէտք է գրել անշուշտ՝ «եւ ցուցանես
 խաչահանուացն (զառ) ի գրոց վկայութիւն», եւն:
 ||¹⁴ Չեռ. ! «ի ժամանակի մերոյ . . . հակառա-
 կութեամբ եւ ուրացութեամբ.», եւն: ||²¹ Չեռ. «նախ-
 մայէլ.», բայց գժուարաւ ուղիղ է նաեւ «Նախ-
 մայէլ:» Պիղատոսի Յիշատակարանաց մէջ (Acta
 Pilati առ Tischendorf, Evangelia Apocry-
 pha. Lips. 1876, p. 216, տես նաեւ Gesta Pilati,
 անդ՝ էջ 336 եւն) կը յիշուին՝ Աննայ, Այսիափայ,
 եւ Սեմէս եւ Գաթայէս եւ Գամաղիէլ, Յուդաս,

գլխաւորք ժողովրդեանն իւրեանց, թէ որպէս
 ետուն կաշառ պահապանացն՝ որ պահէին զգե-
 25 րեղմանն Տեառն մերոյ, հանդերձ Արիստիդէսիւ
 եւ Անատոլիւ, զի թողցեն զոր ինչ տեսին: Նա եւ
 ինքեանք իսկ պահապանքն խոստովանեցան զայս՝
 թէ արդարեւ առին կաշառ, զի մի ասիցեն թէ
 յարեաւ Քրիստոս ի մեռելոց: Իբրեւ ի վերայ
 եկաց Պիղատոս ճշմարտութեամբ բանիցս այ-
 30 սոցիկ՝ հրաման ետ զի արգելցեն զդահիճսն ի
 բանդ: Եւ քանզի հազարապետ էր Պիղատոս
 կայսեր, գրեաց եւ եցոյց զամենայն զոր գործե-
 ցին Հրեայքն՝ ընդ դատաստան ընդ Տեառն մե-
 րոյ. զի կասկածէր նա յոյժ յայսմ՝ բանէ՝ զոր
 35 լուաւ ի նոցանէ. Յիսուսս այս, ասին, թագաւ-
 որ էր Հրէիցն. եւ ոչ գիտէին Հրեայքն՝ թէ
 զինչ հրաման տացէ կայսր վասն նոցա: Փոյթ
 լիցի քեզ այսուհետեւ, եղբայր մեր, զի լուիցես
 եւ ցուցցես ինձ թէ զինչ հրաման տայ կայսրն
 40 վասն այդորիկ. զի ահաւագիկ առ ձեզ է արքայ
 Իտաղիայ: Եւ զպատճէն թղթոյն՝ զոր առաքես

Ղեւի եւ Նեփթաղիմ, Աղէքսանդրոս եւ Յարի-
 րոս, եւն: ||²⁵ «Չի Ռոյե՛ն՝ զոր ինչ տեսինն»,
 այսինքն՝ լուեցեն. անշուշտ ասորի բնագրի մ'աղղե-
 ցութեամբ գրուած: ||³³ Հոս եւ քիչ մ'եաքն
 ալ Չեռ. «Հրէեաքն:», Բոլորովին ուղիղ աւան-
 դուած կրնայ չըլլալ սա խօսքը՝ «...զոր գործեցին
 Հրեայքն ընդ դատաստան ընդ Տեառն մերոյ:»,
 ||⁴¹ Մենք ուղղեցինք «եւ զպատճէն թղթոյն՝ զոր
 առաքես առ մեզ» (այսինքն՝ «առաքեցես», աղ-
 դեցութեամբ ասորոյն.) ձեռագիրն ունի՝ «եւ
 զպատճէն թղթոյն:», — Յաջորդ տողին մէջ՝ Չեռ.

առ մեզ, թողցես յեկեղեցւոյդ Եփեսոսի առ
 Յոհաննու որդոյ Զերեդեայ եւ [յ]եկեղեցւոյն
 Անտիոքու առ Սիմոնի վիմի. եւս եւս առաքեմ
 զպատճէն նորա առ եկեղեցին Աղեքսանդրի առ 45
 Մարկոս աւետարանիչն եւ Պողոս՝ որ եղեւ մեր
 ընկեր եւ գործակից ի Թեսաղոնիկէ: Եւ զայս
 զի գրեցի առ քեզ՝ զի գիտացեն եւ հեռաւորք
 զնենդութիւնս Հրէից, որ ոչ հաստատեցան:
 Բայց Փիլիպպոս եւ Սենիկոս եւ Յաւստոս եւ Ղեւի 50

“Զերեդեայ:” ||⁴⁴ Չեռ. “եւ առաքեմ զպատ-
 ճէն նորա եկեղեցին Աղեքսանդրի” առանց “առ”
 նախադրութեան. թերեւս կրնար զրուիլ պարզա-
 պէս “եկեղեցւոյն Աղեքսանդրի” (այսինքն՝ “Աղեք-
 սանդրիայ, կամ նոյն քաղքին:”) ||⁴⁶ Չեռ. “Սողոս”
 (փիւ. “Պողոս”), որ կրնայ սկզբնականն ըլլալ: ||⁴⁹
 Այս “ընէնքն-ընէնս Հրէից՝ որ ոչ հաստատեցան”
 խօսքին համար հմմտ. վերը՝ 28, 94—5 եւն: Արդէն
 բազմաթիւ բառեր, առութիւններ եւ տողեր կան
 նամակիս մէջ ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս նաեւ “Վարդ.
 Առաք.” դրութեան մէջ, ինչպէս է քիչ մ’եւսըն
 եկող սա խօսքը “ընէն-աւետարանն նորա ընդ-
 ամենայն տիեզերս” եւն: Ասոնց եւ նմաններուն
 համար հմմտ. վերը՝ էջ 123—6, ուր նամակիս
 մէկ մասն դէմ առ դէմ համեմատուած է նոյն
 դրութեան հետ: ||⁵⁰ “Սէնիկոս” ուղիղ է. ընդ-
 օրինակութեան մէջ շատ որոշ չէ սկզբան “Ս”
 տառը: Պիղատոսի յիշատակարանաց վերոյիշեալ
 տեղը (տես Ծան. ի տողն 21) “Սէնիկոս” (Σήμηκος)
 կ’ըսուի. խպտերէնը (տես Tischendorf եւն) ունի
 “Ս-մի-” ձեւով (Gesta Pilati “Ս-մի-”), որ
 նաեւ Ղեւի ունի Ղեփի տառադարձուած եւ
 “Յ-բի-” անունը (Ἰάβροϛ)՝ “Հիերի-”: Ասոր
 համապատասխանողն է մեր այս թղթին մէջ “Ա-

եւ Ափրէ եւ Յուդայ՝ դպիրք անուանիք Հրէիցն,
 Հանգերձ այլովք ընկերօք իւրեանց եկին դար-
 ձեալ առ իս եւ խոստովան եղին զՔրիստոս եւ
 ընկալան զմկրտութիւն, եւ ահա մաքառին ի գրոց
 55 մարգարէից ընդ որդիս ժողովրդեանն իւրեանց:
 Բայց Գամաղիէլ աւագ քահանայից նոցա ոչ
 ուրանալով ուրանայ զՔրիստոսէ՝ իբրեւ զոր-
 դիս ազգի իւրոյ յայտնապէս, եւ ոչ խոստո-
 վանելով խոստովանի այժմ՝ իբրեւ զմեզ. որք
 60 կամին չարախաւսել զմէնջ որդոց ժողովրդեանն
 իւրեանց՝ ոչ ընդունի զնոսա. այլ ՚ի լուսթեան
 եւ հանդարտութեան է, մանաւանդ զի ետես թէ
 զկնի վերանալոյն Տեառն մերոյ առ հայր իւր՝ որպէս
 թոեաւ աւետարանն նորա ընդ ամենայն տիեզերս,
 65 իբրեւ զլոյս արեգականն՝ որ սփռեալ է ընդ ա-
 մենայն արարածս, եւ ահա երկրպագի յամենայն
 հեթանոսաց եւ փառաւորի յամենայն լեզուաց.
 եւ ՚ի ձեռն խորհրդոյ մարմնոյ եւ արեան իւրոյ՝
 զոր ետ ՚ի մեզ. եւ խափանեաց զոհս ՚ի տանէ
 70 խաչահանուացն. զի երարձ ՚ի նոցանէ զքահա-
 նայութիւնն եւ ետ մեզ, եւ է նայ ընդ երկրը-
 պագուս իւր եւ ոչ թողու զնոսա՝ մինչեւ կա-

զրէ՛, յայտնապէս = «Փեռէ», Արդապետութեան
 Առաքելոց:», ||⁵⁴ Չեռ. «եւ ահա մաքառին» փխ.
 «մաքառին»:» — Բառական հեռեւորութիւն է
 ասորոյն ասութեանց յաջորդ խօսքին մէջ եւ յե-
 տոյ ըսելն «...որդոց ժողովրդեանն.» մանաւանդ
 (տող 69) «ի գործէ խաչահանուացն:» ||⁶⁵ Չեռ.
 «երկրպագի ամենայն հեթանոսաց եւ փառաւորի
 ամենայն լեզուաց», եւն: ||⁷² «Մինչեւ կատարի

տարի այս աշխարհ. որոյ չէք կատարումն եւ սկզբան նորա՝ զայս զոր դու ինքնին գիտես: Ողջոյն տուր Նիկանովրայ եւ Պարմենայ եւ Ռնսսիփորայ եւ եկեղեցեաց ամենեցուն՝ որ այդք են, եւ քահանայից եւ առաջնորդաց նոցա: Ողջոյն առ յեկեղեցւոյս Նրուսաղէմի՝ որ աստ է. եւ սպասեմ՝ եւ ակն ունիմ՝ զի գրես ինձ զպատճէն բանիցս այսոցիկ ի ձեռն Արիստիդեսայ:

75

80

այս աշխարհ.՝ տես վերը՝ էջ 31 եւն: ||⁷⁴ Սխալ գրութիւն մը կայ հոս յայտնապէս՝ «որոյ չէք կատարումն եւ «կէզէն» (ձեռ. «սկզբան») նորա.՝ պէտք է զոնէ զրել՝ «որոյ չէք կատարումն եւ «կէզէն» նորա.՝ այն ատեն «որոյ... նորա.՝՝ որչափ ալ հոս անձա՛հ երեւնայ՝ սոյնորական արամէարանութիւն մը կ'ըլլայ. բայց կարելի է որ բառ մ'ինկած ըլլայ այս տեղ: — Չեռագրին մէջ է «Պարմեն»՝, ինչպէս նաեւ «Ռնսսիփորայ» (այս ձայնաւորի պէսպիսութիւնը կրնայ ասորի բնագրի մ'անորոշ ընթերցմանէն ըլլալ, եթէ միայն հարազատ է ձեռագրին աւանդածը:) ||⁷⁷ Չեռ. «Ողջոյն առ եկեղեցս» եւն: ||⁸¹ «Ի ձեռն Արիստիդեսայ» մենք ուզղեցինք (ձեռ. «Արիստիդեսայ».) հմտ. քիչ մը վերը՝ «հանդերձ Արիստիդեսիւ եւ Անատոլիւ» («Անատոլիոս:»)

Կ Ա Ն Ո Ն Ք Թ Ա Պ Պ Է Ի

Սահմանք կանոնաց սրբոյն Թագէտոսի ի քաղաքն Ուսնայի ի լուսաւորելն զնոսա :

1. Յորժամ լուսաւորեցաւ քաղաքն մկրտութեամբ, ձեռնադրեցան եպիսկոպոսուք, քա-

Բնադրիս ձեռագրաց մասին տես վերը՝ էջ 269 : Թագէի կանոնաց եւ անոնց “Վարդ . Առաք .” գրութեան հետ ունեցած կապակցութեան վրայ ընդարձակ խօսած ենք մեր քննութեան մէջ. (տես վերն՝ էջ 131—150). եւ ասոնց շատ կտորները դէմ առ դէմ գրած համեմատութեամբ ասորի անվաւերականին համանիւթ կտորներուն : Այսպիսի համեմատութիւնք եւ յիշատակութիւնք կը գտնուին նաեւ մեր հետազօտութեանց բովանդակ ընթացքին մէջ : Ասոր համար յաջորդիւսնիւթոց ծանօթութիւններ չենք դներ բաց ի քանի մ’անցողակի ակնարկութիւններէն . այլ միայն ձեռագրաց ընթերցուածոց տարբերութիւնները :

Վերն-էջերն եւ § 1. M “Սահմանք եւ կանոնք Թագէտոսի առաքելոյ ի գալն նորա յՈւսնայ քաղաք եւ լուսաւորել զնոսա մկրտութեամբ սուրբ աւագանին, ուր ձեռնադրեաց եպիսկոպոսս,” եւն : C (եւ C², որ ամէն տեղ՝ ուր յատուկ չի նշանակուիր, նոյն է C ի հետ .) “Անոնք եւ սահմանք Թագէտոսի առաքելոյ : Իսկ ի գալն իւր առաքեալն Թագէտոս ի քաղաքն Ուսնայ, լուսաւորեաց զնոսա մկրտութեամբ սուրբ աւագանին, եւ ձեռնադրեաց

Հանայք եւ սարկաւազունք, եւ Հաստատեցան
վարդապետք եւ օրէնսուսոյցք եւ եղև Հաստա-
տութիւն եկեղեցւոյ եւ սեղանոյ Աստուծոյ, սկսան
Հարցանել ցնա զամենայն կարգաւորութիւն եկե-
ղեցւոյ եւ զամենայն կրաւնս քրիստոնէից, եւ նա
պատուիրեաց նոցա կարգաւ ըստ Հրամանի 10
փրկչին:

ղեպիսկոպոս», եւն: ||³ AD ձեռնադրեցին. B
ձեռնադրեցաւ:— ABD եպիսկոպոսունս, քահանայս
եւ սարկաւազունս (նաեւ M «քահանայս եւ սար-
կաւազունս:») ||⁵ ABD Հաստատեցին (B Հաս-
տատեցաւ) վարդապետս, օրէնսուսոյցս (A աւրէն-
սուսոյցս:») — Ասկէ ետքն M բոլորովին տարբեր է՝
«Եւ եղև պայծառութիւն եկեղեցւոյ Աստուծոյ
եւ սեղանոյ: Կամեցաւ գնալ անտի զի քարոզեսցէ
եւ այլոց քաղաքաց, եւ կացոյց փոխանակ իւր
զԱդդէ կերպասագործ. ժողովեցան ամենեքեան
Հարցանել նմա զկարգ եկեղեցւոյ եւ զկրօն քրիս-
տոնէութեան. եւ նա պատմեաց նոցա կարգաւ ըստ
Հրամանի փրկչին, որ ունի գլուխս իթ:», ||⁷ A
եկեղեցոյ: ||⁸ A Հարցանել շնա զամենայն: — B
կարգաւորութիւնս: ||⁹ B կրօնսն, D կրօնս:
||¹⁰ B չունի «կարգաւ:», ||¹¹ K Փրկչին եւ Աս-
տուծոյ: — C ունի այս ամբողջ Հաստածն կերպա-
րանափոխած ձեւով՝ «... տարկաւազունս: Եւ
մինչ կամեցաւ գնալ անտի վասն քարոզելոյ այլոց
քաղաքաց զաւետարանն Քրիստոսի, կացոյց փո-
խանակ ինքեան զԱդդէ կերպասագործն, եւ Հաս-
տատեալ կարգեաց ի վերա նոցա վարդապետս եւ
օրէնսուսոյցս. եւ եղև կարի պայծառութիւն ե-
կեղեցւոյ, եւ զսահմանադրութիւնս քրիստոնէու-
թեան, եւ նա անյապաղ ուսուցանէր եւ կանոնաւ-
որէր ըստ Հրամանի փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի:

2. Ա. Հարցումն առաջին՝ թէ որպէս պարտ է կալ եպիսկոպոսին ի տեսչութեան:

15 — Ասէ Առաքեալն. Եպիսկոպոսն եղիցի անարատ, պարկեշտ, ուսուցող. մի արծաթասէր, մի արբեցող, մի կերող, մի զաւշաքաղ, մի հարկանող, մի կաշառառու. այլ հանդարտ, որպէս ասացն եղբայրն մեր եւ գլխաւորն Պաւղոս, եղիցի աւրինակ բարւոյ, տքնող, պահող, ատեցող
20 զհանգիստ քնոյ, լինել աւրինակ հաւտին ամենայն կարգաւ, առնել ձեռնադրութիւն արժա-

Իւ ահա ի ներքոյ այսորիկ գլխոյ են երեսուն եւ երկու հարցմունք, որոց առաջինն է այս՝ եւն:

2. Ա. ||¹²⁻³ C որպէս պարտ է եպիսկոպոսին կալ ի տեսութիւն եկեղեցւոյ: DM եպիսկոպոսի. M շունի «թէ, յետոյ՝ «ի տեսչութիւն եկեղեցւոյ:» ||¹⁴ BCM շունին՝ «Ասէ առաքեալն,» ասոր տեղ CM «Պատասխանի:» — B. Այլ եպիսկոպոսն. C եպիսկոպոսն պարտի լինել անարատ, ուսուցանող (BD ուսուցող), մի «Երկնքն» եւն, որ աղաւաղութիւն է Mի սախօքին «Երկնքն, մի արծաթասէր,» եւն: ||¹⁶ B «մի կերող» եւն, նոյնպէս C ամէն-օղ վերջաւորութիւնքն. M մի կերող, մի արբեցող: — BCDM զօշաքաղ: — M կը կարգայ (= C) «մի կաշառառու, մի բամբասող, մի հակառակող (C հակառակ), այլ հեղ եւ հանդարտ (C հեղ, հանդարտ), պահող, տքնող, ատեցող զհանգիստ քնոյ, լինել սիրող արտասուաց քան ծաղու, լինել աւրինակ» եւն: C այս վերջինները՝ «պահող, եւ տքնող, ատեցող զհանգիստ տեսչութիւն քնոյ, արտասուաց սիրող քան զծաղու,» եւն: Ուստի CM շունի «որպէս ասաց... բարւոյ» խօսքը: ||¹⁸ B Պողոս... տքնող եւն: ||¹⁹ BDM օրինակ ... հօտին: ||²¹ M կարգօք. առնել ար-

նաւորաց, այնոցիկ՝ որ հասու եւ գիտունք են գրոց, կարգաց եւ աւրինաց Աստուծոյ:

Յ. Զտգէտսն խոտեալ ի բաց՝ մի՛ ձեռնադրեսցէ, քանզի տգիտութիւն Աստուծոյ խոտե-

25

ժանաւոր ձեռնադրութիւն այնոցիկ, որ հասու է եւ գիտունք են. ||²² B որ զի գիտուն եւ հասուկ են: ||²³ BDM օրինաց:

Յ. Շ բոլորովին տարբեր հոս եւ յաջորդն (§ 4)՝ “Այլ եւ պարտի լինել բարի օրինակ հօտին եւ ստորագրելոց իւրոց բարեպէս կարգադրութեամբ, նաեւ ոչ թարց քննութեան եւ ստուգիւ ճանաչման ումեք տայցեն զկարգ եւ զատիճան քահանայութեան, եւ մի՛ երբեք զանգէտս եւ զանվերահասուս գրոցն աստուածայնոց եւ օրինաց կամ այլազանապէս անարժանս հրաւիրեցեալ մուծանիցեն յայս կարգ երիցութեան, այլ խոտեալ ի բաց վարիցին զայնպիսիս. քանզի տգէտն է ատելի Աստուծոյ իբրեւ շարագործ: Աւստի կարի զգուշանալ պարտին եպիսկոպոսունք, եւ եւս առաջնորդք եւ վերատեսուչք՝ զտգէտս ձեռնադրել կամ քահանայ կամ սարկաւազ, զի մի զանբարկանալի բնութիւնն Աստուծոյ ի բարիութիւն յորդորեսցեն եւ ի նմանէն պատիժ կրիցեն. քանզի տգէտ քահանայի ամենակերպ մնասակարութեանն պատիժ ի յաւուրն արդար գատաստանին Աստուծոյ ձեռնադրող եպիսկոպոսն եւ մանաւանդ առաջնորդ այնմիկ քաղաքին կրելոց է, վասն ոչ արտավարելոյն առաջանաց ումեք ունկդիր լինելոյն, կամ յաղագս ազահութեանն յառատապէս տրից նուիրելոց համոզեալ յորդորելոյն. զի բազմակերպ կորուստ է այս հոգւոյ. ուրեմն հետեւի իսկ զտգէտս եւ զազահս մի՛ երբեք նստուցանել առաջնորդ կամ հրաւիրել առ ատիճան եպիսկոպոսութեան: Աւերջապէս այն եպիսկոպոսն, եթէ վասն անդի կամ

լի է քան զամենայն շարագործութիւն. յայսմանէ առաւել զգուշացի քան յամենայն իրաց. քանզի տգէտ քահանայ կամ սարկաւազ կամ ով ոք է յառաքելական աստիճանի, ի բարկութիւն շարժէ զԱստուած. զի բերանովն ի միտ առնու եւ ասէ եւ սրտիւ ոչ իմանայ զասացեալն, եւ բարկացուցանէ զԱստուած. եւ վնասակար ամենայնի եպիսկոպոսն լինի:

4. Արդ քանզի կորուստ է այդ հոգւոց, փախիցէ յայսմանէ, զուսումնասէրն եւ զգիտունն յառաջեցուցեն ամենայն պատուով. իսկ

վասն կաշառի կամ յաղազս բարեխօսութեան զտգէտ իմն ձեռնադրեսցէ, նզովեալ եղիցի. եւ յաւուր դատաստանի բնկալցի զպատիժ պատուհասի, զի ոչ զգուշացոյց, այլ վասն արծաթոյն յորդորեաց:» ||²⁴ M «զտգէտս.» իսկ չունի՝ «ի բաց:» ||²⁵ B տգիտութիւնն. M անգիտութիւն Աստուծոյ ատելի է որպէս շարագործութիւն. յայսմանէ զգոյշ լիցի քան եւն: ||²⁷ A քան ամենայն իրաց. B «քան զամենայն յիրաց . . . տգէտն» եւն: ||²⁸ M սարկաւազունք: ||²⁹ B ով ոք է առաքելական աստիճանի. D . . . յառաքելական յաշտիճանի. M ով ոք եւ իցէ յառաքելական յաստիճանն: — M զԱստուած ի բարկութիւն շարժէ: ||³¹ A «զասացեալ.» M չունի այս եւ ասոր յաջորդ չորս բառերն, ուստի կը կարգայ՝ «Զի թէ բերանովն ի միտ առնու եւ ասնէ եւ սրտիւն ոչ իմանայ, վնասակար լինի ամենայնի եպիսկոպոսն:» ||³³ A ամենայնին, D յամենայնին: — AB լինել:

4. (Ա) ||³⁴ AB Արդ քահանայ (B քահանայք) զի կորուստ է այդ հոգւոց (B հոգոց) . . . M . . . այս ամենայն հոգւոյն: ||³⁵ D յայս ամենայնէ: — M չունի «եւ զգիտունս:» ||³⁶ D յա-

զողէտան ամենեւին մի կացուցանել առաջնորդս կամ վերակացուս շնորհի եկեղեցւոյ: Իսկ եթէ յանդգնեալ եպիսկոպոսն՝ արասցէ զայն վասն կաշառոց կամ վասն մերձաւորութեան կամ վասն բարեխաւսութեան, այնպիսի եպիսկոպոսն նշովեալ եղիցի, եւ որ ինչ վնաս ծնանիցի, տացէ վրէժս յաւուրն դատաստանի յանմահ տանջանն:

40

5. Բ. Որպէս արժան է եպիսկոպոսին ունել զիւրան կամ զօտարսն:

45

— Գարձեալ ասէ առաքեալն. Արժան է եպիսկոպոսին զամենայն հաւատացեալս միապէս սիրել, եւ զիւր մերձաւորսն մի՛ առաւել մեծա-

ռաջացուցեն, M յառաջացուցէ: ||³⁷ M զողէտան. — M առաջնորդ եւ վերակեցու շնորհի ինչ . . . D . . . վերակեցու ինչ շնորհի: ||³⁹⁻⁴⁰ B իսկ յանդրգնեալ. — M եպիսկոպոսին . . . զայս կամ վասն կաշառոց, կամ վասն . . . : (B կաշառաց եւ վասն . . . D կաշառոց կամ . . . :) ||⁴¹ BD բարեխօսութեան. M բարեխամութեան: ||⁴² B . . . վնաս ծնանիցէ. M եւ որ ինչ անտի վնասք ծնանին, ընկալցի վրէժս: ||⁴³ M յանանց տանջանս:

5. Բ: ||⁴⁵ Ասկէ սկսեալ ամէն կանոնի սկիզբն հարցմունքն ունի միայն M անթերի, իսկ պատասխանւոյն սկիզբն տարբեր՝ չունենալով «Գարձեալ ասէ Առաքեալ», բռտերբ, եւ սկիզբն ալ համառօտելով, օրինակի համար այստեղ այսպէս սկսելով՝ «Պարտ է եպիսկոպոսին զամենայն հաւատացեալս միապէս . . . սիրել» եւն: C ալ հարցմանց եւ սկիզբնաւորութեանց մէջ սովորաբար Mի հետ կը միաբանի (հոս հարցման մէջ C «. . . ունիլ զիւրան» եւն:) ||⁴⁷ C Պարտ է եպիսկոպոսին (= M) զամենայն հաւատացեալսն: ||⁴⁹ CM «աւելի սիրել»

50 րել քան զայլ հաւատացեալն, թէպէտ եւ եղ-
բայր իցէ կամ քոյր. եւ կաշառ ամենեւին մի
առնուլ, այլ զինքն մեռեալ համարել աշխար-
հի. մի երբեք քրքրել եւ զուարճանալ կամ
55 լիտի ինչ խաւսել, կամ հրապարակաւ զոք յան-
դիմանել առանց երկրորդ հարցմանց, նախ ա-
ռանձինն՝ ապա երկու կամ երեք վկայիւք վար-
դապետաւք. հեշտական հանդերձիւք մի վարել,
եւ մի բնաւ առանց ընկերակցացն հարցմանց
գործել ինչ, զի այն է հաճոյ Աստուծոյ. կացու-
60 ցանն ընդ ձեռամբ իւրով տեսուչս վարդա-

փիս. «առաւել մեծարել.» ||⁵⁰ M քան զայլ հաւ-
ատացեալս. — BM թէպէտ եղբայր իցէ (M է.) G
չունի «թէպէտ . . . քոյր» խօսքը: ||⁵¹ M «կա-
շառ . . .» մի առցէ. զինքն մեռեալ» եւն: ||⁵² G
զի ինքն մեռեալ համարեցեալ է յաշխարհի. (M
այլ «յաշխարհի:») ||⁵³ CM մի երբեք զբռնուլ.
(G կը կցէ՝ «կամ զուարճանալ եւ լիսապէս խօ-
սակցիլ.») ||⁵⁴ BD խօսել: ||⁵⁵ D հարցման. —
M «նախ առանձին, ապա երկրորդ կամ երրորդ
վկայիւք.» (չունի «վարդապետաւք.» BD վարդա-
պետօք.) G նախ առանձնապէս եւ ապա երկու եւն
(առանց «վարդապետաւք:») ||⁵⁷ BM կը կարդան՝
«հրէշտակէան հանդերձիւք մի վարել (B վարիլ.)
M կը կցէ ասոր «մի պճնող:» G աւելի այլափո-
խեալ՝ «հեշտացուցիչ եւ զայլս ի նախանձարկու-
թիւն ձգման առիթ հանդերձ մի զգենուլ, զին-
քեանս միշտ անպաճոյճ պահել. զի մի գուցէ ձգնա-
զգեաց արանց պատճառ գայթակղութեան երեւ-
եսցին. պարտին կացուցանել ընդ ձեռամբ իւրեանց
տեսուչս» եւն: ||⁵⁸ B եւ բանիւ առանց ընկերա-
կցացն. M չունի՝ «եւ մի բնաւ.» (ասոր տեղ՝ «ա-
ռանց ընկերաց հարցմանց մի գործել:») ||⁶⁰ CM

պետս, տեսուչս գաւառաց քաղաքաց՝ հովուել զհաւատացեալն. եւ ժողովրդոցն հնազանդել հովուաց կացուցելոցն յեպիսկոպոսէն:

6. Կարգեսցէ ի շէնս երկուս կամ երիս քահանայս եւ մի սարկաւազ, իսկ յագարակն քահանայ մի եւ սարկաւազ մի: Չհաշմեալ զոք մի ձեռնագրել. զի թէ զարատաւորն պատարագ չտայր մատուցանել մարգարէն, որչափ եւս առաւել՝ որ զայս պատարագս մատուցանէ, արժան է անարատ լինել. առանց վկայից եւ քննու-

65

70

կացուցանել տեսուչս գաւառաց, քաղաքաց վարդապետս, հովուել զհօտ (C զհօտս) Տեառն: ||⁶²⁻³ B զհաւատացեալս . . . ժողովրդոց . . . հովուաց եւն. — M հնազանդ լինել հովուացն կարգելոց եւն (ADM հովուացն.) — D յեպիսկոպոսէ. (B շունի.) C «եւ ժողովուրդքն եւս պարտին հնազանդել հովուաց իւրեանց:»

6. (Բ) ||⁶⁴ B եպիսկոպոսն կացուցէ էջեանս յերկուս կամ յերիս քահանայս եւն. C եպիսկոպոսն կարգեսցէ եւն: — CM երկու կամ երեք քահանայ (C քահանայս), եւ սարկաւազ մի: ||⁶⁵ M յագարակն. (C շունի «իսկ յագարակն» եւն խօսքը:) ||⁶⁶ BM զհաշմեալ ոք. C միայն՝ «զհաշմեալս.» — CM մի ձեռնագրեսցէ: ||⁶⁷ DCM զի եթէ. — M արատաւորն ոչ երբէք հրամայէ մարգարէն պատարագ մատուցանել՝ որ իցէր ի կենդանիս, որչափ եւս զերկնաւոր պատարագն պարտիմք մատուցանել առանց արատայ (վերջինը՝ «որչափ եւս» եւն ունի ճիշդ այսպէս նաեւ M:) ||⁷⁰ B եւ առանց վկայից. M «. . . քննութեան եւ առանց հաւանութեան ժողովրդեան, զի անտի մահաբեր» եւն: C «մի զոք ձեռնագրել առանց քննութեան

Թեան մի՛ զոք ձեռնադրել, զի մահաբեր վնասք ծնանին:

75

7. Գ. Որպիսի՞ չափով պարտ է ձեռնադրել քահանայս եւ սարկաւագունս, եւ ո՞րչափ կալ ի կարգին:

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Արժան է եպիսկոպոսին ձեռնադրել քահանայս երեսնամիս, եւ զերեսուն ամ կալ ի կարգին եւ ապա լռեսցէ. իսկ յեսնեմիք կամ Թէ աւելի՛ մի ձեռ-

եւ վկայից հաւատարմութեան: (Իսկ “զի մահաբեր” եւն վերջին խօսքը չունի C:)

7. Գ. ||⁷³⁻⁵ Հմմտ. Նէսիտարիոյ ժողովոյն Կան. ԺԱ (Hefele, I, 249.) — Հարցումն ունի միայն M. իսկ C սյապէս՝ “Ո՞րքան պարտի գուրստ տիոց նսիրեցեալն ի քահանայութիւն կամ ի սարկաւագութիւն, կամ ո՞րքան պարտի կալ մնալ ի պաշտամունս քահանայականի գործաւնութեան:” ||⁷⁶ CM չունին “Գարձեալ” եւն: ||⁷⁷ M կարգել քահանայս երեսնամէ. C ձեռնադրել զերեսնամեայ քահանայս. — B զերեսնամիսն. — D “լ.” M “լ.” C եւ զերեսնամեայ ժամանակ կացցեն ի քահանայութեան . . . լռեսցեն: Իսկ յիսնամենւոյն ոչ է հրաման կամ վայել քահանայանալ կամ սարկաւագ կոչիլ կամ յամուսնութիւն յորդորիլ. պատճառն է, զի յիսնամենից մարդկանց սկսին անգորանալ անձինք ի ժրութենէ, եւ հետեւի մտաց եւս նիրհութիւն, ուստի յայսմ հետէ հազիւ կարէ զինքն ուղեւորել եւ կանոնաւորել ի հոգեկողմն ծանապարհի, ապաքէն զայլս ո՞րպէս ուղերձեսցէ. վասն որոյ չէ հարկ. զի մի գուցէ զայլս հոգալոյ ազգաւ՝ զինքն իւր տուտեսցէ:” ||⁷⁸ B կը կարգայ “ս” փխ. “ամ:” — M չունի՝ “ապա լռեսցէ:” յետոյ՝ “Ծ. ամենեցիցն” (այսպէս): ||⁷⁹ AD յիս-

նադրել քահանայ կամ սարկաւագ, եւ մի ամուսնութիւն հրամայել. զի յայսմ վայր անձինք աղճատին եւ միտք, եւ ժամանակ է զինքն պատրաստել իւրում ուղեւորութեանն՝ պայծառացուցանել զիւր զլապտերն. զի մի զայլսն հոգալով՝ զինքն անփոյթ արասցէ եւ զրկեսցի յաւիտենից կենացն: 80 85

Տ. Գ. Արպիտի՞ օրինակաւ պարտ է ընտրել զլաւսն յուեացն եւ ձեռնադրել:

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Արժան է եպիսկոպոսին հրաժարել ի ձեռնադրութենէ ազխոաց եւ ախմարաց, յանմտից, ի ցոփասրբտից, ի վատամտից, յափշտակողաց, ի շնացողաց եւ յայլ վատթարութենէ. զայնպիսիս ամենեւ-

նեմէք, B յինամիք (այսինքն՝ « յինամեայք. ») — B կամ թէ աւելիք. — D մի եւս: ||⁸¹ M եւ անձն աղճատին եւ միտքն: ||⁸² ADC ժամանակք, եւ զինքն . . . M ժամանակ (է) զինքն . . . : ||⁸³ A իւրում. — M ուղեւորութեան . . . զլապտերն: ||⁸⁴⁻⁵ M զայլս . . . անհոգս արասցէ ի յաւիտենական կենացն. — BD զրկեսցի յաւիտենական կենացն:

Տ. Գ. ||⁸⁷⁻⁸ Հարցումն ունի M. իսկ C այսպէս՝ « Արպիտի՞ կերպիւ եւ եղանակաւ ընտրել պարտի եպիսկոպոսն ի յուեաց զլաւաղոյնս յազազս ձեռնադրելոյ սպասաւոր Քրիստոսի եւ եկեղեցւոյ: » ||⁸⁹ M այսպէս ունի՝ « Աւելի հրաժարեսցի եպիսկոպոսն ի ձեռնադրութենէ ազխոաց եւ ախմարացն, ցոպամտաց եւ վատամտաց, յափշտակողաց, եւ ի շնացողաց եւ յայլ վատթարագործաց. զայնպիսիս ամենեւին, » եւն: ||⁹¹ B եւ յանմտաց, ցոփասրբտաց, ի վատասրտաց: ||⁹³ D յայլ ի վատթարու-

ին մի ձեռնագրել եւ մի բարկացուցանել զԱստուած :

95

9. Ե. Զինչ օրինակաւ պարտ է ուղղել զսուրբ սեղանն եւ որպէս սպասաւորել :

100

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Արժան է եպիսկոպոսին հաստատել սեղան ի քարանց աւրինակ խաչին եւ զայն ծածկել սրբովք կտաւ-

թեանէ : — Ը ամբողջ կանոնն այսպէս ունի՝ “Պարտաւորի եպիսկոպոսն կարի զգուշութեամբ եւ սրբապէս հայեցողութեամբ ջնկել եւ զանազանել զարժանաւորն ի միջոյ նուիրելոց կերպակերպ փորձառութեամբ. եւ զանվայելն յայս կարգ ի բաց վարել. զի մի արատեսցի պաշտօնն. զի տգիտաց, ախմարաց, անմտաց, ցոպաբանից, վատաբանից, յափշտակողաց, գողաց, ազահաց, բարկացողաց, ծուլից, հպարտաց, սիրամուլից, արուամուլից, շնացողաց եւ այլ այսպիսեաց վատթարաց մի ոք ձեռն դիցէ եւ զԱստուած երկնի եւ երկրի ի բարկութիւն շարժեսցէ եւ զոգի իւր կենդանւոյն ի դժոխս առաքեսցէ. զի ոչ երբեք վայելէ այսպիսեաց կարգ սրբազանն :”

9. Ե. ||⁹⁶⁻⁷ Հարցումն ունի Ս, իսկ Ը՝ “Որպիսի կերպիւ եւ օրինակաւ պարտի ուղղել զսեղանս եւ սպասաւորել :” ||⁹⁸ Ս ամբողջն այսպէս ունի՝ “Արժան է առնուլ ի քարանց օրինակ խաչի, եւ զնա ծածկեսցեն սուրբ հանդերձիւք, եւ ընդ առաւօտս եւ ընդ երեկոս եւ ի ժամ՝ պատարագին, անինայ լիցի խնկարկութիւն եւ լուցումն ի ժամն իւրեանց :” Ը “Արժան է եպիսկոպոսին հաստատել սեղան ի քարանց, օրինակ խաչին անշարժապէս, եւ ծածկեսցեն սուրբ հանդերձիւք, նաեւ ընդ առաւօտու, ընդ երեկոյի եւ ի ժամ՝ սուրբ պատարագին խնկարկութիւնն մի պակասեսցի :” ||¹⁰⁰ BD օրինակ : ||¹⁰¹ D ընդ առաւօտս : — Նիւթոյն հա-

ովք եւ խնկարկութեամբ ընդ առաւաւտս եւ ընդ երեկոյս եւ ի ժամ պատարագին խափան մի լիցի խնկոց եւ լուցմանց:

10. Զ. Զհաց եւ զգինի որպէս պատշաճեացուք առ սուրբ սեղանն:

105

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Զհացն պատարագին, յորում աւուր մատուցանիցեն, ի նմին աւուր եփեսցեն՝ խաչապէս դրոշմաւ. նոյնպէս եւ զգինին սուրբ բաժակին սուրբ ամանաւ հանցեն ի սուրբ սեղանն: (Եւ մի ոք յանդգնեսցի խառնել ջուր ի յայն բաժակն, զի չէ այն ատուածածաճոյ, այլ անագորոյն մտաց. եւ որ

110

մար հմմտ. Սահակայ յաղագս Քորեպիսիոպոսաց Կան. Բ (Կանոնագիրք՝ ՌԼԹ) “Եւ զտաճարս աղաւթիցն՝ յորս սուրբ եւ ատուած ընկալ սեղանն է հաստատեալ, յորոյ վերայ կատարի մեղաքաւիչ եւ կենդանարար խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան արբեցուցչին մերոյ եւ Տեառն, ըստ արժանի բաւականութեանն զարդարուն պահեսցեն անխափան լուցմամբք եւ խնկարկութեամբք, եւն: Կան. ԺԲ Օձնեցւոյ (Կանոնագիրք ՌՃՀԳ) “Ոչ է արժան զսեղանն՝ յորոյ վերայ պատարագն Քրիստոսի մատչի, փայտեղէն կանգնել եւ շարժուն. այլ քարեղէն եւ անշարժ հիմնացուցանել, եւն:

10. Զ. ||¹⁰⁴⁻⁵ Հարցումն ըստ M. իսկ C՝ “ի սեղանն սուրբ զգինին եւ զհացն որպէս պատշաճ է ընծայել եւ մատուցանել:” ||¹⁰⁶ CM չունին՝ “Գարձեալ, եւն: — BD զհաց: ||¹⁰⁷ M յորում աւուր զպատարագն մատուցանեն. — B... աւուրն եփեսցեն: ||¹⁰⁸ M դրոշմամբ: ||¹⁰⁹ D զգինի... ամանօք. M ի սուրբ աման պահեսցեն եւ սուրբ ամանաւ հանցեն ի սեղան: ||¹¹⁰⁻¹¹⁴ Փակագծի մէջ առնուածք յետամուտ ընդմիջարկութիւն է. (տես

առնէ որ՝ այնպիսին չէ քրիստոնեայ, եւ նորովեալ եղիցի՝ մինչեւ դարձցի յաղանդոյն։)

115

11. — Է. Ո՞րպէս պարտ է օրհնել զեկեղեցին եւ զսուրբ սեղանն։

120

— Եւ ժողով արասցէ եպիսկոպոսն քահանայից աթոռակցացն իւրոց, սարկաւագաց, ժողովրդոց, յորժամ սեղան հաստատէ. եւ մատուցեն աղօթս տքնութեամբ եւ արտասուաբ, սաղմոսիբ, մարգարէիբ եւ առաքելովբ եւ

վերը՝ էջ 37—39։) — D «... ջուր յայն բաժակ,» եւ չունի «մի որ» եւն նախադասութեան սկիզբն «է-:» — M Աստուծոյ հաճոյ. — B անդոսն մտաց. — AB զայնպիսին։ — B եւ նորովեալ... ի յաղանդոյն. — M չունի «եւ որ առնէ» եւ վերջին մասն՝ վասն զի հրատարակիչը դուրս թողուցած է։ — C ամբողջ կանոնս այլապիսիա՞ծ է՝ «Չհաց պատարագին յորում աւուր մատուցանել հարկասրիցի, ի նմին աւուր պարտիմբ եփել եւ ոչ յառաջագոյն, եւ խաշապէս դրոշմելով. նոյնպէս եւ զգինին բաժակի ի սուրբ ամանս պահեցեն եւ սուրբ ամանով հանցեն ի սեղանն սուրբ. եւ մի որ յանդգնօրէն ժպրհիցի ջուր խառնել ի բաժակի, զի չէ օրէն, այլ վէսամատթիւն, եւ այնպիսին չէ ճշմարիտ քրիստոնեայ. եւ նորովեալ լիցի մինչեւ ի դասնալ աղանդոյն։»

11. Է. ¹¹⁵⁻⁶ շարցումն ըստ M. իսկ C՝ Որպիսի կերպիւ պարտի օրհնել զեկեղեցի եւ զսեղան։ ¹¹⁷ CM Յորժամ զսեղան (C սեղան) հաստատէ եպիսկոպոսն, [C պարտի զի] ժողով արասցէ աթոռակցաց իւրոց, [C թէ] քահանայից, [C թէ] արկաւագաց, եւ [C թէ] ժողովրդոց, մատուցանել աղօթս եւն։ ¹¹⁸ A քահանայի աթոռակցացն. (D աթոռակցաց։) ¹²⁰ A ազնութեամբ. —

սուրբ աւետարանաւ աւծեալ իւղով սրբով. եւ ապա մատուցեն պատարագ:

12. Ը. Թէ որպէս պարտ է յաւուր շնորհի մխիթարութիւն առնել ժողովրդեան կերակրովք եւ ըմպելիօք:

125

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Յորժամ հաստատէ եպիսկոպոսն զսեղանն, արժան է ի նմին աւուր զենմունս առնել, զուարակս եւ նոխազս եւ ոչխարս. որպէս Սողոմոն արար ի շի-

130

BDCM արտասուօք: ||¹²¹ C սաղմոսիք եւ առաքելական ընթերցուածովք, սուրբ աւետարանօք, օժանել սուրբ իւղով եւ ապա պատարագ մատուցանել. — B առաքելովք. M առաքելավք. (D չունի «եւ առաքելովք:».) ||¹²² AB աւետարանութեամբ. D աւետարանութեամբք. M «եւ սուրբ աւետարանաւ», բայց չունի «աւծանել իւղով սրբով:» — BD օժանել սրբով իւղով: ||¹²³ M մատուցանել պատարագն: — S եւ Մակարայ կանոն է. (կան. ՆկԳ:)

12. Ը. ||¹²⁴⁻⁶ Հարցումն ունի M. իսկ C՝ «Արդ եթէ պարտ է պարտ է (այսպէս) յաւուր սեղանականդման վասն շնորհաւորութեան մխիթարել զժողովուրդս կերակրօք եւ բերիք, այսինքն գինեաւ:» — Իսկ կանոնն այսպէս ունին CM. «Յորժամ հաստատէ եպիսկոպոսն (C եպ. հաստ.) սեղան, արժան է զենմունս առնել, [C եթէ] զուարակս եւ արջառս եւ ոչխարս, որպէս Սողոմոն (C Սողոմոն) արար ի շինուածս [C շինել] տաճարին.», [C կը կցէ՝ «եւ հաստատեաց սեղան, եւ հաճոյ եղեւ Աստուծոյ եւ հաստեցաւ Տէր ի հոս անուշից:».] ||¹²⁸ BD հաստատեցէ: ||¹²⁹ ABD զենմունս առնէ վասն Աստուծոյ: ||¹³⁰ A զշինուածս. BD ի շինուած:

նուած տաճարին իւրոյ ի հաստատել սեղանոյն,
 եւ հաճոյ եղև Եստուծոյ եւ հոտոտեցաւ Տէր
 ի հոտ անուշից:

135 13. Թ. Որպէս արժան է ժողովրդակա-
 նացն կալ յաղօթս յեկեղեցւոջ:

— Դարձեալ ասէ Առաքեալն. Յորժամ
 ի մի վայր ժողովեսցին հաւատացեալքն յա-
 ղաւթս ի տուն Եստուծոյ, զայլ մի ինչ խօսես-
 ցին, բայց միայն զաղաւթսն. մի քրթմնջեսցեն
 140 ընդ միմեանս, այլ կացցեն ընդ արեւելս, ձեռս
 ի վեր համբարձցեն, խնդրելով զարդարանալ
 եւ արքայութեան արժանի լինել, եւ բարու-
 թեանցն՝ որանդն է պատրաստեալ, արժանանալ:

13. Թ. ||¹³⁴⁻⁵ Հարցումն ունի M = C.
 (C . . . պարտի ժողովրդոց եւն:) — Իսկ կանոնն
 պայպէս ունի M. «Յորժամ ժողովին ժողովուրդք
 հաւատացեալք ի տուն Եստուծոյ, մի քրթմնջես-
 ցեն եւ մի ընդ միմեանս նայեսցին, զայլ ինչ մի
 խօսեսցին, բայց միայն յաղօթս Եստուծոյ. կացցեն
 ընդ արեւելս ձեռս ի վեր ամբարձեալս. խնդրելով
 զարդարութիւն եւ արքայութեանն արժանանալ,
 զոր պատրաստեսց Եստուած:» — C պայպէս ունի՝
 «Յորժամ հաւատացեալ ժողովուրդք համախմբին
 ի տան Եստուծոյ, զայլ ինչ մի խօսեսցին, այլ մի-
 այն զաղօթս ընդ Եստուծոյ. մի քրթմնջեսցեն եւ մի
 ընդ միմեանս հայեսցին, այլ կանգնեալ ի յարեւ-
 էլս կոյս եւ ունելով զձեռս ի վեր ամբարձեալ յա-
 ղօթս, խնդրեսցեն զարդարութիւնն Եստուծոյ եւ
 զարքայութիւն նորա, զոր պատրաստեալ ունի սի-
 ռողաց եւ հաւատացելոց իւրոց:» — B յորժամ ի մի
 վայր: ||¹³⁷ A ժողովիցին. D ժողովին. — B հաւ-
 ատացեալք աղօթս . . . (D յաղօթսն:) ||¹³⁹ B
 բայց միայն յաղօթսն: ||¹⁴¹ BD ամբարձցեն. —

14. Թ. Եթէ որ տգիտութեամբ ձեռնա-
դրեցաւ քահանայ եւ յետոյ յայանեսցի, զինչ 145
արժան է առնել:

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Թէ ձեռ-
նադրեսցէ զոր եպիսկոպոսն քահանայ կամ սար-
կաւագ, եւ յանցանք ինչ լինիցին առ նմա, որ-
պէս եւ է մարդոյ, զինչ (եւ) է աղտեղութեամբ, 150
չնութեամբ կամ գողութեամբ կամ սպանու-
թեամբ, եւ ի ժամ ձեռնադրութեանն չգիտաց
որ, եւ ապա յետոյ ինքն զղջացի կամ զինչ եւ
իցէ պատճառանաւք յայանին, ոչ կարէնա սպա-
սաւորութիւն առնել սեղանոյն, եւ ոչ պատա- 155
բագ մատուցանել, այլ արտաքոյ ապաշխարել
զյանցանս իւր զերկոտասան ամ. ապա որ ինչ
արժան է շնորհել նմա առաջի ներքոյ բեմին

B զարդարանալն: ||¹⁴² B բարեացն որ անդդն է.
A բարութեանց:

14. Թ. ||¹⁴⁴⁻⁶ Հարցումն տնի M. իսկ G
“Եթէ որ եպիսկոպոս տգիտութեամբ ձեռնադրեա-
ցէ զոր անարժան քահանայ, եւ զինի յայանեսցի,
զինչ պիտոյ է առնել:” ||¹⁴⁷ GM չունին՝ “Գար-
ձեալ” եւն. — M եթէ ձեռնադրեսցի որ եպիս-
կոպոս կամ քահանայ կամ սարկաւագ, եւ յան-
ցանք լինի առնն, շնութիւն կամ գողութիւն կամ
այլ ինչ աղտեղութիւն եւն: ||¹⁴⁹ A չունի՝ “առ-
նմա:” ||¹⁵¹ A սպանութեամբ: ||¹⁵² B ձեռնա-
դրութեան. — M չգիտաց որ եւ վիայեաց ոչ որ:
||¹⁵³ D ապա ինքն յետոյ. — B եւ կամ: ||¹⁵⁴ M
կամ պատճառանաւք ինչ իբքն յայանեսցան: ||¹⁵⁵
AB պատարագս: ||¹⁵⁶ M արտաքոյ եկեղեցւոյն
ապաշխարեսցէ . . . ԹԲ ամ: ||¹⁵⁷ A զանցանս. B
զյանցանսն. (A զԹԲ ամ:) ||¹⁵⁸ D արժանն է. M

սպաւորութիւն առնել եւ կալ ի պատուին բե-
 160 կեալ սրաիւ մինչեւ ցաւր մահուան իւրոյ:

15. ԺԱ. Եթէ ձեռնադրեցաւ որ եւ յե-
 տոյ գարշեցաւ, զինչ արժան է առնել:

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Իսկ եթէ
 ձեռնադրեսցէ զոր եպիսկոպոսն, եւ մարդն ու-
 165 զիղ էր, ապա շնացաւ կամ գողացաւ կամ այլ
 ինչ վատթար գործեաց, այնպիսին ամենեւին
 բարձցի ի քահանայական շնորհէն, եւ ձեռն
 եւ նշանն. քանզի անհնար է նմա այլ քահա-
 նայանալ, այլ արտաքոյ ապաշխարել ժե ամ.

որ ինչ պարտ է շնորհել նմա ի ներքոյ բեմին սպա-
 սաւորութիւն առնել, կալ ի պատուին փրկեկեալ
 մինչեւ եւն: — AB ի պատու, D ի պատուի: ||¹⁶⁰
 B յոր մահուան. D յոր մահուան: — C ամբողջ
 կանսնն այլափոխած՝ «Թէ ի ձեռնադրել քահա-
 նայն կամ սարկաւազն, լիցի յանցանք ինչ՝ շնու-
 թիւն կամ գողութիւն եւ այլ այսպիսի աղտեղու-
 թիւն, որ ի ժամ ձեռնադրութեան ոչ միով իւր
 յայտնեցեալ եղեւ եպիսկոպոսին, զի ոչ որ վկայ-
 եաց, եւ յետոյ իւրոյ ինքեան զզմամբ կամ այլ
 միջնորդ օք յայտնեցեալ եղեւ, ոչ երբէք կարէ այ-
 նուհետեւ սպասաւորել սեղանոյն կամ պատարա-
 գել, այլ արտաքոյ եկեղեցւոյ երկուտասան ամ ա-
 պաշխարել կարով ի պատուի. սակայն բեկեալ
 սրաիւ մնալ մինչեւ յոր մահուանն:»

15. ԺԱ. ||¹⁶¹⁻² Հարցումն ունի M. իսկ C.
 «Եթէ որ զինի ձեռնադրութեան շնացեալ, գար-
 շելի գառ, զինչ արժան է առնել:» ||¹⁶³ CM
 շունին «Գարձեալ» եւն: ||¹⁶⁴ M եթէ ուղիղ էր
 մարդն, ապա յետոյ եւն: ||¹⁶⁷ B բարձցի ի բաց-
 M այնպիսեացն ամենեւին բարձցի քահանայու-
 թիւնն եւ շնորհն: ||¹⁶⁹ B նշան. — M զի ան-

ապա յայնժամ եկեղեցւոյ արժանանայ եւ հա- 170
զրրգութեան սուրբ պատարագին, եւ ընդ այլ
զինուորսն կացցէ յեկեղեցւոջն. եւ անհնար լիցի
նմա այլ ի բեմ ելանել, կամ կարգալ կամ
սաղմոս ասել մինչեւ ցար մահուան իւրոյ.
քանզի պղծեաց նա զսուրբ ամուսնութիւնն եւ 175
առ ոտն կոխեաց. մի համարձակեցուցէ եպիսկոպոսն,
քանզի չէ հնար նմա այլ քահանայ լինել:

Հնարին է. (D անհնար է:) ||¹⁶⁹ Մարտաքոյ եկեղեցւոյ ապաշխարեցէ. — A ժե (ամ), D ժէ, B տասն եւեօթն: ||¹⁷⁰⁻³ A ապա յորժամ եկեղեցի արժանանայ. B ապա յայնժամ եկեղեցի արժանանայ. D ապա յորժամ եկեղեցւոյ արժանանայ.
— M հազրրգութեան խորհրդոյն. ընդ զինուորսն կացցէ. (AD ալ չունին «է» շաղկապն «ընդ զինուորսն» բառերէն յառաջ:) ||¹⁷⁴ M սաղմոսել — B ցոր. DM յոր: ||¹⁷⁵ Մպղծեաց զսուրբ ձեռնադրութիւնն: ||¹⁷⁶ M մի համարձակեցուցի նմա, զի չէ հնար նմա այլ քահանայանալ: — C ամբողջ կանոնն այսպէս ունի փոփոխած՝ «Թէ մարդն այն ի սկիզբն էր լաւ, եւ ապա եղեւ շնացօղ եւ գօղ, ի նմանէն բարձցի շնորհն քահանայութեան, ձեւն եւ նշանն եւս, զի անհնար է նմա վերստին քահանայանալ, ուստի արտաքոյ եկեղեցւոյ ապաշխարեցէ ժէ ամ, եւ ապա մոցէ յեկեղեցի եւ հազրրգութեան արժանաւորեցի սրբոյ խորհրդոյն. բայց ի մէջ եկեղեցւոյ ընդ զինուորս կացցէ. զի անհնար է նմա ի բեմն ելանել կամ կարգալ եւ սաղմոսել մինչեւ ցոր մահուան իւրոյ. զի պղծեաց եւ ոտնահարեաց զսուրբ ձեռնադրութիւնն: Իսկ եթէ յանդգնեալ եպիսկոպոսն կամ վասն կաշառի կամ վասն բարեխօսութեան հրաման տացէ այնպիսոյ քահանայանալ, զպատիժս կրեցցէ յաւուրն դա-

180 16. ԺԲ. Իսկ եթէ յանդգնեալ եպիսկոպոսն վասն կաշառոյ կամ վասն բարեխաւսութեան կամ վասն մերձաւորութեան հրաման տացէ այնպիսոյն քահանայութեան, տացէ վրէժս յաւուրն դատաստանի յաններելի ամնջանն:

185 17. ԺԳ. Ամուսնացեալ քահանայ որպէս պատրաստեցի պատարագ մատուցանել:

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Ամուսնացեալ քահանայք յորժամ զսուրբ պատարագն

տատասնի աներողապէս: — Ասոր եւ նախընթացին նիւթոյն համար հմմտ. նիկիոյ կան. Ժ (Hefele, I, 413), Թ (I, 412), ԺԲ (I, 415), որոնց մանաւանդ վերջնոյն հայ թարգմանութիւնը (կանոնագիրք ՄԺԷ) շատ նման է «Թաղդէի», այս կանոնին, այնպէս որ «Թաղդէի» կանոնացոյց յորինողն առջեւն ունեցած է կանոնագրքին այն կտորը:

16. ԺԲ. ¹⁷⁸ Այս կտորն իբրեւ յատուկ կանոն ունին ABD, ուստի կը պակսի նաեւ հարցումը: Իսկ CM ձեռագրաց մէջ այս մասն կը լուծուի եւ վերջաբանութիւն է նախընթացին, ուստի Շիքնթերցումքն տես § 15ի վերջը: — M յանդգնեցի. — A եպիսկոպոս: ¹⁸⁰ M «կամ վասն մերձաւորութեան», չունի: — M եւ հրաման տացէ նմա քահանայութեան եւն: ¹⁸¹ A այնպիսոյն: ¹⁸² M վրէժ. — M դատաստանի:

17. ԺԳ. (CM ԺԲ:) ¹⁸⁴⁻⁵ Հարցումն ունի M. Իսկ C՝ «Ամուսնացեալ քահանայն որպիսի կերպիւ պարտի պատրաստել զինքն վասն մատուցանելոյ պատարագ:» ¹⁸⁶ Կանոնն այսպէս կը սկսի ի CM. «Երիս աւուրս հրաժարեցի ի կնոջէն եւ սպա պատարագ մատուցէ (C մատ. պատ.), զի եթէ զհացն (C զհաց) յառաջաւորութեանն (C զա-

մատուցանել կամին, զերիս աւուրս հրաժարես-
ցին ի կանանց իւրեանց ցմատուցման աւրն. զի
եթէ զհաց զառաջաւորութեան ոչ ետ քահա- 190
նայն առանց քննելոյ եւ զսրբութիւնն գտանելոյ,
ո՞րչափ եւս առաւել որ զայս երկնաւոր պատա-
րագ մատուցանեն, պարտին սուրբ լինել եւ պա-
տրաստ որպէս Աստուծոյ սպասաւորս, ահիւ կալ
եւ դողութեամբ, զի արժանի լիցին անմահ կե- 195
նացն:

18. ԺԳ. Անձամբ քահանայ ո՞րպէս ա-
րասցէ:

— Եթէ որ կուսութեամբ քահանայութիւն
ընկալեալ է, այնպիսին տքնող լիցի, պահող, 200

ռաջաւորութեան) ևւն եււն: ||¹⁸⁹ B ի կանանցն
իւրեանց մատուցման աւրն: ||¹⁹⁰ D զառաջաւո-
րութեանն. — M չետ քահանայն, C ոչ ետ
քահանային առանց քննութեան, ո՞րչափ եւն (M
առանց քննութեան եւ սուրբ գտանելոյ ի կա-
նանց:) ||¹⁹¹ B զսրբութիւն: ||¹⁹² CM չունին՝
«չայ», (C «ո՞րչափ եւս առաւել զերկնաւոր պա-
տարագն մատուցանողն զինքն սուրբ պարտի պահել.
M որ զերկնաւոր պատարագն մատուցանէ:») ||¹⁹³
M պարտ է. C «պարտի պահել ահիւ եւ սար-
սափմամբ. զի հոգեւոր պատկի արժանասցի.» որով
կը լմնայ կանոնը: ||¹⁹⁴ M... որպէս Աստուծոյ
խիկ կալ ի սպասու ահիւ եւ դողութեամբ, զի
պատկաց արժանի լիցի եւ անմահ կենաց: — D եւ
պատրաստ. — B սպասաւոր: — AB... լինիցին
անմահ կենացն:

18. ԺԳ. (M ԺԳ. իսկ C չնչէ այս կանոնը:)
||¹⁹⁷⁻⁸ Հարցումը միայն M ունի: ||¹⁹⁹ D եւ եթէ
որ. — M եթէ կուսան քահանայ որ լիցի, այն-

յորում աւուր զսուրբ պատարագն մատուցանել
կամին, պատրաստ լիցին, զգիշեր ամենայն տքնել
սուրբ խորհրդով առանց ամենայն կեղծաւորու-
թեան, զի ընդ Աստուծոյ խորհուրդ մտանէ:

205

19. ԺԵ. Եթէ արժան է քահանային
երդնուլ:

— Քահանայ որ երդնուցու, ամենեւին մի
լիցի նմա ի քահանայութեան կալ, զի զբանն
Աստուծոյ արհամարհեաց:

210

20. ԺԶ. Որպէս պարտ է քահանային
լինել:

— Արժան է քահանային աղքատասէր
լինել, քաղցրաբան, խորհրդական, զմեղուցեալն

պիսին եւն. Մ շունի յաջորդին մէջ «եւ պահող»
եւ «զսուրբ», բառերը, եւ կը կարդայ՝ «... զպա-
տարագն մատուցանել կամիցի, պատրաստեացի
զգիշերն ամենայն սուրբ խորհրդով կատարեալ
մտօք առանց կեղծաւորութեան. քանզի ընդ Աս-
տուծոյ ի խորհուրդ մտանէ:

19. ԺԵ. (Մ ԺԳ, Ը ԺԳ:) ||²⁰⁵⁻⁶ Հարցումն
ըստ ՇՄ (բայց Շ «... երբէք երդնուլ»:) ||²⁰⁷ Մ
այսպէս ունի ամբողջը՝ «Նմա չէ արժան կալ ի քա-
հանայութեանն, զի զբանն Աստուծոյ անարգեաց:»
Ը ամբողջն՝ «Զի եթէ երդնուցու՝ այնուհետեւ չէ
արժան ի կարգի քահանայութեան մնալ. զի զբանն
Աստուծոյ արհամարհեաց:» ||²⁰⁸⁻⁹ Ա զի բանն ար-
համարհեաց. — Բ... արհամարհեաց նա:»

20. ԺԶ. (Մ ԺԵ, Ը ԺԳ:) ||²¹⁰⁻¹¹ Հար-
ցումն ըստ Մ. իսկ Ը՝ «Քահանայն որպիսի կերպիւ-
ունիլ պարտի զկարգ քահանայութեան:» ||²¹² Մ
չունի «քահանային.» — Ը. Արժան է քահանայի
քաղցրաբան եւ խորհրդական լինել, զմեղուցեալն

ուղղել ապաշխարութեամբ, պահաւք եւ աղաւ-
թիւք, եւ զամենեսեան արքայութեան արժա- 215
նացուցանել, զի յերեւելն Քրիստոսի ամենե-
քեան առնուցուն զանթառամ պսակն, զոր անդն
է պատրաստեալ:

21. ԺԷ. Որ հաւատացեալ է եւ մկրտեալ
եւ անկանիցի ի մեղս, զինչ արժան է առնել: 220

— Դարձեալ ասէ Առաքեալն. Որ միան-
գամ ի Քրիստոս մկրտեալ են, մի երբեք լիցի
նոցա անկանել ընդ մեղաւք, այլ աստուածահա-
ճոյ վարել զկեանս իւրեանց. մի շնալ, մի գո-

սիրով խրատելով յապաշխարութիւն մուծանել,
եւ կրկնակի որդիս Աստուծոյ առնել միջնորդու-
թեամբ ապաշխարութեան: ||²¹³ B ի քաղցրա-
բան: ||²¹⁴ DM ուղղել. AB ուղիղ. — M յապաշ-
խարութիւն. — BDM պահաւք եւ աղօթիւք: ||²¹⁵
M չունի «է-» յառաջ քան «զամենեսեան:», —
AB արժանացուցանէ. D արժանացուցէ. M ար-
ժանացուցանել: ||²¹⁶ M չունի «ամենեքեան.» յե-
տոյ կը կարգայ «զանթառամ փառաց պսակն.»
առանց վերջին նախադասութիւնն ունենալու:
||²¹⁷ B զանթառամն. — D որ անդ է եւն:

21. ԺԷ. (M ԺԶ, C ԺԵ, B ԺԸ:) ||²¹⁹⁻²⁰
Հարցումն ունի M. իսկ C սա տարբեր ընթերց-
մունքս՝ «որ ոք . . . նաեւ մկրտեալ, եթէ անկա-
նիցի . . . զինչ պարտի առնել նմա:», ||²²¹ CM
չունին սկիզբն մինչեւ «մկրտեալ» եւն. եւ կը սկսին
այսպէս՝ «Մի երբեք լիցի նոցա» (C «պարտի նմա»)
եւն: ||²²³ C անկանիլ. — BCDM մեղքք. C սակե-
տքք՝ «այսինքն շնութեան, գողութեան, երգումն
(C եւ C² բուն «էրո-ճն.») ունելով, բամբասելով,
այլ իբրեւ ճշմարիտ ժողովուրդ Աստուծոյ թարց

225 զանալ, մի արբենալ, մի երգնուլ, մի բամբասեւ, այլ որպէս Աստուծոյ իսկ ժողովուրդ առանց ամենայն կեղծաւորութեան:

22. ԺԸ. Որ շնայ՝ զի՞նչ պարտ է առնել:

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Թէ որ

230 այր կամ կին բրիստոնեայ շնացաւ, արտաքոյ եկեղեցւոյ ապաշխարեսցէ զերիս ամն տքնել պահեալ եւ աղաւթեալ, եւ լուծումն ի շարաթու եւ ի կիւրակէի լիցի եւ ի տէրունական տաւան, մինչեւ ի կատարել երկց ամացն. ապա

235 ի չորրորդումն լիցի արժանի հաղորդութեան: Եւ որ գողասցի որ, զնոյն պատուհաս կրեսցէ.

աղտոյ լինել: 》²²⁵ M չունի՝ «մի արբենալ, յետոյ կ'ըսէ՝ «մի գողանալ, մի բամբասեւ եւ մի երգնուլ, այլ որպէս» եւն: 》²²⁶ B ժողովուրդն: 》²²⁷ MC առանց աղտոյ լինիլ:

22. ԺԸ. (M ԺԵ, C ԺԶ, B ԺԷ:) 》²²⁸ Հարցումն ունին CM. (C . . . զի՞նչ պարտի առնել:) 》²²⁹ CM չունին սկիզբն մինչեւ «շնացաւ,» եւ կը սկսին այսպէս՝ «Այնպիսին (M չունի) արտաքոյ եկեղեցւոյ երեք ամ ապաշխարեսցէ (M ապ. Գ. ամ) պահօք, (M եւ) աղօթիւք, (C եւ) տքնութեամբ. եւ լուծումն,» եւն: 》²³⁰ D այլադդ՝ «արտաքոյ եկեղեցւոյ, ապաշխարեսցեն,» եւն. AB արտաքոյ ապաշխարեսցէ եկեղեցւոյ. (A յեկեղեցւոյ:) 》²³² D պահել եւ աղօթել. B . . . աղօթեալ: — D լուծումն շարաթու եւն. M լուծումն ի շարաթ եւ կիւրակէի եւ ի տէրունական տօնս եւն. C միայն թէ շարաթ եւ կիւրակէ լուծցէ եւ ի տօնս տէրունականս: 》²³⁴ MC կատարիլ . . . (C եւ) յամին չորրորդութեան արժանի լիցի եւն. (A ի չորրորդութեան:) 》²³⁷ Վերջին մասս չունի M կամ

ապա թէ ի մեղսն յաւելցեն, կրկին ապաշխարեցեն:

23. ԺԹ. Որ ի շնալն զորդեծնութիւն հեղուցու, զի՞նչ պարտ է առնել:

240

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Թէ որ ի քրիստոնէից ի շնանալն զորդեծնութիւնն հեղուցու եւ զԱստուծոյ երկիւղն ոչինչ համարի, զի մի մարդկան յայտնեսցի, այնպիսին ընդ սպանողսն ապաշխարեսցէ բազում հառաչանաբ:

245

24. Ի. Որ հեղու զինքն՝ զի՞նչ առնելի է:

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Թէ որ անժուժկալաբար լլկէ զինքն եւ հոսումն արասցէ

ճշդիւ եւս՝ չէ հաղորդած մեղ Աբէլ եպ., վասն զի բուն ձեռագրին մէջ կայ: Ը «ապա թէ յամեալ իցէ ի մեղս, վեց ամ ապաշխարեսցէ:» — Հմմտ. Կան Ի. Ժողովոյն Անկիւրիոյ (Hefele, I, 339:)

23. ԺԹ. (M ԺԸ, C ԺԷ:) ||²³⁹⁻⁴⁰ Հարցումք գրած ենք վերն բոս C (որ կը կարդայ՝ «զսերմն որդեծնութեան» եւ յետոյ՝ «զի՞նչ պարտի առնել:») M շունի հարցումն, կամ հարցումն եւ կանոնին սկիզբն ձուլուած են մեկտեղ՝ այսպէս. «Որ ի շնալն զորդեծնութիւնն հեղուցու, զի մի մարդկան յայտնեսցի, եւ զԱստուծոյ երկիւղն առ ոչինչ համարի, այնպիսին ընդ սպանողն ապաշխարեսցէ բազում հառաչանաբ.» — C այսպէս ունի կանոնս՝ «Այնոքիկ որ զսերմ որդեծնելութեան հեղուն, զի մի մարդկան յայտնեսցին, եւ զերկիւղն Աստուծոյ ոչինչ համարին, ընդ սպանողսն համարիցին:» ||²⁴² B ի քրիստոնէիցն. — A ի շնացեալն: — B ի դատ հեղուցու: ||²⁴⁴ B ընդ սպանողսն: ||²⁴⁵ BD հառաչանաբ:

24. Ի. (M ԺԹ, C ԺԸ:) ||²⁴⁶ Հարցումն է Mի համեմատ. C՝ «Որ հեղու զիւր սերմն, զայնպիսին

մարմնոյն, պիղծ է այնպիսին. ընդ շնացողոն ա-
 250 պաշխարեսցէ. եւ եթէ յաւելեալ իցէ ի գործն՝
 կրկին ապաշխարեսցէ. եւ այնպիսիքն ձեռնա-
 գրութեան մի լիցին արժանի:

25. ԻԱ. Որ ընդ արուի պղծի, զի՞նչ ար-
 ժան է առնել:

255 — Դարձեալ ասէ Առաքեալն. Թէ որ
 պղծի ընդ արուի, պիղծ է այնպիսին, զամենայն
 աւուրս կենաց իւրոց ապաշխարեսցէ արտաքոյ
 եկեղեցւոյն, եւ ի ժամանակի որոշմանն հաղոր-
 դեսցի:

260 26. ԻԲ. Եթէ ամուսնացեալք շնան, զի՞նչ
 արացուք:

զի՞նչ առնել պարտի:» ||²⁴⁷ CM սկիզբը շունին
 եւ կը սկսին այսպէս՝ «Պիղծ է այնպիսին (C այնպի-
 սին պիղծ է), ընդ շնացողս (C շնացողսն) ապաշ-
 խարեսցէ.» (C ասկէ ետքը միայն սա խօսքն ունի՝
 «եւ մի քահանայացի:») ||²⁴⁹ B ընդ շնացողսն.
 A ընդ շնացելոյն: ||²⁵⁰ Փ/ս. «եւ եթէ յաւելեալ»
 եւն՝ կը կարդայ M՝ «եւ եթէ յամէ, կրկին ապաշ-
 խարեսցէ եւ ձեռնագրութեան արժանի մի լիցի:»
 («մի լիցի» ունի նաեւ B):

25. ԻԱ. (M Ի, C ԺԹ:) ||²⁵³⁻⁴ Հարցումը
 ունին CM. (C լաւ եւս՝ «... ընդ արուի . . . զի՞նչ
 արժան է առնել զայնպիսին:») ||²⁵⁵ Կանոնը կը
 սկսին CM այսպէս՝ «Չամենայն աւուրս կենաց իւ-
 րոց», եւն: ||²⁵⁸ A եկեղեցւոյն, C եկեղեցւոյ. — B
 եւ ժամանակս որոշմանն. M ի ժամանակի որոշման
 իւրոյ. C. ի ժամանակի որոշմանն իւրոյ:

26. ԻԲ. (M ԻԱ, C Ի:) ||²⁶⁰⁻¹ Հարցումն ու-
 նին CM. (C . . . ամուսնացեալքն շնայցեն . . . :)

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Թէ որ
առնակին իցէ եւ շնացաւ, ԺԲ ամ ապաշխա-
րեսցէ արտաքոյ եկեղեցւոյ արտասուաւք զամե-
նայն սրբապահ. յետ վեց ամի անցանելոյ՝ [ի] 265
շաբաթու, կիւրակէի եւ ի տէրունական տաւնսն
լուծումն արասցէ, եւ ի տարւոջն զերրորդ մասն
պահեսցէ. եւ ապա մտցէ յեկեղեցի եւ հա-
ղորդեսցի:

27. ԻԳ. Կախարդին զինչ արասցուք:

270

— Կախարդի՝ ուրացողի կանոնք եղիցին
ի վերայ:

||²⁶² Կանոնք կը սկսին ՄԱ այսպէս՝ «Առաքոյ եկե-
ղեցւոյ ապաշխարեսցեն զերկոտասան ամ (M Տասն-
երկու ամ արտ. եկեղեցւոյն ապաշխարեսցէ) արտա-
սուօք, վեց (M զվեց) ամ օրէնս մի առցեն (M առցէ)
եւն: Ասկէ ետքն Շ այսպէս ունի մնացեալը՝ «եւ զտար-
ւոյն զմի մասն կերիցեն եւ զշաբաթ, զկիւրակէ եւ
զաւերունեան տօնս կերիցէ, եւ ապա մտցեն յե-
կեղեցի եւ հաղորդեսցին:», Իսկ M այսպէս ունի
մնացածը՝ «Եւ զտարոյն երեք մասն պահեսցէ եւ մի
մասն կերիցէ, եւ զշաբաթ եւ զկիւրակէ եւ զաւերու-
նական տօնսն կերիցէ, եւ մտցէ յեկեղեցի եւ օրէնս
առցէ:», — B Թէ դք: ||²⁶³ A երկոտասան ամ.
||²⁶⁴ BD արտասուօք: ||²⁶⁵ D սրբապահս: ||²⁶⁶ A
շաբաթիւ. — B տօնսն, D տօնս: ||²⁶⁷ A ի տա-
րաջ, B ի տարւոջ: ||²⁶⁸ BD յեկեղեցին:

27. ԻԳ. (C ԻԲ:) M շ-շէ այս կանոնք:
||²⁷⁰ Հարցումը գրինք Շի համեմատ: ||²⁷¹ AB
կախարդի եւ ուրացողի. — ABD եղիցի: — Կա-
նոնք յոյսարվին տարբեր ունի C՝. «Զամենայն աւ-
ուրս կենաց իւրոյ ապաշխարեսցէ, եւ ապա ի վախ-
ճանի հաղորդեսցի:», Այս խօսքը քաղուած է ԻԹ
կանոնէն:

28. ԻԳ. Զչորեքշարաթ եւ զուրբաթ արժան է պահել:

275 — Արժան է քրիստոնէից զուրբաթ եւ զչորեքշարաթ պահել եւ աղօթել. զի աւուրք չարչարանաց են Տեառն մերոյ, արտուժ արտաչ սուաւք յիշելով զնորա զխոնարհութիւն, եւ գոհանալով զնմանէ՝ որ եկն եւ փրկեաց զմեզ իւրովք չարչարանաւք. պահել մինչեւ ցինն՝ ժամն:

29. ԻԵ. Որ շնայ եւ զմանուկն սպանանէ, զինչ արասցուք այնպիսոյ:

— Որ շնայ եւ զմանուկն սպանանէ, յաւր մահուան իւրոյ ապաշխարեսցէ եւ ի վախճանին հազորգեսցի:

28. ԻԳ. (M ԻԲ, C ԼԱ:) ||²⁷³ Հարցումն ունին CM. (C . . . սրպէս արժան է.) եւ կանոնը կր սկսին այսպէս՝ «Արժան է պահել եւ աղօթել, զի աւուրք չարչարանաց Փրկչին մերոյ են, արտուժ կալ (C արամիլ եւ արտասուել), յիշել զնորա կամաւոր խոնարհութիւն՝ գոհանալով (C զնորին . . . խոնարհութիւնն եւ գոհանալ) զնմանէ, որ եկն եւ փրկեաց զմեզ իւրով կամաւոր չարչարանօքն (C կր կցէ՝ վասն որոյ պահեալ լիցի ծամով) մինչեւ ցինն ժամն:» ||²⁷⁷ B չունի «են»: — D մերոյ Տեառն են. — BD արտասուօք: ||²⁷⁸ B յիշել. D յիշելով զխոնարհութիւն նորա: ||²⁸⁰ A չարչարանաւ. B չարչարանօքն. D չարչարանովն: ||²⁸¹ BD ժամ:

29. ԻԵ. (C ԻԳ:) M չունի այս կանոնը: ||²⁸²⁻³ Հարցումը դրինք C ի համեմատ: ||²⁸¹ C եւ N այսպէս ունին այս կանոնը՝ «Զամենայն աւուրս կենաց իւրոյ ապաշխարեսցէ, եւ ի վախճանի հազորգեսցի:» — BD յօր: ||²⁸³ A ի վաղճանին. B

30. ԻԶ. Ո՞րպէս կատարեսցուք զաստուածային տօնից կարգս:

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Յորժամ զտէրունական տաւնսն կատարեն հաւատացեալքն, նախ յառաջ պահեսցեն շաբաթ մի ի պատիւ եւ ի սպաս տաւնին, եւ ապա տաւնեսցեն: 290

31. ԻԷ. Զսուրբ քառասնորդոսն ո՞րպէս արժան է պահել:

— Գարձեալ ասէ Առաքեալն. Զսուրբ քառասունսն պահեսցեն հաւատացեալքն սրբութեամբ, ուրոյն զշաբաթ եւ զկիրակէ. եւ 295

ի վաղճանի: — Ասոր աղբիւրն է Անկիւրից կան. ԻԷ. (Hefele, I, 241:)

30. ԻԶ. (M ԻԷ. C Լ:) ||²⁸⁷⁻⁸ Հարցումն ունին CM. (C ... զաստուածային տօնս:) ||²⁸⁹ Կանոնն այսպէս ունի M. «Նախ պահեսցեն շաբաթ մի ի պատիւ տօնին, եւ ապա կատարեսցեն:» C Նախ պահեսցեն մի շաբաթ ի պատիւ սուրբ տօնին եւ ի սպաս, եւ ապա կատարեսցեն: ||²⁹⁰ B տէրունական. — BD տօնսն: ||²⁹² BD տօնին տօնեսցեն:

31. ԻԷ. (M ԻԹ, C ԼԲ:) ||²⁹³—⁴ Հարցումն ունին CM. (M «ո՞րպէս», չունի, այլ միայն՝ «արժան է», եւն:) ||²⁹⁵ CM չունին սկիզբն՝ «Գարձեալ», եւն: — C զայս սուրբ քառասունսն. M քառասնեորդոսն: ||²⁹⁶ Փխ. «հաւատացեալքն», կը կարդան CM «ամենայն քրիստոնեայք:» — «Սրբութեամբ», չունի C: Յաջորդն այսպէս ունին CM «որոշ (C զատ) ի շաբաթէ եւ ի կիրակէէ:», Ասկէ ետքը C այսպէս ունի կանոնը՝ «Եւ ի յաւուրս չարչարանաց Տեառն մերոյ մի ոք իշխեսցէ ժպտիլ եւ ծիծաղիլ, այլ պարտի արամիլ վասն աքնութեան փրկչին, եւ անդադար ազօթել. եւ ապա զկենարար պատէքն արացեն ցնծութեամբ

300 յորժամ յաւր չարչարանաց Տեառն գայցեն,
 տքնեսցեն եւ անդադար աղօթեսցեն. ժպիտ մի
 ումէք ելցէ յայն աւուրսն, այլ արտասուս ընդ
 Տեառն մերոյ. եւ ապա զկենարար պատէքն ա-
 րասցեն, ցնծալով ընդ յառնելն Տեառն մերոյ.
 աղաւթիւք փառաւորել զնա՝ որ փրկեաց զմեզ
 305 յարութեամբն իւրով, եւ ետ մեզ երգակից
 լինել վերնոցն. նմա փառք յաւիտեանս ամէն:

ընդ յարութեան Տեառն, եւ փառաւորել զԱս-
 տուած, որ փրկեաց զմեզ եւ ետ մեզ երգակից
 լինիլ վերնոցն. նմա փառք եւ գոհութիւն յաւի-
 տեանս յաւիտենից ամէն: ॥²⁹⁸ B որ չարչարա-
 նաց, D յոր...: ॥²⁹⁹ A աղաւթնեսցեն: M յոր-
 ժամ Տեառն մերոյ չարչարանաց աւուրք գան՝
 ժպրհել մի ոք իշխեսցէ յայն աւուրս, այլ արտում
 բստ Տեառն մերոյ՝ տքնութեամբ անդադար աղօ-
 թեսցեն եւն: — B եւ ժպիտ... յայնմ աւուրսն
 եւն: ॥³⁰¹ M պատէքն... ցնծասցեն ընդ Տեառն
 մերոյ յառնելն: ॥³⁰³ M փառաւորեսցեն: ॥³⁰⁴ A
 երկակից: ॥³⁰⁵ D զի նմա վայելէ փառք: — CM
 ձեռագիրք այս փառաբանութեամբ կը փակեն կա-
 նոնաց շարքը. վասն զի հոն վերջին կանոնն է այս
 կտորը: Նաեւ AB այսպիսի վերջաբան մ'ունին, եւ
 յաջորդ կանոններն իբրեւ ուրոյն խումբ մը՝ իբրեւ
 կանոնք «Հարցողաց» կը կցեն: Կարելի է որ բստ
 այսմ յաջորդ ԻԸ—ԼԳ աւելի յետասմուտ բլլան,
 որ շատ հաւանական է: Բայց անկարելի ալ չէ, որ
 այս կանոնը բովանդակ կարկատանաց վերջին կտորն
 էր նախնարար եւ տեղափոխութեամբ հաս ինկած.
 վասն զի կանոնաց յետեւառաջութիւնք ցանցառ-
 շին ձեռագրաց մէջ. (հմմտ. M եւ C.) Ընդհան-

Հ Ա Ր Յ Ո Ղ Ա Յ

32. ԻԸ. Որ զՔրիստոս ուրանայ եւ զղջացեալ դառնայ, զի՞նչ արասցուք:

— Պատասխանի. Զամենայն աւուրս կենաց իւրոց ապաշխարեսցէ արտասուաւք, պահաւք եւ աղաւթիւք, տրաւք տնանկաց, եւ ի վախճանին հաղորդեսցի: 310

33. ԻԹ. Հարցումն. Որ պղծի ընդ անասնոյ, զի՞նչ արասցուք:

— Պախ. Որ ընդ անասնոյ պղծի՝ որչափ ամբ են մարդոյն՝ ընդ ունկնդիրսն կացցէ, ապա 315

րապէս այժմու ձեռագիրներով անհնար է որոշել թէ՛ որն է բնագրին նախնական կերպարանքը:

“Հարցողաց:” 32. ԻԸ. (D ԻԹ, M ԻԲ, C ԻԱ:) ||³⁰⁶ “Հարցողաց” խորագիրն ունին միայն AB. իսկ D. “ԻԸ. Հարցումն:” MG Հունին: ||³⁰⁷ C ապա դառնայ՝ սրպէս արասցուք. — B “զի՞նչ արասցուք նմա:” Հոս եւ մինչեւ վերջը Հունին CM “Հարցում” եւ “Պատասխանի” բառերը. ունին միւսներն՝ նաեւ հարցումներով այս մասերուն: ||³¹⁰ BCDM արտասուօք, պահօք, եւ աղօթիւք. (B Հունի “է-:”) ||³¹¹ CM եւ տրօք տնանկաց. — D տրովք եւն: ||³¹² M Հունի “է-” (ի վախճանին) եւն. C ի վախճանի: — Նիւթոյն համար հմմտ. Անկիւրիոյ կան. Ա (Hef. I, 222) եւ ուրիշներ:

33. ԻԹ. (D ԻԸ, C ԻԵ:) ||³¹³⁻³¹⁵ M շնչայս կտորը: — NC այսպէս ունին հարցումը “թէ (C ոք) ընդ անասուն պղծեսցի, ի՞նչ արասցուք (C ապա նմա:”) Պատասխանն ալ այսպէս ունին NC. “Որչափ ամն մարդոյն են (C է), ապաշխար-

Եւ ամ ընդ ձեռամբ, ապա մտցէ յեկեղեցի ընդ ժողովուրդսն, եւ ի վախճանին հաղորդեսցի:

320 34. Լ. Հարցումն. Որ կամուք մարդ սպանանէ, որպէս արժան է:

— Պատասխանի. ԺԵ ամ ընդ ունկընդիրսն կացցէ, Եւ ամ ընդ ձեռամբ. եւ յԵսանձին իւրոյ հաղորդեսցի:

325 35. ԼԱ. Հարցումն. Որ մի մաւր կաթամբ սնեալ են աւտարք ի միմեանց, արժան է ամուսնանալ:

— Պատասխանի. Չէ արժան. զի ծնող եւ սնուցանող ընդ մի համար է:

րեսցէ, եւ ի վախճանին հաղորդեսցի:» — AB այս կտորին մէջ չունին հարցումն, իսկ վերջը կը կարդան «եւ վաղճանին հաղորդեսցի:» — Աղբիւրն է Լնկիւրիոյ կան. Ժ.Զ. (Hef. I, 235:)

34. Լ. (M ԻԳ, C ԻԳ:). ||³¹⁹ Հարցումն ունին ADMC. (D կամօք մարդ սպանէ. A նոյնպէս՝ «սպանէ մարդ.» M... սպանանէ, որով արժան է. C... սպանանիցէ, զի՞նչ արժան է առնել նմա:.) ||³²¹ BM Տասն եւ հինգ, D տասն եւ Ե. — C Բնդ ունկնդիրս կացցէ ԺԵ ամ, եւ զայլ ժամանակս ընդ ձեռամբ եւն: — DM ընդ ունկնդիրս (= C.) — D հինգ ամ. M մի ամ: ||³²³ C անձինն:

35. ԼԱ. (M ԻԳ, C ԻԷ:.) ||³²⁴ Հարցումն ունին ABDMN. (ամէնն ալ կը գրեն՝ «մօր... օտարք» եւն. B օտարք միմեանց՝ արժան էւն. N եւ են օտարք եւն.) իսկ C այսպէս ունի՝ «Որ սք միով կաթամբք սնեալ իցէ, բայց օտարք ի միմեանց, ընդ միմեամբ ամուսնացի՞ն թէ ոչ:» ||³²⁷ B ծնող. D ծնողն. A ծնաւ. ||³²⁸ A սնուցող, B սնուցանող. MN սնուցող. — AB մի հա-

36. 1Բ. Հարցումն. Եթէ ազգականք ամուսնանան, զի՞նչ արասցուք:

330

— Պատասխանի. Բակել արժան է ի միմեանց եւ ծանր ապաշխարութիւն ի վերայ դնել. զի չէ ամուսնութիւն, այլ հանապազ պոռնկութիւն եւ ընդ անիծիւք արարչին:

37. 1Գ. Հարցումն. Որ զսահման ընկերին յափշտակէ, որպիսի՞ ինչ է:

335

— Պատասխանի. Զոր գրեաց Մովսէս հրամանաւ Աստուծոյ, իջցեն անէծքն ի վերայ նորա եւ եղիցի նղովեալ ի կեանս եւ ի մահ:

մար է. (չունին «ընդ»): D մի համարի. M ի մի համարի են. N ընդ մի համար է: — C այսպէս ունի՝ «Թէպէտ օտարք են, բայց չէ արժան, զի ծնող եւ սնուցանող ընդ մի համարի են եւ ընդ կցութենէ:» — Տես Կան. ԻԲ Անկիւրիոյ (Hefele, I, 241:)

36. 1Բ. (M, ԻԵ. C ԻԸ:) ||³²⁹ Հարցումն ունին ABCDMN. (C... ամուսնանան ընդ միմեանս...): ||³³¹ B միայն «միմեանց»: ||³³² C չունի «ի վերայ:» ||³³³ CN կը կարդան «հանապազ:» իսկ ABD յարակայ: — M չունի «այլ հանապազ պոռնկութիւն... յետոյ կը գրէ՝ «եւ ընդ անիծիւք արարչին է» (C եւ ընդ արարչին անիծիւք:»)

37. 1Գ. (M ԻԶ, C ԻԹ:) ||³³⁵ Հարցումն ունին ABCDM. (D զսահման): ||³³⁶ M որպիսի ինչ. — C որպէս արասցուք: ||³³⁸ Փխ. «հրամանաւ Աստուծոյ», ունի M «յորէնս. Իջցէ», եւն. C «յորէնս՝ հրամանան Աստուծոյ. ուստի իջցէ

340

37. Իբրեւ կատարեաց զայս սուրբ Առաքեալն Թադէոս, ասէ ցժողովուրդն. Հարբ եւ եղբարբ, որբ Տեառն ետուք զանձինս, այս ձեզ յինէն օրէնք եւ այլոց՝ որ յետ ձեր լինելոց են:

345

38. Արդ հաստատուն կացէք ի Տէր սիրելիք՝ յամենայն [ի], զոր լուարուք յինէն. մի անցանէք ըստ սահմանս ըստ այսմ. զի բարի լիցի ձեզ եւ երկայնակեաց լինիցիք, եւ եղիցի ձեզ յիշատակ բանս այս, եւ մի մոռանայք յաղօթս ձեր:

նոյն անէճքն ի վերայ գլխոյ նորա եւ եղիցի՝ եւն: — A իջցեն անէճք. (M “իջցէն... եղիցի,” եւն, առանց՝ “է-,” շաղկապի):

Վերջումն: 37. ||³⁴⁰ BCM եւ իբրեւ. ||³⁴¹ BC Թաթէոս, M Թադգէոս. (ուղղելի՝ “Ադգէ:”) ||³⁴² C Որովհետեւ ընդ Տեառն ետուք զանձինս ձեր, ուրեմն այս ձեզ յինէն օրէնք լիցի, ոչ միայն ձեզ, այլ զինի ձեր եկողաց: Արդ հաստատուն կացէք յամենայնի եւ պահեցէք, զոր ինչ լուայքդ յինէն. մի անցանէք ընդ պատուիրանօք, որ սահմանեցաւ ձեզ. զի եւ դուք պահեւրով զնոսա երկայնակեացք լինիջիք, եւ եղիցի ձեզ յիշատակ բանս այս: Եւ զայլ հարկաւոր կարգադրութիւնս եւն: ||³⁴³ DM եւ այլ՝ որ յետ ձեր եւն. (B յետ ձեզ:)

38. ||³⁴⁴ D շունի՝ “սիրելիք.” ||³⁴⁵ B ամենայնի. M հաստատուն կացէք յամենայնի եւն: ||³⁴⁶ B ըստ սահմանս ըստ այսմիկ: — M զի ձեզ բարի լիցի: ||³⁴⁷ BDM երկայնակեացք. (B կ'ըսէ “իցէք,” փև. “լինիցիք:” C տես վերը՝ § 37:

39. Եւ զայլ կարգաւորութիւնն ուսուցեց ձեզ Ադդէ, զամենայն՝ զոր լուաւ յինէն, ըստ կարգին՝ զոր կարգեցին եղբարքն Առաքեալքն Տեառն: Պահեսջիք խաղաղութեամբ ի փորձանաց չարին. խաղաղութիւն ընդ ձեզ:

40. Չայս օրինադրութիւն ես Չաքարիա աշակերտ առաքելոյն Թադէոսի գրեցի. որպէս լուայ ի նմանէ՝ ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս:

39. ||³⁵⁰ BD կարգաւորութիւնս. — “Ադդէ,” պէտք է ուղղել ընել՝ “Ադդէ:” ||³⁵² B ունի նախ՝ “զոր գրեցին կարգեցին,” յետոյ “գրեցին,” բառն աւրուած. — B եղբարք առաքեալք, M եղբարք եւ առաքեալք: — C այսպէս ունի ամբողջը՝ “Եւ զայլ հարկաւոր կարգադրութիւնս ուսուցեց ձեզ Ադդէ, զոր ինչ լուեալ է յինէն ըստ կարգին, զոր հաստատեցին եղբարքն, որք են առաքեալքն, եւ պահեսջիք խաղաղութեամբ յամենայն արկածից չարին. արդ այժմ՝ խաղաղութիւն ընդ ձեզ:”

40. ||³⁵⁵⁻⁶ N օրենադրութիւն. AB օրինադրութիւնս: — N Չաքէ աշակերտ Թադէոսի առաքելոյ. B աշակերտ Թաթէոսի առաքելոյն: ||³⁵⁷⁻⁸ AB հաւատացելոցն ի Քրիստոս (B “Քրիստոսի”:) — Միայն CDN ունին վերջաբանս՝ “նմա (N որում) փառք յաւիտեանս.” (C կը կցէ՝ “Ամէն:”) — C այսպէս՝ “Եւ զայս օրենադրութիւն ես Չաքարէ աշակերտ սուրբ առաքելոյն Թաթէի գրեցի, որ լուայ ի նմանէ վասն ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս, որում փառք հանդերձ չարք եւ Հողաւ:”

SURF LANE

Աս Առաքելական կամ Առաքելոց կանոնները՝ զորանք մեր Հաւաքիչը կը յիշէ, վերաբերութիւն չունին ան Առաքելոց կանոնաց հետ՝ որոնց ծագումը յունական է եւ կ'ըսուին «ի ձեռն Աղեմոյ», (per Clementem): Ասիկայ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ «Վարդապետութիւն Առաքելոցն» բուսած ծածկական (apocryphe) գրուածքը՝ որուն արարացի թարգմանութեան գլուխները, Վանսլէպէն առնելով, յառաջ բերած էր Պիքքէլ գերմանացի ի Պատմ. եկեղ. իրաւանց (Bickell, Geschichte des Kirchenrechts, Giessen, Հաս. Ա 1843, էջ 178—81) եւ 1856ին Վիեննա՝ Լահարա (գերմանացի) առջի անգամ ասորերէնը հրատարակեց¹, եւ վերջապէս Լոնտոն 1864ին Cureton ուրիշ լուսագոյն ձեռագրէ մը հրատարակեց անգղիական թարգմանութեամբ մէկտեղ²: Ար կարծենք՝ որ գերմանացի գիտնականը (Լահարա) զուրջանացած է (էջ 89—95) այն «Վարդապետութեան» յունարէն սկզբնագիր մը վերահազմելու: Ասիկայ ստուգիւ Արեւելեան կողմերուն բոլորովին սեպհական կտոր մը է, որն որ կրնայ յունարէն գրուած Առաքելոց կանոններուն իբրեւ համապատասխանող բան մը բռնուիլ, առ ունի՝ չորրորդ դարուն վերջերը արդէն գրուած պիտ'որ բլայ, դեռ Ծննդեան եւ Յայնութեան ցայն վայր միացեալ ածները Արեւելից նահանգին Հոսմէն եկած առաջարկութեան համեմատ իրարմէ չգատուած: Մէջը պարունակուած եկեղեցական Բարեկարգութիւնը բոլորովին աբե-ե-ե-ե-ե գոյն ունի, բոս անձկագոյն նշանակութեան աս բառին, օրինակի աղագաւ՝ Զ. կանոնին մէջ: Յայտօր տիրող հայ սուճարին գլխաւօր գծագրութիւնը

¹ P. Lagarde, Reliquiae juris ecclesiastici antiquissimae. Lips. 1856. I, p. 32—44.

² Cureton, Ancient syriac documents. Lond. 1864, p. 24—35.

պարունահեն Ա, Ե, Է, ԺԱ, ԼԱ կանոնները: Աւեր-
ջապէս բողոքովին ԼՊ գլուխը մինչեւ վերջը, այս-
պէս բսնք, արեւելեան Ծածկահաններու (apo-
crypheներու) յատուկ գաղափարները կ'երեւցնէ:

Իբրք առաջիկայ հայերէն թարգմանութիւնն
ալ ուրիշ տեղէ եկած չէ, բայց եթէ ստորերէնէ:
Անմիջապէս ասորական-հայկական ձեւերն աչքի
էր զարնեն, օրինակի աղագաւ՝ «Աջ քահանայու-
թեան», փոխանակ բտելու «ձեռնադրութիւն»,
(*χειροθεσία*), թէպէտ եւ սա վերջինը նոյն իսկ աս-
տորերէնէ եղած թարգմանութեանց մէջ ալ կը
մանե՛ն ան բաւերուն կարգէն ըլլալով որոնց հա-
մար վերը խօսեցանք: «Առաջի ազգայն օտարաց՝
զոր ոչ գիտեմք զլեզուս նոցա, զհարգ կարեն նոքա
լսել մեզ՝ զոր ոչ գիտեն զլեզուս մեր» բտելը կա-
տարեալ ասորականութիւն մըն է:

Ամենեւին ընդգիմութիւն մը չկայ՝ որ յու-
նական կանոնաց թարգմանիչը՝ միանգամայն սա
ստորի կանոններն ալ հայերէնի դարձուցած ըլլայ-
շատ ասանկ երկլեզու հայրենակիցներ ունեցած
ենք հինգերորդ դարու մէջ, որոնք նախ առաջ եւ
աւելի հիմնովին աստորերէն գիտնալով՝ ետքէն
քիչ շատ յունարէն ալ սորված են: Սա-
կայն մեր Հաւաքիչը յայտ՝ թարգմանութեան
պէտք ունեցած չէ: Այս «Առաքելոց վարդապե-
տութիւնը», կամ «Առաքելական կանոնք», իբրեւ
հայերէն Հայոց եկեղեցական պատմութեան մէջ
իրեն կանոնաց Հաւաքումէն երիցագոյն է եւ հին-
գերորդ դարուն առջի կէսին կը վերաբերին: Ասոր
թարգմանիչը շատ շուրջ, շատ ճիշդ է, թէպէտ
աստորերէնէ թարգմանած ըլլալու քանի մը նշաններ
կուտայ, բայց անոնք շատ քիչ են. ընդհանրապէս՝
պարզ, վճիտ, քերականական եւ սովորական ձեւ-
երու հաւատարիմ հայերէն մ'ունի:

Բայց մեր Հաւաքիչը՝ զասիկայ պարզապէս
ընդօրինակելով եւ իրեն ժողովածոյքին գլուխը

դեակեղեկով գոհ չ'ըլլար. դարձեալ՝ կրկին կերպով՝
իր ձեռքը հոն կը տեսնենք :

Նախ իրեն բառարանը (lexicologie) զինք կը
մատնէ, օրին. աղագաւ՝ «ցոփասիրտ», (Կան. ԻԲ.)
«ձեռնադրել յօժումն քահանայութեան» (Յռջր.)
«օժումն քահանայութեան ընկալեալ» (Կան. ԻԳ.)
«ընդհանրական եկեղեցւոյ սրբոյ» (2 անգամ, Յռջր.)
«կարգեցին եղին», (համեմատէ Շահապ. Յռջր.
վերջին տողը). «մերձեցուցանել» յերկրութիւն
(Կան. ԺԲ.) «զի մի կարգեալքն ընդ նօքօք թիւ-
րեցին», (Կան. ԺԲ.) «կուսան», (Կան. ԼԲ.) «հա-
մարձակ լիցի վասն շինելոյ», (ԼԲ.) «կցորդ լինելին
նեղութեանց նոցա», (Ասորին՝ «նեղեալ ընդ նոսա»,
ԼԳ.) «զուգեաց», ամուսնութեամբ (Կան. ԼԳ.)
«սրբութեամբ զուգեալ», (Կան. ԼԳ.) «առնեն տօն...
ամենայն քաղաքն Հոսովմայեցւոց», (ԼԳ վերջերր.)
«Քահանայապետ», (եպիսկոպոս), համեմատէ Շա-
հապ. Յռջր. (2 անգամ) եւ այլն :

Երկրորդ ուրիշ ունակութիւններէն կը ճանչ-
ցուի, այսինքն կարճկամ երկայն յաւելուածներով՝
որոնք երբեմն յարմար եւ երբեմն անյարմար են
տեղւոյն եւ որոնց նիւթը հասարակօրէն Սուրբ
Գրքէն է¹, ինչպէս նաեւ իրեն սիրական գաղա-
փարներովը : Ինչպէս՝ Շահապիվանի կանոններէն
ինչ ինչ յունական կանոնաց մէջ բերուած խո-
թուած տեսանք, ասանկ ալ քանի մը բան կամ
բացատրութիւն կը գտնենք երկուքէն ալ հոս ա-
սորի կանոնաց մէջ կրկնուած, եւ կամ թէ հոս եւ
թէ հոն հասարակաբար կը գտնուի՝ առանց ասորի
բնագրէն հարազատութեան երաշխաւորութիւն
մ'ըլլալու, օր. աղագաւ՝ Կան. Ը. կ'ըսէ՝ «Նախան-
ձաւորն Հեղիաս ի ձեռն քառասնօրեայ պահոցն...
կառավարեալ ասպատակեր յերկինս», եւ այլն, որ կը
համեմատի Շահապիվանի Ժ. Կանոնին խօսքերուն :

¹ Տես անմիջապէս աս Առաքելական կանոնաց վեր-
նագրին մէջ :

երբ որ ժԹ Առաք. կանոնը կ'ըսէ. «ի միաբա-
 նութենէ ամենեցուն եւ քարոզութիւնն հաւա-
 տարիմ լիցի եւ հաւատքն հաստատուն, որպէս եւ
 Փրկիչն ասէ, թէ ուր երկու կամ երեք ժողովեալ
 են վասն իմ, անդ իմ ես ի մէջ նոցա», կէս մը կը
 համեմատի Շահապիվանի ժԸ. կանոնին խօսքին,
 կէս մ'ալ գրեթէ բառ առ բառ նոյն է Ղաւոզի-
 կեայ ժողովոյն ծայրը երկրորդ քրտ-թեմայի աւել-
 ցուած մասին սա խօսքին «որպէս եւ փրկիչն ասէ
 թէ Ուր», եւ այլն: Գարձեալ երբ որ կան. Ի. կ'ըսէ.
 «Եթէ եւ յանարգաց ոք իցէ ի քահանայապետու-
 թիւն եւ ի գլխաւորութիւն կացուցեն միջնորդ
 լինել ընդ մարդիկ եւ ընդ Աստուած», կը յիշե-
 ցընէ Շահապիվանի ժԶ. կանոնին խօսքը: Նոյնն
 բսելու է նաեւ կան. ԻԵ. «...Արհամարհանօք կալցի
 գրահանայն թէ եւ կարի ոք անարժան եւ յա-
 նարգաց իցէ» Շահապիվանի ժԶ կանոնին սա
 խօսքին՝ զանարժանաւորսն, եթէ (եւ) կարի յանա-
 դաց ոք իցէ եւ յարհամարհելոց» համեմատելով:
 Գարձեալ ԱԳ կանոնին սա խօսքը «սոյնպէս եւ
 սահմանեալ առաքելական կանոնաց . . . մինչեւ ի
 շորրօրդ զարմն չունի իշխանութիւն առնել» կը
 համեմատի Շահապիվանի կան. ԺԳ: Առ առա-
 քելական կանոնաց մէջ եզած փոխադրութիւն-
 ներով կրնար ապաքէն ցուցուիլ որ Շահապիվանի
 կանոնք ստուգիւ Առաքելական կանոնաց համա-
 ձայն դրուած են, ինչպէս որ ժողովոյն Հայրերը
 կ'ուղէին մեր Հաւաքչին պատմածին համեմատ:
 Վերջապէս «Կենարար», բառին յաճախ գործածու-
 թիւնը. սա «որպէս ասաց ինձ Կենարարն», — «որ-
 պէս եւ ասացն Կենարարն», (ԱԳ.) ասորերէն բնագրին
 մէջ հիմ շունեցող յաւելուածներ են՝ որոնք Շա-
 հապիվանի կանոնաց եւ Յունական կանոնաց մէջ
 ալ կը պատահին: Ասանկ սա Հաւաքման երեւ-
 մասոնց մէջ բառից եւ խօսից շրջան մը կը
 դառնայ:

Ի վերայ այս ամենայնի բոլորին վրայ նայելով մեր Հաւաքչին ըրած այլայլութիւնները, մահաւանդ թէ ոչ այնչափ այլայլութիւն որչափ յաւելուածները, ոչինչ են: Անոր համար՝ Լակարտէն եւ Գիւրըթոնէն հրատարակուած ասորի բնագիրը հայ թարգմանութեան հետ համեմատելով հետեւեալ կէտերը երեւան կու գան. այսինքն՝

1. Հիմակուան ասորի բնագիրը անց անց քաղուած է, ոչ ամէն կանոն ունի եւ ոչ ունեցածը միշտ ամենայն մասամբ ամբողջ: Աստի հայ թարգմանութիւնը սա «Առաքելոց վարդապետութեան» հնագոյն եւ ամբողջագոյն բնագիրն ունեցած է:

2. Սակայն ինչ որ հիմակուան ասորի բնագրէն աւելի է հայերէնին մէջ, երբեմն բնագրին չի վերաբերիր: Թէ երբ սա գէպքն է, ընարելու որոշ միջոցները բաւական գիտենք:

Առաջիկայ հրատարակութեան մէջ կը ջանանք ամէն բան զանազանել:

Աս «Առաքելոց վարդապետութիւնն» սլ թարգմանած է, չենք կրնար գիտնալ. բայց ինչ բաներ անոր հետ մէկտեղ նոյն թարգմանչէն թարգմանուեր են, գիտենք: Անցեալ տարի առիթ ունեցանք հայերէն ձեռագիր մատենից մթերքներուն մէջ այլեւայլ կտորներ տեսնելու՝ որոնք ուրիշ բան չեն եւ չեն կրնար բլլալ, բայց եթէ ասորի աղբիւրներէ յառաջ եկած ծածկական (apocryphe) գրուածներ՝ միեւնոյն գրչով հայերէն թարգմանուած Ե դարուն առջի կէտին. որոնք չէ թէ մինակ հայերէն լեզուաւ իրարու կ'աղաղակեն, հապա իրենց ներքինն ալ նոյն գաղափարաց վրայ շինուած է, միեւնոյն արուեստանոցը կ'ակնարկէ: Ասանկ կտոր մըն է Փարիզու Ապսերական մատենադարանին մէջ (anc. fonds 88, Մատենին Գ. Լ. Գ.) Ղերուբնայի (չէ թէ Ղերուբնայի) ծածկական գրութիւնը սա վերնագրին տակ՝ որն որ անվրէպ

Տին թարգմանչին ձեռքէն ելած է «Թուղթ Աբգարու», իր գործած է Մ. Խորենացի հայերէնը, սրուն ասորերէնը՝ Եւսեբիոս (Եկ. Պատմ. Ա. Գպր. ԺԳ.): Առաջին անգամ ասոր մտադրութիւն բրած էր Հ. Սուքիաս Պարոնեան Վենետից Մխիթարեան ուխտէն վերջի տարիներս: Անգէտ էր ասկից Cureton, երբ որ վերոյիշեալ գիրքին մէջ գ՛Ղէբուբնա առջի անգամ ըլլալով ասորերէն հրատարակեց անգղիական թարգմանութեամբ մէկտեղն, բայց ասիկայ շատ կրճատ է: Աս տարի ամբողջը հայերէնէն թարգմանած հրատարակեց գաղղիերէն Յովհ. Էմիլեան պարոնին Լանկլուայի ձեռքը հրատարակուած «Հայ պատմագրաց», Ա. Հատորին մէջ՝: Սոյն խմբէն է ուրիշ կտոր մը Վենետից՝ Ա. Կանոնագրաց, վերջերբ (էջ 318) իբրեւ «Թուղթ զոր առաքեաց Յակոբոս եպիսկոպոս Երուսաղէմի առ Կողբատոս զի ցուցցէ (սա) նմա թէ զինչ (հրաման) ետ Տիրերիոս կայսր վասն Հրէիցն որ ի խաչ հանին գրքիստոս:», Ինչպէս նաեւ Վիեննայի թիւ 2 ձեռագիր մատենին մէջ՝ «Յիշատակարանք որ եղեն վասն Բրիտտոսի առաջի Պոնտացոյ Պիղատոսի իշխանի Հրէաստանի»: Աս վերջինը վերո-

1 կը լսենք՝ որ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան հայերէնը պիտի տպագրէ՝ կարեւոր ծանօթութեամբ: Նոյնը ուրիշ ձեռագրէ մը Երուսաղէմ Յակոբեանց Վանքին տպարանէն տպուած ծանուցուեցաւ լրագրաց մէջ, բայց դեռ չտեսանք:

— Ըստ այսմ՝ Նեղինակն՝ ասոնք գրած ժամանակ՝ տակաւին չէր տեսած Հ. Ղ. Ալիշանի հրատարակութիւնը (Վենետ. 1868) եւ իւր գաղղիերէն թարգմանութիւնը՝ նոյն տարին: Երուսաղէմի տպագրութիւնն ալ 1868 տարեթիւր կը կրէ: Իսկ Լանկլուայի Հաւաքման մէջ եղած թարգմանութիւնը (I, 315–328) ամբողջական չէ բողոքովին, քոյր վարդապետական մասերը դուրս ձգուած ըլլալով: Բաց աստի Նեղինակին ծանօթ էր միայն Curetonի հրատարակած ասորին, որ լիակտոսը չէր. ամբողջը Լոյս հանեց յետոյ G. Phillips (Lond. 1876:) Նորագոյն րագմանթիւ քննութիւնքն շննք յիշեր:

յիշեալ Փարիզեան մատենին մէջ “Արգարու
Թղթոյն” կամ “Վարդապետութիւն Թագէի”
անմիջապէս իբրեւ ԳԼ. ԼԳ. կը յաջորդէ: Ասանկ
երկուքը մէկէն գտած է Cureton անոնց ասորե-
րէնն ալ միեւնոյն մատենի մէջ:

Մէկ կողմանէ ասոնց հայերէն լեզուին
նոյնութիւնը եւ մէկալ կողմանէ՝ գաղափարաց
խնամութիւնը ցուցունելու համար՝ ահա

Հ Ա Մ Ա Բ Ա Ր Բ Ա Ռ Մ Ը

Ա = Առեւելոյ շարքերէն, Բ = Թղթոյն
Աբարտ, Գ = Թղթոյն Յարտ:

1. Ա. Վարդապետու-
թիւն առաքելոցն զկնի վե-
րանալոյն Քրիստոսի առ
Հայր իւր.

— զկնի աւուրց հանել.
Կան. ԼԱ. — որ զկնի իւրեանց
լինելոց իցեն, ԼԳ.

— Բ. Յեա վերանալոյ
Քրիստոսի յերկինս առ
Հայր իւր: — Յորժամ
վերացայց յերկինս առ Հայր
իմ. — եւ զվերանալ նորա
առ Հայր իւր յերկինս. —
զկնի վերանալոյն նորա. —
զ(կերպարանս) վերանալոյ
յերկինս առ Հայր իւր:

Հմնո. Զկնի ընթեւնլոյ
զԹուղթան. — եւ զկնի այ-
սոցիկ կամեցաւ... եւ զկնի
աւուրն այնորիկ հրամայ-
եաց Արգար...:

— Գ. Զկնի վերանալոյն
Տեառն մերոյ առ Հայր իւր:

2. Ա. Յամի երեք-
հարիւրորդի երեսներորդի
իններորդի իշխանութեան
Յունաց ի Թագաւորու-
թեան Տիրերեայ Կայսեր
Հոսոմոյ:

— Բ. Յամին երեքհա-
րիւրորդի քառասներորդի
Թագաւորութեան Տիրե-
րայ Կայսեր Հոսոմոյնց...

— Գ. Վոյ:

3. Ա. Որ որ չորք էր
մարգաց ամոյ...

— Բ. Որ որ երկուս-
սան էր Տրեայ ամոյ... որ
որ ժԳ. էր Արեգ ամոյ...
որ որ ժԲ. էր Ահկի ամ-
ոյ... որ որ չորքուսասան
էր Մարերի ամոյ.

— Գ. Վոյ:

4. Ա. Ի նմին իսկ յայտ-
աւուր...: — Զոյն իսկ
զայս օրէնս պատուիրէին
զառաքելոցն. ԼԳ:

— Բ. Զոյն իսկ Քրիս-
տոս քարոզէմք եւ աւե-
տարանեմք. — Վասն սորին
իրացս իսկ այսոցիկ. — զոյն
իսկ զայս զիրս:

— Գ. Վոյ:

5. Ա. Եւ գոհանային
ցնծալից ուրախութեամբ...

— Բ. Եւ գոհանային
ցնծութեամբ.

— Գ. Վոյ:

6. Ա. Էւս առաւել ուրա-
խութիւն լիցի, յորժամ... :
Առաւել եւս ուրախ լի-
նէին, ԼՂԻ. — առաւել եւս
(= որչափ եւս առաւել)
առաջնորդեցէ նոցա. ԼՂԻ.

— Բ. Առաւել եւս տե-
սանէին զբազմութիւն նշա-
նաց որ լինէին յիս վեր-
նայոյ նորա: — Էւ նա իսկ
թագաւորն եւս առաւել
ուրախ եղեալ յայսմ:

— Գ. չիւյ:

7. Ա. Մինչդեռ յայսմ
ժամանակն էին աշակերտքն
Տեառն:

— Բ. չիւյ:

— Գ. Մարտակէին ընդ-
դէմ Հրէից եւ Հեթանոս-
աց: — Մարտակէին ի զրոց
մարդարէից ընդ որդիս ժո-
ղովրդեանն իւրեանց:

8. Ա. Զօրութիւնս
սրանչելեացն եւ զնշանս եւ
զբժշկութիւնս . . . զայս-
պիսի նշանս եւ զմեծամեծ
զօրութիւնս . . . եւ զնշանս
եւս զմեծամեծս եւ զզօրու-
թիւնս՝ զոր . . . ԼՂԻ. —
Էթէ զյր անուամբ առ-
նեմք զնշանս եւ զբժշկու-
թիւնս, ո՞վ ուսուցանէ
նոցա. Զ-ՂԲ:

— Բ. Զնշանս եւ զսրան-
չելիս եւ զօրութիւնս մե-
ծամեծս եւ զարմանալիս:
— Թէ զկարգ ուսուցանէր
եւ կամ զյր անուամբ
բժշկէր եւ կամ ոչ ո՞վ զօ-
րութեամբ առնէր նշանս
եւ սրանչելիս. — զամենայն
նշանսն եւ զսրանչելիսն
Տեառն եւ զփառաւո-
րեալ զօրութիւնս նորա...
եւ թէ որպէս առնէր նա

զօրութիւնս մեծամեծս
նշանս եւ զօրութիւնս ե-
ցոյց նոցա:

— Գ. Իբրեւ Տէրն առ-
նէր նշանս եւ զարուեստս
եւ սրանչելիս:

9. Ա. Զձեռնադրու-
թիւն քահանայութեան
(փիս. բսելու՝ դքահանայ-
ութիւն). — զի ընկալան
զաջ քահանայութեան.

— Բ. Զձեռնադրու-
թիւն քահանայութեան
ընդունէին ի նմանէ բա-
զումք. — Զձեռնադրու-
թիւն եպիսկոպոսութեան
(ատորին՝ աջ քահանայու-
թեան եւն):

— Գ. չիւյ:

10. Ա. Նոյն պար-
զեւօք . . . ի նմին աւուր
եղին նորա կանոնս եւ
կարգս եւ օրէնս. — ար-
քունական օրէնս եւ կա-
նոնս. — զկարգս եւ զօրէնս.
— զկարգս եւ զօրէնս. —
պէտք ինչ էին կարգաց եւ
օրինաց, ԼՂԻ. — զկարգս եւ
զօրէնս զայսսովկ. ԼՂԻ:

— Բ. Էւ ըստ կարգաց
եւ օրինաց կատարեսցուք:
— Գ. չիւյ:

11. Ա. Որք միաբանին
աւետեաց աւետարանին,
քարոզութեան նոցա, եւ
արդար եւ ճշմարիտ ուս-
մանն եւ Հաւատարիմ վար-
դապետութեան իւրեանց:

— Բ. Էւ վասն ճշմա-
րիտ քարոզութեան նորա:
— Գ. չիւյ:

12. Ա. Զխորհուրդ սուրբ
մարմնոյ եւ արեան իւրոյ.
— Խորհուրդ տէրունական
մարմնոյ եւ արեան Տեառն:

— Բ. Վ՛ւյ :

— Գ. Ի ձեռն խորհրդոյ մարմնոյ եւ արեան իւրոյ :

13. Ա. Ի սուգ եւ ի արամութիւն .

— Բ. Եղև սուգ եւ արամութիւն .

— Գ. Վ՛ւյ :

14. Ա. Եւ արասցեն տօն յիշատակի վերացման նորա առ Հայր իւր (յերկինս) փառաւորեալ :

— Բ. Իջեալ ինքն միայն եւ ելեալ Հանդերձ բազմօք առ Հայր իւր փառաւորեալ . — եւ վասն փառաւորեալ թագաւորութեան նորա, զոր խօսեցաւ յայխարհի :

— Գ. Վ՛ւյ :

15. Ա. Ընկալցի ախորժելով զկապանսն, ԻԳ :

— Բ. Ընդունէին զբան նորա ախորժելով :

— Գ. Վ՛ւյ :

16. Ա. Կարգեցին առաքեալքն . . . եթէ յեկեղեցւոջ զիրս ընթերցցին Հին կտակարանք, օրէնք եւ մարդարէք, եւ աւետարանք . . . եւ այլ աւելի քան զայս մի ընթերցցի ի բեմի : («Ընթեռնուլ» այսչափ յաճախ դորձածուած՝ յունական կանոնաց թարգմանէն չէ :)

— Բ. Բայց զգիրս զորս ընթեռնուցուք յեկեղեցւոջ ժողովրդեան առաջի՝ զարարածս եւ զմարդարէս եւ զաւետարան . . . զսոյն իսկ զայս զիրս ընթերցչիք յեկեղեցւոջ Բրիստոսի եւ

այլ աւելի քան զսոսա մի ընթեռնուցուք :

— Գ. Վ՛ւյ :

17. Ա. Վ՛ւյ :

— Բ. Ետուն նաեւ զպատճէն (= զպատասխանի) թղթոյն զոր բերին սասի :

— Գ. Եւ զպատճէն թղթոյս զոր առաքես առ մեզ, թողցես յեկեղեցւոջն Եփեսոսի . — Ակն ունիմ զի զբես ինձ զպատճէն (= զպատասխանի) բանիցս այսոցիկ ի ձեռն Արիպիտեայ :

18. Ա. Նիկողեմոս եւ Գամաղիէլ գլխաւորք ժողովրդեանն . . . Այլ եւ Յուդա եւ Ղեւի եւ Փեռի եւ Յովսէփ եւ Յուստոս՝ որդիքն Աննայ եւ Կայիափայ եւ Աղեքսանդրոսի քահանայիցն գային ի գիշերի . . . («Չարչարանաց յիշատակարանին» մէջն ալ իրենց խաղն ունին «Ղեւի եւ Փեռի» :)

— Բ. Ի տան Գամաղիէլի քահանայապետին Հրէից . — զԳողողիա որդի Կայիափայ եւ զՅուդայ որդի Աբամսողոմայ՝ զգրուսաւորս եւ զՏրամանատարս Հրէից :

— Գ. Գամաղիէլ աւագ քահանայից նոցա . — բայց Փիլիպպոս եւ Սենիկոս եւ Յոստոս եւ Ղեւի եւ Ափրէ (զուցէ՛ Փեռի) եւ Յուդայ գպիրք անուանիք Հրէիցն Հանդերձ այլովք ընկերօք իւրեանց :

19. Ա. Որդիք քահա-

նայապետիցն յարեցան Ա-
ռաքեալսն:

— Բ. Ազէ կերպասա-
գործ եւ Փղոտ... յարե-
ցան յԱզէ Առաքեալ:

— Գ. Վ՛րջ:

20. Ա. Ոչ հասարակն համա-
կորու թիւնք առաջի նորա.
Լ՛Գ:

— Բ. Վ՛րջ:

— Գ. Չի գիտասցեն
եւ հեռաւորք զնենգու-
թիւնս շրէից, որ ոչ հո-
րոտիցան:

21. Ա. Չի տեսնէին
զառաքելոցն թէ զոր ինչ
ուսուցանէին բանիւք, զնոյն
եւ արդեամբք ցուցանէին
առաջի ամենայն ուրուք:

— Բ. Քարոզեմք յայտնի
առաջի ամենայն ուրուք.
— քանզի այսպէս պա-
տուիրեաց մեզ քրիստոս,
զոր ինչ բանիւ քարոզեմք,
զնոյն եւ արդեամբք կատա-
րեսցուք առաջի ամենայն
ժողովրդեան: — Չոր ինչ
ասէին եւ ուսուցանէին...
ինքեանք գործովք ցուցա-
նէին յանձինս իւրեանց...
եւ զոր բանիւքն ասէին,
զնոյն եւ արդեամբք կա-
տարէին:

— Գ. Վ՛րջ:

22. Ա. Ըստ նմին օրի-
նակի թռեաւ վաղվազակի
քարոզութիւն աւետարա-
նին ընդ ամենայն տիեզերս:

— Բ. Որոյ թռուցեալ
աւետարանն ընդ ամենայն
տիեզերս:

— Գ. Չի ետես թէ...
որպէս թռեաւ աւետարանն
նորա ընդ ամենայն տիե-
զերս:

23. Ա. Կարգեցին կացին
քահանայապետք, զլուսիք
եւ առաջնորդք քարոզել
եւ աւետարանել եւ ու-
սուցանել...:

— Բ. Լինէին քարոզք
եւ աւետարանիչք. — քա-
րոզեմք եւ աւետարանեմք.
— զի լիցուք մեք քարո-
զիչք եւ աւետարանիչք:

— Գ. Վ՛րջ:

24. Ա. Սիմոն Պետրոս
վէմն հաւատոյ... սնդրա-
նիկն Առաքելոյ. Յ-ՎԲ. —
նախ Սիմոնի վիմի. վ՛էրՎԲ.

— Բ. Էր Պետրոս ի
Հոռոմ քաղաքի մի աշա-
կերտացն Յիսուսի, որ էր
զլուսիս ամենեցուն. — ա-
ռաջի Սիմոնի վիմի:

— Գ. Առ Սիմոնի
վիմի:

25. Ա. Յակորայ առա-
քելոյ որ եղեւ հրամանա-
տար եւ առաջնորդ (= ե-
պիսկոպոս) եկեղեցւոյն որ
յԵրուսաղէմ. — Մի լիցի
առաջնորդ եւ հրամանա-
տար յեկեղեցւոյն (այնպի-
սին):

— Բ. Յակորայ որ էր
մեր առաջնորդ եւ հրամա-
նատար յեկեղեցւոյն որ
շինեալ էր յԵրուսաղէմ.

— Ազէ եղեւ առաջնորդ
եւ հրամանատար... ա-
թոռոյ Ազէի Առաքելոյն.
— Որ էին գլխաւոր եւ
հրամանատար քաղաքին:

— Գ. Ողջոյն տուր...
եկեղեցեաց ամենեցուն որ
այդր են եւ քահանայից
եւ առաջնորդաց նոցա:

26. Ա. Վ՛րջ:

— Բ. Հանդերձ այլովք

ընկերովք քովք. — Հանդերձ այլովք ընկերովք իւրեանց:

— Գ. Հանդերձ այլովք ընկերովք իւրեանց:

27. Ա. Էւ կողմանք՝ որ շուրջ զնովաւ են. (ստեպ ԼԳ. Է եւն):

— Բ. Էկեղեցւոյն որ յԵրուսաղէմ եւ ի քաղաքսն որ շուրջ զնովաւ են. — ընդունէին զվարդապետութիւն նորա ամենայն աշխարհն Սիջապետաց եւ ամենայն կողմանք՝ որ շուրջ զնովաւ.

— Գ. Վճայ:

28. Ա. ՅԱղղէ Առաքելոյ որ է մին յեւթանասուն առաքելացն. — ՅԱղղէ կերպասագործէ յաշակերտէ թագէի (Կրդ՝ Աղղէի) առաքելոյ որ բժշկեաց զԱբգար թագաւոր Ունայի:

— Բ. Առաքեաց առ Աբգար թագաւոր զԱղղէ առաքեալ, այն՝ որ մի յեւթանասուն եւ երկուցն էր: — Բայց Աղղէ կերպասագործ . . .:

— Գ. Վճայ:

29. Ա. Յուսամբ ի հոգարարձութիւն նորա վասն մեր: — Գրեաց հոգարարձութեամբ:

— Բ. Բազմացի հոգարարձութիւն առ ոչխարս. — Այս իսկ հոգարարձութիւն լիցի ձեզ զամենայն աւուրս կենաց ձերոց:

— Գ. Վճայ:

30. Ա. Ըստ արժանի իւրեանց զովս թեանն:

— Բ. Ըստ արժանի պատուոյ նոցա:

— Գ. Վճայ:

31. Ա. Վասն զի յաւուր միաշարթւսջ եղև լինելութիւն արարածոց:

— Բ. Վասն զի վարդապետութիւն մի եւ լեզու մի թագաւորէ. — վասն զի առն ամպարշտութիւն է. — վասն զի վստահ եմ:

— Գ. Վճայ:

32. Ա. Վճայ:

— Ա. Եւ իրդոցն յերկնաւորաց. — երկրպագեսցեն արարածք:

— Գ. Ահա երկրպագի յամենայն հեթանոսաց:

33. Ա. Որդւոց ժողովրդեան:

— Բ. Որդւոց ժողովրդեան իւրեանց:

— Գ. Ընդ որդիս ժողովրդեանն իւրեանց:

34. Ա. Ընկեր եւ գործակից (որեւ):

— Բ. Վճայ:

— Գ. Սաղոս որ եղև ընկեր եւ գործակից:

35. Ա. Խաչահանունքն — խաչահանուացն — (որեւ):

— Բ. Նայեալ որ որեւ:

— Գ. Յուցանես զխաչահանուացն ի զրոց վկայութիւն:

“Յակորայ առ Կողբատոս¹”, թղթոյն մէջ կ'ըսուի՝ “Յայտնի եղև նենգութիւն նոցա առաջի Պիղատոսի դատաւորի եւ խոստովան եղէն Աննա եւ Կայիափա եւ Բենիամին եւ Նախմայէլ գլխաւորք ժողովրդեանն իւրեանց թէ որպէս ետուն կաշառ . . . : Քանզի Հաղարապեա էր Պիղատոս Կայսեր, գրեաց եցոյց զամենայն զոր գործեցին Հրեայքն ընդ դատաստան ընդ Տեառն մերոյ . . . : Փոյթ լիցի քեզ այսուհետեւ, եղբայր, զի լուիցես եւ ցուցցես թէ զինչ հրաման տայ կայսրն վասն այդորիկ, զի աւագիկ առ ձեզ է արքայ յառաղիս:”

Ուրեմն աս թուղթը կախում ունի վերոյիշեալ “Յիշատակարաններէն”, այսինքն իբր թէ Պիղատոսի առ Տիրեր կայսր գրած երկայն տեղեկութենէն՝ զորն որ in loco հարցաքննութեամբ տապած ըլլայ, եւ որն որ կը սկսի “Յամի ութուտասներորդի իշխանութեանն կայսեր թաղաւորին Յունաց”, ինչպէս որ “Առաքելոց վարդապետութիւնն”, ալ կ'ենթադրէ Թադէի կամ Ադդէի վարդապետութիւնը, կամ “Աբդարու թուղթը”: Ասոնց ամէնը մէկէն մէկ գրչէ թարգմանուած ըլլալուն ամենեւին տարակոյս չի կրնար ըլլալ. բայց եթէ մէկ ձեռքէ շինուած ըլլալուն իրաւամբ կրնայ կասկածուիլ, ստուգիւ մէկ դպրոցէ ըլլալուն ոչ երբեք: Աս ծածկականներու հոսանքը հինգերորդ դարու սկիզբները Եդեսիայի դպրոցէն՝ ուր դեռ կը յաճախէին մերիտնք, մեզի քալած եկած է:

Ահաւասիկ աս եւ այսպիսի “Առաքելական կանոններով”, է՝ որ կը լրանայ Հայաստանի Ե դարուն երեքմասնեան (tripartita) կանոնաց ժողովածոյքը ունենալով իր մէջը՝ 1. Ասորէ՝ Կանոնք

1 Անշուշա Կողբատոսը կամ Կուսպրատոսը՝ Ագրիանու կայսեր Ապարանութեան դիր (apologia) տուող Կուսպրատոսը կ'ուզէ որ ըլլայ՝ մեր թղթոյն հնարիչը: Աս Ծածկականներուն հեղինակները, ինչպէս կը տեսնենք, ժամանակագրութեան համար շատ հոգ չեն ընէր: Ասանկ է Ղերուբնան ալ:

Առաքելաց, ԼԳ. — 2. Յոնան՝ ա. Կանոնք Նի-
 կիոյ Ի. Բ. Կանոնք Անկիւրայ. Գ. Կանոնք Կեսա-
 րեայ. Դ. Կանոնք Նիսիւսարեայ. Ե. Կանոնք Գանգ-
 րայ. Ղ. Կանոնք Անտիոքայ. Է. Կանոնք Ղաւոզի-
 կեայ ԾԹ. — 3. Հայ՝ Կանոնք Շահապիվանի Ի:
 — Ասոր ըստ մասին թարգմանութեան եւ ըստ
 մասին հաւաքուելուն՝ եթէ տարին ճշդիւ չենք
 դաներ, կրնանք տարիները մերձաւորապէս դըս-
 նել, եւն:

Ա Չ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն

- Ա. Գալեմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհաստանոց դատաստանագրոյն.
 1. Պիշոֆ, Լեհաստանոց ՚ին իրաւունքը: 2. Գոչեք. իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեմեմիշեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիգրանց: 1890: 8° Երես՝ 50 (պատկերազարդ:)
 Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակոբքոս, Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԱ+159:
 Ֆր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տաճի, Արեւելեան Հայք ի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալեմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79:
 Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակոբքոս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Յալիստնեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272:
 Ֆր. 3.—
- Զ. Ալպէր Տրվիկ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82:
 Ֆր. 1.—
- Ը. Մառ Նիկ., Ամսանային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ռոփրիոս Անտիեան: 1892: 8° Երես՝ 89:
 Ֆր. 1.25
- Ը. Գաբրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51:
 Ֆր. 1.—
- Թ. Գալեմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտ. Ա. 1794—1860: 1893: 8° Երես՝ 232 (Լուսանկարով):
 Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիքիք Փր. Կ., Կենտրոնք գրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Է+92:
 Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գրիգորիս Վ., Հայք յՈղիսաբեթուպոլիս Դրամսիւրուանիոյ 1680—1779: 1893: 8 Երես՝ Ժ+533 (1 զքնկատիւ):
 Ֆր. 4.50

- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Ձենոք Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղա-
կան տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէգիկճեան: 1894:
8° Երես՝ 103 (6 տախտակ՝ 55 պատկերով):
Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հտ. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Ե.
Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն
փոխառեալ բանից: Ա. Հ. Հիւլաշման, Սեմական
փոխառեալ բաներ հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէլ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բաներ հայերէնի
մէջ: Գ. Հ. Հիւլաշման, Հայկական Յատուկ անուանք:
1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Մատենազրական
մանր ուսումնասիրութիւնը: Հտ. Ա. Ա—Զ: 1895:
3° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Հայկական աշխատ-
սիրութիւնը հայազէտ Պ. Փէթթէրի, Ի մի ամփո-
փուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթու-
թեամբը: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքը
1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրամսիրականիոյ
Հայոց Մետրապոլիսը կամ նկարագիր Կերլա
Հայաքաղաքի Ի գիր եւ Ի պատկերս: 1896: 8°
Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Վարդապետու-
թիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մա-
տենանը, թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ կանոնք
Թաղղէի: 1896: 8° Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6,—

